XX VEK

marija todorova

imaginarni balkan

IM

103 marija todorova imaginarni balkan

BIBLIOTEKA
XX VEK

103

Urednik
Ivan Čolović

Marija Todorova

IMAGINARNI BALKAN

Prevele s engleskog
Dragana Starčević i
Aleksandra Bajazetov-Vučen

Beograd
1999

ginala
ING THE BALKANS
ss, New York, 1997

torije na Univerzitetu u
odrasla u Bugarskoj, gde
je studirala istoriju i englesku filologiju na Univerzitetu u Sofiji. Posle specijalizacije u Oksfordu, Moskvi i Sankt-Peterburgu, odbranila je doktorsku tezu o reformističkom pokretu u Otomanskom carstvu u XIX veku, kasnije objavljenu pod nazivom *Engleska, Rusija i tanzimat* (Sofija 1980. i Moskva 1983). Na Katedri za istoriju u Sofiji predavala je otomansku i balkansku istoriju. U njene radove spadaju i *Izabrani izvori za istoriju balkanskih naroda od XV do XIX veka* (Sofija, 1977), *Ruđer Bošković* (Sofija, 1975), *Engleski putopisci o Balkanu od XVI do XIX veka* (Sofija, 1987), *Istoričari o istoriji* (Sofija, 1988) i *Stuktura porodice i evropska matrica: demografske tendencije u otomanskoj Bugarskoj* (American University Press, 1993). U SAD je došla 1988, a od 1992. godine predaje istoriju na Katedri za istoriju Univerziteta u Floridi.

Fond za otvoreno društvo pomogao je
izdavaču da objavi ovaj prevod

Korice
Ivan Mesner

Mojim roditeljima,
od kojih sam naučila da volim Balkan bez potrebe
da se njime ponosim ili da ga se stidim.

Gospođa Todorova ljubazno je ponudila svoju pomoć p[…] kom prevođenja ove knjige. Prevodioci su imali veliku korist njene erudicije i srdačno zahvaljuju na dragocenim komentarim[…] inspirativnoj prepisci.

PREDGOVOR

Intelektualac se ne nada da ikako može da utiče na svet, već da će neko negde jednog dana pročitati to što je on napisao upravo onako kako ga je napisao.

Teodor Adorno

Ova knjiga je, više od svih ostalih projekata na kojima sam radila, oduvek bila u meni. Prema tome, teško mi je da po nekom sistemu (hronološki ili po važnosti) navedem sve one različite ljude, radove i događaje koji su uticali na moje razmišljanje o ovoj temi. S obzirom na to da sam u toku pisanja bila primorana da u više navrata zalazim u oblasti kojima sam malo ili nimalo vična, postoji mogućnost da ću propustiti da spomenem značajan uticaj koji su na mene ostavili neki autori. To nikako ne bi bio rezultat intelektualne arogancije već pre svega rezultat nasumičnog i često nesistematičnog zalaženja na nepoznatu teritoriju koje je, međutim, uvek bilo motivisano radoznalošću i poštovanjem prema dostignućima drugih.

Ambicioznost ovog poduhvata je očigledna. On podrazumeva izuzetno detaljno istraženu sekundarnu literaturu, kao i što potpuniji uvid u primarne izvore. U svom idealnom obliku, ova knjiga bi trebalo da bude interdisciplinarni projekt tima naučnika i rezultat dugotrajnih diskusija. Jasno je da je to u ovim okolnostima nemoguće. Imam obavezu da na početku odmah odgovorim na jednu od mnogobrojnih primedbi koje će ovaj rad neizbežno izazvati: dakle, ja sam u potpunosti i bolno svesna da ne mogu da stvorim ono što je za mene dugo bio ideal naučnog rada, složeno tkanje očaravajućih i skladnih šara, brižljivo urađeno u svim pojedinostima. Ja ću, međutim, morati da pribegavam polovičnim i eklektičnim rešenjima. Smatram da je moj prvi zadatak da stvorim prihva-

tljiv okvir i predložim moguće pravce diskusije. Čak i ako samo pokrene diskusiju, ova knjiga će ispuniti svoju svrhu; ubeđena sam da problem "balkanizma" zaslužuje čitavu posebnu disciplinu.

Mnogi američki naučnici svoje knjige po pravilu započinju preliminarnim određivanjem teorijskog okvira, čime dodatno frustriraju čitaoce: ne samo što će čitaoci morati da iza-đu na kraj sa autorovim izlaganjem ili argumentacijom, već će biti u obavezi (bar nesvesno) da budno prate koliko je dati teorijski kontekst istinski usvojen, šta je u njemu samo odraz intelektualnih sklonosti i političke lojalnosti, a šta verbalna podrška i manija citiranja. Hvala Bogu, čitaoci imaju sopstvene strategije. Neki u potpunosti preskaču teorijske postavke i traže ono što je po njihovom mišljenju suština; drugi, sasvim suprotno, čitaju samo teoriju, a ostalo tretiraju kao manje važnu empirijsku ilustraciju. Samo šačica odanih i neustrašivih profesionalnih čitalaca na pravi način prilazi delu i njegovoj potencijalnoj ili manifestnoj intertekstualnosti.

Ja se samo delimično povinujem tom kobajagi stilu (nisam sasvim sigurna da li bi naglasak trebalo da bude na *povinovanju* ili na *kobajagi*). Nije reč o tome da teoriju ne shvatam ozbiljno: naprotiv, prema njoj gajim ogromno poštovanje. Međutim, iscrpnu i poštenu analizu sopstvenog eklektičnog "Hotela Kvilu", da se poslužim metaforom Meri Daglas za visoku teoriju, može da omogući samo složeno istraživanje, a ono se može pokazati kao uzaludno. Ja ću ovde jednostavno priznati svoj dug mnogim teoretičarima čije sam korisne pojmove prihvatila, a zatim i primenila, ili onima koji su me utešili jasno artikulišući i suvereno rešavajući mnoge sumnje koje su me obuzimale. Nadam se da tim teoretičarima odajem veće priznanje načinom na koji sam upotrebila njihove ideje ili načinom na koji su oni diskretno uticali na moju argumentaciju nego time što bih ponavljala njihove glavne stavove, posebno zato što ne želim da sledim njihovo razmišljanje u celini niti da tvrdim da sam njime ovladala. U pitanju su

Ernest Gelner, Erik Hobsbom, Benedikt Anderson, Tom Nern i njihova bogata razmena ideja o nacionalizmu, modernizmu i "konstruisanju tradicije"; radovi o fenomenologiji drugosti i stvaranju stereotipâ; zatim Ervin Gofman i njegov rad o žigosanju, kao i široka i plodna diskusija koju je on izazvao među sledbenicima; takođe i Meri Daglas sa svojim sveobuhvatnim razmišljanjima od kulture preko objektivnosti, skepticizma do sklonosti ka kleveti i posebno liminalnosti; sve brojnija literatura o marginalnosti; celokupna postkolonijalistička struja, uz sve moje dužno poštovanje prema njoj, ali uglavnom zato što me je primorala da, oslanjajući se na Arifa Dirlika i Aijaza Ahmada, samoj sebi jasnije formulišem svoju skepsu i neslaganje; zatim Fredrik Džejmison i njegovi opšti pogledi o takozvanoj "eri multinacionalnog kapitala" i "globalne američke kulture postmodernizma"; najnovija literatura o imperiji i imperijalizmu od Ričarda Kebnera i Helmuta Dana Šmita do Volfganga J. Momsena; razmišljanja Pjera Burdjea o opisivanju, propisivanju i prikazivanju, a posebno o političkom efektu "imenovanja"; novi radovi o taksonomiji (kategorijama, imenovanju, označavanju, sličnosti, projekciji); pojmovi poput "diskursa" i "znanja kao moći", koji su već tako opšte prihvaćeni da bi bilo suvišno ukazivati na širi okvir u delu Mišela Fukoa; i, pre svih, Dejvid Lodž, čija su dela *Zamena mesta*, *Mali je svet*, a posebno *Lep posao*, najbolji uvod u svet kritičke teorije, semiotike, metafore, metonimije, sinegdohe, aporije i neprekidnog podmetanja označenog pod označivač.

Pošto zalazim na teritoriju bogate i sve obimnije diskusije o "konstruisanju tradicije", kao i zbog očiglednih analogija između mog poduhvata i "orijentalizma", na samom početku ovog rada savetovano mi je da izbegnem direktno intelektualno svrstavanje uz Edvarda Saida, kako i na mene ne bi pao teret sve snažnije kritike njegovih ideja. No, ja na ovom mestu želim da izrazim svoj intelektualni dug Saidu, s tim što to nema nikakve veze sa mojom urođenom anarhističkom crtom. Nikako ne želim da kažem da je njegov uticaj na mene bio

najstimulativniji ili najproduktivniji, već da neosporno jeste bio značajan. Smatram da sam se dovoljno distancirala od njega i da sam pokazala osnovne razlike (ali i podudarnosti) između mog koncepta "balkanizma" i Saidovog "orijentalizma". Međutim, kad ne bih priznala da me je snaga Saidove misli ili emocije podstakla, i čak nadahnula, bio bi to izraz krajnjeg intelektualnog nepoštenja. Njegova emotivna rasprava donela mu je i sledbenike i protivnike, što, u krajnjoj liniji, i treba da bude posledica svakog istinskog intelektualnog poduhvata. U nekoliko proteklih godina pojavio se čitav korpus značajnih studija o Balkanu, podstaknut motivima koji su isti ili slični mojima. Neke od tih studija napisali su moji prijatelji, tako da sam imala koristi od plodnog dijaloga sa njima; druge su napisale kolege sa kojima se nisam upoznala ali čijoj se učenosti divim. U tekstu sam, gde god je to bilo potrebno, priznala njihov uticaj. Najzad, podrazumeva se da sam jedino ja odgovorna za sve greške koje sam napravila, kao i za ono što sam propustila da učinim.

Priznati tuđe uticaje znači i ispovediti se. Razlozi koji su me podstakli na pisanje ove knjige složeni su i raznovrsni, ali prvi i najvažniji jeste da ova knjiga ne treba da bude priča o moralu koja jednostavno razotkriva imperijalističke ili orijentalističke predrasude Zapada (mada bi se ponešto moglo reći i o tome). Reagujući protiv stereotipa koji se stvara *na* Zapadu ja ne želim da stvorim suprotan stereotip *o* Zapadu, da zapadnem u "okcidentalizam". Prvo, ja ne verujem u homogenost Zapada, jer postoje suštinske razlike u okviru različitih "zapadnjačkih" diskusija o Balkanu i između njih. Drugo, ubeđena sam da je veliki deo zapadne naučne misli dao značajan, ako ne i ključan doprinos proučavanju Balkana. Predrasude i predubeđenja skoro su neizbežni čak i kod ljudi koji pokušavaju da ih se otresu, što važi za strance koliko i za ljude koji žive na Balkanu. Zaista, mišljenje stranca ne mora uvek da bude inferiorno u odnosu na mišljenje stanovnika određenog regiona, kao što ni mišljenje dotičnog stanovnika

nema monopol na istinu samo zbog njegove egzistencijalne bliskosti sa predmetom proučavanja. U krajnjoj liniji, važno je naše svesno nastojanje da odbacimo predrasude i potražimo načine da izrazimo stvarnost drugosti, čak i kad se suočimo sa parališućim epistemološkim skepticizmom. Bez značajnog korpusa naučnih studija napisanih i na Zapadu i na Istoku, ja ne bih mogla da govorim o temama kojima se bavi ova knjiga. U njoj ću se, osim o nekolicinu, verovatno ogrešiti o većinu naučnika koji su značajno doprineli oblikovanju mojih gledišta, pošto ne mogu čak ni da počnem da ih nabrajam.

Ova knjiga ne pokušava da opiše narode Balkana kao nevine žrtve, niti da podstakne "osećanje osujećene izvorne nevinosti".[1] Ja sam savršeno svesna dvosmislenosti svog položaja, jer imam i privilegiju i odgovornost da istovremeno budem i izvan predmeta istraživanja i unutar njega, i izvan procesa prikupljanja znanja o datom predmetu i unutar njega. U delu *Retorika imperije*, Dejvid Sper navodi primer Žaka Deride i Julije Kristeve, ljudi poreklom iz "oblasti koje označavaju spoljne granice zapadnoevropske kulture: Derida potiče iz kolonijalne Afrike, gde se francuska imperija utapa u velika prostranstva Afrike, a Kristeva dolazi iz Bugarske, zemlje kojom su prolazili krstaši, teritorije koja je kroz istoriju bila zona trvenja između hrišćanske Evrope i Otomanskog carstva. U takvim predelima moguće je živeti i unutar Zapada i izvan njega, poznavati granice njegovog jezika i gledati na jug i na istok kao na nedomišljena područja."[2]

Navodim ovaj primer ne da bih po analogiji polagala pravo na isti autoritet (tim pre što nisam iscrpno proučavala dela pomenutih autora, niti se slažem sa nekim od njihovih centralnih postulata), već da bih ukazala na "opasnost i slobodu koje sobom nosi taj granični položaj". Ja sam izuzetno svesna sopstvene marginalnosti (a istovremeno i uživam u njoj) kako u odnosu na zemlju svog rođenja, Bugarsku, tako i u odnosu na zemlju u kojoj živim, Sjedinjene Američke Dr-

žave. To nije tek nedavno stečena svest; njena geografija se jednostavno proširila. Još dok sam živela u Bugarskoj, svest o mešovitom etničkom poreklu i moj poziv – da u uslovima dominantnog diskursa nacionalnih država istražujem i držim predavanja o hibridnom društvu Otomanskog carstva – obdarili su me luksuznim statusom intelektualnog izgnanika. Da sam ostala u Bugarskoj, ne bih napisala konkretno ovu knjigu, iako bi njene ideje i empirijski materijal uticali na moja predavanja i moje ponašanje. Osećala bih obavezu da napišem drugačiju knjigu koja bi istraživala unutrašnje orijentalizme u okviru tog regiona i ukazivala na njih, knjigu koja bi se usredsredila na destruktivne posledice etničkog nacionalizma (bez dogmatske osude nacionalizma uopšte) i na osiromašenje do kog on dovodi, knjigu koja bi, ne izražavajući, naravno, nikakvu nostalgiju za imperijalnim formacijama, iz otomanske i skorije balkanske prošlosti izvukla one mogućnosti alternativnog razvoja koje bi obogatile našu zajedničku ljudsku kulturu. Možda ću takvu knjigu jednom i napisati.

Međutim, kako stvari stoje, ja živim *ovde* i *sada*, i u ovom trenutku upravo *ovoj* publici želim da ispričam jednu priču, da joj objasnim i da je suočim sa nečim što se stvara *ovde* a što ima pogubne posledice *tamo*. Naravno, sasvim je neizvesno da li uopšte dopiremo do publike kojoj se obraćamo; podjednako je neizvesno i da li će oni u čije ime mislimo da govorimo zaista prepoznati i prihvatiti naše reči. Druga primedba od koje unapred želim da se ogradim jeste "komparativna trivijalizacija", da se poslužim rečima Pitera Geja: jednom rečju, ja ne želim da balkanske narode poštedim njihove odgovornosti zbog toga što se svet prema njima takođe ponaša neodgovorno, ne želim ni da podržim pogrešnu ideju da "ne postoje protagonisti već samo oni koji povlače konce", kako kaže Hans Magnus Encensberger. Ja ne pišem ovu knjigu u ime nekakvog apstraktnog homogenog Balkana. Do sada sam već dobro shvatila koliko je ograničena kontrola koju čovek može da ima nad sopstvenim tekstom, kao i koliko je nemoguće nametnuti drugima pravila po kojima bi trebalo da razumeju ili da koriste vaš rad. U stvari, ja govorim u ime onog dela balkanskih intelektualaca koji razmišljaju o problemima identiteta i koji su usvojili podele nametnute od zatečenih i isključivih identiteta. Pišući ovu knjigu, ja pokušavam da ih emancipujem ne samo od iznurujućih posledica zapadnjačke rezervisanosti, već i od mnogo emotivnijeg odbacivanja na koje nailaze kod svojih dojučerašnjih istočnoevropskih sapatnika.

Izražavam posebnu i duboku zahvalnost Međunarodnom naučnom centru Vudrou Vilson, koji mi je dao stipendiju za akademsku 1994/95. godinu i u kome je napisan veći deo ove knjige. U doba kada su događaji na Balkanu izazivali snažne emocije i kada je potreba za brzim rešenjima nalagala investiranje uglavnom u politički celishodne projekte, Vilsonov centar je odlučio da podrži jedan čisto spekulativan napor koji ljubiteljima jednostavnih i lakih recepata može samo da izgleda nejasan, zametan i nepraktičan. Imala sam ogromnu korist od temeljnog znanja i kritičkih opaski komentatora na mom seminaru (Lerija Vulfa i Šerifa Mardina), kao i od dugih i prijateljskih razgovora sa ostalim kolegama u Centru; to su Ljiljana Smajlović, Matej Kalinesku, Ameli Rorti, Gregori Jusdanis, Bruk Tomas, Džefri Hartman, Džoel Kaipers. Posebno se zahvaljujem svojim stažistima Debi Ficl i Angeliki Papantoniu.

Na različitim naučnim skupovima dobijala sam korisne kritičke primedbe i prijateljske savete. U ličnim razgovorima ili putem pisama Milica Bakić-Hejden, Robert Hejden, Vladimir Tismaneanu, Olga Augustinos, Gerasimos Augustinos, Elizabet Prodromu, Engin Akarli, Paskalis Kitromilides, Štefan Trebst, Teodor Kulumbis, Rifat Abu El-Hadž, Diana Miškova, Filip Šaško, Bojan Kulov, Evelina Kelbečeva i Bonka Boneva pružali su mi informacije, davali mišljenje i kritičke komentare. Mark Terner i ostale moje kolege iz grupe za postkolonijalnu istoriju i teoriju sa Univerziteta u Floridi pomogli su mi da ublažim sumnje koje sam imala kada sam zakoračila na

nepoznat teren. Posebno se zahvaljujem Alisi Frajfeld, koja se borila sa celim rukopisom u trenutku kada je na njemu morao da se napravi radikalan hirurški rez. Prvobitni rukopis bio je za trećinu duži. Skraćenje, koje je bilo neophodno zbog obima i cene, dovelo je na nekim mestima do disciplinovanijih i jasnijih formulacija, kao i do izostavljanja nekih materijala koji, doduše, jesu zanimljivi, ali nisu od suštinske važnosti za moju argumentaciju. Zahvaljujem se izdavačima u *Oxford University Press*-u što su zahtevali da to učinim. Žao mi je, međutim, zbog skraćivanja napomena na kraju knjige, koje su u svom prvobitnom obliku sadržale neka polemička razmišljanja i obimne istoriografske podatke. Možda "umetnost fusnota" polako nestaje, ali ja želim bar da dokumentujem svoju nostalgiju za njom. Kao i uvek, najviše dugujem porodici. Moj muž me je uvek ohrabrivao, jer je imao više poštovanja prema mojoj profesiji i veća očekivanja od nje nego ja sama. Uzbuđena sam kad vidim kako Ana i Aleksandar svoj višestruki identitet ne doživljavaju kao teret već kao prednost. Najzad, ova knjiga je posvećena mojim roditeljima i napisana za moje prijatelje.

Gejnzvil, Florida
Februar, 1996.
M. T.

Uvod

BALKANIZAM I ORIJENTALIZAM: RAZLIČITE KATEGORIJE?

Jedan bauk kruži kulturom Zapada – bauk Balkana. Sve sile ušle su u sveti savez da bi isterale tu avet: političari i novinari, konzervativni naučnici i radikalni intelektualci, moralisti svih vrsta, rodova i oblika. Postoji li ijedna suparnička grupa koju njeni protivnici nisu ocrnili kao "Balkan" ili optužili za "balkanizaciju"? Koji od optuženih nije uzvratio žigošući taj čin kao "balkanizam"?

Početkom XX veka Evropa je svom repertoaru *Schimpfwörter*, pogrdnih reči, dodala jedan novi pojam koji se, iako nedavno skovan, pokazao trajnijim od onih sa stogodišnjom tradicijom. "Balkanizacija" je označavala ne samo usitnjavanje velikih i snažnih političkih jedinica, već je postala sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom. U svojoj najnovijoj hipostazi, posebno u okviru američkog visokoškolskog obrazovanja, taj pojam je potpuno istrgnut iz konteksta i počeo je da se odnosi na najrazličitije probleme. Činjenicu da je Balkan opisivan kao "drugo" u odnosu na Evropu nije potrebno posebno dokazivati. U vezi sa Balkanom naglašavano je da njegovi stanovnici ne mare za standarde ponašanja koje je kao normative smislio i propisao civilizovani svet. Kao i svaka generalizacija, i ova se zasniva na redukcionizmu, ali taj redukcionizam i stvaranje stereotipa o Balkanu dostigli su takav stepen i intenzitet da čitav diskurs zaslužuje i zahteva posebnu analizu.

"Civilizovani svet" (ovaj termin ne uvodi se ironično, već kao oznaka koju je on sam sebi dao) prvi put se ozbiljno uznemirio zbog Balkana u vreme balkanskih ratova (1912-

1913). Vesti o varvarstvima počinjenim na tom dalekom poluostrvu evropskog Sredozemlja preplavile su civilizovani svet i privukle pažnju mirovnih pokreta, koji su u Evropi ne samo dobijali na snazi, već su počinjali i da se institucionalizuju. Karnegijeva zadužbina za mir među narodima, osnovana 1910, sazvala je međunarodnu komisiju koja je trebalo "da istraži uzroke balkanskih ratova i način na koji su se oni vodili". Izveštaj te komisije, koju su činile poznate ličnosti iz Francuske, Sjedinjenih Država, Velike Britanije, Rusije, Nemačke i Austrougarske, objavljen je 1914. Taj *magnum opus* istraživao je istorijske korene balkanskog sukoba, prikazujući gledišta i aspiracije zaraćenih strana, kao i ekonomske, socijalne i moralne posledice tih ratova i njihov odnos prema međunarodnom pravu. Uvod za izveštaj napisao je baron Desturnel de Konstan i u njemu su ponovljeni glavni principi mirovnog pokreta: "Ponovimo, zbog onih koji nas optužuju da 'blejimo za mirom po svaku cenu', stavove za koje smo se uvek zalagali: bolje rat nego ropstvo, bolje arbitraža nego rat, bolje pomirenje nego arbitraža."[1]

De Konstan pravi razliku između Prvog i Drugog balkanskog rata; prvi je bio odbrambeni rat i rat za nezavisnost, "uzvišen protest protiv nasilja i, uopšte uzev, protest slabih protiv jakih... i zbog toga je bio slavan i popularan u celom civilizovanom svetu". Drugi je bio osvajački rat, u kome su "i pobednik i poraženi izgubili i moralno i materijalno". Međutim, uprkos svim tim razlikama, oba balkanska rata "konačno su žrtvovala bogatstva, živote i junaštvo. Mi ne možemo da prihvatimo opravdanost tog žrtvovanja a da ne protestujemo i ne osudimo njegovu cenu i opasnosti koje on nosi za budućnost." Iako na blisku političku budućnost tog regiona nije gledala s optimizmom, komisija je zaključila: "Šta je onda dužnost civilizovanog sveta na Balkanu? ... Na prvom mestu, jasno je da bi civilizovani svet trebalo da prestane da iskorišćava te nacije radi sopstvene dobiti. On bi trebalo da ih podstakne da sklapaju arbitražne ugovore i da insistira na njihovom poštovanju. On bi trebalo da im sâm posluži kao primer tako što će se truditi da sve međunarodne sporove rešava sudskim putem." De Konstan ponavlja:

> Pravi krivci na ovom dugačkom spisku streljanja, atentata, davljenja, spaljivanja, masakara i drugih zverstava koje navodimo u izveštaju, nisu, ponavljamo, balkanski narodi. U ovom slučaju sažaljenje mora da prevlada ljutnju. Nemojmo da osuđujemo žrtve... Pravi krivci su oni koji zbog interesa ili sklonosti izjavljuju da je rat neizbežan, ali kada ga izazovu, tvrde da su bili nemoćni da ga spreče.[2]

Umesto da je 1993. godine počela da prikuplja činjenice, Karnegijeva zadužbina zadovoljila se preštampavanjem izveštaja iz 1913. godine, uz proizvoljan nadnaslov "Ostali balkanski ratovi". Izveštaju je dodat i uvod koji je napisao Džordž Kenan, ambasador u Sovjetskom Savezu pedesetih i u Jugoslaviji šezdesetih godina XX veka, poznatiji kao *padre padrone* američke politike odvraćanja prema Sovjetskom Savezu. Naslov tog uvoda je "Balkanske krize: 1913. i 1993", a prethodi mu, opet, predgovor od dve stranice čiji je autor predsednik Karnegijeve zadužbine Morton Abramovic; u tom predgovoru on opisuje kako je slučajno i srećno otkrio izveštaj star osamdeset godina. Pročitavši taj izveštaj, shvatio je "da i drugi treba da dobiju priliku da ga pročitaju. To je dokument koji nam može mnogo pomoći u ovoj deceniji na izmaku XX veka, kada balkanski sukob ponovo stavlja na muke Evropu i savest međunarodne zajednice." Abramovic smatra da je upravo Kenan ličnost koja najbolje može da premosti ta dva događaja i utiče na savest međunarodne zajednice (koju je tokom XX veka izgleda najviše mučio Balkan). Mi "svi sada imamo koristi od njegovog znanja, od njegovog sigurnog osećaja za istoriju i njegovog razumljivog stila".[3]

Kenanov uvod započinje pohvalom mirovnih pokreta u Sjedinjenim Američkim Državama, Engleskoj i severnoj Evropi, koji su pokušavali da stvore nove pravne norme u među-

narodnim odnosima. Iako je inicijativa za održavanje međunarodne konferencije o razoružanju potekla od ruskog cara Nikolaja II, ona je bila posledica "nezrelog diletantizma... i konfuznosti svojstvene ruskoj vladajućoj klasi tog vremena,... a ne ozbiljna inicijativa". Iako neozbiljnu, nju su "sa entuzijazmom prihvatili" zagovornici mira koji su sazvali dve mirovne konferencije u Hagu i poveli druge međunarodne inicijative. Pošto je razdvojio ozbiljne ljude od nezrelih diletanata, opravdavajući tako kasnije dihotomije Hladnog rata, Kenan je opisao istorijski kontekst na kraju veka, početak balkanskih ratova i izveštaj Karnegijeve komisije.

> Značaj koji ovaj izveštaj ima za svet u 1993. godini ogleda se pre svega u osvetljavanju veoma bolne situacije koja danas preovlađuje u tom istom balkanskom svetu. Najveća vrednost ovog izveštaja sastoji se u tome što ljudima ovog doba može da otkrije u kojoj meri današnji problem ima duboke korene a u kojoj ih nema.[4]

Potvrđujući tako svoju veru u maksimu *"Historia est magistra vitae"*, Kenan u drugom delu uvoda analizira analogije sa prošlošću i lekcije koje smo iz njih naučili; posebno indikativna može da nam bude omaška "u tom istom balkanskom svetu". Sve novostvorene balkanske države označene su bez razlike kao monarhije čije su vođe "po pravilu nešto umerenije i promišljenije od svojih podanika; njihovu moć obično osporavaju neiskusni i neposlušni parlamenti",[5] što čitaoca ostavlja u nedoumici šta je pravilo a šta izuzetak. Bugarski car Ferdinand, "Lukavi Ferdinand", gurnuo je svoju zemlju u Drugi balkanski rat, i to uprkos razumnim savetima, kako bi ostvario svoje ogromne ambicije (ne balkanske, već srednjoevropske, tačnije ambicije dinastije Zaksen-Koburg i Gota) da uđe u Konstantinopolj kao pobednik; međutim, uspeo je samo da izgubi krunu, a neposlušni Parlament doneo je odluku da mu zauvek zabrani povratak u Bugarsku. "Umereni" Milan Obrenović ponizio je Srbiju u avanturističkom ratu protiv Bugarske 1885, kojim se Džordž Bernard Šo poslužio da stvori sopstvenu "mirovnjačku" varijaciju na temu Balkana. Kenan je kao ilustraciju tipičnog balkanskog nasilja mogao da navede krvavo ubistvo poslednjeg zlosrećnog vladara dinastije Obrenovića, Aleksandra, 1903. godine, ali to nije učinio jer je u pitanju bilo kraljeubistvo. Najzad, rumunska dinastija Hoencolern-Zigmaringen bila je oličenje umerenosti, naročito Karol II, koji podseća na lik iz petparačkog romana, ali čija je majka bila prelepa kraljica Marija ("prava, prava, prava, prava kraljevska kraljica" prema naslovu iz časopisa *Time* od 4. avgusta 1924. godine), omiljena Viktorijina unuka i intimna prijateljica porodice Valdorf Astor.[6]

Objašnjenje balkanske iredente, snova o slavi i teritorijalnoj ekspanziji sumirano je u jednoj rečenici: "Ljudima koji su nedavno i iznenadno tako mnogo postigli bilo je teško da se zaustave." Nema ni spomena o tome da su novi balkanski skorojevići pod "umerenim" vođstvom uglavnom nemačkih kneščića podražavali "štedljivost" svojih imperijalnih uzora iz Zapadne Evrope. Kritički se osvrćući na činjenicu da originalni izveštaj "i ne pokušava da analizira političke motivacije različitih vlada koje su učestvovale u tim ratovima", Kenan naglašava da najjači motivacioni faktor "nije bila vera, već agresivni nacionalizam. Ali taj nacionalizam, onako kako se pokazivao na bojnom polju, crpio je snagu iz dubljih karakternih crta koje su, verovatno, nasleđene iz daleke plemenske prošlosti... A to je i danas tako." Zatim nastavlja:

> Suočavamo se sa tužnom činjenicom da je zbog događaja iz tih ranijih epoha, ne samo iz vremena turske vlasti već i iz još ranijih, na jugoistočne prostore evropskog kontinenta prodrla jedna izrazito neevropska civilizacija, koja je do današnjeg dana sačuvala mnoge od svojih neevropskih osobina.[7]

Da je Kenanov esej bio uvod originalnom izveštaju, napisanom čitavu godinu dana pre izbijanja Prvog svetskog rata, čitalac bi možda mogao da se uživi u njegovu moralnu osudu čak i ako zanemari njegovu materijalnu netačnost: u to vre-

me je izgledalo da će uz malo truda Zlatno doba trajati večito. Meri Idit Daram bila je zgađena onim što je videla u balkanskim ratovima, ali i ubeđena da se to ne može dogoditi ljudskoj vrsti koja naseljava zemlje zapadno od Balkana:

> Rat je završen. Sve vreme dok je trajao, govorila sam sebi: "Rat je tako skaredan, tako ponižavajući, tako lišen ičega što bi ga moglo iskupiti, da je rat u Zapadnoj Evropi sasvim isključen." Ta me je pomisao tešila u čitavom tom groznom iskustvu. Rat iznosi na površinu ono najprljavije u ljudskoj rasi, tako da i najodvratnija životinjska krvoločnost liči na vrlinu. Što se tiče balkanskih Slovena i njihovog ugroženog hrišćanstva, čini mi se da bi ceo civilizovani svet trebalo da ustane i da spreči njihove brutalnosti.[8]

Kenan je, s druge strane, u potpunosti upoznat sa masakrima počinjenim u dva svetska rata, ili je to možda duh Meri Idit Daram počinuo 1913. da bi se reinkarnirao posle perioda nevine amnezije između 1913. i 1989. godine. Iako je bar formalno nesporno da je iskra na bure baruta pala sa Balkana, veoma mali broj ozbiljnih istoričara bio bi spreman da tvrdi da je to bio uzrok Prvog svetskog rata. Drugi svetski rat je, međutim, imao malo veze sa Balkanom, koji je u njega uključen relativno kasno i mimo svoje volje. Verovatno zato što Drugi svetski rat nikako ne može da poveže sa Balkanom, Kenan ga uopšte ne spominje: "Evo nas u 1993. godini. Posle osamdeset godina ogromnih promena u ostatku Evrope i novih krvavih sukoba na samom Balkanu, ovaj region i dalje predstavlja problem za Evropu." Zaista, neosporno ima nečeg neevropskog u činjenici da Balkan nikako ne uspeva da dosegne dimenzije ostalih evropskih pokolja. 'Posle Drugog svetskog rata, gotovo arogantno zvuči ono pomirljivo priznavanje da "takva duševna stanja nisu specifična za balkanske narode,... već da se mogu sresti i kod drugih evropskih naroda... Ali sve te razlike su relativne. Kod balkanskih naroda upravo te specifične osobine preovlađuju preko svake mere."[9]

Kenana citira veliki broj američkih novinara, koji su izgleda istinski zaprepašćeni balkanskim divljaštvom na kraju XX veka. Rodžer Koen uzvikuje da je "pomisao da se ljudi ubijaju... zbog nečeg što se možda dogodilo 1495. godine nezamisliva u Zapadnom svetu. Ali nije i na Balkanu."[10] Koen je potpuno u pravu. Na Balkanu se ljudi ubijaju zbog nečeg što se dogodilo pre petsto godina; u Evropi, koja ima duže civilizacijsko pamćenje, ubijaju se zbog nečeg što se dogodilo pre dve hiljade godina. Čovek je sklon da se zapita da li je Holokaust posledica "prekomerno" ili "umereno" preovlađujućeg varvarstva. On se odigrao pre celih pedeset godina, dok su se balkanski ratovi odigrali još ranije. Pored toga, Kenan je svoj esej napisao samo godinu dana posle "urednih i čistih" operacija u Zalivskom ratu. U ratu koji je Žan Bodrijar nazvao običnim televizijskim događajem, američka tehnologija je za sedamnaest dana uspela da pobije bar polovinu ukupnog broja ljudskih žrtava na svim zaraćenim stranama u toku dva balkanska rata.[11] Ako nam je to previše blizu, setimo se rata u Vijetnamu: čak i prema knjizi Roberta Maknamare *Osvrt*, "prizor najveće supersile koja ubija ili teško ranjava hiljadu civila nedeljno... nije privlačan". Zbog lakoće s kojom američki novinari izriču optužbe za genocid u Bosni, gde se brojke o ljudskim žrtvama kreću od 25 hiljada do 250 hiljada, bilo bi zanimljivo znati koji bi izraz oni upotrebili za preko tri miliona mrtvih Vijetnamaca.[12] Da li su Balkanci Evropljani ili nisu, uglavnom je pitanje za akademske i političke rasprave, ali oni ni u kom slučaju nemaju monopol na varvarstvo.

Svrha ove knjige nije samo u tome da iskaže moralno zgražavanje nad tuđim moralnim zgražavanjem. Ona pokušava da objasni kako takva nepromenljiva slika uporno opstaje. Kako geografski naziv može da se preobrazi u jednu od najsnažnijih pogrdnih etiketa u istoriji, u međunarodnim odnosima, u političkim naukama i, u današnje vreme, u opštem intelektualnom diskursu? To pitanje prevazilazi usko akademski značaj. Ono je priča o (1) bezazlenim neistinama koje

proizilaze iz nedovoljnog poznavanja geografije i prenose se putem tradicije; (2) o kasnijem opterećivanju geografskog naziva dodatnim političkim, socijalnim, kulturnim i ideološkim konotacijama, kao i o početku korišćenja reči "Balkan" u pogrdnom smislu u vreme Prvog svetskog rata; i (3) o potpunom odvajanju određenog naziva od njegovog predmeta, i retroaktivnom pripisivanju ideološki obojenog označitelja tom regionu, naročito posle 1989. godine.

Iako su istoričari itekako svesni da su se na tom poluostrvu odigrale dramatične promene, njihov diskurs o Balkanu kao o geografskom i kulturnom entitetu bačen je u zasenak diskursom koji tu konstrukciju koristi kao moćan simbol pogodno smešten izvan istorijskog vremena. Takva upotreba ovog pojma proizvod je evolucije koja traje skoro dva veka. U današnje vreme postoji čitav žanr koji se bavi problematikom i prikazivanjem "drugosti". Taj žanr je interdisciplinaran i pokriva oblasti od antropologije preko književnosti i filozofije do sociologije i istorije. Pojavila se jedna sasvim nova disciplina -- *imagologija* -- koja se bavi slikama drugog u književnosti.[13] Diskusija o orijentalizmu bila je takođe specifičan vid tog interesovanja za drugost. Orijentalizam je zauzeo važno i legitimno mesto u akademskim krugovima kao kritika određenog diskursa; onako kako ju je Said formulisao, ona treba da označi "uobičajen način na koji se pristupa Orijentu – način na koji se o njemu daju izjave ili se odlučuje koje je mišljenje o njemu legitimno a koje ne, način na koji se on opisuje, podučava, naseljava, način na koji se vlada njime – ukratko... način na koji se Zapad bavi Orijentom: tako što ga kontroliše, restruktuiše po potrebi i pretenduje na autoritet po svemu što se tiče tog pitanja."[14]

Skoro dve decenije kasnije, Said je ponovio da se njegova zamerka orijentalizmu ne odnosi samo na zastareo način proučavanja orijentalnih jezika, društava i naroda, već da ima dublje korene: "kao način razmišljanja, on jednoj heterogenoj, dinamičnoj i složenoj ljudskoj stvarnosti pristupa sa ne-

kritički esencijalističkog stanovišta; time se nagoveštava da postoji neka trajna orijentalna stvarnost i njoj suprotstavljena, ali ništa manje trajna zapadna suština koja Orijent posmatra iz daleka i, da tako kažemo, odozgo."[15] Iako je naišao na buran odjek i još uvek raspaljuje strasti, orijentalizam je, sve u svemu, prevaziđen. To nije slučaj sa Balkanom. S jedne strane, Saidova knjiga nije prevedena ni objavljena na balkanskim jezicima, tako da još nije ušla u glavni tok diskursa. S druge strane, pojam orijentalizma uveli su i popularisali intelektualci koji smatraju da on adekvatno opisuje odnos Balkana i Zapada. Što se tiče sve veće i rasprostranjene zabrinutosti zbog njihovog odnosa, diskurs o Balkanu podvodi se pod kategoriju orijentalizma čak i kad to nije eksplicitno rečeno. U ovoj knjizi tvrdim da balkanizam nije tek podvrsta orijentalizma. Prema tome, želim da dokažem da je balkanizam više od obične "orijentalističke varijacije na temu Balkana".[16] S obzirom na spomenuto predviđanje sve većeg uticaja orijentalizma na Balkanu, ta kategorija zaslužuje detaljniju raspravu.

Nadahnut Fukoom, od koga je pozajmio termin "diskurs" i po ugledu na kog posebnu pažnju posvećuje odnosu znanja i moći, Said je ukazao na opasnosti koje donosi esencijalizovanje Orijenta kao drugog. Na njega je takođe snažno uticala razlika koju je Antonio Gramši napravio između građanskog i političkog društva, a naročito pojam kulturne hegemonije, koji je orijentalizam zaodenuo čudesnom trajnošću. No, to nema veze sa opštim odnosom Saidove misli prema Fukoovom ili Gramšijevom delu.[17] Kao što se i moglo predvideti, reakcije na Saidovu knjigu bile su različite: ona mu je stvorila neprijatelje kao i obožavaoce ili epigone. Kritikovali su je kako teoretičari modernizacije, tako i teoretičari iz klasičnih liberalnih krugova. Knjiga je izazvala i ozbiljnu epistemološku kritiku, pokušaj da se krajnosti ublaže i da se i sâm Said prevaziđe, da se prevaziđe orijentalizam.[18]

Neke od prozaičnijih primedbi pošle su od toga da Said negira i demonizuje rad generacija poštenih i obrazovanih

orijentalista koji su dali značajan doprinos nauci. Iako se Said branio tvrdeći da on ne okrivljuje svakog orijentalistu za zlu nameru ili za aljkavost, već da jednostavno skreće pažnju na činjenicu da *"esnaf* orijentalista ima specifičnu istoriju saučesništva sa imperijalnom moći", to nije moglo da utiša optužbe da njegova knjiga navodno skrnavi samu ideju objektivnog bavljenja naukom.[19] Čak i oni koji su davali manje značajne primedbe sudili su o Saidovom radu na osnovu načina na koji je on primljen u arapskom svetu, naime, kao sistematska odbrana Arapa i islama, ili su imputirali Saidu skriveno antizapadnjaštvo. No, postojale su fundamentalnije i suptilnije kritike Saidovog rada koje su više imale za cilj da iznijansiraju nego da opovrgnu njegovo delo. Te kritike ticale su se njegovih neistorijskih, esencijalističkih nedoslednosti i generalizacije stavova Zapada samo na osnovu francuske i britanske paradigme; Saidu su uglavnom, i s pravom, zamerali nedovoljnu socijalnu i ekonomsku kontekstualizaciju, koncentrisanje na književne tekstove, kao i njegov izrazito idealistički pristup.[20] Said je takođe optužen da, kad je već postulirao neistinitost orijentalističkog pristupa, nije iz toga izvukao logičan zaključak "da mora da postoji bar mogućnost nekakvog prikazivanja koje bi bilo 'istinito'". Međutim, kao i u svakom žučnom odbacivanju, i ovde postoji neizbežan element redukcionizma. Said se uspešno nosio sa optužbom da njegova negativna polemika nije stvorila nov epistemološki pristup.[21]

Iako se kasnije oštro suprotstavio prigovorima esencijalizma i aistoričnosti, Said previše generalizuje kad govori o generičkom Orijentu u kom ima mesta za Eshila, Viktora Igoa, Dantea i Karla Marksa. Možda nije mogao da odoli želji da pokaže svoju književnu erudiciju, ali njegov prikaz Eshilovih *Persijanaca* ili Euripidovih *Bakhi* i ranih predstava o Orijentu u tim komadima, iako briljantan i proniciljiv, nije mogao da ga odbrani od optužbi da esencijalizuje Evropu i Zapad.[22] Prisvajanje kulture stare Grčke i njeno uzdizanje u status temelja Zapadne civilizacije bio je postepen i kontroverzan istorijski proces, dok Saidov sveobuhvatni opis podele na Istok i Zapad sugeriše postojanje sumnjivog kontinuiteta.

Ova Saidova zabluda može da se objasni tenzijom između privlačnosti koju Said oseća prema Erihu Auerbahu (kao misliocu i egzistencijalnom uzoru intelektualca u egzilu) i istovremene i sa onom prvom nespojive privlačnosti koju Said oseća prema Fukou. Uprkos tome što je u velikoj meri usvojio fukoovsku terminologiju, Saidova ambivalentna odanost humanističkom projektu suštinski je nepomirljiva sa Fukoovom teorijom diskursa i njenim "ničeanskim antihumanizmom i antirealističkim teorijama prikazivanja". Osim toga, njegov transistorijski orijentalistički diskurs je aistoričan ne samo u uobičajenom smislu, već je i njegova metodologija antifukoovska, s obzirom na to da Fukoov diskurs ima čvrste temelje u evropskom modernizmu.[23] Možda bi, međutim, trebalo pažljivije poslušati Saidovo najnovije tumačenje sopstvenog dela: on, naime, ponovo insistira na islamskom i arapskom orijentalizmu, uopšte ne spominjući skretanja u antiku i srednji vek. Kada kaže da se "veliki broj umnih nezapadnjaka suprotstavlja orijentalizmu zato što tačno primećuje da njegov moderni diskurs potiče iz ere kolonijalizma",[24] sklona sam da u njegovoj omašci u atributu ("njegov moderni diskurs") vidim oholost i slabost akademske primadone koja u cilju sopstvene odbrane mora diskretno da prikrije svoje greške i nedoslednosti iz prošlosti, ne želeći da ih otvoreno prizna. Tada bi Saidove književne digresije (koje, u svakom slučaju, predstavljaju tek mali deo njegovog teksta) mogle da se pripišu tenziji nastaloj zbog potčinjavanja njegove profesije, nauke o književnosti, njegovom sve jačem identitetu palestinskog intelektualca, što bi, opet, prethodnu teorijsku strogost moglo da objasni kao posledicu emotivne reakcije.

Uprkos značajnim i manje značajnim zamerkama, *Orijentalizam* i "orijentalizam" su obezbedili sebi mesto u akademskim bibliotekama i rečnicima. U užem smislu, on je osvojio prestižno mada osporavano mesto u avangardnoj teoriji kul-

ture; u širem smislu, on je ukazao na moguće sporne i subverzivne tačke. Said je bez sumnje uspeo da artikuliše postojeće interesovanje u pravom trenutku i na pravi način.[25] Zdravo je reagovati na status ikone koji je Said stekao i među svojim apostolima i među svojim protivnicima. Osporavati, međutim, ili čak omalovažavati vezu sa Saidom liči (iako na neuporedivo skromnijem nivou) na napor da se opovrgne svaka veza sa Marksom, i da se čak izrazi averzija prema Marksu, ali da se istovremeno, sasvim nezavisno od posledica do kojih su doveli njegovi samoproklamovani sledbenici, temeljno usvaja i nesvesno reprodukuje Marksov ogromni doprinos današnjim teorijskim diskusijama o društvu. Kontinuirani odjek na koji nailazi Saidova kategorija orijentalizma možda se najbolje može objasniti sve većom svešću proučavalaca društva "o ulozi koju njihove akademske discipline imaju u reprodukovanju postojećih obrazaca moći".[26]

U širem kontekstu, Saidov napad na orijentalizam bio je specifična kritika pojave koja je od tada postala poznata kao opšta kriza prikazivanja. Što je još značajnije, on je postavio ne samo epistemološko, nego i moralno pitanje: "Može li se ljudska stvarnost podeliti, kao što zaista izgleda da je podeljena, na jasno odvojene kulture, istorije, tradicije, društva, čak rase, a da se posledice te podele ljudski prežive?"[27] Nijedna druga disciplina nije tako snažno pogođena ovom krizom kao antropologija, s obzirom na to da se u njenoj metodološkoj osnovi nalazi ontologija odvojenosti, razlike i drugosti. Antropolozi su dugo bili svesni pojave koja je u fizici poznata kao Hajzenbergov efekat: u toku merenja dolazi do naučnikove interakcije sa predmetom posmatrања, pa se, kao rezultat toga, posmatrani predmet ne otkriva u svojim istinskim osobinama, već u funkciji merenja. To je problem koji je antropologiju, kao disciplinu koja prevashodno proučava ono što je strano i egzotično u udaljenim društvima i ono što je marginalno u nama bliskim društvima, doveo u duboku teorijsku krizu u kojoj se ona i sada nalazi. Tako je artikulisan

često iskren, ali verbalno nemoćan solipsizam; kao što je Vitgenštajn primetio, "ono što solipsista *misli* sasvim je tačno; ali to nije moguće *reći*, to se na već neki način pokazuje."[28] Međutim, ovde to ne mora biti slučaj. Spoznaja granica znanja koja prati samosvestan čin sticanja znanja ne mora da ima parališući efekat. Kerijer, koji se bavio esencijalizacijom ne samo kao nesvesnom propratnom pojavom antropoloških studija, već kao neizbežnim nusproizvodom mišljenja i komunikacije, vidi taj problem kao "naučnikovu nemoć da bude svestan esencijalizma, bez obzira na to da li ovaj potiče od pretpostavki sa kojima prilazimo predmetu ili od ciljeva koji motivišu naš rad".[29] Možda će se osećanje filozofske nemoći u antropologiji i drugim disciplinama koje su primorane da ispitaju sopstvene tehnike raspršiti kada se one jednostavno priviknu na tu činjenicu: prisnost rađa zdravo zanemarivanje konačnih filozofskih implikacija teorije, ali nikako ne uklanja neophodnost strogog i odgovornog usklađivanja tehnika i metodologije proučavanja. U fizici se to dogodilo uprkos zamerkama (i zbog njih) na koje je Hajzenbergova filozofija znanja naišla kod tako znamenitih ličnosti kao što su Ajnštajn, Šredinger i Luj de Brolji.

Said je već u *Orijentalizmu* upozorio da odgovor na orijentalizam nije okcidentalizam, a ipak ni on ni njegovi sledbenici nisu obratili dovoljno pažnje na esencijalizaciju (ili tačnije, na samoesencijalizaciju) Zapada kao hegemonijskog para u toj dihotomiji. Dok se reč "Istok" u poslednje vreme sve manje upotrebljava, to nije ugrozilo nehajnu upotrebu reči "Zapad": "Čak i teoretičari diskontinuiteta i dekonstrukcije poput Fukoa i Deride i dalje postavljaju svoju analizu u okvir zapadnog totaliteta i naspram njega."[30] Džejms Kerijer se pozabavio tim problemom:

> Sagledavanje orijentalizma kao dijalektičkog procesa pokazuje nam da se on ne sastoji samo od zapadnjačkog nametanja nekakvog reifikovanog identiteta nekoj stranoj grupi

ljudi. Orijentalizam isto tako predstavlja nametanje identiteta stvorenog u dijalektičkoj opoziciji sa drugim, zapadnim identitetom, koji će i sâm verovatno biti podjednako reifikovan. Zapadnjaci, zatim, definišu Orijent terminima Zapada, ali i Drugi definišu sebe terminima Zapada, odnosno definišu Zapad kao Drugo... Naravno, način na koji ja ovo prikazujem daje Zapadu privilegiju da predstavlja standard prema kom se svi Drugi definišu, što je sasvim u skladu sa istorijsko-političkom i ekonomskom moći Zapada.[31]

Što se tiče diskursa koji opisuje odnos Balkana prema navodnom Zapadu, sve je primetnija tendencija da se Balkan tretira kao organska varijanta orijentalizma. Uvodeći pojam "reprodukcija orijentalizma", Milica Bakić-Hejden pokazuje da je sklonija da diskurs o Balkanu posmatra kao varijaciju orijentalizma zato što "upravo održavanje logike koja im je u osnovu... balkanizam i orijentalizam čini različitim oblicima iste vrste". Isti pristup ima i Eli Skopetea.[32] Spremna sam da se složim da su ove dve retorike podudarne i komplementarne, ali slično retoričko preklapanje postoji kod svakog diskursa moći: kod retorike rasizma, retorike razvoja, modernizacije, civilizacije, itd. Moj cilj je da sa stanovišta suprotnog orijentalističkom diskursu detaljno istražim naizgled identičnu, ali u stvari samo sličnu pojavu koju ja zovem balkanizam.[33] Kakve su, onda, ako postoje, razlike između tih dveju kategorija?

Na prvom mestu, za razliku od neopipljivog Orijenta, Balkan postoji kao istorijski i geografski konkretna celina. U svom pogovoru novom izdanju *Orijentalizma*, želeći da predupredi moguće kritike na svoj račun, Said izričito tvrdi da on "uopšte nije zainteresovan, a još je manje sposoban da pokaže kakvi su pravi Orijent i pravi islam". On s pravom smatra da Orijent i Okcident "ne odgovaraju nikakvoj konkretnoj stvarnosti koja postoji kao prirodna činjenica".[34] Saidov stav prema Orijentu je ambivalentan: on poriče postojanje "pravog Orijenta", ali mu ipak, napadajući tekstove ili tradicije koje iskrivljuju ili

zanemaruju autentične karakteristike tog Orijenta, daje istinski ontološki status.[35]

Zaista, suprotnost između apstraktnog Istoka i Zapada stara je koliko i pisana istorija. Stari Grci koristili su reč Orijent kada su govorili o antagonizmu između civilizovanih ljudi i varvara, iako je za njih glavna dihotomija bila ona između kulturnog Juga i varvarskog Severa (Trakije i Skitije). Persijanci su na istoku u mnogim pogledima bili kvazi-civilizovano Drugo.[36] Od vremena Dioklecijana naovamo, Rim je uveo administrativnu podelu na Istok i Zapad, i Orijentom smatrao egipatsku i anadolijsku dijecezu. U periodu srednjeg veka ta podela se u užem smislu odnosila na opoziciju katoličanstva i pravoslavlja, a u širem na razliku između islama i hrišćanstva. U svakom slučaju, dihotomija Istok-Zapad imala je jasno određene prostorne dimenzije: ona se odnosila na društva koja su postojala uporedo ali su se razlikovala po političkom, verskom ili kulturnom osnovu. Istok nije uvek bio manje poželjan deo ove opozicije: za Vizantiju, neosporni centar civilizovanog sveta Evrope nekoliko vekova posle pada Rima, Zapad je bio sinonim za varvarstvo i sirovost. Tek posle pada Konstantinopolja 1453. i sumraka pravoslavlja, ali posebno zbog jedinstvenog ekonomskog uzleta Zapadne Evrope, Istok je čak i od strane pravoslavnog sveta doživljavan kao podređeni element te opozicije.

Kao što je Leri Vulf ubedljivo pokazao, uobičajena podela Evrope na Istok i Zapad relativno je kasni pronalazak filozofa iz XVIII veka, odgovornih za konceptualnu preorijentaciju Evrope duž ose Istok-Zapad, za razliku od do tada dominantne podele na liniji Sever-Jug.[37] Ova nova podela, iako takođe prostorna, počela je postepeno da poprima različite konotacije, pod uticajem vere u evoluciju i progres koja je cvetala tokom prosvetiteljstva, a sada je prilagođena novim potrebama. Zbog činjenice da je istočni deo Evrope i sveta zaostajao za ostatkom Evrope pre svega u ekonomskoj sferi, Istok se sve više, i često isključivo, poistovećivao sa industrijskom za-

ostalošću, sa nedovoljno razvijenim društvom bez institucija tipičnih za razvijeni kapitalistički Zapad, sa iracionalnošću i sujeverjem na koje zapadno prosvetiteljstvo nije ostavilo nikakvog traga. Tako je u razmatranju odnosa između Istoka i Zapada dodat novi vektor: vreme, ali ne kao obično kretanje od prošlosti ka budućnosti, već kao evolucija od jednostavnog ka složenom, od zaostalog ka razvijenom, od primitivnog ka kultivisanom. Element vremena sa aspektom razvoja bio je značajno, a danas je najznačajnije obeležje savremenog poimanja Istoka i Zapada. Tako je još od stare Grčke Istok uvek postojao kao elastičan i dvosmislen pojam. Svako je imao svoj Orijent, u prostornom ili vremenskom smislu, a najčešće u oba. Percepcija Orijenta je, prema tome, bila relaciona, zavisila je od normativnog skupa vrednosti i tačke sa koje se posmatra.

Čak i da je Said želeo da strogo vodi računa o istoriji i da je govorio o Bliskom istoku i islamu umesto o Orijentu (kao što to sve više čini u kasnijim radovima), on bi i dalje imao teškoće sa dvema veoma širokim i promenljivim kategorijama. Ne samo da su Bliski i Srednji istok amorfni termini koje je izmislio Zapad,[38] već bi u obzir morali da se uzmu otomanski i turski orijentalizmi kao sasvim različiti od arapskog orijentalizma; a morala bi da se napravi razlika i između različitih arapskih orijentalizama. Isto tako, pojam islama kao jedinstvene celine problematičan je i u geografskom i u hronološkom smislu.[39] Da bi mogao da odbaci kritiku, Said bi morao da bude ono što nije, obazriv i precizan, i organski, a ne samo verbalno odan pojmu istoričnosti, ideji "da se ljudska stvarnost stalno gradi i razgrađuje". U tom slučaju, Said bi oprezno govorio o orijentalizmu arapskog islamskog Bliskog istoka u relativno kratkoj epohi obeleženoj ekspanzijom francuskog i britanskog imperijalizma pre nego što je došlo do fragmentacije navodnog arapskog identiteta. U tom slučaju, Said ne bi ni napisao *Orijentalizam*.

Balkan ima konkretnu istorijsku egzistenciju. Kad bismo se u vezi sa Orijentom poigrali poznatim Deridinim rečima: "*il n'y a pas de hors-texte*", pitanje da li on postoji za Balkan ne može se čak ni postaviti; pravo pitanje glasi: "*qu'est-ce qu'il y a hors de texte?*" U pregledu različitih nasleđa koja su oblikovala ovo jugoistočno poluostrvo Evrope, kao ključna mogu se izdvojiti dva nasleđa. Jedno je milenijum Vizantije sa njenim dubokim političkim, institucionalnim, zakonskim, verskim i kulturnim uticajem. Drugo je petstogodišnja otomanska vladavina, najduži period političkog jedinstva koji je ovo poluostrvo ikada doživelo i tokom kog je dobilo svoje sadašnje ime. Ne samo da je tokom otomanskog perioda deo jugoistočne Evrope dobio novo ime, Balkan, već su uglavnom otomanski elementi, ili oni koji su se opažali kao takvi, uticali na stvaranje aktuelnih stereotipa. Pored toga što problem otomanskog nasleđa zahteva kompleksan teorijski i empirijski pristup, čini mi se da ne bi bilo preterano zaključiti da Balkan predstavlja otomansko nasleđe. Dok se, u užem smislu reči, prisustvo Otomanâ na ovom jugoistočnom poluostrvu Evrope proteže od XIV do ranog XX veka, otomansko nasleđe ima, pre svega, obeležja XVIII i XIX veka. U praktično svim sferama u kojima se otomansko nasleđe može otkriti (u političkoj, kulturnoj, socijalnoj i ekonomskoj), secesijom od Carstva otpočeo je drastičan prelom koji je u velikoj meri okončan krajem Prvog svetskog rata. U demografskoj sferi i sferi narodne kulture, otomansko nasleđe je upornije i trajnije. Ono se nastavlja i kao nasleđe percepcije, koji će se neprekidno i iznova osmišljavati sve dok se u balkanskim društvima istorijski identitet bude smatrao suštinski važnim.

Postoji rašireno mišljenje da je Balkan počeo da gubi svoj identitet kada je počeo da se evropeizuje. Očigledno je da takav iskaz implicira njegovu različitost u odnosu na Evropu. No, daleko je zanimljivija činjenica da proces "evropeizacije", "pozapadnjavanja" ili "modernizacije" Balkana u XIX i XX veku podrazumeva širenje racionalizma i sekularizaciju, intenzi-

viranje trgovinskih aktivnosti i industrijalizaciju, stvaranje buržoazije i drugih novih grupa u ekonomskoj i socijalnoj sferi, i pre svega pobedu birokratske nacionalne države. U tom smislu, Balkanci su postajali Evropljani tako što su se oslobađali poslednjih ostataka imperijalnog nasleđa, koje se u to vreme smatralo anomalijom, i prihvatali i podražavali homogene evropske nacionalne države kao normu društvenog organizovanja. Može biti da događaji čiji smo svedoci danas, a koji se pogrešno objašnjavaju nekakvom balkanskom suštinom, predstavljaju konačnu evropeizaciju Balkana. Ako se Balkan može izjednačiti, a ja mislim da može, sa svojim otomanskim nasleđem, onda ti događaji predstavljaju poodmaklu fazu u nestajanju Balkana.

Orijent, čija se neopipljiva priroda tako razlikuje od konkretnosti Balkana, pružao je mogućnost bekstva od civilizacije. Istok je, uopšte uzev, za Zapad bio egzotično i imaginarno carstvo, zemlja legendi, bajki i čuda; on je bio oličenje njegovih žudnji i moguća alternativa prozaičnom i profanom svetu Zapada. Orijent je postao Utopija, "on je predstavljao prošlost, budućnost i srednji vek". Divljenje romantičara prema Orijentu ogleda se u Bajronovom *Vitezu Haroldu*, *Đauru*, *Abidoskoj nevesti*, u Geteovom *Zapadno-istočnom divanu*, Šatobrijanovom *Putovanju iz Pariza u Jerusalim*, Igoovim *Pričama sa Istoka*, Hajneovom *Romanceru* i delima Pjera Lotija, Teofila Gotjea, Samjuela Kolridža, Tomasa Mora itd. Orijent je raspaljivao maštu romantičara, ali je postao i utočište za liberale i nacionaliste koji su se gušili u sve većoj konzervativnosti i reakciji posle napoleonskih ratova, kada je Orijent "postao simbol slobode i bogatstva".[40]

Ova poslednja komponenta, bogatstvo, i s njim nerazdvojno povezano preterivanje stvorili su od Orijenta raj za imućne romantične konzervativce koji su želeli da pobegnu od stvarnosti. Engleska gospoda pronašla je tamo poželjne modele ponašanja i oblačenja i spremno ih je podražavala. "Običaj da muškarci puše povezivao se sa Turskom, Persijom i

predelima Severne Afrike, gde se duvan uživao u dokolici." Bendžamin Dizraeli hvalio je način života po uzoru na "odmerenost i hedonizam" turskih paša, koji bi mu omogućio luksuz da puši dok se odmara. "Potencijalni zapadni sultani povlačili su se u sobe za pušenje posle večere da bi uživali u društvenoj slobodi muškog društva sličnoj onoj u arapskom svetu. Oni su nosili kaftane i duge odore, neformalnu odeću koja donekle odgovara zapadnjačkoj kućnoj haljini."[41] Taj Orijent iz mašte nije bio samo utočište od otuđenosti Zapada koji se ubrzano industrijalizovao, već i metafora za zabranjeno. "Satkan od želja i mašte Zapada", Istok je nudio raskošnu odeću i još ekstravagantniju nagost. Orijent se eksplicitno dovodio u vezu sa ženskim, tako da se povremeno čak tvrdilo da orijentalni diskursi uključuju teoriju seksualnosti i senzualnosti prerušenu u teoriju asketizma.[42] Pored "istočnjačke okrutnosti", glavne teme opisa i slika sa Orijenta, postojala je još jedna izuzetno privlačna komponenta, požuda:

> Scene iz harema, iz kupatila i sa trgova na kojima se prodaju robovi bile su povod mnogim zapadnim umetnicima da zadovolje lascivnu sklonost svojih pohotljivih kupaca ka erotskim temama... Takve su slike, naravno, prikazivane Evropljanima kao "dokument"; pomoću njega su slikari koji su se specijalizovali za orijentalne teme mogli da zadovolje potražnju za takvim slikama, a da istovremeno oslobode sebe svake moralne odgovornosti, naglašavajući da su to scene iz društva koje nije hrišćansko i koje ima drugačije moralne vrednosti.[43]

S druge strane, stav prema Balkanu, prema njegovoj nemaštovitoj konkretnosti i skoro potpunom odsustvu bogatstva bio je jasan, obično negativan, ali retko iznijansiran. U vreme romantičnog nacionalizma bilo je nekih izuzetaka u rečima i delima filhelena ili slavofila, ali su ti poduhvati bili izuzetno kratkog daha i obično su se ticali slobode, teme koja je u potpunosti bila lišena misterije i egzotičnosti. Čak je i jedini za-

nesenjak, jedini balkanski romantik, imao potpuno drugačije motive. Godine 1907. jedan Amerikanac, Artur Daglas Hauden Smit, pristupio je nekoj makedonskoj četi organizovanoj u Bugarskoj. Njegov opis započinje razmišljanjem o prozaičnom karakteru moderne civilizacije koja svoje ljude lišava živopisnosti prohujalih dana. Odlučan da se odazove svojoj potrebi za avanturom u "samotnim predelima zemlje, [gde] muškarci i žene još uvek žive romantičnim životom", Smit je odlučio da krene na Balkan, koji ga je odavno zanimao.

> Za one koji ga nisu posetili, Balkan je misteriozna zemlja senki; za one koji ga poznaju, još je misteriozniji... Čovek nekako postaje deo te čarolije i sve te misterije i raskoši. Naviknete se da čučite dok pijete jutarnju kafu u kafani i da pri susretu sa poznanikom zloslutno prošapućete bar polovinu onog što izgovorite. Intrige, zavere, misterije, velika hrabrost i odvažna dela jesu duša istinske romantike i duša Balkana danas.[44]

Kao i u slučaju Orijenta, i ovde postoji mistično bekstvo u srednji vek ali bez propratne sablasnosti i bez otvoreno seksualnih konotacija koje ima orijentalizam. Balkan ima nedvosmisleno muški imidž: to je predstava o srednjovekovnom viteštvu, oružju i zaverama. U Beogradu, piše Smit, čovek stiče prvi utisak o Balkanu: "Spletka je svuda oko vas. Ljudi se u beogradskim kafanama ponašaju se kao zaverenici. Vojnici su na svakom koraku."[45] Međutim, Smitov opis je jedan od retkih primera u kojima je "muškost" Balkana prikazana pozitivno. U praktično svakom drugom opisu klasičan balkanski muškarac je necivilizovan, primitivan, grub, okrutan i bez izuzetka razbarušene kose. Pišući u isto vreme kad i Smit, Herbert Vivijan započinje poglavlje o "Hajdučiji" u Makedoniji tvrdnjom da je Balkan još uvek u srednjem veku; hajduci su mu prava srednjovekovna tema i on oseća "kao da mu se pred očima ukazuje duh ser Valtera Skota i da sluša nove priče iz davnina". Poglavlje se završava notom nostalgije što će

nove generacije sve to smatrati srednjovekovnim mitom: "Nema sumnje da će se svet ponositi uniformnošću svoje civilizacije, ali putnik više neće imati priliku da doživi romantičnu avanturu." Međutim, na fotografiji koja treba da ilustruje ovaj umereno intoniran diskurs u krupnom planu se vidi raščupani zablenuti makedonski hajduk kako pokazuje dve podjednako raščupane glave, ne zna se da li svojih prijatelja ili svojih neprijatelja.[46] Za razliku od klasičnog orijentalističkog diskursa, koji za potrebe svog predmeta proučavanja pribegava ženskim metaforama, balkanistički diskurs je isključivo muški.

Jedina žena koja je uzburkala Smitovu maštu postigla je to osobinama koje su se u to vreme očigledno smatrale muškim, iako Smit insistira na tome da je ona "ženstvena do srži". Ta žena je bila Bugarka Cveta Bojova, rođena u jednom makedonskom selu, koja je diplomirala medicinu na Univerzitetu u Sofiji i koja je, izgubivši muža, oca i dva brata u jednom napadu Turaka, ponudila svoje usluge bolničarke i lekarke makedonskim družinama. Smit je bio očaran što mu obrok od tri jela poslužuje žena koja je, zbog nedostatka dovoljne količine pribora za jelo, isti prala posle svakog jela:

> Za čoveka koji je skoro zaboravio šta je civilizacija i koji bi, kao i njegovi drugovi, bio sklon da se zaprepašćeno zablene u dugačak kaput, bilo je gotovo božje proviđenje da ga u pet popodne kafom služi žena koja je pročitala Tolstoja, Gorkog, Bebela, Karla Marksa i vođe socijalizma, od A do Š, za koju je Šekspir više od imena, i koja ima svoje mišljenje o drami i savremenom društvu, revolucionarno, ali interesantno.[47]

Opisujući je kao svojevrsnu Jovanku Orleanku, Smit je očito bio impresioniran nesvakidašnjim osobinama Bojove: "Nikada nisam upoznao ni muškarca ni ženu koji bi joj bili ravni po odvažnosti. Imala je nešto u sebi, nešto neopisivo, što ju je činilo izuzetnom."[48] Međutim, čak i kod retkih izuzetaka kakav je Smit, misterija Balkana je nepotpuna. Stigavši u

Sofiju 1907, on vidi grad osvetljen električnim svetiljkama, grad čijim ulicama idu tramvaji, grad koji ima policijske snage i telefone, što može da "izazove nezadovoljstvo turiste koji traga za živopisnošću". Međutim, nezadovoljstvo je prisutno samo na površini:

> Sofija nije do te mere civilizovana da bi izgubila ljupkost Starog sveta i sočnost Istoka. Glazura civilizacije na nekim je mestima tanka, dok na drugim nije dovela do uočljive razlike u odnosu na prošlost. Kad izađete iz voza na peron niske, čiste, žute stanice u Sofiji, instinktivno osetite da je Evropa ostala iza vas; vi stojite u senci Orijenta.[49]

Nije, dakle, reč o tome da neka urođena karakteristika obavija Balkan velom misterije; to čini odraz svetlosti Orijenta. Čovek dolazi u iskušenje da iskuje novu latinsku sentenciju: "*Lux Balcanica est umbra Orientis*". Pored navedenog usamljenog primera romantizacije Balkana, predstave o njemu u najvećem broju su prozaične. Daramova je takođe pošla na Balkan da bi "za izvesno vreme zaboravila nesreću kod kuće", ali od samog početka ne vidi, ili ne želi da vidi, da je Balkan nešto više od "zanimljivog lovišta punog živopisnih i zabavnih ljudi u kom može da sakuplja bajke [i] da crta". Njena omiljena fraza glasi da je Balkan komična opera ispisana krvlju.[50]

Gotovo svi opisi Balkana ističu njegov granični položaj. Zapad i Orijent obično se predstavljaju kao nespojivi entiteti, kao suprotnosti, ali zaokružene suprotnosti. Said je za sopstvena dela rekao da su "zasnovana na ponovnom promišljanju nepremostivog jaza za koji se vekovima verovalo da deli Istok od Zapada".[51] Za razliku od toga, Balkan se uvek prikazivao kao most ili kao raskršće. Most kao metafora za ovaj region uvek se vezuje za književno delo Iva Andrića, tako da smo skloni da zaboravimo da je ta metafora mosta, kako u inostranim opisima tako i u svakoj od balkanskih književnosti i svakodnevnom govoru, gotovo banalna. Balkan se upoređuje sa mostom između Istoka i Zapada, između Evrope i Azije. Pišući o Grcima, jedan britanski autor je, početkom ovog veka, sumirao status Balkana na sledeći način:

> Kad ide u Francusku i Italiju, Grk kaže da ide u Evropu. Engleze, Nemce ili druge zapadne narode koji posete Grčku ili u njoj borave, on naziva Evropljanima da bi ih razlikovao od Grka. Zapadnjaci u Grčkoj postupaju na isti način. Oni znaju da su Evropljani, a da Grci to prećutno nisu... U rasnom i geografskom smislu, Grk jeste Evropljanin, ali nije zapadnjak. Upravo na to misle i Grk i stranac kada upotrebljavaju termin Evropljanin. Grk je istočnjak na stotinu načina, ali njegov orijentalizam nije azijski. On je most između Istoka i Zapada...[52]

Balkan je takođe i most koji spaja etape razvoja, što se vidi po etiketama koje mu se daju: polurazvijen, polukolonijalan, polucivilizovan i poluorijentalan. U jednom kratkom odlomku, koji maestralno iskazuje englesko osećanje usamljenosti i averziju prema balkanskoj učmalosti, ali i diskretno opisuje civilizovanu iskrenost britanskih diplomata koji su poluorijentalce smatrali neprijatnim, Daramova je 1925. godine napisala:

> Kad Engleza pošalju u Balkansko poslanstvo, on jedva čeka da ga napusti zarad ma kog drugog mesta u Evropi u kome vlada neka njemu bliskija duhovna klima. Što se tiče konzula, on često smatra da je mudrije da ne nauči lokalni jezik kako ga to znanje ne bi na duži period vezalo za neku nepodnošljivu rupu... Za Rusa je, s druge strane, služba na Balkanu od velikog značaja; atmosfera poluorijentalnog zavereništva, koja je za Engleza neukusna, njemu je veoma bliska, kao što mu ni bilo koji od slovenskih dijalekata ne predstavlja teškoću.[53]

Pitanje polukolonijalnog, kvazi-kolonijalnog ali svakako ne čisto kolonijalnog statusa Balkana zaslužuje veću pažnju. Po opštem mišljenju, kategorije kolonijalizma i dominacije ili

potčinjenosti mogu se posmatrati kao sinonimne. Za V. E. B. Diboaa legalistička razlika između kolonizovanog i potčinjenog je efemerna: "Pored nekih sedamsto pedeset miliona obespravljenih naroda u kolonijama, više od pola milijarde ljudi živi u okviru nacija i grupa koje su u kvazi-kolonijalnom položaju i koje ni u jednom smislu ne predstavljaju slobodne i nezavisne države." Oznaka "slobodne države" predstavlja fikciju, jer je stvarnost obeležena ugnjetavanjem i manipulacijom: "Na Balkanu 60 miliona ljudi živi u 'slobodnim državama' poput Mađarske, Rumunije, Bugarske, Jugoslavije, Albanije i Grčke. Oni čine masu neobrazovanog, siromašnog i bolesnog stanovništva koje Evropa već planira da podeli u 'sfere uticaja.'"[54]

Upravo se zbog takvog diskursa ideja orijentalizma dopada izvesnom broju balkanskih intelektualaca koji u taj model žele da uključe i Balkan. Pitanje one legalističke razlike ne bi, međutim, trebalo potceniti. Od izjednačavanja istorijski definisanih, vremenski određenih i ograničenih kategorija (kakve su kolonijalizam i imperijalizam) sa široko shvaćenim pojmovima koji nisu istorijski ograničeni (npr. moć i potčinjenost) ne odbija me samo sklonost ka istoričnosti. Prvo, pomoću te formalne razlike može da se objasni zašto je Balkan izostavljen iz diskusije o orijentalizmu i postkolonijalizmu. Međutim, pravo pitanje glasi da li bi metodološki bilo opravdano da studije o postkolonijalizmu i potčinjenima (kakve postoje za Indiju, a proširene su na Afriku i Latinsku Ameriku) počnu da obrađuju i Balkan. Drugim rečima, da li je, kada govorimo o Balkanu, moguće "provincijalizovati Evropu" i da li se na njega može primeniti žargon neevropskih društava koja se i epistemološki emancipuju? Po mom mišljenju, to je nemoguće, pošto je Balkan Evropa, deo Evrope, iako je, po opšte prihvaćenom mišljenju, u nekoliko proših vekova postao njena provincija, njena periferija. Što se, pak, tiče vezanosti koju Balkan oseća prema Evropi, tu postoji razlika uslovljena teritorijalnom udaljenošću od Evrope u geografskom, ekonomskom,

političkom i kulturnom smislu. Ali, evrocentrizam nije banalni etnocentrizam; on je "specifično moderan fenomen čiji koreni sežu do renesanse, fenomen koji je doživeo procvat tek u XIX veku. U tom smislu, on predstavlja jednu dimenziju kulture i ideologije modernog kapitalističkog sveta."[55]

Drugo, pitanje da li nas drugi ignorišu podrazumeva sopstvenu svest o tome da li smo ili nismo u kolonijalnom položaju. Uprkos strašnim balkanskim teorijama zavere i sklonosti njihovih zagovornika da za sopstvenu sudbinu okrive jednu ili drugu ili sve velike sile, osećanje ljudi da nepravedno pate mnogo je manje snažno. Kod njih uvek postoji svest o izvesnom stepenu autonomije. Ljudima koji se osećaju potčinjeno, potlačeno ili marginalizovano važan je čak i nominalni politički suverenitet; zbog toga se i stvara ili usvaja ova inače besmislena kategorija "polukolonijalnosti". Iako besmislena u heurističkom smislu, ona je indikativna i za opažanje i za samosvest Balkana zato što naglašava njegov karakter graničnog područja.

Za razliku od orijentalizma, koji predstavlja diskurs o imputiranoj opoziciji, balkanizam je diskurs o imputiranoj dvosmislenosti. Kao što je Meri Daglas lepo pokazala, predmeti ili ideje koji zamagljuju već omiljenu klasifikaciju ili joj se suprotstavljaju, izazivaju osudu jer navodno unose "prljavštinu i nered". Te zbunjujuće ili kontradiktorne elemente Daglasova označava kao dvosmislene, anomalne ili nepodložne definisanju. Oslanjajući se na opšti konsenzus da "su svi naši utisci apriorno šematski određeni", da "svim našim interesovanjima upravlja težnja ka stvaranju obrazaca", ona smatra da "mi ignorišemo ili iskrivljujemo neprijatne činjenice koje se opiru klasifikaciji, kako one ne bi poremetile te utvrdene pretpostavke. Uopšte uzev, sve što primetimo unapred je izabrano i organizovano u samom činu opažanja." Iako Daglasova priznaje razliku između anomalije (neuklapanja u dati skup ili niz) i dvosmislenosti (koja opravdava dva tumačenja), ona zaključuje da ta razlika ne donosi nikakvu praktičnu korist, pa

se zato dvosmislenost poistovećuje sa anomalijom. Zbog nemogućnosti da se njihov karakter definiše, ljudi ili pojave u prelaznim, ali i u marginalnim stanjima smatraju se opasnim jer su i opasnost za sebe i izvor opasnosti za druge. Suočeni sa činjenicama i idejama koje ili ne mogu da se uguraju u već postojeće šeme ili omogućavaju više od jednog jedinog tumačenja, mi možemo da odbijemo da shvatimo koliko su naši pojmovi neadekvatni, ali možemo i ozbiljno da se pozabavimo time što njima neke realnosti izmiču.[56]

Upravo je očajanje zbog ove kompleksnosti nateralo Vilijema Milera da na kraju jednog paragrafa zavapi nad neverovatnom mešavinom rasa i jezika u kojoj "Bugari i Grci, Albanci i Srbi, Osmanlije, španski Jevreji i Rumuni žive jedni pored drugih": "Ukratko, Balkansko poluostrvo je, generalno gledano, zemlja protivrečnosti. Sve je upravo suprotno od onog što bi bilo razumno očekivati."[57] Taj među-položaj Balkana, njegov granični karakter, mogao je od njega jednostavno da stvori nepotpuno drugo; umesto toga, Balkan se poima ne kao drugo već kao nepotpuno sopstvo. U želji da proširi i nijansira koncept Arnolda van Genepa o liminalnosti, izvestan broj naučnika uvodi razliku između liminalnosti, marginalnosti i najnižeg stepena. Dok su za liminalnost neophodne značajne promene u dominantnoj slici o sebi, marginalnost definiše osobine "na istom planu na kom ih definiše i dominantna ego-slika". Najzad, najniži stepen sugeriše "senku, organski prezreni alter-ego".[58] Postoje dva razloga zbog kojih se Balkan može tretirati kao ilustracija najnižeg stepena i kao nepotpuno sopstvo: to su vera i rasa.

Jedna od verzija dihotomije Istok-Zapad ispoljava se u opoziciji grčkog pravoslavlja i katoličanstva. Upravo je katoličanstvo, a ne zapadno hrišćanstvo uopšte, deo te dihotomije jer je suparništvo između Rima i Konstantinopolja bilo rezultat političkog i ideološkog suparništva dveju vera; svaka je onu drugu proglašavala otpadničkom i jeretičkom. Pokret reformacije bezuspešno je pokušavao da ostvari sporazum sa pravoslavnom crkvom u zajedničkoj borbi protiv prevlasti katoličanstva. Predstava o opštem zapadnom hrišćanstvu kao antipodu navodno jedinstvenom istočnom hrišćanstvu, pravoslavlju, nije teološka konstrukcija, već relativno kasna kategorija kulturologije i političkih nauka, kao kod Tojnbija ili Hantingtona, koja pomoću verskih podela pokušava da legitimiše i prikrije pravu prirodu geopolitičkih suparništava i granica. U katoličkom diskursu postoji velika nedoumica, a u nekim ekstremnim slučajevima se Turci i Grci bacaju u isti koš, ali to je flagrantni izuzetak. Ozbiljne pokušaje pomirenja i pronalaženja zajedničkog jezika između pravoslavlja i katoličanstva inicirale su upravo verske institucije. Pravoslavlje, koliko god da nailazi na neprijateljstvo kod katolika, nije se smatralo prelaznom verom ka islamu; obično se naglašavala nepremostiva granica između hrišćanstva (čak i u njegovoj pravoslavnoj varijanti) i muslimanske vere.

Saidov orijentalizam eksplicitno se poistovećuje sa islamom. Eli Skopetea, koja je u okviru saidovskog orijentalizma proučavala slike Balkana na kraju otomanske vladavine, tvrdi da u zapadnoj tradiciji ne postoji razlika u poimanju islamskog i hrišćanskog Istoka, da ne postoji hrišćanski monopol, pa u skladu s tim definiše Balkan kao "zapad istoka".[59] Čini mi se da Skopetea ovde stapa dva veštačkim putem spojena zapadnjačka stava i dve retorike: verski i klasni. Dok je odnos prema islamu bio zasnovan na nedvosmislenom stavu prema verskoj drugosti (koji se kretao od krstaškog odbacivanja do prosvećenog agnostičkog prihvatanja), prema otomanskom državnom uređenju postojao je dvosmislen stav koji je podrazumevao veoma jasnu klasnu solidarnost sa otomanskim vladarima muslimanske vere. Nasuprot tome, siromašni i neuglađeni skorojevići hrišćanske vere opisivani su na način na koji su opisivane i niže klase na Zapadu, diskursom koji praktično povlači paralelu između Istočnog dela Londona i istočnog dela Evrope.

Rasna komponenta traži složeniju analizu. S jedne strane postoji diskurs koji Balkan tretira kao mešavinu rasa i kao most između rasa. Ova diskretno prisutna ali nikad eksplicirana tema o hibridnoj prirodi Balkana u putopisima do kraja XIX veka prilagodila se dominantnom rasnom diskursu XX veka i dovela do otvoreno rasnih kleveta u međuratnom periodu. S druge strane, uprkos prisustvu teme o rasnoj neodređenosti, i uprkos tome što balkanski narodi imaju različite predstave o svojim susedima, ipak se smatra da se Balkan u krajnjoj liniji nalazi s ove strane fundamentalne suprotnosti beli–obojeni, Indoevropljani–ostali. Možda zbog toga rat u Jugoslaviji toliko zaokuplja pažnju javnosti, pored mnogo ozbiljnijih i krvavijih sukoba u drugim delovima sveta. Kao što pokazuju sociološke studije o žigosanju, "povlačenje razlike je suštinski deo procesa tipizacije. Jednostavnije rečeno, razlike su varijacije između tipova ili u okviru njih."[60] Moja teza glasi da se orijentalizam bavi razlikom između (imputiranih) tipova, dok se balkanizam bavi razlikama u okviru jednog tipa.

Ono što ja nazivam balkanizmom stvaralo se postepeno tokom dva veka i kristalizovalo u poseban diskurs u vreme balkanskih ratova i Prvog svetskog rata. U sledećim decenijama, taj diskurs je dobio dodatne karakteristike, ali one su se uglavnom ticale detalja a ne suštine. U glavnim crtama, dotični diskurs se, baš kao i danas, prenosio skoro nepromenjen, pošto je prošao kroz ono što Džejms Kliford umesno definiše kao "diskursno okoštavanje" a što Said objašnjava uvođenjem kategorije "tekstualnog stava", a to je zabluda do koje vodi doslovno "primenjivanje na stvarnost onoga što čovek nauči".[61] Davno pre toga, Niče je dao svoje viđenje tog procesa:

> Ugled, ime i izgled, uobičajena merila koja nekoj stvari daju težinu i značaj – u početku gotovo uvek pogrešne i proizvoljne,... – sve se to uvećava iz generacije u generaciju samo zato što ljudi u to veruju, sve dok postepeno ne postane deo te stvari i pretvori se u samo njeno telo. Ono što je u početku bila spoljašnjost, na kraju skoro uvek postaje suština koja je delotvorna kao takva.[62]

Balkanistički diskurs, plodan kakav jeste, nije u velikoj meri uticao na intelektualne tradicije niti na institucije. On je pre svega prisutan u novinarskim ili kvazi-novinarskim literarnim formama (u putopisima, političkoj esejistici i posebno u jednom nesrećnom hibridu poznatom kao akademsko novinarstvo), što objašnjava njegovu popularnost. Ovi žanrovi bili su najvažniji kanali za širenje balkanizma i njegovo održavanje kao idealnog tipa. Govoreći o rasističkim stavovima, Rolan Bart je primetio kako kolektivne slike i mentaliteti mogu da budu žilavi ukoliko uživaju podršku vlasti, štampe i dominantnih vrednosti.[63] Što se tiče Trećeg sveta, antropologija i studije kulture preispitale su posledice takvih pogleda, dok štampa ostaje privržena normativnim gledištima o civilizaciji, formiranim tokom kolonijalne ere. To se nije dogodilo u slučaju Balkana; verovatno zbog toga što on nikad nije imao status kolonije, mada i zato što je balkanska, kao i evropska antropologija uopšte, donekle bila na margini, on nije pobudio interesovanje postkolonijalne kritike i studija kulture. Iako se bavim aspektima naučnog diskursa, ja nisam nimalo sklona da se upuštam u generalizacije. Problem naučnog pristupa Balkanu značajna je tema i zaslužuje posebno i podrobno istraživanje. Ja tu temu ne pokušavam da izbegnem, ali u ovom trenutku na osnovu mojih istraživanja ne bih mogla da se priklonim nekom određenijem mišljenju. Iako čovek dolazi u iskušenje da naučno proučavanje vidi kao deo sveobuhvatnog balkanističkog diskursa, odnos imeđu naučnog znanja i ideologije i propagande nije tako jednostavan: "Čini mi se, na kraju, da ta dva oblika diskursa ostaju različita, da se naučno znanje kreće u pravcu koji se samo povremeno ukrsti sa popularnom mitologijom."[64] Međutim, bilo bi pošteno reći da se nauka, iako u celini svakako nije imuna na balkanizam, u velikoj meri zaista opirala njegovim simptomima. To ne znači

da privatno veliki broj stručnjaka za balkanske studije na Zapadu ne gaji zapanjujuću količinu predrasuda; to samo znači da, u celini, pravila naučnog diskursa ograničavaju otvoreno artikulisanje tih predrasuda.

Balkanizam je u velikoj meri evoluirao nezavisno od orijentalizma i, u izvesnim aspektima, nasuprot ili uprkos njemu. Jedan razlog je geopolitički: to je poseban stav prema Balkanu kao strateškoj sferi u okviru složene istorije istočnog pitanja, sferi koja se razlikuje od Bliskog ili Srednjeg istoka. Odsustvo kolonijalnog nasleđa (uprkos često eksploatisanim analogijama) druga je značajna razlika. Na polju ideja, balkanizam se delimično razvio kao reakcija zapadnih Evropljana čija je "klasična" očekivanja Balkan izneverio, ali to je bilo razočarenje u okviru paradigme koja je već bila utvrđena kao drugačija od orijentalne.[65] Osim toga, kako je bio pretežno hrišćanska teritorija, Balkan je dugo bio značajan i zbog održavanja krstaškog duha Evrope. Uprkos mnogim pokušajima da se njegovo (pravoslavno) hrišćanstvo jednostavno opiše kao podvrsta orijentalnog despotizma, što ga čini neevropskim i nezapadnim po sebi, granica između islama i hrišćanstva se, uopšte uzev, i dalje doživljavala kao najznačajnija. Najzad, izgrađivanje specifične balkanske predstave o sebi ili, preciznije, nekoliko balkanskih predstava o sebi, uvelo je značajnu razliku: one su se bez izuzetka izgrađivale nasuprot "orijentalnog" drugog. To drugo je mogao biti geografski sused i protivnik (najčešće Otomansko carstvo i Turska, mada se on mogao pronaći i u okviru jedne iste regije, kao što je bio slučaj sa "reprodukcijom orijentalizma" u bivšoj Jugoslaviji), ali su se isto tako mogli "orijentalizovati" i delovi sopstvene istorijske prošlosti (obično otomanski period i otomansko nasleđe).

I

BALKAN

Nomen

Žak: Ne dopada mi se njeno ime.
Orlando: Kad su je krštavali, niko nije ni mislio da vama ugađa.*

Šekspir, *Kako vam drago*

Davanje imena mačkama teška je stvar,
Nije to tek jedna od onih dokonih igara;
Pomislićeš isprva, možda, da sam sasvim sišao s uma
Kada ti kažem da mačka mora da ima
TRI RAZLIČITA IMENA.

T.S. Eliot, "Davanje imena mačkama"

Kao što i dolikuje opsednutosti današnjih naučnih krugova Zapada jezikom, bauk Balkana koji iz njega ne izbiva nije ličnost već je ime, označivač. U učenju Ferdinanda de Sosira, označivač je direktno povezan sa označenim, pošto su i jedno i drugo elementi celine. Insistirajući na razlikovanju označivača i označenog, Ferdinand de Sosir je ukazao na krhku ravnotežu koja postoji između njih, kao na i ohrabrujuću ravnotežu i uzajamnu vezu između iskaza o stvarnosti i same stvarnosti. Poststrukturalizam je u taj odnos uveo hijerarhiju, dodeljujući označivaču dominantnu ulogu. Za nekoga poput Deride nikada ne može doći do podudaranja između reči i stvari, odnosno misli, nego se označivač i označeni neprestano odvajaju jedan od drugog i zatim se ponovo spajaju u no-

* Citat preuzet iz "Kako vam drago", str. 61; prevod Borivoje Nedić i Velimir Živojinović. Celokupna dela Vilijema Šekspira, drugo izdanje; Kultura, Beograd, 1966. (Prim. prev.)

vim kombinacijama.[1] Sa tog stanovišta, predvidivo je da će se označivač "Balkan" odvojiti od svog prvobitnog označenog i svih kasnijih označenih sa kojima ulazi u vezu. U stvari, paralelno se odvijao još jedan proces: u isto vreme kada je "Balkan" počeo da se prihvata i široko upotrebljava kao označivač u geografskom smislu, on je polako već počeo da pridobija socijalno i kulturno značenje koje je proširilo njegovo označeno preko njegovog neposrednog i konkretnog značenja. U isto vreme kada je "Balkan" obuhvatio jedan složen istorijski fenomen i počeo da ga označava, neki politički aspekti ovog novog označenog ekstrapolirani su i nezavisno označeni. Zaključak da se to stalno događa bio bi trivijalan u okviru Deridinog pogleda na svet. Zaista, možda bi bilo zanimljivo pristupiti imenu "Balkan" kao vežbi iz polisemije (polisemija je tehnički termin koji se upotrebljava da opiše "kako određeni označivač uvek ima više od jednog značenja, zato što je 'značenje' posledica razlika u okviru šireg sistema"); ovaj pojam je koristan zato što može da pokaže "kako određeni pojedinci i zajednice od znakova i kulturnih proizvoda koji dolaze izdaleka mogu aktivno da stvaraju nova značenja".[2] U takvoj situaciji važno je ponovo otkriti odiseju uzastopnih spajanja i prespajanja označivača, jednom rečju, uraditi nešto što bi u XIX veku jednostavno i jasno bilo *Begriffsgeschichte*.

Kako, dakle, glasi priča o imenu "Balkan"? Godine 1794. britanski putnik Džon Morit, u to vreme tek svršeni student sa Kembridža, krenuo je na putovanje po Levantu. Njegova žarka želja da vidi "veličanstvene ruševine antike" odvela ga je iz Londona preko Evrope do Konstantinopolja, i odatle do Troje, Atosa i do Atine. Na putu od Bukurešta prema Konstantinopolju prešao je planinu Balkan preko prelaza Šipka u Bugarskoj i u pismu sestri napisao: "Približavali smo se tlu klasike. Prespavali smo u podnožju jedne planine, koju smo prešli sledećeg dana; ona razdvaja Bugarsku od Rumunije (stare Trakije), i, iako ponižena imenom Bal.Kan, nije ništa manje impresivna od antičkog Hemusa."[3] Prirodno je da su

za jednog od "zaluđenika Levantom" i budućeg istaknutog člana Društva ljubitelja umetnosti (*The Society of Dilettanti*) teritorije Otomanske imperije bile pre svega "tlo klasike", da mu je svako podsećanje na sadašnjost blago rečeno smetalo i da je unižavalo slavnu antičku tradiciju. Međutim, stvari koje su podsećale na sadašnjost javljale su se sve češće i Morit ih je, ma koliko mu one bile neprijatne, svе uredno zabeležio.

U putopisnoj literaturi na engleskom jeziku ovo je bio jedan od najranijih slučajeva da se planinski lanac koji deli Bugarsku od istoka ka zapadu i koji se pruža paralelno sa Dunavom naziva Balkanom. Praktično su svi britanski putnici u tranzitu pre Morita i mnogi posle njega upotrebljavali samo antički termin Hemus (kod starih Grka *Aemus*, kod Rimljana *Haemus*).[4] Čak i kada se nisu zadržavali samo na spominjanju imena, putnici su prihvatali opise iz antičke Grčke koji su preživeli skoro dva milenijuma. Edvard Braun, lekar i putnik iz Noriča, autor popularnih i uticajnih putopisa iz 1669. godine, tvrdio je da se Hemus pruža i dalje ka zapadu, odvajajući Srbiju od Makedonije, i da se, pod različitim imenima, proteže od Crnog mora (*Pontus Euxinus*) do Jadranskog mora.[5]

Kao i Englezi, većina evropskih putnika pre XIX veka više je volela da koristi klasično ime Hemus, ali oni su i pre Engleza znali da to nije jedina oznaka za ovaj planinski venac. Najraniji spomen imena Balkan koji je meni poznat potiče iz XV veka, iz beleški italijanskog humaniste, pisca i diplomate po imenu Filipo Buonakorzi Kalimako (*Philippus Callimachus*, 1437-1496). Progonjen od pape Pavla II, Kalimako se nastanio u Poljskoj i postao blizak savetnik poljskog kralja. U istoriji delâ Vladislava III Varnenčika, Kalimako je ostavio kratak opis Hemusa, koji je video kada je putovao u otomansku prestonicu u diplomatskim misijama. U pismima papi Inoćentiju VIII iz 1490. godine, Kalimako piše da lokalno stanovništvo tu planinu zove Balkan: "*quem incolae Bolchanum vocant*."[6]

Budući habsburški car Ferdinand I poslao je 1553. godine diplomatsku misiju Visokoj Porti sa zadatkom da pregovara o

primirju sa Otomanskom carevinom i priznavanju habzburške kontrole nad Mađarskom i Transilvanijom. Misiju je poverio Antunu Vrančiću, koji je od 1549. godine bio pečujski biskup. Vrančić je bio Dalmatinac, poreklom iz ugledne bosanske porodice koja je pobegla pred otomanskim osvajačima; pre nego što je svoje usluge ponudio Habzburzima, bio je biskup u Transilvaniji u službi Jovana Zapolje. Humanista po obrazovanju, Vrančić je bio autor mnogobrojnih istorijskih i geografskih rasprava. Putujući ka Istambulu 1553. godine, Vrančić je vodio dnevnik o putovanjima između Beča i Jedrena, gde isključivo spominje *Haemus* i *Haemi montes*, pozivajući se na antičke autore za koje je ustanovio da su iznenađujuće pouzdani. Iako svestan Strabonovog upozorenja, Vrančić citira Polibija i druge geografe koji su tvrdili da se sa najvišeg planinskog vrha mogu videti Crno more, Jadransko more i Dunav. Više od deset godina kasnije, 1567, Vrančić je poslat u drugu misiju na Portu da potpiše mirovni ugovor sa novim sultanom Selimom II. Vodio je beleške koje su kasnije sakupljane i objavljivane tokom XIX veka: "*Diarium legationis nomine Maximiliani II*" i "*Ratio itineris, quod est a Viena ad Constantinopolum*". Druga zbirka sadržala je detaljnu maršrutu sa označenim razdaljinama između naselja i rasutim geografskim i drugim komentarima, u kojima je Vrančić spomenuo slavjanobugarsko ime *Ztara Planina* (to jest, Stara Planina) za Hemus. Italijan Marko Antonio Pigafeti, koji je putovao sa Vrančićem 1567, takođe smatra da je *Stara Planina* bugarsko ime za *Emo*.[7] U stvari, Vrančić je prvi putnik koji Hemus spominje pod bugarskim imenom, nesumnjivo zato što je preko maternjeg hrvatskog donekle mogao da razume lokalni jezik. *Stara Planina* je ime koje se retko pojavljivalo u zapadnim izveštajima; Gerhard Kornelijus Driš, koji je ovim krajevima putovao između 1718. i 1719. godine, jedan je od malobrojnih izuzetaka.[8]

Nemac Salomon Švajger proputovao je Balkan 1577. godine kao sveštenik u diplomatskoj misiji koju je car Rudolf II poslao sultanu Muratu II. Proveo je tri godine u otomanskoj

prestonici i najviše je upamćen po svojim naporima da, u saradnji sa Štefanom Gerlahom, približi luteransku i pravoslavnu crkvu, i čak da stvori savez protiv pape. Svršeni student Univerziteta u Tibingenu, on je preveo na italijanski kratak Luterov katehizam, pošto su mnogi hrišćani u Otomanskom carstvu razumeli italijanski. Po povratku u Nemačku objavio je prevod Kurana na nemački. Švajger je vodio dnevnik o svojim putovanjima tokom sedamdesetih godina XVI veka, koji je objavljen 1608. godine. U njemu je dao detaljan opis Hemusa, za koji je koristio termine *Emum*, *Hemo* i *Hemus*. On je prvi putnik posle Kalimaka koji prenosi tursko ime planine, *Balkan*, što svedoči o širenju tog imena u regionu. On je takođe jedini putnik koji spominje slavjanobugarsko ime (za koje kaže da je hrvatsko) *Comonitza* za istu planinu:

> [Hemus] je visok 6.000 stopa, to jest, jednu i po nemačku milju (Plinije, knj. iv). U istorijskim knjigama može se pročitati da se kralj Filip Makedonski, otac velikog Aleksandra, popeo na planinu Hemus za četiri dana i sišao za dva, da bi video predele oko planine. Verovalo se da se sa vrhova ove planine mogu videti reka Dunav, Jadransko more, kao i Italija i Nemačka, što bi bilo veliko čudo, ako imamo u vidu da je Venecijansko ili Jadransko more udaljeno više od 100 milja od pomenute planine; Nemačka je takođe udaljena više od 100 milja. Hemus je poznat po nekadašnjim rudnicima srebra, tako da ga Italijani zovu Srebrna Planina. Turci ovu planinu zovu Balkan, dok je lokalno stanovništvo zove na hrvatskom jeziku Komonica.[9]

Ime *Balkan* ponovo je upotrebio Martin Grinberg 1582, iako ga je nadenuo Rodopima.[10] Rajnhold Lubenau, koji je 1628. godine završio rukopis o putovanjima između 1573. i 1587. godine, očigledno se poslužio Švajgerovom informacijom i spomenuo je oba imena u oblicima *Balban* i *Komoniza*.[11] Ime *Balkan* upotrebio je 1608. jermenski putnik Simeon trir Lehaci.[12] Što se tiče Francuza, to ime je prvi put, mada pogrešno, upotrebio u svom dnevniku iz 1621. godine izvanredni ambasador Luj Dee de Kormanen: "Ovu planinu

koja deli Bugarsku od Rumunije (srednjevekovno ime stare Trakije), Italijani zovu 'Lanac sveta' a Turci Dervent, što je ime za svaku šumovitu planinu, kao što je Balkan ime za gole litice, to jest, za ono što su antički narodi poznavali pod imenom Hemus."[13] Ovo je jedini put da Dee upotrebljava to ime, jer se na drugim mestima služi antičkim imenom Hemus.

Tokom XVIII veka imena *Hemus* i *Balkan* sve više su se koristila naporedo ili naizmenično. Kapetan Šad je 1740. naglasio da piše o "Balkanu, ili o planini Hemus", ili o "Hemusu, koji Turci nazivaju Balkan."[14] Ruđer Bošković, rođeni Dubrovčanin i eminentni evropski naučnik (dama Rebeka Vest pravi indikativnu omašku opisujući ga kao "divlju slovensku verziju francuskih enciklopedista"), prešao je tu planinu 1762. godine. On je kao Dalmatinac u bugarskom prepoznao slovenski dijalekat i radije je koristio ime Balkan, iako je bio svestan da je u pitanju antički Hemus.[15] Tokom sedamdesetih godina XVIII veka baron Fransoa de Tot dosledno je upotrebljavao ime *Balkan*, dok su tokom narednih decenija grof Dotriv, Feliks Božur i Fransoa Pukvil koristili i *Balkan* i *Hemus*.[16] U XVIII veku Jermeni iz mehitarističke kongregacije koristili su skoro isključivo ime *Balkan*, iako su znali i za staro ime *Emos*. U poznatoj dvanaestotomnoj "Geografiji četiri strane sveta", koju su napisali Hugas Indžekijan i Stepanos Agonc, Balkan se opisuje kao planinski venac koji preseca Bugarsku po sredini i počinje na granici sa Mlecima; u njoj se takođe javlja ime jednog ogranka te planine koje se ne susreće kod drugih putnika: Čenge.[17]

Oba imena za istu planinu i dalje su se upotrebljavala tokom XIX veka. Na mapi evropskog dela Turske iz 1829. austrijskog kartografa Franca fon Vajsa ova planina je označena kao *Mons Haemus oder Veliki Balkan Gebirge*, dok je ogranak između reke Iskar i Pirota označen kao *Stara Planina*.[18] Tokom dvadesetih godina XIX veka, Balkan je postao uobičajenije, mada još uvek ne i isključivo ime koje su britanski putnici koristili pored Hemusa, dok se u *Eotenu* A. V. Kinglejka koristi samo ime "*Balcan*".[19] Ruski putnici, koji nisu bili toliko opterećeni klasičnom toponimijom, ovaj planinski venac radije su zvali Balkan. Za vreme Rusko-turskog rata 1808. godine kapetan Aleksandar Krasnokutski poslat je u Konstantinopolj da pregovara sa velikim vezirom Mustafom Bajraktarom. On je dva puta prešao planinu – kod Slivena i na prelazu Šipka – ostavljajući izvrstan opis lepote i veličanstvenosti "balkanskih gora".[20]

Sve omiljenije ime Balkan u početku se odnosilo samo na planinu. Robert Volš je 1827. ponovio ranije pogrešno zapažanje da Hemus, zastrašujući planinski venac koji se pruža dužinom od oko 500 milja, polazi od Venecijanskog zaliva i završava se kod Crnog mora. Sada se taj planinski venac naziva Balkan, što znači teška planina. Simptomatično je da nijedan putnik ne upotrebljava ime Balkan kao imenitelj za čitavo poluostrvo, nego isključivo kao sinonim za planinu Hemus. Nemački geograf August Cojne prvi je u svom delu iz 1808. godine pod nazivom "Gea" skovao i upotrebio termin "Balkansko poluostrvo" (*Balkanhalbeiland*). Volš je 1827. godine, kao prvi od svih britanskih putnika, upotrebio ime Balkan kao zbirnu imenicu (*the Balkans*) koja se odnosi na čitavo poluostrvo, spomenuvši da su episkopi u tom regionu uvek Grci koji "na Balkanu", u južnim delovima u potpunosti, a u velikoj meri i u severnim, kao liturgijski jezik koriste svoj sopstveni.[21]

Razlog zbog kog je Balkan postao jedan od najčešće korišćenih naziva (pored Jugoistočne Evrope) ima malo veze sa samom geografijom. U stvari, tokom više od dva milenijuma geografi su reprodukovali uvreženo verovanje koje datira još iz drevne Grčke da je Hemus veličanstveni planinski venac koji povezuje Jadransko i Crno more, dominira poluostrvom i predstavlja njegovu severnu granicu. Ime je bilo tračko i preneto je Grcima, kao i toliko mnogo drugih balkanskih toponima, putem kontakata između grčkih kolonista u lukama Egejskog i Crnog mora i Tračana koji su naseljavali neposredno zaleđe. Kod logografa to ime se pojavilo kao "*Aimon to*

oros". Iako je Herodot u V veku p. n. e. prvi dao detaljnije podatke o tom planinskom vencu, njegove informacije su nepouzdane. Tokom sledećeg veka Teopomp sa Hija saopštava da je poluostrvo tako usko da se sa najvišeg planinskog vrha mogu videti i Jadransko i Crno more. Ta priča se pročula, tako da je ponavljaju mnogi drevni pisci, pošto se pojavila i kod Polibija, geografa iz Megalopolisa iz II veka p. n. e. Polibijev tekst se navodi samo u fragmentima. Kako se može zaključiti kod Strabona (63 p. n. e – 26 n. e), Polibije navodno izveštava iz prve ruke. S druge strane, Tit Livije, Strabonov savremenik, citira iz Polibijevog teksta priču o kralju Filipu i njegovom penjanju uz planinu Hemus. Taj slikoviti opis, često ponavljan čak i u novom veku, nije se smatrao verodostojnim: već ga je Strabon argumentovano kritikovao. Sam Strabon je naglašavao značaj te planine kao vododelnice, verujući da je ona istovremeno prirodna granica između tračko-helenskog sveta i varvarskog Podunavlja.

Što se Rimljana tiče, najstarija sačuvana latinska geografija Pomponija Mele iz prvih decenija nove ere, "*De chorographia*", ponavlja priču o tome da se sa Balkana mogu videti dva mora. Plinije prenosi podatak o visini planine od 6 000 stopa, a kod Ptolomeja se ona spominje kao granica između provincija Trakije i Mezije. Amijan Marcelin nazvao je krajem IV veka tu planinu veličanstvenom polukružnom prirodnom arenom koja Trakiju ograđuje sa severa. Ne samo da je pojam Balkana kao severnog planinskog venca koji povezuje Crno more sa Jadranskim zadržan tokom vizantijskog perioda, već je Ana Komnina, značajna vizantijska spisateljica i kneginja, verovala da se taj venac, iako se prekida kod Jadranskog mora, na drugoj obali nastavlja još dalje ka zapadu. Najverovatnije je upravo od Ane Komnine italijanski humanista Job Veracije preuzeo tu ideju, pa je 1553. govorio o veličanstvenom "*catena mundi*" koji se proteže od Pirineja do grada Nesebra na Crnom moru. Tokom čitave renesanse i kasnije izdavane su i u brojnim izdanjima štampane geografije antičkih pisaca; ne samo da su njihove ideje nekritički ponavljane, već su svesno prihvatane i smatrane merodavnima. Italijanski geografi iz doba humanizma govorili su o "*catena mundi*" ili "*catena del mondo*", o lancu sveta, što bi značilo da su Balkanske planine deo planinskog lanca koji prolazi kroz celu Evropu i da se nadovezuju na njega negde u Hrvatskoj. Iako je početkom XVIII veka veličina Balkanskih planina dovedena u pitanje (učinili su to grof Luiđi Marzilji i geograf Driš) i ispravno ograničena samo na prostor do reke Timok, uvreženo mišljenje time nije bilo poljuljano.[22]

August Cojne, koji je dao ime poluostrvu, dosledno se 1808. godine držao svog uverenja: "Balkansko poluostrvo je od ostatka Evrope na severu odvojeno dugim planinskim vencem Balkanskih planina, ili bivšim Albanusom, Skardusom, Hemusom, koji se na severozapadu nadovezuje na Alpe preko malog istarskog poluostrva, dok prema istoku nestaje u Crnom moru u dva ogranka."[23] Pogrešno ubeđenje da su Balkanske planine severna granica poluostrva nadahnulo je Cojnea da po njima nadene ime poluostrvu, pored želje da upotrebi ime analogno Apeninskom i Pirinejskom (Iberijskom) poluostrvu.[24] No, uprkos toj velikoj grešci, putnici su već u XVIII veku bili dobro i tačno upoznati sa konkretnim položajem ove planine, njenim glavnim prelazima i vrhovima. Tokom tridesetih godina XIX veka francuski geolog i geograf Ami Bue argumentovano je i definitivno opovrgao postojeće široko prihvaćeno gledište dajući tačan opis planine koja se pruža dužinom od 555 kilometara sa zapada na istok (od doline Timoka do Crnog mora), i čija se širina kreće od 20 do 60 kilometara. On je takođe dao detaljan pregled poluostrva u knjizi *La Turquie d'Europe*.[25]

Iako je ime Balkan sve više ulazilo u rečnik posmatrača i komentatora, malo njih je znalo njegovo tačno značenje. Morit nije objasnio (jer najverovatnije nije znao) kasniji "pogrdan" naziv za drevni Hemus. Reč *balkan* vezuje se za planinu: u većini otomanskih i turskih rečnika ona ima značenje

planine ili planinskog venca, u nekima se definiše kao šumovita planina, u nekima kao prolaz kroz gusto pošumljene stenovite planine; reč *balkanlik* ima značenje i gusto pošumljene i krševite zone.[26] Ta reč se čak i danas u severozapadnoj Turskoj upotrebljava u značenju "stenovitog mesta".[27] Prema Halilu Inaldžiku, otomanski Turci su prvi put upotrebili reč *balkan* u Rumeliji u njenom opštem značenju planine, koristeći dodatna imena ili prideve da bi ga geografski pobliže odredili. Tako je reč Emine-Balkan označavala najistočnije padine Balkanskog venca koje se spuštaju ka Crnom moru, Kodža-Balkan (velika planina) glavni deo masiva, Kučuk-Balkan (mala planina) ogranak severno od Šumle (Šumen u Bugarskoj), Ungurus Balkan (mađarska planina) označavala je Karpate itd.[28] Kombinacija Emine-Balkan u stvari je doslovni otomanski prevod reči "Hemus-planina": od vizantijskog "*Aimos*", "*Emmon*" i "*Emmona*" otomanski Turci su izveli svoju reč "Emine". Bez ikakvih dodatnih određenja, to ime je postepeno počelo da se odnosi na Hemus iz vremena antičkih i srednjovekovnih geografa. Tako se u dokumentu iz 1565. koji se čuva u Predsedničkom arhivu u Istambulu, Balkan upotrebljava kao ime planine na kojoj je osnovano novo selo čuvara planinskih prelaza *(derbentci)*, koje će postati današnje bugarsko mesto Trijavna.[29]

Reč i ime "balkan" stigli su na poluostrvo sa otomanskim Turcima. Od različitih etimoloških objašnjenja, Inaldžik prednost daje Erinovom persijsko-turskom, koje reč "balkan" izvodi iz korena blato (*balk*) i turskog sufiksa za deminutiv *-an*. Reč "balkan" nije dokumentovana u preotomanskoj eri, iako su turkijska ili tursko-iranska plemena naseljavala ovo poluostrvo ili prolazila njime: Bugari, koji su u kasnom VII veku stvorili bugarsku državu, kao i Pečenezi, Uzi i Kumani između XI i XIII veka (ovi potonji imali su značajnu ulogu u mađarskoj, bugarskoj i rumunskoj istoriji). S druge strane, termin *Balkan* postoji kao ime za dva planinska venca u oblasti istočno od Kaspijskog mora, od XI veka naovamo gusto naseljenoj turkmenskim plemenima.[30] Ovo je polazište manje popularne hipoteze da bi ime moglo poticati iz preotomanskog perioda (čija se etimologija možda izvodi iz persijskog "Balā-Khanā", to jest, velika, visoka, ponosna kuća), i da su je na poluostrvo u XI i XII veku doneli Kumani, Pečenezi i druga turkijska plemena; njih je Hemus podsećao na Balkanske vence, pa su mu dali to ime.[31] Najzad, postoji i jedna nenaučna tvrdnja da je ime protobugarskog porekla. Ona zaslužuje pomen samo zato što se aktuelizuje u današnje vreme i svedoči o značaju koji taj pojam ima kod Bugara.[32]

U vreme kada se geografska greška iz antičkog doba ustalila, Balkan još nije postao najčešće niti jedino ime za poluostrvo. Tek sredinom XIX veka veći broj autora počeo je da primenjuje taj naziv na čitavo poluostrvo bez ikakve želje da ospori primat ranijim nazivima koji su podsećali na njegovu antičku ili srednjovekovnu prošlost: "Helensko", "Ilirsko", "Dardansko", "Rimsko", "Vizantijsko", "Tračko". Sve do Berlinskog kongresa 1878, najčešće oznake odnosile su se na prisustvo Otomanskog carstva na poluostrvu: "Evropska Turska", "Turska u Evropi", "Evropsko otomansko carstvo", "Evropski Levant", "Orijentalno poluostrvo". Sve više su se upotrebljavale i etničke oznake: "Grčko poluostrvo", "Slovensko-grčko poluostrvo", "Južnoslovensko poluostrvo" itd.[33] I u okviru samog tog regiona, "Balkan" nije bilo najčešće geografsko samoodređenje. Za otomanske vladare to je bila "Rum-eli", doslovno "zemlja Rimljana", odnosno zemlja Grka, "Rumeli-i-şâhâne" (Carska Rumelija), "Avrupa-i Osmâni" (Otomanska Evropa).

Međutim, bilo je suviše kasno da se to ime u potpunosti odbaci. U drugoj polovini XIX veka "Balkansko poluostrvo" ili jednostavno "Balkan" potvrdilo se kao zamena za termin "Evropska Turska". Feliks Kanic objavio je svoje uticajno delo "Dunavska Bugarska i Balkan" 1879, dok je V. Tomašek 1887. još uvek insistirao na tome da piše o *Hämus-Halbinsel* (Poluostrvo Hemus), što je sve više ličilo na naučničku ekscentričnost.[34] Još jedan autor, Semjuel Koks, američki opunomoćeni

poslanik u Otomanskom carstvu osamdesetih godina XIX veka, pravio je razliku između ova dva pojma; pišući o brojnim i veličanstvenim planinama carstva, spomenuo je "Atlas i Kavkaz,... Pelijan i Hemus, Karpatski i Balkanski venac", ali Amerikanci se nikada nisu mogli pohvaliti poznavanjem geografije.[35]

Godine 1893. i ponovo 1909. nemački geograf Teobald Fišer, u nameri da ispravi Cojneovu grešku, kao i da ukaže na nove i tačne geografske činjenice u vezi sa Balkanskim planinama, predložio je da se poluostrvo zove *Südosteuropa* (Jugoistočna Evropa). Termin *"Südosteuropäische Halbinsel"* (Poluostrvo na jugoistoku Evrope) uveo je u stvari 1863. poznati stručnjak za Balkan, naučnik i diplomata Johan Georg fon Han, ali njegova inicijativa nije uspela, iako je Vilijem Miler, najverovatnije nezavisno od njega, upotrebljavao oba pojma – Balkansko poluostrvo i Jugoistočna Evropa – kao sinonime. Miler je isto tako zemlje na poluostrvu nazivao "Bliski istok", smatrajući ih očigledno neodvojivim delom Evrope, iako je bio svestan navike stanovnika Balkana da sopstvena putovanja na Zapad nazivaju "odlaskom u Evropu".[36] Američki novinar Edvard King upotrebio je 1885. godine odrednicu "Balkansko poluostrvo", ali je uglavnom pisao o "Jugoistočnoj Evropi", što je naziv koji je takođe koristio i koji je više voleo od imena "Turska u Evropi".[37] Tek 1919. Albanac Hristo Dako koristi termin Bliski istok kao sinonim za Balkan kada govori o tome da je "Albanija ključ za Bliski istok; jabuka razdora između Italije i Austrije, kao i između drugih balkanskih nacija."[38]

Početkom XX veka termin Balkan sve je više dobijao političku konotaciju. Bio je toliko rasprostranjen da ga je 1918. godine srpski geograf Jovan Cvijić, iako i sam svestan netačnosti tog termina, upotrebio u svom uticajnom radu o ovom poluostrvu. Posle 1918. godine termin "Balkansko poluostrvo" bio je izvesno vreme osporavan zbog svoje geografske neadekvatnosti i zbog brojnih predrasuda vezanih za njega, tako da je počeo da bledi ali nije nestao, naročito ne u literaturi na nemačkom jeziku. Godine 1929. geograf Oto Maul ponovo se založio za upotrebu termina "Jugoistočna Evropa", smatrajući ga adekvatnom odrednicom za ovo poluostrvo.[39] Po rečima Matijasa Bernata, *Südosteuropa* je trebalo da postane "neutralni, nepolitički i neideološki koncept koji, osim toga, ukida postojeću istorijsko-političku dihotomiju između Dunavske monarhije i otomanskog Balkana, koja je postala nevažna".[40] Tokom tridesetih i četrdesetih godina XX veka Nemci su potpuno diskreditovali ovaj navodno neutralni termin. *Südosteuropa* je postala značajna u geopolitičkim pogledima nacista i imala je jasno određeno mesto u njihovom svetskom poretku kao *Wirtschaftsraum Grossdeutschland Südost*, "prirodno određeno ekonomsko i političko zaokruženje" Nemačkog rajha na jugoistoku.[41]

Ideju da se kompromitovana kategorija (Balkan) zameni neutralnom (Jugoistočna Evropa) prihvatio je u međuratnom periodu u Sjedinjenim Američkim Državama jedan bugarski autor, Teodor Geškov, u knjizi o balkanskoj uniji.[42] Lajtmotiv te knjige bio je debalkanizacija Balkana, geslo pokreta za balkansko razumevanje u periodu balkanskih konferencija tridesetih godina XX veka. I Teodor Geškov i američki autor predgovora upotrebljavaju termine Balkan i Jugoistočna Evropa kao sinonime, naglašavajući da su "Balkan" i izvedenica "balkanizacija" postali pogrdni izrazi. Ironično je što se taj pokušaj pribegavanja tobože neutralnom terminu "Jugoistočna Evropa" podudario sa periodom u kom su nacisti obeščastili njegov nemački pandan *"Südosteuropa"*. Ta činjenica između ostalog pokazuje i u kojoj meri su se različite jezičke tradicije navodno jedinstvenog Zapada razvijale nezavisno jedna od druge, bez znanja o tome kako određeni pojmovi evoluiraju u odvojenim diskursima.

Skicirajući program budućeg Instituta za balkanske studije u Bukureštu, Viktor Papakostea je 1936. godine, ponet emocijama, zapisao da ljudi čija su se uverenja formirala pod uticajem pozorišta i muzike antičke Grčke i Platonovih razmi-

šljanja, ljudi među kojima je Sveti Pavle odneo najvišu duhovnu pobedu i koji su dali Rimu toliko imperatora i dostojanstvenika, ti ljudi nikada neće shvatiti kako se njihovi krajevi mogu imenovati nekom turskom rečju i po nekoj beznačajnoj planini, jer je to "tako nepravedno". Međutim, Papakostea priznaje da je "promena tog imena verovatno nemoguća i pored sve naše kritike i naših rezervi". On razmatra i druge mogućnosti za imenovanje poluostrva i zaključuje da će "termin Balkan opstati. Uostalom, termin 'planinsko poluostrvo' odgovara geografskoj realnosti ovog poluostrva, najbrdovitijeg od svih evropskih poluostrva."[43]

Vrlo je verovatno da je u posleratnom periodu termin Jugoistočna Evropa zbog zloupotrebe od strane nacista postao nepoželjan. Zbog toga je apel jugoslovenskog geografa Josipa Roglića 1950. godine da se umesto termina "Balkansko poluostrvo" ponovo uvede termin "Jugoistočna Evropa" bio uzaludan.[44] S druge strane, uprkos činjenici da je to ime bilo kompromitovano, izvestan broj nemačkih naučnika nastavio je da ga koristi, ali bez konotacija koje je ono dobilo u međuratnom periodu.[45] U ostalom delu Evrope i u Sjedinjenim Američkim Državama termini Jugoistočna Evropa i Balkan koristili su se, po pravilu, u identičnom smislu i pre i posle Drugog svetskog rata, ali uz očigledno favorizovanje ovog drugog. U izvesnim slučajevima mogla se nazreti razlika u geografskom obimu, ali su se ti termini najčešće upotrebljavali kao sinonimi.[46]

Jedina razlika u tumačenju Jugoistočne Evrope i Balkana može se zateći u nemačkom jeziku i književnosti i posledica je različitih kriterijuma za definisanje, ali čak i u tom slučaju definisanje ovih pojmova nije ni sveobuhvatno ni opšte prihvaćeno. U skladu sa najširim tumačenjem pojma Jugoistočna Evropa, koje je dao Karl Kazer i koje se, po tvrđenju samog autora, uglavnom zasniva na geografskom pristupu, granice te regije određuju Karpatske planine na severu, Crno more na istoku, Egejsko more na jugu i Jonsko i Jadransko more na zapadu. Jugoistočna Evropa tako zahvata Slovačku (ali ne i

češke zemlje, još pre raspada Čehoslovačke), Mađarsku, Rumuniju, bivšu Jugoslaviju, Albaniju, Bugarsku, Grčku i evropski deo Turske. Po ovom tumačenju, Jugoistočna Evropa je sveobuhvatni entitet, a Balkan je samo njen podregion.[47] Matijas Bernat definiše Jugoistočnu Evropu kao celinu, kao predmet svetske istorije "u području koje je delilo Rim od Vizantije, Habzburgovce od otomanskih Turaka, i koje se nalazilo između hegemonističkih zahteva velikih sila na Istoku i na Zapadu", i uključuje u nju Mađarsku, Rumuniju, Jugoslaviju, Albaniju, Bugarsku, Grčku i evropski deo Turske.[48] Definicije Jugoistočne Evrope najčešće se razilaze oko položaja Mađarske. Mađarska se u nemačkim pregledima, po pravilu, uključuje u Jugoistočnu Evropu ali se izostavlja sa Balkana. Ponekad se, iako ne suviše često i uz ogradu, ona smatra i delom Balkana. To se najčešće događa kada se ova dva pojma, Jugoistočna Evropa i Balkan, tretiraju kao sinonimi. Koliko god da se to retko dešavalo, uvek je izazivalo snažnu reakciju kod Mađara, koji su "ogorčeni kad ih nazivaju Balkancima".[49] U izvesnim slučajevima i Rumunija je isključivana sa užeg područja Balkana i podvođena pod širi pojam Jugoistočne Evrope.[50]

Tako se pojam Balkana tretirao ili kao sinonim za pojam Jugoistočne Evrope ili kao uži od njega. Najopštije gledano, definicija Balkana određena je nizom geografskih, političkih, istorijskih, kulturnih, etničkih, verskih i ekonomskih kriterijuma, a najčešće njihovom kombinacijom. Iako način na koji geografi, istoričari i drugi definišu Balkan odslikava njihovu težnju da stvore određenu klasifikaciju, ovde dajemo kratak pregled iz dva razloga. Prvi razlog je to što su težnje geografa i istoričara za klasifikovanjem još uvek usko povezane sa neposrednim fizičkim karakteristikama tog regiona i, u skladu s tim, nemaju veze sa kasnijom dekontekstualizacijom pojma Balkan. Drugi razlog je to što je ovo pravo mesto da preciziram koji će se narodi u ovom tekstu navoditi kao balkanski, jednom rečju, da definišem sopstvene parametre Balkana.

Geografi po pravilu prihvataju da je poluostrvo dovoljno jasno određeno morima na istoku, jugu i zapadu i usredsređuju svoje rasprave na njegovu severnu i severozapadnu granicu. Na tom mestu u njihov diskurs ulaze istorijski i kulturni kriterijumi, iako su često prikriveni navodnim geografskim razlozima. Prema Cvijiću, reke Dunav i Savu trebalo bi smatrati severnim granicama Balkanskog poluostrva. Time on Rumuniju jasno izuzima iz svog merodavnog mada kontroverznog pregleda. S druge strane, Cvijić pravi izuzetak u pogledu Južnih Slovena, uvodeći politički i antropološki kriterijum da bi Hrvate i Slovence uključio u takozvanu balkansku civilizaciju.[51]

Džordž Hofman, koji je, pak, smatrao da su "Balkansko poluostrvo ili poluostrvo Jugoistočna Evropa" sinonimi, upotrebio je mešavinu kriterijuma da bi izneo jedno suštinski geopolitičko tumačenje, tipično za period Hladnog rata kada je njegov rad i nastao. On kao balkanske eksplicitno označava samo tri zemlje: Albaniju, Bugarsku i Jugoslaviju. Hofman priznaje da Grčku i Rumuniju (posebno Vlašku i Moldaviju) treba uključiti u raspravu o "jezgru Balkana", ali ih ne uključuje u svoj rad. Iako prihvata da je Dunav samo simbolična granica, to mu je dovoljan razlog da Rumuniju ne uzme u obzir. U slučaju Grčke, način na koji je njen severni deo suprotstavio oblastima južno od linije Valona-Solun izuzetno je problematičan i mehanistički. Prema Hofmanu, Grčka je mediteranska zemlja, a samo njen trački i makedonski deo može uslovno da se uključi u balkansko jezgro. Događaji na Balkanu u velikoj meri utiču na Mađarsku, koja je jače vezana za Srednju Evropu; "pored toga, njeno stanovništvo tradicionalno oseća da po svojim stavovima pripada Zapadu, kao i da je superiorno u odnosu na slovensko stanovništvo na Balkanu." To što Slovenci i Hrvati gaje ista takva osećanja Hofmanu nije dovoljno ni da ih spomene: njih uključuje u jezgro.[52]

Standardni pristup geografa pravi razliku između *stricto sensu* fizičko-geografske definicije i definicije koja se koristi u praktičnije svrhe. Prva prihvata nesporne istočne, južne i zapadne granice: Crno more, Mramorno more, Egejsko, Sredozemno, Jonsko i Jadransko more. Najčešće se smatra da severna granica počinje na ušću reke Idrijce u Tršćanski zaliv, da ide jugoistočnim obodom Julijskih Alpa i da se podudara sa putanjom Save i Dunava.[53] U skladu s tim, neki geografi tvrde da Balkanu, pored Albanije, Bugarske, Grčke i svih zemalja bivše Jugoslavije, pripadaju samo još Dobrudža kao deo Rumunije i evropski deo Turske. Drugi, koji su itekako svesni činjenice da se političko-geografske i fizičko-geografske granice ne poklapaju, skloni su da u Balkan uključe celu Rumuniju (ponekad čak i Moldaviju), ali ne i Tursku.[54]

Ovaj drugi, u suštini politički pristup favorizuje većina istoričara, dodajući mu istorijske i kulturne faktore. Predmet proučavanja tada postaju istorije Grčke, Bugarske, Albanije, bivše Jugoslavije i Rumunije. Najčešće se daje pregled bivših slovenskih teritorija pod vlašću Habzburga (Slovenije i Hrvatske), mada ima i izuzetaka. Isto tako, obično se obuhvata i sažet pregled otomanske istorije, ali ne i istorija savremene Turske. Postoje i uže definicije: Fric Viljavec je, iako Balkan smatra političkom celinom koja ima zajedničke kulturno-morfološke osobine nastale u periodima Vizantijskog i Otomanskog carstva, Rumuniju i Grčku isključio iz svog opisa, jer su one razvile drugačiju kulturnu fizionomiju.[55] S druge strane, mogu se pronaći širi pristupi Balkanu, koji uključuju sve bivše jugoslovenske republike, Albaniju, Grčku, Bugarsku, Rumuniju, Tursku i Kipar.[56] Neposredno po završetku balkanskih ratova, uoči Prvog svetskog rata, Tomaš Masarik je u radu o politici Austrije na Balkanu, izloženom u Minhenu, povukao zanimljivu razliku. On tvrdi da se do Prvog balkanskog rata smatralo da Rumunija ne pripada Balkanu, da se Grčka u njega uključivala retko, a da su čak Bosna, Hercegovina i Dalmacija iz njega često isključivane. Međutim, posle Drugog balkanskog rata pojam Balkana počeo je da se odnosi na celo poluostrvo zajedno sa Rumunijom i Grčkom.[57]

Iako je, uz sve nijanse, neophodno precizirati da su neki regioni "balkanskiji" od drugih (u epistemološkom a ne moralnom smislu), u ovoj knjizi balkanskim narodima smatraće se Albanci, Bugari, Grci, Rumuni i svi bivši Jugosloveni. Teorijski gledano, Slovence, uz svo dužno poštovanje prema Cvijiću, ne bi trebalo uključiti među njih jer nikad nisu živeli pod otomanskom vlašću, dok Hrvate treba, budući da su značajni delovi teritorija naseljeni Hrvatima veoma dugo bili pod vlašću Otomanâ. Mađarska je u tom smislu očigledan i logičan izuzetak ili kontradikcija, pošto je njena istorijska sudbina, kao i sudbina Hrvatske, skoro dva veka bila povezana sa sudbinom Otomanskog carstva; međutim, razvoj Mađarske mnogo je tešnje vezan za Habsburšku monarhiju, i ta činjenica opravdava isključivanje Mađarske iz ovog pregleda. Hrvati, naravno, nisu bili pod vlašću Otomanskog carstva nimalo duže od Mađara, a Slovenci nisu uopšte, ali ja u ovu knjigu uključujem i Hrvate i Slovence zato što se istorija Balkana u XX veku ne može ni zamisliti bez istorije celovite jugoslovenske države. Slovenci i Hrvati to ne bi trebalo da doživljavaju kao "balkansku" mrlju u svojoj istoriji. Vazalske teritorije, poput Dubrovnika (Raguze), iako samo nominalno otomanske, izvršile su tako snažan uticaj na Balkansko poluostrvo da se njihova istorija ne može odvojiti od Balkana. Isto važi i za Transilvaniju, koja je, poput Hrvatske, posle XVII veka bila vezana za Habsburško carstvo, ali je uvek održavala žive veze sa Balkanom i konačno ih učvrstila ulaskom u ujedinjenu Rumuniju. Vazalni položaj u kom su se nalazile Moldavija i Vlaška, a kasnije i Rumunija, u odnosu na Otomansko carstvo mnogo je uočljiviji i ne zahteva posebno obrazloženje. Najzad, uz izvesne ograde, Turci će se takođe smatrati balkanskim narodom (što je samo jedan od njihovih identiteta, pored ostalih, značajnijih), pošto se geografski delimično nalaze na Balkanu i pošto su, kao nosioci otomanskog nasleđa, imali najistaknutije mesto na njemu.

Na osnovu upotrebe imena Balkan kao etikete u različitim jezicima možemo izvesti određene zaključke o relativnom značaju tog pojma. U glavnim evropskim jezicima koji su imali odlučujući uticaj na stvaranje "okoštalog" balkanističkog diskursa (pre svega u engleskom i nemačkom, a u manjoj meri i u francuskom), ili u jezicima država koje su imale poseban interes na Balkanu (ruski i italijanski), to ime se pojavljuje samo u jednom obliku (ili u jednini ili u množini). Izuzetak je francuski, u kom se upotrebljavaju oba oblika: *le Balkan*, *les Balkans*. U nemačkom *der Balkan* označava i planinski venac i Balkansko poluostrvo. Ovo ime pojavljuje se u dva pridevska oblika: kao kvalifikator u složenim imenicama (npr. *"die Balkanländer"*, *"die Balkanhalbinsel"*, *"der Balkanpakt"*, *"Balkansprachen"*, itd), i kao pridev *"balkanisch"*, koji može imati pogrdnu ili neutralnu konotaciju. I u engleskom i u ruskom koristi se samo oblik za množinu (*Balkans*, *Balkani*) kao ime za poluostrvo i za njegove političke formacije. U engleskom se oblik *Balkan* u jednini koristi samo kao pridev i to i u neutralnom (pored mnogo ređeg oblika *Balkanic* ili *balcanoid*) i u pežorativnom smislu. U ruskom i imenica i pridev *balkanski* imaju isključivo neutralan smisao. U italijanskom se za označavanje regiona upotrebljava oblik za množinu, *Balcania*; pridev *Balcano* uglavnom je neutralan, ali može dobiti negativnu konotaciju. U francuskom se oblik za jedninu, *le Balkan*, upotrebljava za planinski venac, a oblik za množinu, *les Balkans*, kao ime za poluostrvo. Postoji i neutralni oblik *"balkanique"*, mada i on povremeno može da poprimi pogrdni karakter.

Što se samih balkanskih jezika tiče, u njima je korišćenje ovog imena raznoliko. Počnimo sa turskim, koji je tu reč doneo na poluostrvo i u kome danas postoje dva imenička oblika: jedan je neologizam, vlastita imenica u množini, *"Balkanlar"*, koja označava države na Balkanskom poluostrvu, dok druga, kao arhaična zajednička imenica, *"balkan"*, označava planinu, ali se upotrebljava retko i uglavnom u dijalektima. Ona se koristi i kao pridev, recimo u *"Balkan yarım adasi"* (Balkansko poluostrvo). To ime ima neutralno, a ne pogrdno značenje. U grčkom i rumunskom postoji samo oblik za množinu, *"ta*

Valkania" i "*Balcani*" za označavanje država na poluostrvu; odgovarajući pridevi su "*valkanikos*", kao u "*valkanikti laoi*" (balkanske nacije) i "*balcanic*". U srpskohrvatskom i albanskom, s druge strane, imenica se pojavljuje samo u jednini: "Balkan" i "*Ballkan*" kao ime za region, uz prateći pridev "balkanski" i "*Ballkanit*". U albanskom ovo ime po pravilu nema pogrdno značenje. U grčkom, rumunskom i srpskohrvatskom i imenica i pridev koriste se u neutralnom smislu, ali i pogrdno, u značenju nekulturnog, zaostalog, nedoličnog itd. U srpskohrvatskom postoji i izvedena imenica koja se u svakodnevnom govoru upotrebljava u smislu samokritike kada se rezignirano priznaje sopstvena pripadnost Balkanu: "Balkanci smo."

U bugarskom jeziku postoje tri imenička oblika za Balkan. Kao zajednička imenica, reč "*balkan*" može da se koristi kao sinonim za planinu, i to uglavnom u narodnom jeziku i nekim dijalektima, ali mnogo češće nego u turskom jeziku. Vlastita imenica u jednini sa određenim članom – "*Balkanît*" – drugo je rasprostranjeno ime za planinski venac pored "Stare planine". Kao vlastita imenica u množini – "*Balkani*" – koristi se da označi čitav balkanski region. Dok "*balkanec*" (množina "*balkanci*") može imati pogrdnu konotaciju, izvedenica "*balkandžija*" (ženski rod "*balkandžijka*") ukazuje na poseban etos: nezavisnost, ponos, hrabrost, čast. U svim jezicima, uz dva izuzetka, ime Balkan upotrebljava se sa emotivnim primesama, a emocija varira od neutralne do pogrdne. Prvi izuzetak je turski jezik, u kom Balkan nema pogrdnu komponentu; drugi je bugarski, koji ima sve nijanse značenja od negativne preko neutralne do pozitivne.

Najvažniji pojam koji je izveden od reči Balkan jeste "balkanizacija". Na kraju XIX veka, reč Balkan sve je više počela da se upotrebljava sa političkom konotacijom, a ne u čisto geografskom smislu, i odnosila se na države nastale posle raspada Otomanskog carstva: Grčku, Srbiju, Crnu Goru, Rumuniju i Bugarsku. U to vreme još nije bilo ni traga omalovažavanja. Simptomatično je da reč "balkanizacija", koja se najčešće koristi da označi proces rasparčavanja prethodnih geografskih i političkih celina po nacionalnom osnovu na nove, i što se tiče mogućnosti opstanka, problematične državice, nije stvorena tokom stoleća u kom su se balkanske nacije postepeno otcepljivale od Otomanskog carstva. Na kraju Prvog svetskog rata, kada je skovan ovaj termin, samo je jedna balkanska država, Albanija, dodata na već postojeću kartu Balkana; sve ostale države nastale su još u XIX veku. Bujanje velikog broja malih država posle Velikog rata izazvano je dezintegracijom carstava Habzburgovih i Romanovih i stvaranjem Poljske, Austrije, Mađarske, Čehoslovačke, Letonije, Estonije i Litvanije. Ovom posleratnom nasleđu trebalo bi dodati Jugoslaviju, čije je stvaranje, formalno gledano, proces suprotan balkanizaciji. Raspad Austrougarskog i Ruskog carstva ličio je na prethodni raspad Otomanskog carstva, a termin "balkanizacija" služio je za poređenje. Njime se, naravno, nije želelo reći da su balkanske nacije politički anticipirale raspad carstava u Srednjoj i Istočnoj Evropi: do tog vremena, tačnije, u to vreme, reč Balkan je dobila potpuno negativnu konotaciju.

Erik Hobsbom je u pravu kada balkanizaciju izjednačava sa *Kleinstaaterei*, ali greši kada je povezuje sa raspadom Otomanskog carstva: "reč *Kleinstaaterei* (sistem mini-država) bila je pogrdna s namerom. Ona simbolizuje sve ono protiv čega su se borili nemački nacionalisti. Reč '*Balkanisation*', izvedena iz ranije podele teritorija turskog carstva na različite nezavisne državice, i dalje zadržava svoju negativnu konotaciju. Oba termina pripadala su rečniku političkih uvreda."[58] Nisu se samo nemački nacionalisti protivili mini-državama: liberalni politički mislioci delili su njihov prezir. Isto tako, averzija socijalista iz XIX veka prema "*Völkerabfälle*" na Balkanu može se objasniti ne samo njihovim predrasudama prema seljacima, već i njihovim podsmehom prema "*Kleinstaaterei*".[59]

Hobsbom nije jedini koji pogrešno datira "balkanizaciju". U mnogim savremenim rečnicima i enciklopedijama, a pod uticajem etimologije, napravljena je ista anahrona greška.

Glagol "*se balkaniser*" označava proces "nacionalističke fragmentacije" nekadašnjih geografskih i političkih celina u nove male države "kao na Balkanu posle Prvog svetskog rata", uprkos činjenici da su sve balkanske države, osim Albanije, postojale od nekoliko decenija do jednog stoleća pre Prvog svetskog rata; "*balkanisieren*" je proces fragmentacije države usled političkih neprijateljstava "kao na Balkanu tokom balkanskih ratova 1912/13", kao što je "*Balkanisierung*" politički termin za neopravdano rasparčavanje koje prati politička nestabilnost; "*balkanize*" znači "razbiti u male, zavađene političke celine, nalik na Balkan posle Prvog svetskog rata".[60] U *Oksfordskom rečniku engleskog jezika* vremenski okvir je produžen unazad, ali je upotreba ovog termina ipak ograničena na Balkan. Samo je Norman Dž. G. Paunds bio dovoljno pažljiv da pruži što opštije objašnjenje: "Termin balkanizacija označava razbijanje jednog geografskog područja u male i često međusobno zavađene celine."[61] U *Rečniku savremenog italijanskog jezika* uopšte se ne spominje značenje rasparčavanja države, već se termin isključivo objašnjava kao sinonim za despotizam, revolucije, kontrarevolucije, gerilski rat i atentate, "kao što je čest slučaj u balkanskim zemljama (i drugde)".[62]

Izraz "balkanizacija" pojavio se posle Prvog svetskog rata: on se prvi put spominje u *New York Times*-u, 20. decembra 1918. godine. Pod naslovom "Ratenau, veliki industrijalac, predviđa 'balkanizaciju Evrope'", novine su objavile intervju sa poznatim direktorom nemačke kompanije AEG (*Allgemeine Elektricitäts-Gesellschaft*). Tokom sledeće četiri godine, pre nego što je ubijen u atentatu 1922. godine, Valter Ratenau, glavni pokretač ideje o ekonomskom ujedinjenju Srednje Evrope, radio je na rešavanju problema ratne odštete i doprineo potpisivanju Rapalskog ugovora. On je već 1918. počeo da vodi aktivnu kampanju protiv najavljenih nepovoljnih uslova mirovnog ugovora po Nemačku:

> Nemačka je uništena za buduće generacije. To je najveća nesreća koja se dogodila nekoj zemlji za dve hiljade godina... Bićemo suočeni sa propašću i sa ogromnim talasom emigracije usmerenim verovatno ka Južnoj Americi, Dalekom Istoku i svakako ka Rusiji. Rezultat tog užasa biće balkanizacija Evrope. Nestanak Nemačke sa položaja od značaja predstavljaće najopasniju činjenicu u istoriji. Pre ili kasnije istočne sile navaliće na Zapadnu civilizaciju.[63]

Ratenau je termin "balkanizacija" upotrebio da opiše strahovanja od gotovo apokaliptične budućnosti. On pod "balkanizacijom" ne podrazumeva ništa određeno, osim što implicira da bi samo snažna i moćna Nemačka mogla da predstavlja protivtežu toj užasnoj perspektivi. Taj termin je, međutim, upotrebljen kao efikasna utvara kojom se maše pred nosom zapadnih saveznika i igra na strah od neposrednog sukoba između Istoka i Zapada. Veoma je značajna činjenica što taj termin jasno računa na raširen strah od takvog sukoba. Pored tog ranog spominjanja iz 1918. godine, "balkanizacija" je ušla u politički rečnik tek pošto je sistemom mirovnih ugovora potpisanih posle Prvog svetskog rata zapečaćena nova podela Evrope. List *Nineteenth Century* je 1920. godine izvestio da je Francuska optužila Veliku Britaniju da "nastavlja politiku koja vodi balkanizaciji baltičkih provincija". List *Public Opinion* iste godine jadikuje da je "u ovom nesrećnom balkanizovanom svetu... svaka država u sporu sa svojim susedima". S. Grejem je u delu *Europe-Whither Bound* opisao kako se Mađarska 1921. godine žalila na balkanizaciju velikog dela svoje teritorije. Arnold Tojnbi je u delu *Zapadno pitanje u Grčkoj i Turskoj* (1922) dao svoju definiciju balkanizacije: "Tu reč... skovali su nemački socijalisti da bi opisali kakve je posledice Brestlitovski mir imao na zapadne delove Ruskog carstva."[64]

Balkanizacijom se detaljnije pozabavio evropski dopisnik *Chicago Daily News*-a, Pol Skot Maurer, koji je 1921. objavio jednu "iskrenu novinarsku knjigu": "da bi ono vredno u njoj

što pre moglo da se stavi na raspolaganje javnosti, morao sam previše da žurim i da tako žrtvujem zadovoljstvo laganog pisanja i savesnog redigovanja." Maurer je posvetio pažnju nekolicini zemalja – Austriji, Mađarskoj, Bugarskoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj, Rumuniji, Jugoslaviji i Grčkoj – čije je stanovništvo okarakterisao kao "nerazmrsivu mešavinu različitih rasa koje su tokom vekova u potpunosti uspele da sačuvaju sopstveni identitet"; taj region je sada "balkanizovan". Maurer objašnjava šta podrazumeva pod "balkanizacijom": "u regionu gde su rase beznadežno izmešane, stvara se mnoštvo malih država sa više ili manje zaostalim populacijama, država ekonomski i finansijski slabih, sklonih intrigama, uplašenih, zavidnih prema susedima; te države su stalan predmet mahinacija velikih sila, ali i nasilništva sopstvenog stanovništva."[65] Element stranog mešanja u unutrašnje stvari malih zemalja postao je tako dominantan da je kasnije motivisao jednog drugog autora da definiše balkanizaciju "u strogom smislu reči [kao] konstantno mešanje stranih sila (Rusije, Austrougarske, Francuske i Velike Britanije) koje žele da sačuvaju ili uspostave svoje interesne sfere."[66] Tako je reč "balkanizacija" ušla u rečnik novinara i političara po završetku Prvog svetskog rata, jer ih je raspad Habzburškog carstva i carstva Romanovih na veliki broj malih država podsetio na mnogo raniju secesiju balkanskih država od Otomanskog carstva.

Termin "balkanizacija" ponovo je ušao u upotrebu na početku procesa dekolonizacije posle Drugog svetskog rata.[67] U sjajnoj digresiji u radu "Boja i demokratija", Diboa je pokazao kako se pojam "balkanizacija" koristi da osnaži osećanje poniženja i obeščašćenosti nesrećnih ljudi na ovom svetu, dok se istovremeno racionalizuje praksa dominantnih zapadnih sila da manje zemlje održavaju u svojim sferama uticaja: "Slobodne nacije sklone su da padnu u položaj 'sfere uticaja' političkih i ekonomskih centara, da bi potom često postale obespravljene kolonije. Sve se to racionalizovalo opštim podsmehom prema malim nacijama, prema 'balkanizaciji' i bespo-

moćnom Haitiju, dok većina naroda na svetu nije počela da se stidi sama sebe."[68] Odvajanjem crne Afrike od Francuske "balkanizacija" je posle 1960. godine na velika vrata ušla u politički rečnik Francuske da označi ozbiljne probleme sa kojima se suočilo osam nezavisnih afričkih država (zvanih "nerealni entiteti") odvojenih od nekadašnje *Afrique occidentale française*.[69] Ovaj termin upotrebljavao se i u engleskoj štampi: 1960. godine u listu *Economist* pisalo je da "od afričkih lidera zavisi... da li će prihvatiti ono što im se nudi pre nego što se opredele za balkanizaciju"; 1962. godine i u listu *Listener* izraženo je podudarno mišljenje: "U Zapadnoj Africi postoje svi uslovi za nastanak 'balkanske situacije'."[70]

Otprilike u to vreme "balkanizacija" je sve više počela da se odvaja od konteksta međunarodnih odnosa. Jedan Austrijanac, Aleksander Vodopivec, opisao je svoje nezadovoljstvo austrijskim institucijama sredinom šezdesetih godina XX veka u knjizi pod naslovom "Balkanizacija Austrije": "Balkan – to je nekada bio sinonim za nepouzdanost, letargiju, korupciju, neodgovornost, loše upravljanje, nejasne nadležnosti i granice u zakonu i mnogo čemu drugom. Taj termin je u početku bio ograničen na države evropskog jugoistoka. Užasni događaji izveli su ga iz njegovih geografskih granica." Zapadnonemački novinar Klaus Harpreht takođe je bio ogorčen "zbrkom i zagušenošću" institucija u svojoj zemlji sredinom šezdesetih godina, što je okarakterisao kao "balkanizaciju bez šarma": "Ako se neko vrati u *Bundesrepublik* posle dugog odsustva, sumorno će se zapitati posle par nedelja da li je moguće da je centar Evrope postao Balkan bez ikakvog šarma, Bugarska bez belog luka, Rumunija bez Bukurešta, muzike, Cigana i Švaba."[71]

Međutim, čak i u drugačijem kontekstu, termin "balkanizacija" nije u potpunosti odvojen od svog geografskog porekla. To se sve češće događalo tokom protekle decenije, naročito sa ove strane Atlantika, gde se "balkanizacija" potpuno odvojila od Balkana i jednostavno se paradigmatski povezuje sa raznovrsnim problemima; "balkanizacija" i Balkan su u istom

odnosu u kom su i osmeh češirske mačke i mačka.* Kada se Amerikanci pozivaju da "odbace socijalnu politiku koja podstiče balkanizaciju našeg društva", oni ipak dobro razumeju aluziju na balkanizaciju kao na antitezu ideala lonca za topljenje, iako značajan deo američke čitalačke publike jedva da ima ikakvu geografsku predstavu o Balkanu.[72] U prikazu koji je nedavno napisao, Ričard Grant govori o ponoru između takozvane dve kulture Čarlsa Persija Snoua, koje je i Džejms Džojs opisao u svojim oličenjima naučničkog i umetničkog temperamenta – Leopoldu Blumu i Stivenu Dedalusu. Pokazujući koliko je njih teško povezati u "našem sve balkanizovanijem društvu", Grant je svojim čitaocima detaljno objasnio sve o Snouu i Džojsu, očigledno pretpostavljajući da im je pojam "balkanizovanog društva" poznat.[73] Čak se i Džon Stajnbek, tragajući za Amerikom u svojim "Putovanjima sa Čarlijem", žalio da je njegova zemlja balkanizovana: "Odvojenost država, koja se s gorčinom naziva balkanizacija, stvara mnoge probleme. Retko se događa da dve države imaju isti porez na benzin."[74] *New York Times* je, u stilu tipičnom za američko novinarstvo, bezmalo raspisao konkurs za definisanje posthladnoratovskog doba: "Da li smo već u veku globalne komunikacije? Balkanizacije? Verskog rata? Opšte oskudice?... Glavni događaj našeg doba, sa još nesagledivim posledicama, mogao bi biti masakr na Balkanu, uspon islamskog fundamentalizma ili razbijanje evropskog jedinstva."[75] Patrik Glin iz Američkog instituta za preduzetništvo već je objavio da živimo u "dobu balkanizacije" i da je "surovi rat na Balkanu samo jedna manifestacija varvarstva koje ponovo izbija na površinu u mnogim delovima zemljine kugle". Ovde je "balkanizacija" potpuno odvojena od Balkana, tako da se gotovo može osetiti kako bauk nekakve apstraktne "balkanizacije" ponovo kruži Balkanom.[76]

* fraza "to grin like a Cheshire cat" znači "keziti se, kliberiti" – prim. prev.

Ovaj termin su u univerzitetskim krugovima upotrebljavali nosioci različitih i često suprotstavljenih političkih gledišta: neki su multikulturalnost izjednačavali sa balkanizacijom, neki su taj termin koristili da označe preteranu specijalizovanost, neki, opet, kao metaforu za postmodernizam i postkomunizam.[77] Harold Blum je uveo pojam "balkanizacije" da bi jadikovao nad svim što mrzi u svojoj disciplini: nad bujanjem ideologija roda i različitim polom određenim ulogama, nad neograničenom multikulturalnošću, nad klonovima galsko-germanske teorije: "Posle životnog veka provedenog u predavanju književnosti, nisam nimalo siguran da će književno obrazovanje preživeti sadašnje osećanje nelagodnosti... U ime socijalne pravde mi uništavamo sve intelektualne i estetske standarde u humanističkim i društvenim naukama... Balkanizacija studija književnosti je ireverzibilan proces."[78] U ovom kontekstu balkanizacija ne znači jednostavno usitnjavanje, stvaranje malih međusobno zaraćenih entiteta: ona postaje sinonim za dehumanizaciju, deestetizaciju, uništenje civilizacije. Da Blum nije tako paušalno odbacio svaku radikalnu kritiku, možda bi se složio sa mišljenjem da "zameniti fragmentaciju na jednom polju [u nauci] fragmentacijom na drugom [u politici] znači zanemariti mogućnost da ideološka fragmentacija može da predstavlja ne razgradnju moći, već njeno dalje konsolidovanje".[79] Na levici je Balkan takođe postao dobrodošla i zgodna metafora: "Svaka obaveštajna služba je balkanska zemlja u malom, splet ćorsokaka i lakovernosti, puna istorijskog jeda prema Turskoj i prema sopstvenoj sabraći, ustanova koja se igra smrtonosnih igara Hladnog rata opasnih za civilizaciju. Ali, takva je i svaka teroristička sekta – nalik na balkansku državu i obaveštajnu službu: samodovoljna i samozaljubljena."[80]

Zbog čega je, uprkos tolikom bogatstvu pojmova, reči i zvukova, pridev "balkanski" otrgnut od svoje ontološke osnove i ponovo stvoren kao apstraktni demon? Zbog čega je pretvoren u jezički korov? Ovo retoričko pitanje polazi od uverenja da se ontologija Balkana ne može poistovetiti sa predstavom koja

proističe iz upotrebe prideva "balkanski" i glagola "balkanizovati" u rečniku današnje politike i kulture. S druge strane, potpuna dekontekstualizacija ovog termina i njegova naopaka primena posledica su prilično jednostavnog para silogističkih konstrukcija. Prva je ekstrapolativne prirode: Balkan je kao realnost stekao reputaciju koja je daleko od pohvalne (sasvim nezavisno od pitanja u kojoj meri je ta reputacija zaslužena i adekvatna); postoji mnoštvo nepoželjnih i neukusnih pojava koje liče na obrasce iz balkanske realnosti ili najčešće na konstruisane slike Balkana; dakle, mi te pojave možemo imenovati kao balkanske. Drugi silogizam suštinski je interpolativan: atribut "balkanski" je štetan; negde postoji malo ili nedovoljno poznata realnost označena kao balkanska; ta realnost mora da odgovara iskonstruisanoj oznaci, a onda se na realnost povratno projektuju autonomni efekti označivača.

Reč "balkanski" u mnogom pogledu predstavlja *nomen nudum* (ovaj taksonomski termin označava "naziv koji još nema legitimno mesto zato što je ušao u upotrebu a da prethodno nije detaljno opisan na način koji zahtevaju pravila botaničke i zoološke nomenklature"). Istina je da se to ime u današnje vreme koristi u kulturnoj i političkoj nomenklaturi, ali problem leži u činjenici da se ono koristilo, i da se i dalje stalno koristi, da označi i konkretnu geografsku i istorijsku realnost Balkana sa odgovarajućom florom i faunom, povinujući se na taj način pravilima botaničke i zoološke nomenklature. U skladu sa taksonomskim pravilima, nove vrste (u ovom slučaju apstraktni kulturni demon) mogu se označiti imenom koje već postoji kao *nomen nudum*, kao ime koje nije normirano jer nikada nije potvrđeno opisom. To, međutim, sasvim jasno nije slučaj sa pridevom "balkanski". Bilo bi nerealno poželeti da ljudi koji pridev "balkanski" upotrebljavaju pogrdno primene Hajdegerov izum da precrtaju *Biće*, ostavljajući i reč i nad njom upisan znak brisanja, jer je ta reč neophodna iako je neadekvatna. Znak brisanja bi bar predstavljao upozorenje protiv metaforičke upotrebe ovog termina.

II

"BALKAN" KAO SAMOODREĐENJE

Neću izbrisati imena njegova iz knjige života.
Otkrivenje, 3.5

S obzirom na nepovoljno prikazivanje Balkana na Zapadu, postavlja se pitanje kako se čovek oseća kada ga nazovu Balkancem? Kako se ljudi koji po geografskom ili istorijskom osnovu pripadaju Balkanu odnose prema tom nazivu? Da li oni sebe smatraju Balkancima i šta time žele da kažu? U opticaju je nekoliko određenja. Ovde nas ne zanima proces stvaranja predstave o sebi i samoodređenja u istorijskom smislu. Pre želim da pokažem kakve predstave i emotivni stavovi danas postoje u tom regionu. Ovakav pristup ima neke prednosti i sve mane impresionističke slike. Pošto želim da pokažem kako Balkan u današnje vreme utiče na identitet svojih stanovnika, na prvi pogled može nam se učiniti da bi ovaj opis trebalo hronološki da usledi istraživanju evolucije termina "Balkan". Međutim, ja se svesno oglušavam o navodnu metodološku doslednost zbog toga što želim da pomerim metodološko težište i da već na ovom mestu uvedem najvažniju komponentu u ovoj analizi imenovanja, klasifikacije, interpretacije i evaluacije – narode koji žive na Balkanu. Želim da čitalac bude svestan kakvu predstavu o sebi najčešće imaju ljudi na Balkanu i da stalno ima na umu tu činjenicu dok čita sledeća poglavlja.

Praktično se uzima kao aksiom da, uopšteno govoreći, sami stanovnici Balkana o sebi imaju negativnu predstavu jer im ona, tako nepovoljna i puna omalovažavanja, dolazi spolja. Ja sam apsolutno svesna toga da pribegavanje pojmu "balkanski narodi" i analiza načina na koji oni razmišljaju o sebi

veoma podseća na pojam "nacionalnog karaktera", što je kategorija kojoj se ja žustro suprotstavljam i iz metodoloških i iz moralnih razloga. Prema tome, da ne bih zapala u istu zabludu esencijalizma, kome se protivim, želela bih da uvedem uslov da frazu "kako Balkanci razmišljaju o sebi" treba shvatiti u značenju "kako pripadnici obrazovanih elita balkanskih nacija, opterećeni etničkom, nacionalnom, verskom, lokalnom raznolikošću, kao i drugim višestrukim identitetima, ili bar svesni njih, definišu svoj navodni balkanski identitet (to jest, odbacuju ga, prihvataju, imaju dvosmislen ili ravodušan stav prema njemu)". Ervin Gofman je, pišući o žigosanju kao osnovu za samospoznaju, primetio: "Predstavnici nisu reprezentativni, jer oni koji ne pridaju značaj sopstvenoj žigosanosti ili oni koji su relativno neobrazovani ne mogu da budu predstavnici."[1]

Odakle potiče to samoopažanje: da li je ono nezavisan proizvod razmišljanja o sebi ili je podstaknuto i određeno isključivo mišljenjem koje dolazi spolja? Iako su balkanski narodi bili pasivni objekti kada se o njima stvarala slika spolja (što ne znači da njihova mahnitanja nisu doprinela formiranju te slike, već da oni sami nisu aktivno učestvovali u artikulisanju i širenju tog diskursa), oni nisu bili pasivni primaoci etiketa i kleveta. Ova knjiga stavlja naglasak na stepen u kome je spoljašnja percepcija Balkana usvojena u samom tom regionu. U isto vreme, moguće je pokazati da je kritičko razmišljanje o sebi bilo, bar u početku, relativno nezavisno, motivisano upoređivanjem i nadahnuto očekivanjima, vrednostima i idejama koje su delili i spoljašnji i unutrašnji posmatrači, ali ne zahvaljujući direktnoj razmeni već zajedničkim kulturnim izvorima. Prema tome, mnogobrojne kritičke ocene o sebi prethodile su okoštavanju balkanističkog diskursa u drugoj deceniji XX veka.

Najpopularniji književni lik povezan sa pridevom "balkanski" jeste Baj Ganjo Balkanski, besmrtni književni junak bugarskog pisca Aleka Konstantinova, poznatijeg kao Aleko (1863-1897). Priče o Baju Ganju počele su da izlaze u književnom časopisu *Misal* 1894. u obliku feljtona, da bi 1895. bile objavljene kao zbirka, sa podnaslovom "neverovatne priče o savremenom Bugarinu". Baj Ganjo, pandan Tartarenu u francuskoj i Švejku u češkoj književnosti, i izvedena imenica "bajganjovština" postali su najpopularniji sinonim za primitivizam, prostakluk i neotesanost u bugarskoj književnosti. Ne bi bilo preterano tvrditi da je to jedini književni lik koji zna svaki Bugarin i jedina knjiga koju je svaki Bugarin pročitao. Istorija bugarske književne kritike razvijala se u velikoj meri oko ovog književnog junaka, jer se za tumačenje tog lika s pravom može reći da ima značaj nacionalne samoanalize. Velika suprotnost između etničkog i socijalnog pristupa polarizovala je bugarsku književnu kritiku tokom čitavog stoleća; osnovno pitanje glasilo je da li bi Baja Ganja trebalo analizirati kao biološki, rasni, nacionalni, kulturni, civilizacijski tip ili kao poseban društveno-istorijski tip koji nije nužno etnički ili nacionalno specifičan, tip koji se u određenom prelaznom periodu može zateći u svim zaostalim društvima i ima konkretan klasni profil.

Najbolji savremeni tumač Baja Ganja Balkanskog, Svetlozar Igov, stavio je ovaj lik u kontekst balkanskog okruženja i uveo pojam *Homo balcanicus*. Aleko je artikulisao duboko razočarenje "prve generacije intelektualaca posle oslobođenja, koju je posebno pogodio sudar uzvišenih ideala iz perioda preporoda sa ubrzanom korupcijom buržoazije u 'slobodnoj' Bugarskoj". On se držao omiljenog obrasca moralističke književnosti Evrope iz doba prosvetiteljstva – divljaka među civilizovanim ljudima – koji da kritikuje licemerje evropskih normi ponašanja; Aleko je taj obrazac izmenio da bi oštro kritikovao balkanskog skorojevića koji dospeva u društvo Evropljana. Postoji još jedna značajna nijansa. Dok je u prvom delu knjige, koji govori o njegovim podvizima u Evropi, Baj Ganjo tek primitivni komični pajac, on postaje, kada se vrati među svoje, ne samo autentičan i opasan divljak, već skorojević i novopečeni

korumpirani političar: "on je na početku smešni čudak iz balkanske provincije, ali se na kraju pretvara u političku silu koja ima potpunu kontrolu nad situacijom, u pobedonosnu društvenu snagu, u čoveka sa mentalitetom rulje."[2]

Nema sumnje da je Aleko stvarajući Baja Ganja hteo da žigoše vulgarnost i nekulturu kao suprotnost civilizovanoj Evropi. On razotkriva pojavu koju mrzi: površinsku mimikriju civilizovanog ponašanja bez prihvatanja istinskih vrednosti. Baj Ganjo, koji kreće put Zapada u svojoj seljačkoj nošnji, vraća se obučen kao Evropljanin, ali nesaglasnost između njegovog izgleda i njegovog karaktera još je komičnija. Vilijem Miler, koji je pisao u isto vreme kada je Baj Ganjo stvoren, dao je svoj komentar s tim u vezi: "To pitanje nošnje na Bliskom istoku značajno je ne samo sa umetničkog stanovišta; primetio sam da je Istočnjak sklon da se moralno iskvari kada prihvati zapadnjački način odevanja... Stanovnik Balkana često izgleda kao da 'odlaže' svoju primitivnu veru i jednostavne ideje kada obuče crni kaput. Balkanski političar u kaputu više nije ona naivčina kakav je seljak, sa kojim ima isto poreklo, dok cilindar prečesto preobraća neukog čoveka iz naroda u lošu imitaciju pariskog svetskog čoveka."[3]

Uporedite ovaj dugački citat, koji implicitno zaodeva romantikom običnog seljaka, sa čuvenim lakonskim početkom Alekove knjige: "Pomogli su Baju Ganju da skine turski kaput, obukao je belgijski ogrtač, i svi su zaključili da je Baj Ganjo već postao pravi Evropljanin."[4] U suštini priče o Baju Ganju nisu kritike spolja, iz daleke Evrope i sa inostranog gledišta, već kritika iznutra, sa stanovišta bugarskog Evropljanina. Naglašavam "bugarskog Evropljanina" a ne "evropeizovanog Bugarina", jer Alekovo evropejstvo nije bilo rezultat nikakvog neposrednog boravka u nekoj evropskoj zemlji (on je sve svoje obrazovanje stekao u bugarskim i ruskim institucijama), već rezultat pripadnosti zajedničkoj evropskoj kulturi bez nacionalnih etiketa, kulturi koja predstavlja zajedničku baštinu svake obrazovane i kulturne ličnosti na kontinentu.

Jedan od prvih komentatora Baja Ganja, Ivan Šišmanov, ukazao je na to da bi u cilju razumevanja Baja Ganja trebalo poći od Aleka: "Zamislite ličnost sasvim suprotnu Baju Ganju i dobili ste Aleka."[5] Po Šišmanovljevom mišljenju, Aleko je, kao istoričar, književni kritičar i istaknuta ličnost u kulturi i obrazovanju u Bugarskoj na kraju veka, bio sušta suprotnost Baju Ganju iako nije bio stranac već iste gore list: autora i njegov lik vezuje unutrašnja dihotomija. Kompozicija same knjige navodi nas na takav zaključak: priče nam pripoveda vesela družina mladih obrazovanih ljudi, od kojih svako učestvuje u nekoj epizodi susreta sa Bajom Ganjom. U slučaju bugarskih sunarodnika koji govore o Baju Ganju nema slatkih romantičnih sećanja na seljačku Arkadiju. To je priča o Bugarinu koju pričaju drugi Bugari.[6] U tom smislu, merilo koje se primenjuje na Baja Ganja, iako se smatra evropskim, ne dolazi spolja: to je standard koji poštuje grupa njegovih zemljaka. Umesto da ovu činjenicu jednostavno objasnimo otuđenošću i prezirom koji pozapadnjačene ili evropeizovane elite, pošto su usvojile hegemonistički diskurs centra, osećaju prema sopstvenoj stvarnosti, mogli bismo da o njoj razmislimo onako kako Edvard Šilz razmišlja o centru i periferiji. U svom klasičnom eseju on tvrdi da centar nije tek puka prostorna kategorija, već centralna zona simbolâ, vrednosti i uverenja koji vladaju društvom:

> Postojanje centralnih sistema vrednosti u suštini počiva na potrebi ljudskih bića da ugrade sebe u nešto što prevazilazi i preobražava njihovu konkretnu individualnu egzistenciju. Ona imaju potrebu da budu u kontaktu sa simbolima nekog reda čije su dimenzije šire od njihovog tela i koji je od većeg značaja u konačnoj strukturi stvarnosti nego što je to njihov monotoni svakodnevni život.[7]

U takvoj perspektivi, prihvatanje takozvanih evropskih vrednosti od strane zakasnelih elita sa periferije ne bi trebalo shvatiti kao mehanističko usvajanje vrednosti koje suštinski proističu samo iz jednog ograničenog geografsko-istorijskog

entiteta (Zapadne Evrope), već bi zahtevalo tretiranje kulture kao autonomnog fenomena u univerzalnom ljudskom kontekstu. Upravo bi tako, a ne kao priznavanje sopstvenog neevropskog karaktera, trebalo shvatiti Alekovu popularnu izreku: "Jesmo mi Evropljani, ali ne baš sasvim." Nije slučajno, a ni kritičari nisu propustili da naglase, što je Baj Ganjo u književnoj mašti Aleka Konstantinova začet u Americi, u vreme njegove posete Svetskoj izložbi u Čikagu 1893. S jedne strane, ovaj lik je opisan kao antiteza zapadnoj kulturi i civilizaciji; s druge strane, on je organski povezan sa mehanizmima pohlepe i sebičnosti u društvu koje po svojoj suštini teži nagomilavanju bogatstva. Po rečima Svetlozara Igova, Baj Ganjo je "balkansko-orijentalni zametak tog istog mehanizma, ali i on na kraju postaje 'točkić u mašini za pravljenje novca'".[8]

Na sebi svojstven način, Herbert Vivijan opisao je taj proces kada je ukratko izneo svoje viđenje srpskih seljaka na početku veka: to su "snažni, zgodni, gostoljubivi i veseli ljudi... kojima ne nedostaje ništa osim novca; jednostavni su i sujeverni, kao da još uvek žive u srednjem veku." Kad bi čovek mogao da se vrati unazad četiri ili pet vekova, razmišlja on, i živi sa svojim precima, oni bi verovatno bili izazov za ljudsku trpeljivost kao što su to sada savremeni Srbi; kada bi se čovek, u stvari, samo odrekao civilizacijske arogantnosti, bio bi u stanju da im oda priznanje za mnogobrojne vrline koje ih krase:

> Samo kad odu u inostranstvo zbog obrazovanja, kad navuku crne kapute i tanku masku progresa, možemo ih kritikovati. Oni nisu zreli za blagodeti demokratije (takvi kakvi jesu) i moraće da dožive mnoga bolna iskustva da bi se za nju pripremili. Ne kažem da oni ne mogu da se podvrgnu tim pripremama, ali ne želim da budem svedok tog procesa. Više volim da ih pamtim onakvim kakvim sam ih upoznao – kao divne ljude iz doba viteštva.[9]

U sličnom duhu, A. Gof i Hju Foset opisali su Makedonca kao "ozbiljnog i vrednog seljaka živopisnog izgleda. Njega, međutim, lako pokvari poročni život u gradu, gde on najviše voli da živi što lakše, ne praveći pitanje na koji će način zaraditi novac."[10] Prema tome, u zapadnom balkanističkom diskursu prezir prema Balkanu nije izazvala njegova srednjovekovna, nerazvijena, primitivna priroda. Naprotiv, ta uzbudljiva činjenica bila je uzrok kvazi-romantične privlačnosti kojom je Balkan zračio. Nije Zapadu bilo mrsko da vidi sopstvenu sliku iz praskozorja ljudske istorije, već svoju sliku od pre samo nekoliko generacija. Neprijatni lik koji su podjednako osuđivali i Vivijan i Konstantinov potiče iz skorijeg doba viteštva: Baja Ganja su u njegovom belgijskom ogrtaču umesno zvali "kraljem prvobitne akumulacije kapitala".[11]

Baj Ganjo nije usamljena pojava, kao što ni Alekov patos nije neuobičajen za Balkan. I ostale književnosti na Balkanu iz tog perioda bavile su se istom pojavom, buržoaskim skorojevićem. "Izgubljeno pismo" Jona Luke Karađalea (1852-1912) najrečitiji je i najpopularniji komad u bogatom opusu koji se bavi istovetnim pitanjem u Rumuniji. Kao što je Alekov Baj Ganjo u bugarskom jeziku ušao u poslovičnu upotrebu, tako su mnogi izrazi iz Karađaleovog dela ušli u svakodnevni govor Rumunâ.[12] Pisci na smeni vekova nisu tražili esencijalistička objašnjenja u mutnoj kategoriji kulture, već su bili poražavajuće određeni. Meta Karađaleove satire nije bio rumunski etnički arhetip, već nova oligarhija. Iako su kritičari pokušavali da otupe oštricu Karađaleove satire tvrdeći da on navodno napada samo "tanki sloj zapadne civilizacije koji se prebrzo spustio u niže slojeve društva", njegova poruka bila je više nego eksplicitna:

> Mrzim ih, bre. U zemlji Rumuniji ovo se s najvećom ozbiljnošću naziva demokratskim sistemom... A ova polukultivisana ili, u najboljem slučaju, pogrešno kultivisana oligarhija, koja je isto toliko nesposobna za korisnu proizvodnju ili razmišljanje koliko je pohlepna za zaradom i počastima, monopolizovala je državnu moć; s okrutnom i odvratnom drskošću ona uskraćuje seljacima (ogromnoj pokornoj masi koja

je nepresušan izvor bogatstva) svako pravo glasa, navodeći kao razlog njihovu neobrazovanost i političku nezrelost.[13]

Na jugoslovenskoj sceni, Branislav Nušić (1864-1938) posmatrao je preobražaj male poljoprivredne zemlje u birokratsko društvo zapadnog tipa. Njegove komedije govore o sitnoj buržoaziji u tom "vratolomnom procesu u kom se savest gura ustranu a životi uništavaju, u kom pošteni pojedinci koji se tome suprotstave propadaju, dok scenom dominiraju beskrupulozni skorojevići".[14] Neumerenost vulgarnih klasnih analiza koje su pokušale da odrede Baja Ganja kao posebnog *homo balkanicus*-a i samo kao proizvod tog vremena ne bi trebalo da nas spreče da uvidimo njegovu istoričnost. U pokušaju da ide srednjom linijom između dveju krajnosti u tumačenju Baja Ganja, te da ovaj lik vidi kao "idiosinkratičku nacionalnu i istorijsku verziju određenog društvenog tipa", Igov pokazuje ne samo njegovu konkretnu društveno-istorijsku prirodu, već komentariše i njegovu duboku ukorenjenost u nekim konstantama bugarske realnosti, što za unuke Baja Ganja predstavlja posebno akutan problem. Igov skoro rezignirano primećuje da "ovaj tip ima prilično jake korene u stvarnosti, ili se ova stvarnost prilično sporo menja ako pogledamo njegovu neuništivost, ma kako njegov izgled, pa čak i njegovi maniri bili osavremenjeni".[15] Sa istorijskog gledišta, naravno, promene u stvarnosti nisu spore: uostalom, ova stvarnost, u koju je Balkan integrisan kao periferija zapadnoevropskog jezgra, kao njegov ekonomski i socijalni prirepak, ne traje duže od dva veka. To ne znači da relativna zaostalost Balkana datira tek od pre dva stoleća, već da je tehnološki jaz između pojedinih evropskih regiona postao značajan tek stvaranjem novih strukturnih odnosa takozvane globalne ekonomije, da se poslužimo terminom Imanuela Valerštajna.[16] Još je značajnija činjenica da je ovo stvarnost koja traje.

Kako se ova stvarnost odražava na savremenu spoznaju o sebi? Tvrdi se da pojmovi "evropski" ili "balkanski" kao kolektivne odrednice ne postoje u svakodnevnom govoru na Balkanu, što se objašnjava time da su reči za samoodređenje obično manje brojne od odrednica za druge.[17] Verovatnije je, međutim, da je konkretno ovo interesovanje tipično intelektualne prirode i da je, kao takvo, ograničeno na književne jezike. Ono što zaista jeste postojalo u svakodnevnoj upotrebi u XIX veku i tokom prve polovine XX veka, i što se još uvek može čuti među pripadnicima određene generacije, bila je fraza "ići u Evropu." Na kraju XIX veka, Vilijem Miler piše da "stanovnici Balkanskog poluostrva, kad razmišljaju o putovanju u bilo koju zemlju zapadno od njihove, govore o 'odlasku u Evropu', priznajući tako da sebe vide kao sasvim odvojene od evropskog sistema".[18] Početkom sledećeg stoleća, Alen Apvord govori o Balkanu kao o istočnom rubu Evrope ili kao o najmanje poznatoj oblasti Evrope:

> Evropa koja za balkanski svet igra ulogu Proviđenja završava se kod Jadranskog mora. Zemlja koja je bila kolevka evropske civilizacije i ostrvo na koje je Evropu doneo sveti bik više nije deo ove Evrope. Ona iz političkih razloga može da uključuje Rusiju, ali inače termin Evropljanin u balkanskom uhu znači uglavnom ono što je termin Frank značio u vizantijskom. Kratko rečeno, Evropa obuhvata latinsko hrišćanstvo; Pariz je njen glavni grad, a njen jezik je francuski.[19]

Kao Englez, Apvord žali zbog centralnog položaja Francuske na toj slici Evrope, ali greši kada Evropu ograničava na latinsko hrišćanstvo. Kada su ljudi sa Balkana upotrebljavali reč "Evropa" da označe razliku u odnosu na Balkan, ona nije bila sinonim za zapadno hrišćanstvo uopšte, a kamoli za latinsko hrišćanstvo; Evropa je bila sinonim za napredak, red, blagostanje, radikalne ideje, to jest, slika, ideal, Evropa kao vremenska kategorija (ako se vreme shvata kao razvoj), a ne Evropa kao geografski entitet. Posle Drugog svetskog rata ta fraza je izbledela i praktično nestala sa onog dela Balkana koji je postao deo Istočne Evrope – tamo je zamenjena rečju Za-

pad: kada bi se upotrebila fraza "idem u Evropu", ona se svodila na "idem u Zapadnu Evropu". Dok je Herbert Vivijan 1904. još uvek mogao da piše da "širom Balkana ljudi obično govore da 'idu u Evropu' misleći na teritoriju severno od Dunava i Save", pedeset godina kasnije nikome u Bugarskoj ili Rumuniji ne bi ni palo na pamet da kaže da ide u Evropu kada bi mislio na putovanje u Mađarsku, Čehoslovačku, Poljsku ili Istočnu Nemačku, baš kao što ni u Grčkoj niko ne bi upotrebio frazu *tha pame stin Evropi* kada bi putovao u Španiju, Portugaliju ili čak u Italiju, bastione latinskog hrišćanstva.[20]

Kako se veza između Evrope i Balkana izražava u današnje vreme? Upotreba reči "Balkan" u različitim balkanskim jezicima u izvesnoj meri pokazuje spektar ocena i stepen tolerancije u pogledu sopstvene pretpostavljene pripadnosti Balkanu. Međutim, način na koji se ta veza artikuliše u književnim ili političkim diskusijama zaslužuje pobliže ispitivanje.

"Grčka – mesto za Evropljaninov odmor u Evropi" bio je turistički slogan 1988. godine, protumačen kao pokušaj da se namami što veći broj Amerikanaca koji vole da podražavaju Evropljane.[21] Taj slogan izražava i opsesivno insistiranje na tome da Grčka pripada Evropi, jer su Grci, jedini balkanski i pravoslavni član Evropske Unije, na osporavanje te pripadnosti posebno osetljivi. Oni ne zaboravljaju da podsete svet da je čak i reč Evropa grčka, a fraza "ići u Evropu" ne znači da oni rezignirano misle da joj ne pripadaju. Slaveći Grčku s dozom likovanja, Spiros Melas u svom eseju, iako upotrebljava tu nesrećnu predstavu, potvrđuje neosporno osećanje da je Grčka centar evropske kulture:

> Kada smo na povratku sa puta po Evropi – odakle su nas oterali sivi oblaci i oluje – iz dubine Strimonske doline videli parče plavog neba, moja saputnica je uzviknula: "Ovo je Grčka!" I nije pogrešila. Upravo ispod tog plavog krajička neba počinjala je naša granica. To nebo je kolevka našeg duha, suština naše istorije i civilizacije. Ideje Platona i Sofoklove horske ode natopljene su tim plavetnilom. Njime odišu mermerne harmonije spomenikâ i njihove razvaline. Ono se ogleda u našim morima i tako našu razuđenu zemlju postavlja između dva beskrajna plavetnila: vodenog (more) i vazdušnog (nebo)... taj trijumf plavetnila ne prožima samo vodu, etar, raspoloženje, govor i smeh, već i kamen, planinu i zemlju koja postaje lakša, kao produhovljena.[22]

"Tema plavetnila" javlja se i u pesmi Stratisa Mirivilisa, zahvalnici Grčkoj, koja slavi uzvišeno mesto te zemlje: njena "istorija ispisana je na talasima na kojima se njihala i na kojima se još uvek njiše njena sudbina". "Dok se plave stranice okreću, ja na njima vidim drevne brodove koji su duh moje rase pronosili čitavim Sredozemljem... Plave stranice se okreću i ja vidim vizantijske brodove kako prolaze sa svojim carskim orlovima... Na visokom jarbolu vijori se zastava Boginje Pobede koja je hiljadu godina čuvala evropsku civilizaciju i širila zakon Hrista svetim narodima... Plave stranice se sve vreme okreću."[23] Nikos Kazancakis imao je isto takvo osećanje kada je pisao o svom rodnom ostrvu: "Krit je bio prvi most između Evrope, Azije i Afrike. Kritska je zemlja prva bila prosvetljena u Evropi potpuno utonuloj u mrak... Zato što je pre četiri ili pet hiljada godina plava ptica Duha prošla pored ovog mesta i odlučila da na njemu ostane."[24]

Kao što je slučaj sa svim nacionalnim identitetima, i Grci imaju višestruki identitet sa određenom hijerarhijom: savremeni Grk sebe bi prvo opisao kao Grka, zatim bi naveo svoj lokalni identitet (Krićanin, Makedonac, Epirac), na treće mesto stavio bi svoj identitet Evropljanina, i tek potom naveo pripadnost Balkanu, Južnoj Evropi ili Sredozemlju. Iako ne pokazuju poseban entuzijazam zbog pripadnosti Balkanu, već pre ironičnu pomirenost sa sudbinom, Grci svu oštrinu pogrde čuvaju za "Orijent" (još konkretnije za Tursku), a ne za Balkan. Oni ne poriču da pripadaju Balkanu. Istorijski gledano, Grci su imali neumereni kompleks više vrednosti u odnosu na ostali deo Balkana, mada se i on ublažio tokom nekoliko poslednjih decenija. Ne samo što je kroz čitavu istoriju Grčka bila središte balkan-

skog sveta, već su njene glavne ambicije i politički interesi do skora bili u velikoj meri usredsređeni na Balkan. U naučnim krugovima "Balkan" je pojam koji ima neutralno i legitimno mesto: vodeći institut za interdisciplinarna istraživanja Balkana jeste *Institut za balkanske studije* u Solunu, njegova glavna publikacija je časopis *Balkanske studije*, a noviji časopis izlazi pod naslovom *Evrovalkania*.

Grčka još uvek smatra da ima glavnu ulogu na poluostrvu, iako se u današnje vreme ta uloga ne smatra prioritetnom. Zvanične izjave su u tom pogledu sasvim jasne: "Balkan za Grčku nije tek opasni region negde u svetu. Grčka je deo Balkana." Definišući sebe kao jedinog "balkanskog člana" Evropske Unije, Grčka oseća posebnu odgovornost za stabilnost Balkana i nedavno je otpočela inicijativu za osnivanje "Otvorenog balkanskog univerziteta".[25] Iako su ponosni što su jedini evropski "Balkanci", Grci su zabrinuti za svoju specifičnost, tako da je sve snažnija tendencija "da se očuva statička organska predstava o jedinstvenoj državi, naciji, veri i grčkom biću, formulisana u ranom XIX veku".[26] Grčka će se očigledno, kako proces evropske integracije bude napredovao, suočiti sa sve većom potrebom da preispita svoj identitet. Međutim, uprkos neprestanim raspravama o identitetu i strahu nekih krugova od gubitka specifičnosti *(Romeiosini)*, može se zapaziti da je Grčka, zahvaljujući poziciji koju zauzima u institucionalizovanom okviru Evropske Unije, stekla značajno osećanje sigurnosti, i to do te mere da se u slučaju Grčke može govoriti o "podnošljivoj teškoći postojanja" na Balkanu.

Isto tako, u Albaniji, zemlji za koju je Edvard Gibon rekao da se nalazi "nadomak Italije, ali da je manje poznata od unutrašnjosti Amerike", niko ne poriče da su Albanci Balkanci, ali u gotovo isključivo neutralnom geografskom smislu. Na početku albanske državnosti Hristo A. Dako, njihov istaknuti zagovornik te ideje, tvrdio je da su Albanci najstarija i najlepša rasa na Balkanskom poluostrvu i da su oni do srednjeg veka naseljavali sve balkanske zemlje, da je njihova nacionalna svest jača od nacionalne svesti njihovih suseda, da oni "nisu samo arijevski narod, već Evropljani po svojim nacionalnim instinktima", i da je naročito njihovo osećanje za porodicu "evropsko a ne tursko".[27] U osnovi ovakve tvrdnje nije želja da se Albanci iščupaju iz nekog ponižavajućeg statusa Balkanaca, već želja da se ustanovi mesto koje im kao suverenoj naciji s pravom pripada među drugim nacijama na Balkanu; Hristo Dako se zalaže za "prijem albanskog naroda, najstarijeg naroda na Balkanu, u porodicu balkanskih naroda" i artikuliše želju Albanije da "postane element reda i mira na Balkanskom poluostrvu".[28] Činjenica da se u notama poslatim Predsedniku Vilsonu i inostranim službama drugih velikih sila "arijevstvo" Albanije, kao i njene "evropske porodične vrednosti" pojavljuju često i na istaknutom mestu, samo potvrđuje brzinu sa kojom su borci za albanske interese usvojili dominantne političke klišee.

Pripadnost Albanije Balkanu ne osporava se ni u današnje vreme. U govoru održanom marta 1995, Predsednik Sali Beriša govori o Albaniji kao o jednoj od balkanskih i istočnoevropskih zemalja, ali želi da naglasi i da Albanija teži direktnom, neposredovanom odnosu sa Evropom: "Program približavanja Evropi je naša časna reč, naš ugovor sa albanskim biračkim telom, sa demokratijom, sa Albanijom, sa Evropom."[29] Nasuprot tome, ljudi koji pišu o Kosovu pokušavaju da stave akcenat na njegovu "balkansku prirodu", "balkansku dimenziju", "balkansku perspektivu" čak i kad upozoravaju da ono može postati novo "balkansko bure baruta". Svim tim autorima, međutim, zajednička je želja da od Albanije stvore "bedem stabilnosti na uzburkanom Balkanu".[30] Uprkos činjenici da u albanskom ne postoji pogrdna upotreba prideva "balkanski", novi klišei iz postkomunističkog perioda počinju da je uvode u jezik. U članku koji albanski profesor Gramoz Paško piše o hrišćanstvu objašnjava se da je "eksploatacija balkanske i albanske paternalističke tradicije tokom pedeset godina čvrstog komunizma u celosti uništila moralne i du-

hovne vrednosti čoveka". Taj paternalizam je "socio-psihološki model tipičan za balkanske narode, pojačan islamizacijom u svim oblastima života na tom prostoru i niskim stepenom našeg društveno-ekonomskog razvoja". Jedina nada za Albaniju počiva u njenoj mladoj generaciji, "koja voli evropsku civilizaciju i hrišćanske vrednosti".[31] Ovo iskreno pozivanje na hrišćanske vrednosti u zemlji u kojoj je 70 posto stanovništva bilo muslimanske vere pre nego što je prihvatilo ateizam govori o naivnosti i iskrenosti novog albanskog političkog diskursa koji još nije navukao oplemenjujuću masku pluralizma. Ono, međutim, isto tako svedoči o zdravim političkim interesima novih albanskih političkih elita, koje nisu nasele na privid nadverskog, nerasnog i neetničnog univerzalizma i pluralizma evropskog i zapadnog diskursa. Gramoz Paško radio je isto što su i drugi radili pre njega: projektovao je nepoželjne osobine na neko navodno balkansko biće.

Rumuni su obično insistirali na svojoj direktnoj povezanosti sa Zapadnim svetom (bez posredništva Srednje Evrope) i na svojoj misiji predstraže latinstva i civilizacije u moru (slovenskih i turskih) varvara. Izveštavajući sa Istočnog fronta tokom Prvog svetskog rata, Džon Rid piše iz Bukurešta: "Ako želite da razbesnite nekog Rumuna, samo mu recite da je njegova zemlja balkanska. 'Balkanska!' uzviknuće on. 'Balkanska! Rumunija nije balkanska država. Kako se usuđujete da nas stavljate u isti koš sa poludivljim Grcima ili Slovenima! Mi smo Latini.'"[32] To nije oduvek bilo tako. Čak i tokom celog XIX veka, uprkos usponu "rumunstva" i njegovoj emancipaciji od helenstva, kao i pročišćavanju rečnika od snažnog slovenskog uticaja, posebnost nije bila opsesija rumunske ideje. Kada čitamo putopise desetina Rumuna, recimo Teodora Kodreskua, Jona Joneskua de la Brada, Dimitrija Bolintineanua, A. Pelimona, D. Ralea, Majora Papazoglua, Cezara Bolijaka, Stefana Georgeskua i episkopa Melhisedeka, vidimo da se oni i kada pređu Dunav osećaju kao kod kuće; te putopise pišu

stanovnici samih tih oblasti, oni pišu sa intuitivnim razumevanjem situacije, ponašanja i reči.[33]

Ideja specifičnosti i potpune odvojenosti, takozvani "kulturni narcizam, koji se često sreće u 'malim kulturama' i koji je pandan zvaničnom izolacionizmu", pojava je kasnijeg datuma, intenzivirana do krajnjih granica posle Prvog svetskog rata.[34] Međutim, u načinu na koji su Rumuni doživljavali sebe postojala je izvesna napetost, prisutna čak i u radovima Nikolaja Jorge, najznačajnijeg rumunskog istoričara (bar kad je u pitanju njegov opus i uticaj koji je on izvršio u zemlji i inostranstvu). Na početku "Istorije Rumunije" iz 1919, Jorga Rumuniju postavlja "između središta Evrope i ruske stepe, između mračnih zemalja severa i sunčanog Balkanskog poluostrva na jugu", jasno uzimajući Dunav za severnu granicu Balkanskog poluostrva.[35] Međutim, Jorga priznaje presudan značaj ovog poluostrva u evoluciji rumunske države i nacije, a posebnu pažnju posvećuje i Jugoistočnoj Evropi. Po Jorginom viđenju, *L'Europe du sud-est* ili *L'Europe sud-orientale* čine Balkan i Rumunija, baš kao što u nemačkoj istoriografiji *Südosteuropu* čine Balkan (uključujući Rumuniju) i Mađarska. U govoru na otvaranju Instituta za studije Jugoistočne Evrope u Bukureštu 1914, Jorga spominje zajedničke tračke i ilirske korene svih naroda ovog regiona čiji tragovi postoje u potonjem nasleđu Grka, Bugara, Srba, Rumuna, Turaka, kao i zajedničke osobine ovih naroda na koje su uticali narodi sa zapada, istoka i severa.[36] Na ideji o kontinuitetu Jugoistočne Evrope radili su i B. P. Hašdeu i Viktor Papakostea, jedan od retkih koji je više voleo termin Balkan.[37] Upravo je pod sjajnim Papakosteinim vođstvom Institut za balkanske studije radio u Bukureštu između 1937. i 1948. godine i izdavao naučni časopis *Balkanija*.

U međuratnom periodu Rumunija više nije bila tako politički preosetljiva na ovaj opterećeni geografski termin, pa je stavila svoj potpis na "Balkanski pakt".[38] Međutim, grupa možda najbriljantnijih rumunskih intelektualaca, "Rumunski mi-

stični revolucionari", oštro su odbijali svaku vezu sa Balkanom: njihov aršin nije bila čak ni Srednja Evropa, nego Zapad. Ta generacija, označena kao balkanski pandan revolucionarnom aristokratizmu Ernsta Jingera, bila je antiburžoaski, antimerkantilno, antidemokratski i antisemitski opredeljena. Tri čoveka iz te generacije dobila su tridesetih godina ovog veka uglednu nagradu Rumunskog udruženja mladih pisaca: Emil Sioran, Konstantin Nojka i Ežen Jonesko. Četvrti, Mirča Elijade, "smatran je duhovnim vođom mlade generacije". Oni dominiraju intelektualnim horizontom današnje post-čaušeskuovske Rumunije, "u kojoj se mnogi pripadnici nove generacije studenata i intelektualaca poistovećuju sa duhom buntovnih radikala iz tridesetih godina".[39]

Od njih četvorice, samo jedan, koji je najmanje bio Rumun i koji je napisao jednu jedinu knjigu (svoju prvu) na rumunskom, nije podlegao boljci "rinoceritisa", koju je opisao u svom nadrealističkom remek-delu *Nosorog*, a na koju njegovi najbliži prijatelji, zavedeni ideologijom i aktivnostima Gvozdene garde, nisu bili imuni.[40] U jednom eseju napisanom 1940. i objavljenom 1968. godine, Jonesko je pojavu Gvozdene garde pripisao nekom navodnom balkanskom biću:

> Originalna i autentična balkanska "kultura" ne može biti stvarno evropska. Balkanski duh nije ni evropski ni azijski. On nema nikakve veze sa zapadnim humanizmom... U njemu može postojati strast, ali ne i ljubav. Može postojati neiskazivа nostalgija, ali neindividualizovana, bez lica. A umesto humora, čak umesto ironije, postoji tek grubo i nemilosrdno seljačko šegačenje... No, pre svega, Balkanci (*les Balkaniques*) ne znaju šta je milosrđe. Njihovu veru možda ne bi ni trebalo smatrati verom, jer se tako fundamentalno razlikuje od emotivne, psihološke i intelektualne vere katolika i protestanata. Sveštenici su materijalisti, praktični, ateisti u zapadnom smislu; oni su razbojnici, satrapi, prepredeni pod svojim crnim bradama, bez milosti, zemaljska bića: pravi "Tračani"... Fenomen Gvozdene garde nije prolaznog karaktera: on je duboko balkanski, on je istinski izraz okrutnosti neuglađenog balkanskog duha.[41]

Iako Jonesko negira postojanje balkanske ironije, zaista ima neke ironije u tome da grupa koja najbučnije propagira svoje nepripadanje Balkanu upravo sa Balkanom povezuje nastanak jedinog lokalnog ali masovnog fašističkog i antisemitskog pokreta: istinski originalne, idiosinkratične, autentične i isključivo rumunske doktrine Kornelija Kodreanua i ekipe. Međutim, na ovom mestu već možemo da shvatimo neke suštinske karakteristike opšteg balkanističkog diskursa: dvosmislenost (*"ni européene, ni asiatique"*), projektovanje zla na neko apstraktno biće Balkana, na njegovu tamnu stranu. Neprikrivena odvratnost prema seljaštvu je, s druge strane, tako isključivo rumunska crta, nezamisliva u drugim balkanskim diskursima, da rumunske izjave o sopstvenoj nepripadnosti Balkanu zaista čini autentičnim. Iskaz poput Sioranovog "zbog mržnje prema mom narodu, mojoj zemlji, njenim bezvremenim seljacima zaljubljenim u sopstvenu tromost koji skoro pucaju od tupavosti, stidim se što vodim poreklo od njih, odričem ih se, odbacujem njihovu pod-večnost, njihovu larvinsku izvesnost, njihova geološka sanjarenja", bio bi nemoguć u bilo kojoj drugoj balkanskoj zemlji, jer je na ostatku Balkana blagonaklonost prema seljacima oduvek bila deo tradicije.[42]

Postoji očita dvosmislenost u Sioranovoj slici Balkana, posledica doslednog odbacivanja buržoaskog društva kako u međuratnom periodu, u delu *Schimbarea la faţă Romaniei* (*Preobražaj Rumunije*) iz 1937, tako i posle rata, u delu *Istorija i utopija* iz 1960. godine. Mada već omekšan umorom koji nosi starost, Sioran je još uvek očekivao antikapitalističku revoluciju, ali je, razočaran propašću Ruske revolucije, s gađenjem posmatrao stabilizovanje dekadentnog Zapada. Međutim, čak i u njegovoj potonjoj knjizi ničeanski oganj prisutan je u "kultu sile, instinkta, vitalnosti i volje za moć, koje –

jer je Zapad tako iscrpljen – predstavljaju Rusija i balkanski narodi".[43] Ovi drugi su, sa svojom "sklonošću ka pustošenju, ka unutrašnjem neredu, ka univerzumu nalik na javnu kuću u požaru,... poslednji 'primitivci' u Evropi koji njoj mogu dati novu energiju, što će ona bez sumnje smatrati svojim poslednjim poniženjem".[44]

Uprkos tome što je Sioran poznat zajedljivac i što u paradoksu uživa kao u estetskom činu, mora se primetiti da u njegovom razmišljanju ipak ima i nešto više od toga. On pravi razliku između velikih, agresivnih i mesijanskih kultura (poput francuske, nemačke i ruske) i malih ili manje značajnih kultura koje su slabe jer im nedostaje misija u svetu. Sioran gaji beskompromisnu averziju prema stravičnoj zaostalosti, pasivnosti i fatalizmu rumunskog seljaštva, ali ipak smatra da kultura Rumunije (poput kulture Španije) može da dostigne sredinu između velikih i malih kultura i da dominira na Balkanu.[45] Kasnije su i Sioran i Elijade porekli vezu sa Gvozdenom gardom, Sioran sa žestinom i prezirom prema tom pokretu. Međutim, tridesetih godina Sioran jeste sarađivao u ultranacionalističkim i gardističkim listovima, veličajući Hitlera i naciste i "zahtevajući od Rumuna... da uživaju u politici delirijuma". Elijade je, opet, 1937. godine objavio članak pod naslovom "Zašto verujem u pobedu Legionarskog pokreta" u gardističkom listu *Buna Vestire*, u kom izjavljuje: "Ja verujem u sudbinu rumunskog naroda. Zbog toga verujem u pobedu Legionarskog pokreta. Nacija koja je pokazala ogromnu stvaralačku moć na svim nivoima stvarnosti ne može da doživi brodolom na periferiji istorije u balkanizovanoj demokratiji, u građanskoj katastrofi".[46] Čak je i odbacivanje demokratije moralo da nosi žig Balkana. Najzad, Konstantin Nojka, jedini koji nije napustio Rumuniju, koji nije porekao i nije mogao da porekne svoju kratku vezu sa gardistima (zbog nje je proganjan sve do 1964. godine), postao je kulturni guru mladih rumunskih intelektualaca tokom osamdesetih godina ovog veka.[47]

Tema o posebnosti Rumunije javljala se i u posleratnom periodu, da bi pod Čaušeskuom mahnito kulminirala, kao kompenzatorni mehanizam za samosvesno i mučno osećanje zarobljenosti na nejasnoj poziciji između Istoka i Zapada. Mogli bismo da pomislimo da su događaji u Rumuniji u poslednjoj deceniji Čaušeskuove vladavine donekle otreznili rumunske intelektualce i umanjili njihov osećaj ekskluzivnosti, bar u odnosu prema drugim balkanskim nacijama i bar za izvesno vreme. Za to postoje neki pokazatelji; ima i onih koji govore suprotno. Danas se mogu čuti različiti glasovi koji se bore da izađu iz izolacije. Neki su samo mediokritetsko ponavljanje teme o latinskom ostrvu u slovenskom ili azijskom moru. Jedan član društva *Vatra Românească* govori o toleranciji Rumuna prema Mađarima i Jevrejima, jer su Rumuni drugačiji od povodljivih Slovena, koje karakteriše mentalitet mase, ali i od okrutnih, brutalnih i bezdušnih Azijata Mađara.[48] Lučijan Pintilije, poznati filmski režiser *Nezaboravnog leta*, izjavio je: "Ako postoji režim sa kojim se ja poistovećujem, to je buržoaski režim do dolaska komunista. Ponosan sam što pripadam narodu koji je poznat po toleranciji."[49]

Neki promišljeniji stavovi ukazuju na identitet koji se nervozno koleba na ponovo otvorenoj granici između Balkana i Srednje Evrope, odnosno, još uopštenije, između Zapada i Istoka, na zemlju koja oličava "prelaz između Okcidenta i velikog azijskog Orijenta" i predstavlja "neku vrstu ničije zemlje, koja nije ni najmanje evropska, ali nije ni azijska".[50] U celini gledano, Rumuni se retko pozivaju na pripadnost Balkanu, pošto to očigledno smatraju nepovoljnim. Iako su dali i još uvek daju značajan doprinos balkanskim studijama, rumunska akademska zajednica jedina na Balkanu ne upotrebljava izraz balkanske studije, već je istraživanje organizovala u okviru *Institut des études sud-est européennes*, čija je glavna publikacija *Revue des études sud-est européennes*.

Nijazi Berkes, eminentni turski sociolog i istoričar, napisao je 1975. godine da "Turska danas nije ni zapadna ni mu-

slimanska zemlja; ona ne pripada ni hrišćanskoj, ni socijalističkoj, ni kapitalističkoj zajednici... Ona nije ni azijska ni evropska... Tokom čitave svoje istorije, Otomani su više naginjali Zapadu nego Istoku. Međutim, kulturna bliskost Turske sa Istokom sprečila je njeno uključivanje u Zapadni svet."[51] Ovo liči na večiti balkanski refren o njegovom među-položaju, osim što u slučaju Turske Balkan ni izdaleka nije merodavan. Na dugom spisku dihotomija – Azijati ili Evropljani, muslimani ili laici, sedeoci ili nomadi, unuci Mehmeda Osvajača ili Ataturkova deca, "mač islama ili hrišćanska kazna", otomanska siročad ili turski građani, osvajači ili osvojeni, ratnici ili civili, deo Zapada ili branioci Zapada, armija, zajednica ili nacija, savremeno društvo ili istorijski most, "istočno, anadolijsko ili zapadno" – Balkan se čak i ne uzima u obzir kao alternativa.[52]

Smatra se da je razlog tome specifična vrsta potiskivanja. S jedne strane, neki turski istoričari naglašavaju da je otomanska država nastala kao balkansko carstvo, da je Balkan sve vreme bio prioritet Otomanskog carstva, i da zbog svog istorijskog kontinuiteta moderna Turska jeste balkanska država. Ovaj stav najočitiji je u vatrenoj molbi pokojnog turskog predsednika Turguta Ozala da se njegova zemlja primi u Evropsku ekonomsku zajednicu. Njegova knjiga *Turska u Evropi i Evropa u Turskoj* posvećena je "narodima Evrope i turskom narodu, čije je mesto među njima".[53] Ozal dovodi u pitanje uobičajenu dihotomiju Istok—Zapad: "Da li kategorije 'Azija' za varvare i 'Evropa' za Indoevropljane kao civilizovane narode i narode koji civilizuju druge, odgovaraju stvarnosti?" On zatim tvrdi da su Otomani osvajanjem Anadolije spasli i sačuvali pravoslavnu crkvu, koja bi inače nestala da su Anadoliju osvojili Zapadna Evropa i katoličanstvo.[54] Najzad, on izjavljuje da se veoma ponosi vizantijsko-balkanskim nasleđem ugrađenim u Otomansko carstvo:

> Ako je Rimsko carstvo bilo mera širenja Zapadne kulture, ono je imalo podjednako značajnu ulogu u strukturi Otomanskog carstva. Pored doprinosa koji su dali Grci, bilo da su preobraćeni u islam ili ne, otomanski Turci su od Istočnog rimskog carstva dobili u nasleđe čitav Balkan, uključujući i samu Grčku.[55]

S druge strane, Balkan je bio prvi geografski region u kom su Otomani počeli da gube teritoriju, što je kod njih izazvalo osećanje ogorčenosti i izdaje: "Gubitak balkanskih teritorija bio je prava trauma, koja je pripadnike otomanske vladajuće klase i članove Mladoturskog i Mladootomanskog pokreta duboko zabrinula za opstanak države." Čini se da je reakcija na ovu traumu bila "zvanična tendencija da se Balkan zaboravi", tendencija nakalemljena na zvaničnu republikansku ideologiju, koja je odbacivala svaki kontinuitet između Otomanskog carstva i republikanske Turske.[56]

Turski stav prema Balkanu je, međutim, mnogo složeniji i odražava ideološke tendencije, grupne interese i individualne sklonosti. Tako su, na primer, i zvanični republikanski nacionalizam i radikalni tursko-turanski nacionalizam podjednako skloni da zanemare Balkan ne samo zato što ih on podseća na nepoželjnu imperijalističku prošlost, već i zato što je on najnestabilniji region moderne Evrope. Turski nacionalizam je u teritorijalnom pogledu težište uvek stavljao na Anadoliju, zbog čega je velika većina prihvatila ideju da je Balkan skrenuo dragocenu pažnju i energiju sa "čistog turskog bića" Anadolije i na kraju "izdao" Turke. Ovo osećanje prožima popularnu seriju novinskih članaka i intervjua iz šezdesetih godina XX veka autora Jilmaza Četinlera objavljenih u *Džumhurijetu* pod zajedničkim nazivom "Ova naša Rumelija", a kasnije štampanih u posebnom prerađenom izdanju.[57] U slučaju turkista, to osećanje je pojačalo "osvetoljubiv, neprijateljski i prezriv stav" prema balkanskim nacijama, mada nije obavezno podrazumevalo revanšističke ili iredentističke namere.[58]

Sećanje na Balkan bilo je živo uglavnom među konzervativnim intelektualcima koji su se suprotstavljali republikan-

skoj ideologiji. Ono, međutim, nije bilo ni nalik blagonaklonoj i romantičnoj nostalgiji prve generacije turskih doseljenika sa Balkana ili njihovih potomaka. Naprotiv, u tom sećanju iskazuje se neprijateljstvo i nadmenost prema "onim na brzinu stvorenim državama koje nemaju čak ni plemenitost bivšeg roba koji sedi pred vratima svog propalog gospodara".[59] U isto vreme, kod levičara i zapadnjačkih liberala paralelno raste interesovanje za Balkan, često iz neo-otomanske perspektive. Popularni pisac Nedim Girsel objavio je svoje utiske iz poseta Bosni, Makedoniji, Grčkoj i Bugarskoj 1993. i 1994. godine u ljupkoj knjizi "Povratak na Balkan", posvećenoj svima koji su poginuli na balkanskoj zemlji i svim prijateljima koji žive na Balkanu. To je topao, ljudski opis, koji apeluje na prijateljstvo i saradnju među svim narodima na Balkanu, ali ipak upada u klopku idealizacije Otomanske imperije kao pravog *pax ottomana* za balkanske nacije, tako da za njihovu secesiju, a posebno za balkanske ratove, optužuje imperijalne države koje su ih potpirivale.[60] Mnogi se zalažu za geopolitički pristup koji bi Turskoj omogućio da se integriše u Evropu. Po rečima Džengiza Čandara: "Balkan od Turske ponovo stvara evropsku i svetsku silu kao u vreme kada su otomanski Turci postajali svetska sila osvajajući Rumeliju... Prema tome, na svom putu u XXI vek Turska mora da postane balkanska sila... Anadolija je region koji guši turski duh. Balkan daje Turskoj svetske dimenzije."[61] Iako nema sumnje da je posle sedam decenija zvanične amnezije Balkan ponovo ušao u javni diskurs o turskom identitetu, stav prema Balkanu, koliko god bio raznolik, u ovom diskursu ostaje sporedan.

S druge strane, za grupni identitet Turaka, koji se koleba između islamske i svetovne državnosti, dihotomija između Istoka i Zapada od suštinskog je značaja. Iako ona ima istaknuto mesto među balkanskim nacijama, nijedna od njih ne prihvata ni najmanju dobru stranu "istočnjaštva". Turci su, mada svakako osećaju podvojenost između Istoka i Zapada, izgleda ostvarili izvesnu sintezu, ili su bar prevazišli onu nepomirljivost i razgovor gluvih koji je Kipling opisao rečima "O, Istok je Istok a Zapad je Zapad, i nikad se oni sresti neće". Po mišljenju Zije Gekalpa, ta sinteza islamske zajednice i zapadne civilizacije organska je odlika turskog naroda; turski pisac i kritičar Pejami Safa govori o sintezi Istoka i Zapada, turskog bića i islama.[62] Pesnik poput Fazila Husnija Daglardže sjajno artikuliše to osećanje u "Epu o osvajanju Istambula":

> Istok i Zapad razdvojiti se ne mogu.
> Um najavljuje pogreb čije ga slike progone.
> Vaše noge, vaše noge
> Zbrisane su sa zemlje.[63]

Novi talas traganja Turaka za identitetom iniciran je raspadom Sovjetskog Saveza, naročito zbog mogućnosti koje su se otvorile u muslimanskoj i turkijskoj Srednjoj Aziji. Raspad Jugoslavije, a posebno rat u Bosni, razbuktali su islamske strasti u Turskoj jače nego što je to dvadeset godina ranije učinila kriza na Kipru. Najznačajniji slogan da se Andaluzija neće ponoviti aludirao je na špansku rekonkistu i proterivanje muslimana iz Španije. Živo interesovanje za Bosnu i sudbinu turskih manjina u balkanskim zemljama, aktiviranje turske diplomatije, čak i nostalgija nekih krugova za *"bizim Rumeli"* ("našom Rumelijom") ne bi trebalo da nas navede da precenimo mesto koje Balkan ima u okviru turskih političkih i kulturnih prioriteta. Balkan je pre svega značajan kao "zapadna" hipostaza otomanskog istorijskog nasleđa, a njegov značaj se uvećava ili zanemaruje u složenoj i indirektnoj korelaciji sa prihvatanjem ili odbacivanjem otomanske prošlosti, posebno danas, kada se širinom praktično celog turskog ideološkog i političkog spektra preispituje Ataturkovo republikansko nasleđe. Što je najznačajnije, Balkan je kao kategorija lišen svakog pogrdnog značenja. Iako balkanske studije kao takve ne zauzimaju istaknuto mesto u turskoj nauci, one su za sebe uspele da izbore kakvo-takvo poštovanje: novi časopis *Balkanlar* izdaje *Ortadoğu ve Balkanlar Incemeleri*

Vakfı, a postoji i Komisija za balkanske studije (*Balkan araştırmaları komisyonu*) pri Turskom istorijskom društvu. Pored Bugarske, Turska je jedina zemlja u kojoj se "Balkan" upotrebljava kao vlastita imenica. U Turskoj se "Balkan" javlja i kao lično ime i kao prezime, ali srazmerno retko u poređenju sa čestim bugarskim prezimenom "Balkanski". Kad god se spomene pojam "Balkan", njegovo značenje se koleba između neutralnog ili nostalgično pozitivnog, možda zato što Turcima taj pojam nikad nije bio relevantan za stvaranje specifičnog turskog identiteta.

U vremenima zaoštrenih kriza identiteti mogu da postanu nejasni ili se, što je možda češće, ogoljenije definišu. U svom kratkom remek-delu napisanom u jesen 1991. godine, Jugoslovenka (Hrvatica) Dubravka Ugrešić dočarava osećanje izgubljenosti, nepostojanja identiteta u trenutku kada se, pod velikim pritiskom, sfere kojima čovek može ili ne može da pripada oštro iscrtavaju.[64] S obzirom na to da je jugoslovenski problem danas u centru pažnje, očekivali bismo da u njenom slučaju prelom ide po liniji između hrvatstva i jugoslovenstva. Međutim, suptilni opisi koje daje Ugrešićeva ostavljaju utisak da se ta linija preloma još uvek stvara, da ona na neočekivanim i bolnim mestima kida tkivo i da uopšte nije jasna i određena. Ni posle dve godine ovaj proces za Ugrešićevu nije završen: ona ne prihvata ograničene etničke kategorije i definiše sebe kao "anacionalnu", upisujući se u rubriku "ostali".[65] Za nas je ovde zanimljiviji širi kontekst identifikacije, a ne njene bolne dvosmislenosti. Sedeći u kafiću u Amsterdamu, Ugrešićeva oseća da svoje mesto (ili odsustvo tog mesta) mora da odredi u referentnom okviru širem od onog koji joj pružaju granice Jugoslavije. Tako ona pijucka kafu i beleži parove suprotnosti na parčetu papira: organizacija–dezorganizacija, tolerancija–netolerancija, uljudnost–primitivnost, racionalna svest–mitska svest, predvidljivost–nepredvidljivost, pripadnost državi–pripadnost naciji itd; prva kolona označava Zapadnu Evropu, druga Istočnu Evropu:

> I odjednom mi se učini da jasno vidim tu Istočnu Evropu. Sedi za mojim stolom i gledamo se kao u ogledalu. Vidim joj stare iskrivljene cipele, zapušten ten, jevtinu šminku, izraz servilnosti i drskosti na licu. Briše usta rukom, govori preglasno, gestikulira dok razgovara, govori očima. U njima istovremeno vidim iskru očaja i lukavosti; vidim njenu očajničku želju da bude "neko"... Moja sestro, moja žalosna Istočna Evropo.[66]

Ova identifikacija je važna ako imamo u vidu da su Jugosloveni tokom čitavog Hladnog rata ponosno odbijali svako svrstavanje u Istočnu Evropu, koju su prezirali. Kada bi se, u vremenima boljim za Jugoslaviju, suočila s pitanjem o životu iza "gvozdene zavese", Ugrešićeva kaže kako bi tad objašnjavala "da mi nismo 'kao oni,' kao Rumunija, Bugarska ili Čehoslovačka. Mi smo nešto drugo." Tek u trenutku kada se Istočna Evropa dezintegriše, a njen deo koji tvrdi da nije istočni već srednjoevropski sa gnušanjem i lažnim nerazumevanjem gleda na jugoslovensku dilemu kao na nešto sasvim strano, Jugosloveni mogu da se suoče sa Istočnom Evropom i da je u trenutku očaja prepoznaju kao sebi ravnu, kao svoj odraz u ogledalu.

Ovo još više važi za odnos Jugoslavije prema Balkanu. Ugrešićeva ga spominje dva puta. Govoreći o različitim pozitivnim osobinama svoje Jugoslavije (koju naziva svojim "adutom"), ona opisuje "lepotu Dubrovnika, različitost kultura u jednoj maloj balkanskoj zemlji, lepotu naše obale, prednosti našeg samoupravljanja, našu relativnu demokratiju, naš slobodni pasoš, nepostojanje cenzure, našu varijantu mekog komunizma".[67] Ovo su sve, naravno, glavni reklamni mamci turističkih agencija, skrojeni prema potrebama zapadnog kupca. Svi ti mamci povezani su sa čitavim spektrom sklonosti i proklamovanih uverenja Zapadnjakâ i treba da zadovolje različite, čak suprotstavljene ukuse: ovde u Dubrovniku imate malo sunčanog Jadrana sa tragovima renesansne Italije za radoznale ili avanturi sklone Zapadnjake ili za turiste druge klase koji sebi ne mogu da priušte Veneciju ili Azurnu obalu; tamo imate malo multikulturalnosti *à la balkanique* i malo mekog ko-

munizma za univerzitetske profesore i druge politički korektne intelektualce koje zanimaju raniji stepeni razvoja čovečanstva; na drugim mestima, opet, imate nešto nalik na tržište i nešto slično demokratiji za one koji se gnušaju komunistâ.

Balkan se drugi put spominje kada Ugrešićeva aludira na rat u Jugoslaviji: to su "humke smrti 'tamo dole' na Balkanu". Kasnije, ne spominjući Balkan izričito, ona frazu "tamo dole" upotrebljava kao oznaku za Balkan. Pre rata Jugosloveni su se razlikovali od "njih"; uprkos naglasku koji se danas stavlja na civilizacijsku podelu između katolika, pravoslavaca i muslimana, Jugosloveni su u celini negirali svoju pripadnost Balkanu. Jedini izuzetak bio je svet nauke, u kom je Balkan imao legitimno mesto i koristio se u imenima instituta i časopisa. Već u periodu između 1934. i 1941. godine, Balkanološki institut u Beogradu izdavao je *Revue internationale des études balkaniques*; današnji Balkanološki institut pri Srpskoj akademiji nauka izdaje časopis pod imenom *Balcanica*, a novi časopis *Balkanski forum* izlazi u bivšoj jugoslovenskoj republici Makedoniji. Izvan naučnih krugova, Jugosloveni su više voleli da ih smatraju dunavskom ili jadranskom regijom, ili još bolje, negeografski rečeno, elitom nesvrstanog sveta. Sada postaju "mi tamo dole", "izmet Evrope, njen problem, njen maloumni rođak", "mi odande".[68] Na izvestan način, njih Zapad baš tako i vidi, kao tamnu stranu jedne kolektivne Evrope. Pozivajući se na pripadnost Balkanu, i sami bivši Jugosloveni mogu da sačuvaju čistotu i nevinost svog hrvatstva, srpstva, makedonstva itd, ili da ga makar prikažu kao nešto što vredi sačuvati, a da istovremeno svoju mračnu stranu prikažu kao nešto što dolazi spolja.

Naslućujući užas budućeg rata, sarajevski list *Oslobođenje* objavio je još septembra 1990. članak u kom se spominje "Balkan", pojam koji je u toku proteklih nekoliko decenija nestao iz jugoslovenskog rečnika i iz predstave koju su Jugosloveni imali o sebi: "Umesto da budemo sastavni deo Evrope," piše u članku, "mi opet postajemo Balkan, tonemo u njega podjednako u Ljubljani kao i u Zagrebu, u Beogradu, Staroj Pazovi i Foči, u Velikoj Kladuši, Prištini i Skoplju."[69] Pojam "balkanizacija", ističe autorka, ušao je u politički rečnik kao sinonim za "libanizaciju", to jest za podele koje prate krvavi sukobi. Prožet liberalnim i demokratskim idejama, ovaj članak sve aktuelne jugoslovenske političare – Miloševića, Tuđmana, Izetbegovića, Raškovića i druge – optužuje da vode zemlju ne ka demokratskim slobodama, nego "u mrak balkanske varijante 'krvi i tla'." Zaista je neophodno veliko nepoznavanje istorije da bi se Balkanu pripisale ideologija i praksa "*Blut und Boden*", tako da ova izjava nesvesno, a prema tome i oprostivo, anticipira sramnu i itekako svesnu tvrdnju Roberta Kaplana o balkanskom poreklu nacizma. Sa arogancijom i naivnošću nekoga ko nikad nije napustio Balkan, ali je usvojio antibalkanski stereotip, autorka ovog članka svaljuje na leđa Balkana sav teret sopstvenih jugoslovenskih frustracija. Osim toga, psihologija dobro poznaje mehanizam žigosanja, koji ima jasnu funkciju olakšanja i služi za eksternalizaciju i projekciju potisnutih briga.[70]

Posle četiri godine jugoslovenskog rata, uz sva opravdanja koja se mogu naći za naučnike izložene stresu i izolaciji, čovek se ipak začudi smelosti i obesti izjava u kojima se tvrdi da Jugoslavija oličava evoluciju od "balkanske paradigme" ka "evropskom tipu razvoja"; čak se i današnjoj krnjoj Jugoslaviji pripisuje položaj "između Istoka i Zapada, nalik onom koji Švajcarska ima između Latina i Germana".[71] Možda se ljudima koji žive pod stalnim pritiskom može oprostiti što misle da su centar sveta, ali je neprihvatljivo što misle da predstavljaju centar Balkana. U inače izvanrednom članku koji se zalaže za toleranciju i hrišćansku ljubav, Miroslav Volf, američki teolog hrvatskog porekla, rat između Srba, Hrvata i muslimana stalno opisuje kao balkanski: "Novi demoni zaposeli su balkansku kuću i pripremali svoj vandalski i krvavi pir, prvo u Hrvatskoj a zatim u Bosni", nova Evropa nestaje "u gustom dimu tvrdoglavog balkanskog požara", "danas Balkan gori zbog Srbije koja traga za svojim posebnim identitetom", "balkanski sukob",

"balkanski rat", "balkanska mržnja" itd, dok vam ne pripadne muka.[72] Slavenka Drakulić takođe piše o "ratu na Balkanu", o *Balkan ekspresu*, iako za sebe nikada ne bi rekla da je Balkanka. Čak i takozvani "hrvatski sindrom", termin skovan da opiše posttraumatski stres kod pacijenata koji su "počinili zločine ili su bili svedoci zločina", mora da se podvede pod "balkansko nasilje".[73] S druge strane, hrvatski dramaturg Slobodan Šnajder, kosmopolitski orijentisan jugoslovenski pisac koji živi u Nemačkoj, izneo je odbranu Balkana s puno duha:

> Balkan je mitska teritorija... Baš kao što se za Mediteran može reći da je kolevka ljudske istorije, to isto važi za Balkan. Želeo bih da naglasim da on nije samo zlosrećan region, već isto tako i prostor na kom osciliraju snažne tradicije koje su oblikovale evropsku kulturu. Balkan ne bi uvek trebalo povezivati sa nečim negativnim, iako nas reč "balkanizacija" uvek asocira na samoubilački rat.[74]

Za to vreme, druge balkanske zemlje nisu u ratu i nemaju nameru da zarate uprkos stalnim apokaliptičnim scenarijima po kojima je jugoslovensku krizu nemoguće zadržati u granicama Jugoslavije. Te zemlje zabavlja to što neki bivši Jugosloveni ponovo (i nevoljno) otkrivaju svoju pripadnost Balkanu, ali one shvataju da je to potreba za solidarnošću u ambisu. Da se poslužimo rečima bugarskog pesnika Borisa Hristova, to je ambis na čijem se dnu nalazi lavirint.[75] Bugarima su sa ostalim balkanskim nacijama zajedničke sve frustracije koje pripadnost Balkanu podrazumeva, a ipak oni jedini ozbiljno prihvataju svoje balkansko biće, verovatno zbog činjenice da planinski venac po kome je poluostrvo dobilo ime u potpunosti leži na njihovoj teritoriji. Nijedna druga balkanska književnost nije toliko hvale posvetila Balkanu kao bugarska; u stvari, Balkan kao tema ne postoji ni u jednoj drugoj književnosti.

Balkan se javlja u mnogim narodnim pesmama kao prebivalište i skrovište hajduka, poštovanih boraca za slobodu; u poeziji Dobrija Čintulova (1822-1886), Hrista Boteva (1848-

1876), Ivana Vazova (1850-1921) oni su bili simbol bugarske težnje za slobodom. Izjava ljubavi koju je 1867. Ljuben Karavelov uputio svojoj zemlji počinje rečima: "Volim te, draga moja otadžbino! Volim tvoje planine, šume, potoke, litice i njihove kristalno čiste hladne izvore! Volim te, draga moja rodna grudo!"[76] "Balkanski lav" kao oličenje pobedničkog duha Bugarske pojavio se u prvoj nacionalnoj himni, aktuelnoj do 1944. godine, koju je komponovao Nikola Živkov:

> Balkanski lave, tvoj krilati duh slave
> Nadahnjuje nas i vodi u pobede prave![77]

Balkanske planine su takođe glavna slika u sadašnjoj bugarskoj himni. Najstrastveniji trubadur Balkana bio je pesnik Penčo Slavejkov, možda i najveći intelektualac u sjajnoj grupi pesnika modernista na smeni vekova, koji je tu planinu ovekovečio u svojoj epskoj *Krvavoj pesmi*:

> Tamo i ovamo nosila me Sudba,
> Tamo i ovamo u patnji mojih dana,
> Al' preda mnom uvek stajaše i uvek će biti
> Obris ponositog, čudesnog Balkana,
> Jer ga čuvam u svetom kutku duše.
> ....
> Balkane, oče naš Balkane, ti milostiv budi,
> Koliko god strogo morao da sudiš.
> Mogu li majke naše i njihove suze
> Da izbrišu grehe naših očeva?
> Pogledaj one koji iz grobova gledaju u tebe –
> Zar su oni živeli samo kao robovi?
> Zar su njihova deca pila samo mleko robova?
> Zar su nj'hove duše gajile samo misli robova?
> Pogledaj rane koje nam krvare u grudima!
> Izbroj bezbrojne heroje što padoše za san!
> U tvojim pukotinama, na visokim grebenima,
> Mi, tvoji sinovi, poginusmo u stotinama bitaka –
> Ali ipak probudismo Vreme i naterasmo ga da krene,
> Uklonismo zastor noći i zablistao je dan.

Okreni svoj pogled sad najlepšoj od svih planina,
Počuj muziku mačeva, počuj pesmu nad pesmama!
Tamo tvoj narod hrli, jer sloboda u lancima leži,
Tamo ponovo hrlimo mi, mrtvi, ka mestu slave.
Ah! Ustadosmo, dojahasmo sa senovitih obala
Da vidimo kakva sudba našu zemlju čeka.
I dok su zvezde tiho pevale sumraku
Zaspao je glas koji se obraćao kralju-planini.
I dok je gledao u tminu šumskih čistina
Balkanu klonu glava i zanemeše mu usne
I on se prepusti snu o budućim danima.[78]

Popularna priča "Balkan", koju je napisao Jordan Jovkov, verovatno najznačajniji bugarski pisac pripovetki, govori o Drugom balkanskom ratu 1913. godine i o invaziji Rumunije na Bugarsku. U toj priči, Balkan je ime vojničkog psa koji čuva granicu i postaje alegorija za patriotizam i ljudsko dostojanstvo.[79] Penčo Slavejkov je 1904. godine napisao dugačak predgovor za jednu zbirku bugarskih narodnih pesama, objavljenoj u Londonu i pogodno nazvanoj "U senci Balkana". U tom predgovoru Slavejkov naglašava vezanost Bugara za Balkan, jer je "Otac Balkan" za njih sinonim za Otadžbinu. U tom trenutku niko nije mogao ni da pretpostavi da bi Balkan mogao da znači nešto nisko, iako je to ime za nešto manje od deset godina već dobilo pogrdno značenje:

> Reč "Balkan" u ovom slučaju ne bi trebalo usko shvatiti, to jest, ne bi je trebalo ograničiti samo na slavni planinski venac koji sa severozapada polazi na svoje tajanstveno putovanje, nastavlja kroz središte Bugarske i žuri ka istoku, gde se veličanstveno uzdiže nad Crnim morem, slušajući uvek budne talase i njihovu nepobedivu pesmu. "Balkan" je ime za sve planine razbacane širom poluostrva koje se prostire južno od "belog i tihog Dunava" – i to uprkos činjenici da svaka planina ima svoje sopstveno ime, lepo, melodično i isprepletano uspomenama i poetičnim legendama.[80]

Balkanski planinski venac kao stub bugarske nezavisnosti i nacionalni simbol i dalje je glavna tema u delima savremenih pisaca kao što su Emilijan Stanev, Jordan Radičkov i Georgi Džagarov. Tu temu su obrađivali i filozofi i istoričari, koji naglašavaju presudnu ulogu planina uopšte, a posebno Balkanskog venca, u bugarskoj istoriji: "Da nije bilo Balkanskog venca, ali i drugih planina na našem tlu, ovde na evropskom jugoistoku, koji je toliko vekova postojao pod bugarskim imenom, Bugari bi jedva preživeli, a možda ih ne bi ni bilo." "Uloga Balkana u našoj istoriji", popularni esej Petra Mutafčijeva, ilustruje ulogu ove planine u održanju i odbrani bugarske države u njenoj vekovnoj borbi sa Vizantijom. Mutafčijev, koji je i sam medievista, poslužio se brojnim primerima iz vizantijskih izvora da bi pokazao presudni strateški značaj ovog planinskog venca za očuvanje bugarske državnosti. Njegov esej završava se otomanskim osvajanjem: "Kao pravi ratnik na straži, Balkan nije izneverio svoju dužnost da bugarsku državu štiti od njenog moćnog suseda. No, nekoliko vekova kasnije Balkan nije uspeo da odbrani srednjovekovnu Bugarsku od Bajazitovih hordi zato što je ona već iscrpla svoju životnu snagu u nerešivim sporovima i lagano silazila u sopstveni grob."[81]

Zanimljivo je da Mutafčijev, uprkos povremenim romantičnim afektacijama tipičnim za međuratni period, u ovom eseju upotrebljava ime "Balkan" bez ikakvih ograda. Za medievistu prvog reda koji je upućen u svoje izvore i iz njih verno navodi jedino postojeće ime "Hemus", korišćenje reči "Balkan" (naziva koji su donele "Bajazitove horde") kazuje samo koliko je to ime imalo duboke i čvrste korene u jeziku i mašti Bugara. Primeri iz književnosti mogu se navoditi *ad infinitum*, ali postoje i jači dokazi od književnih za posebno mesto koje reč "Balkan" ima kod Bugara. Geografija je važan element školskog programa, tako da u udžbeniku za sedmi razred iz 1994. godine postoje tri dela: Evropa, Balkansko poluostrvo i Bugarska. Bugarska je zemlja čija se aviokompanija

zove "Balkan", čije se putničke agencije zovu "Balkanturist" i "Balkan holidejz", čija se produkcija ploča zove "Balkanton", čiji je najbolji izvozni proizvod u Evropsku Ekonomsku Zajednicu električni automobil nazvan "Balkanauto", čiji se najmoderniji hotel u centru Sofije zove "Šeraton-Balkan", čija se treća po veličini banka zove "Balkanbanka" i čije se hiljade stanovnika prezivaju "Balkanski".

Pa ipak, čak i u slučaju Bugarske itekako postoji uobičajeni pogrdan stav prema balkanskom biću. U radu o Balkanskoj uniji iz tridesetih godina XX veka, inače činjenično utemeljenom u svim ostalim aspektima, Teodor I. Geškov je u tolikoj meri usvojio zapadni stereotip da čak daje i nečasne psihologističke izjave o "tipičnom balkanskom mentalitetu – o nesposobnosti ljudi da daju i primaju".[82] Autor jednog nedavno objavljenog novinarskog eseja oplakuje "kasno, delimično i neravnomerno uključivanje Balkana u pravu Evropu". Balkan je raskrsnica između dva različita sveta – Zapada i Istoka, između "različitih kultura, jezika, tradicija, pa čak i civilizacija. Demarkaciona linija, koja je tokom Hladnog rata nazivana 'gvozdenom zavesom', ista je ona linija od pre nekoliko vekova na kojoj se zaustavio kovitlac turskih osvajanja i koja je Zapad poštedela nasilja i asimilacije". Zbog nesistematične, improvizovane i nevešte evropeizacije balkanskih zemalja, osobine poput velikodušnosti, tolerancije, dobre volje i poštovanja pojedinca na Balkanu su postale potpuno strane. Kao rezultat toga, "'nekorumpirani političar' u našem balkanskom rečniku zvuči kao 'čedni kriminalac'."[83] Ovakvi tekstovi potvrđuju činjenicu da je balkanistička retorika, stvorena na Zapadu i uvezena sa njega, u potpunosti usvojena.

Prema tome, balkansko ime i balkanski identitet ozbiljno uzimaju u obzir samo Bugari, ali su to ime i taj identitet čak i među Bugarima dvosmisleni i sekundarni u odnosu na pretenziju Bugara da pripadaju Evropi. Kako kaže jedan bivši zamenik ministra inostranih poslova iz Unije demokratskih snaga, "mi živimo u Evropi i na Balkanu, koji je deo Evrope i ima svoje specifične istorijske aspekte".[84] Bugarima je Balkan prisan; prema tome, Bugari ne samo da ne mogu da pobegnu od tog imena, već su pronašli i način da ga estetizuju. Balkanske studije posebno su se razvile u Bugarskoj, gde pored ostalog služe prevazilaženju uobičajene provincijalnosti svojstvene pristupu nacionalnih država, inače tipičnom za sve balkanske zemlje.[85]

Uprkos činjenici da neke nacije, iako nevoljno, prihvataju svoju pripadnost Balkanu dok druge aktivno poriču svaku vezu sa njim, sve balkanske nacije nedvosmisleno se slažu s tim da Balkan postoji, da postoji nešto što se može definisati kao Balkan, bio on neželjeni problem ili prosto region. Te nacije bi želele da dokažu da nemaju ništa od one odbojnosti koja se pripisuje Balkanu. Problem identifikacije sa Balkanom jeste podvrsta šireg problema identiteta malih perifernih nacija. Setimo se samo retoričkog pitanja Pola Valerija *"Comment peut-on être ce que l'on est?"*, koje poprima različito značenje u zavisnosti od udaljenosti sa koje se opaža ono što jeste suština ili što se opaža kao suština. Neko iz "centra" može da se zapita "kako čovek može da bude ono što jeste?" i da dođe do apstraktnih filozofskih zaključaka. Isto ovo pitanje će za nekog izvan centra "verovatno biti manje apstraktno i manje duhovito", kao što je umesno primetio Matej Kalinesku: verovatnije je da će ono izazvati osećanja zavisti, nesigurnosti, niže vrednosti, "frustracije ili tuge zbog marginalnosti ili zaostalosti njegove kulture". To pitanje može isto tako da izazove sklonost ka samožigosanju; najzad, moglo bi da izazove ogorčenje koje bi, u nekim slučajevima, putem kompenzacije moglo da se preobrazi u kompleks više vrednosti.[86]

U slučajevima svih balkanskih zemalja, mi se očigledno susrećemo ne samo sa različitim načinima hvatanja u koštac sa žigosanjem, već i sa samožigosanjem. Iako psihološki mehanizam samožigosanja još uvek nije iscrpno istražen, verovatno je da postoji korelacija između samožigosanja i uklanjanja žiga (*Selbststigmatisierung als Entstigmatisierung*).

Prema hipotezi Volfganga Lipa, samožigosanje postaje refleksivan proces koji se ne usmerava na žigosanog, nego na "vlast koja kontroliše".[87] Sve balkanske nacije sebe doživljavaju kao raskrsnicu civilizacijskih kontakata i kao most između kultura. U tom pogledu Balkan nije ni jedinstven ni originalan; ta karakteristika zajednička je i većini drugih nacija Istočne Evrope. Ako se tako posmatraju, frustracije balkanske inteligencije predstavljaju sastavni deo frustracija inteligencije u zemljama Istočne Evrope, koja je "skoro bez izuzetka obeležena materijalnom nemaštinom i tehnološkom zaostalošću".[88] Uporno insistiranje Višegradske četvorke na njihovoj nespornoj pripadnosti Zapadu obično je namenjeno za izvoz. Sa mogućim izuzetkom Čehâ, kod svih drugih nacija u internim diskusijama upotrebljava se metafora o mostu i središnjem položaju. U proleće 1994. godine Etnografski muzej u Budimpešti postavio je odličnu izložbu pod nazivom "Mađari između 'Istoka' i 'Zapada'", koja je istraživala tu izrazitu dvoznačnost mađarskog identiteta.[89] Stih Jelisavete Bagrijane o bugarskom duhu između Istoka i Zapada ne razlikuje se mnogo od razmišljanja Đerđa Konrada o "prolaznoj, privremenoj" prirodi Srednje Evrope, o tome da ona ne pripada "ni Istoku ni Zapadu; ona je i Istok i Zapad."[90] Ova tenzija je, naravno, trajna odlika ruskog identiteta, a postoji, mada manje upadljivo, i kod Poljaka.

Kategorija Istoka zavisi od gledišta: Istočni Nemci su "istočni" u odnosu na Zapadne Nemce, Poljaci su "istočni" u odnosu na Istočne Nemce, Rusi su "istočni" u odnosu na Poljake. Isto se može primeniti na Balkan, sklon da konstruiše unutrašnje orijentalizme, što Milica Bakić-Hejden prikladno naziva procesom "reprodukovanja orijentalizma". Srbin je "istočnjak" u odnosu na Slovenca, ali bi Bosanac bio "istočnjak" u odnosu na Srbina, iako se geografski nalazi zapadno od njega; isto važi za Albance koje, iako su geografski smešteni u zapadnom delu Balkana, ostale balkanske nacije doživljavaju kao najistočnije. Grčku, zbog njenog jedinstvenog statusa u

Evropskoj Uniji, njeni balkanski susedi ne smatraju "istočnom", mada ona u evropskom institucionalnom sistemu ima ulogu "istočnjaka". Za sve balkanske narode zajednički "istočnjak" je Turčin, iako Turčin sebe vidi kao Zapadnjaka u poređenju sa pravim "istočnjacima", kakvi su Arapi. Ova praksa internih orijentalizama na samom Balkanu odgovara, po rečima Ervina Gofmana, tendenciji žigosanog pojedinca "da stratifikuje 'svoj narod' prema stepenu u kom je stigma očigledna i nametljiva. U odnosu na druge, upadljivije žigosane, on onda može usvojiti stav koji obični ljudi imaju prema njemu... Upravo u povezivanju sa uočljivije žigosanim pojedincima, ili u odvajanju od njih, oscilacije u identifikaciji najviše dolaze do izraza."[91] Sa izuzetkom Turaka, u čijem ličnom identitetu Istok zauzima određeno mada često osporavano mesto, sve druge balkanske nacije odriču se veze sa Istokom i smatraju da, iako Zapadu ne pripadaju u potpunosti, nikako ne mogu pripadati ni Istoku. One bi još i priznale da je Istok uticao na njih kada to ne bi bila mrlja i znak zaostalosti. Iako se takmiče u "evropejstvu" i stvaraju interne hijerarhije manje ili više "orijentalizovanih" nacija, jedina zemlja koja se označava kao konačno i apsolutno "orijentalna" jeste Turska.

Predstava o prelaznom stanju, o složenosti, mešavini i dvosmislenosti kao o anomaliji jeste simptomatična, ali, priznaćemo, može i da zabrinjava. Ne samo da zapadni posmatrači taj među-položaj vide kao nepoželjan i njime žigošu Balkan, nego ga i većina posmatranih zemalja smatra neizdrživim oblikom postojanja: "Dobro je poznato da se ne može živeti na mostu niti na raskrsnici... Most je samo deo puta, vetrovit i opasan, a ne ljudsko prebivalište."[92] Metafora mosta ili raskrsnice poprimila je mantričke osobine, jer nju veliki broj ljudi koji se bave ovim regionom voli da priziva kao njegove glavne atribute: "Balkan je uvek bio sinonim za rasparčavanje i zlu kob. Kao raskrsnica zapadne i orijentalne kulture, kao razmeđe različitih naroda (Grka, Latina, Slovena, Bugara i Turaka) i vera (katoličanstva, pravoslavlja i islama), Jugoistoč-

na Evropa u svakom pogledu izgleda kao raskrsnica kontinenata."[93] Ta metafora očigledno polazi od dihotomije Istok-Zapad, od esencijalizovane opozicije, od prihvaćene fundamentalne razlike između Orijenta i Okcidenta: "Balkansko poluostrvo je prelazni region između Azije i Evrope – između 'Istoka' i 'Zapada' – i njihovih nespojivih političkih, verskih i socijalnih ideala."[94] Međutim, sa svim neodređenostima prelaznog položaja, glavni patos svih pojedinačnih balkanskih diskursa (sa jedinim izuzetkom turskog) sastoji se u tome što oni ne samo da nesumnjivo jesu Evropljani, već su se i žrtvovali da bi spasli Evropu od upadâ iz Azije; ta žrtva ih je na površini ostavila uprljanim, ali nije ukaljala njihovu suštinu.

Suočeni sa upornim hegemonističkim diskursom sa Zapada, diskursom koji neprestano nipodaštava Balkan i politizuje prethodno esencijalizovane kulturne razlike (kao u Hantingtonovom slučaju), nije realno očekivati od Balkana da stvori neki liberalan, tolerantan, sveobuhvatan identitet koji slavi neodređenost i negira esencijalizam. Postoje, međutim, neki simptomi otpora tom dominantnom stereotipu koji bude nadu. Eva Hofman je tokom putovanja kroz novu Istočnu Evropu primetila neverovatno "prihvatanje neodređenosti", koje joj se učinilo tipičnim za Bugare, Rumune i Mađare. Naravno, njena lična poljsko-američka perspektiva donosi zanimljivo izvrtanje: "Možda je takvo prihvatanje karakteristično za regione koji su ipak bliži orijentalnom Istoku." Ovaj neologizam "orijentalni Istok" može da potekne samo od nekog ko živi u toj sredini ili nekog ko je usvojio takvu perspektivu iznutra, nekog ko je intimno upućen u unutrašnje orijentalizme ovog regiona.[95] Jedna od prvih reakcija na navodnu anomalnost života na mostu registrovana je u jednom kratkom etnološkom tekstu. Razmišljajući o dobro poznatom fenomenu simbioze hrišćanstva i islama, jedan bugarski naučnik zaključuje:

> Ljudi i bogovi *susreću se i prolaze jedni pored drugih* na mostu ili na raskrsnici. Oni na Balkanu *ulaze* u složeni proces kontakata i konflikata, što ih čini drugačijim u odnosu na idealne tipove iz verskih ili ideoloških doktrina. U evoluciji ljudske civilizacije Balkan nije prelazna zona, već prostor u kome *ljudska bića* prevazilaze protivrečja *Boga* i *bogova*. Tu visoku cenu životom su plaćale brojne generacije i ona zahteva da se revidiraju ideologeme na koje ukazuju metaforične oznake mosta i raskrsnice, kao i strategije koje iz njih proizlaze.[96]

Možda bi se moglo dodati da bi balkanskim intelektualcima, što se tiče samopouzdanja, koristilo da povremeno ponove Ničeovu izreku iz dela *Tako je govorio Zaratustra* da je "u čoveku veliko to što je most a ne cilj". Upravo to geslo prožima jedan skorašnji tekst o "našoj Evropi" (to jest o Balkanu) i o "drugoj Evropi" (to jest o Zapadu) još jednog bugarskog naučnika koji ponosno zaključuje: "Kakvu dramatičnost donosi taj prelazni položaj, ali i kakvu moć! Našu moć!"[97]

Najzad, iako možda tvrde suprotno, sve balkanske nacije izuzetno su svesne svoje slike u spoljnom svetu. Predstava o njima ne postoji samo u domenu politike, nego i u kulturnoj sferi, u kojoj se, na primer, može ilustrovati ludovanjem za balkanskim a posebno bugarskim folklorom. U protekle dve decenije izvestan broj kako visoko profesionalnih tako i amaterskih grupa (američkih, japanskih, holandskih, danskih...), podsticao je interesovanje za bugarske narodne pesme i igre, koje je dostiglo vrhunac uspehom švajcarskog snimka "*Le mystère des voix bulgares*", posle čega je usledila svetska turneja tog bugarskog vokalnog ansambla. To interesovanje ima malo veze sa bugarskim folklorom po sebi, odnosno sa tim fenomenom u njegovom organskom bugarskom kontekstu, jer je on suštinski ruralna umetnost; žudnja za bugarskim folklorom na Zapadu u osnovi je urbani fenomen.[98] Ono takođe pokazuje specifičnu sklonost ka posebnom tipu folklora – uglavnom iz pirinske i šopske regije, to jest iz polifonih zona. Strane interpretacije bugarskog folklora slede dva modela koje je definisao Timoti Rajs: podražavanje originala i pokušaj njegove istovetne reprodukcije s jedne strane, i asimilaciju te

muzike, s druge, često u obliku takozvanih muzičkih kolaža, poput pariskih pokušaja da bugarsku muziku aranžiraju sa muzikom iz Zaira.

Ovde nije toliko interesantan problem prijema umetnosti u drugačijem kulturnom kontekstu ili sredini, koliko prijem na koji je adaptacija bugarskog folklora naišla kod bugarskih muzičkih kritičara; u širem smislu, to je problem osetljivosti posmatranog koji je svestan da ga posmatraju. U članku pod naslovom "Drugi u '*Mystère*': zapažanja u vezi sa stranim interpretacijama bugarskog muzičkog folklora", dva bugarska kritičara postavila su pitanje da li kolaž pruža adekvatno okruženje za bugarsku narodnu muziku:

> Gubeći svoju jedinstvenost, originalne bugarske narodne pesme pretvaraju se u apstraktnu komponentu koja, kad se doda stvarnim muzičkim predstavama stranaca, postaje odskočna daska se koje se slušalac otiskuje u nepoznato, ali pri tom preskače i samu odskočnu dasku – jedinstven muzički tekst bugarskog folklora. Međutim, možda to i jeste pravi cilj: kombinacija dve "primitivnosti" (takve su sa evrocentričnog gledišta i afrička i bugarska narodna muzika) stvara živahan i egzotičan muzički koktel koji služi kao narkotik savremenom prezasićenom slučaocu.[99]

Autori ističu prijem na koji je Ivo Papazov (koji je, uzgred rečeno, Rom) naišao u engleskoj štampi, a kasnije i u štampi Sjedinjenih Američkih Država, gde su ga uporedili sa Benijem Gudmenom i Čarlijem Parkerom, ali su težište stavili na njegovu sirovu muškost. Zvuci njegovog klarineta okarakterisani su kao "depresivna silovitost duhova koji su stolećima živeli u boci", a njegova muzika "zastrašuje, uveseljava i podstiče". Po fizičkom izgledu Papazov je opisan kao "nešto između trećerazrednog boksera i krčmara, njegov orkestar je impresivan skup bradonja u ružnim košuljama, a publika pada na zemlju zbog 'divljeg' prizora Papazova koji desnom nozdrvom solira na fruli". Članak se završava u slobodoumnom duhu:

> Da li zato što je jedinstvena ili 'divlja', tek stranci posežu za bugarskom narodnom muzikom u sopstvenom traganju za harmonijom... Izvođenje naše narodne muzike (neko ju je nazvao bugarskom zvučnom ikonom) stranci ne doživljavaju kao anahrono obnavljanje balkanske egzotičnosti, već kao nove hronotope sopstvene vitalnosti, do kojih dolaze upravo kroz vitalnost naših bugarskih glasova. Iako oni te glasove možda i ne opažaju kao bugarske, značajno je to što za njima osećaju potrebu.

Izražavajući svoju blagonaklonost, autori su bili izrazito svesni pojave koju je Cvetan Todorov nazvao zapadnjačkom ksenofilijom, dobroćudnim poimanjem strane kulture kao niže: "za Zapadnjake, naše su tradicije... uzbudljive zbog svoje primitivnosti, svoje elementarnosti, zaostalosti, egzotičnosti divljine."[100] Za razliku od posmatrača sa Zapada koji su, konstruišući i šireći balkanistički diskurs, bili (i još uvek jesu) manje svesni misli i osećanja predmetâ svog posmatranja i još manje zainteresovani za njih, balkanski tvorci različitih slika o Balkanu od samog početka su bili uključeni u složen i dinamičan odnos sa ovim diskursom: neki od njih bili su (i još uvek su) preterano samosvesni, drugi preterano prkosni, treći paranoični, a veliki broj njih arogantni i čak agresivni, ali su svi bez izuzetka bili i još su uvek svesni tog diskursa. Ta pojava nije karakteristična samo za Balkan. Dipeš Čakrabarti je pokazao kako naučnici koji ne potiču sa Zapada proučavaju sopstvenu istoriju u sklopu istorije Zapada i u odnosu sa njom, dok im univerzitetski krugovi na Zapadu ne uzvraćaju istim takvim pristupom.[101]

Gejlin Beker i Ridžajna Arnold ubedljivo su dokazale da "žigosanje nije samo pojava specifična za jednu kulturu, već ima univerzalni značaj u različitim kulturama". Žigosanje koje potiče iz jednog društva može da ima efekat talasa, da se širi na druga društva, tako da njegovu odgovornost kako za sukobe unutar jednog društva tako i za one između različitih društava ne treba potceniti. Ove autorke veruju da se "uloga na-

učnika koji se bave proučavanjem društva sastoji u tome da u tim ponekad suptilnim, ponekad kataklizmičnim silama razmrse faktore presudne za razumevanje žigosanja, kako među različitim kulturama, tako i unutar jedne kulture, i da razviju alatke koje će nam pomoći da bolje razumemo i sopstvenu kulturu i druge kulture".[102] Multidisciplinarno proučavanje žigosanja otkrilo je njegova tri najznačajnija aspekta: strah, stvaranje stereotipa i socijalnu kontrolu, faktore koji predstavljaju njegove primarne afektivne, kognitivne i bihevioralne komponente. Ono takođe tvrdi da je, pored uobičajenog restriktivnog efekta koji neželjene razlike imaju na socijalno ostvarivanje i mogućnosti, nametanje socijalne kontrole od odlučujućeg značaja u procesu žigosanja. Takav pristup žigosanju iznosi u prvi plan njegov složen relacioni okvir i dozvoljava da se on shvati "ne prevashodno kao sklonost pojedinaca, kako su mnogi apstraktno zamišljali, već kao od ljudskih bića stvorena percepcija koja se stalno menja i koja legitimiše naše negativne reakcije na ljudske različitosti".[103]

Razmišljajući o formalnoj simetriji procesa definisanja putem suprotnosti, Džejms Kerijer zaključuje da se mi u praksi suočavamo sa asimetričnim modelom koji, zbog njegove istorijske, političke i ekonomske moći, "privileguje Zapad kao standard naspram koga se definišu svi Drugi". Zahvaljujući postojećoj političkoj neravnoteži Zapadnjaci mogu relativno autonomno da konstruišu predstave o stranim društvima u skladu sa svojim interesima: "zapadni antropolozi će se, opisujući društva koja su možda proučavali podrobno i sa saosećanjem, verovatno suočiti samo sa sopstvenom čašću kao sa kontrolom prikaza koji daju. Čak i ako oni koji su opisani pročitaju i odbace taj prikaz, njihovo odbacivanje verovatno neće dospeti do naučnih i socijalnih krugova koji za antropologe i jesu od najvećeg značaja."[104] No, nas teško može utešiti saznanje da moramo da se suočimo sa golom realnošću i da moramo da sačekamo Zapad da se suoči sa "sopstvenom čašću" kao kontrolorom predstave koju on sam stvara.

III

OTKRIVANJE BALKANA

Un voyageur dois se garder de l'enthousiasme s'il en a et surtout s'il n'en a pas.[1]
Helmut fon Moltke

Balkansko poluostrvo kao takvo, odnosno kao određeni geografski, socijalni i kulturni entitet, evropski putnici počeli su da "otkrivaju" tek krajem XVIII veka, kada je Evropa postala svesna činjenice da evropski posedi Otomanskog carstva imaju svoju sopstvenu, specifičnu fizionomiju koja zaslužuje posebnu pažnju i da se više ne mogu smatrati samo otomanskim provincijama ili jednostavno arheološkim lokacijama. Do tada se teritorija Otomanskog carstva smatrala jedinstvenom celinom iako se pružala i u Evropi i u Aziji. Promena koja je nastupila "uzdrmala je unitarni karakter orijentalnog sveta".[2] Ona je bila deo slojevitog procesa, rezultat dubokih strukturnih promena u političkom, socijalnom i kulturnom životu Evrope: tehnološkog napretka i promene u načinu industrijske proizvodnje, razvoja unutrašnje i spoljne trgovine, unapređenja sredstava za komunikaciju, preobražaja tradicionalnog društvenog poretka, širenja i ostvarenja glavnih ideja prosvetiteljstva, maksimalnog korišćenja potencijala revolucije u štamparstvu i obrazovanju, koje je značajno uvećalo čitalačku publiku kao i književnu produkciju.

U isto vreme, sve snažnija težnja balkanskih naroda ka političkom suverenitetu tokom XVIII i XIX veka skrenula je pažnju spoljnih posmatrača na narode koji su do tada podvođeni pod širu i neizdiferenciranu kategoriju otomanskih ili turskih hrišćana. Ta specifična mešavina romantizma iz XIX veka i *Realpolitike* polarizovala je spoljne posmatrače: jedni su lo-

birali za prava tih naroda, dok su ih drugi demonizovali. Karakteristična je bila moda filhelenizma koja je harala Evropom dvadesetih godina XIX veka, ali i razočarenje koje je zatim nastupilo u suočavanju sa stvarnošću. Isti taj trend može se videti u specifičnoj vrsti turkofilije i slovenofobije, odnosno njihovim antipodima turkofobijom (ili tačnije, islamofobijom) i slovenofilijom, koje su bile u direktnoj funkciji politike velikih sila, a posebno stavova tih sila prema Rusiji tokom XIX veka.

Krajem XVIII veka Britanija i Francuska su ojačale trgovinske aktivnosti na Bliskom istoku i uspele da sa njega istisnu italijanske gradove-države. Od sredine tog veka interesovanja putnika postepeno su se pomerala ka Istoku: na obrazovnim putovanjima (*Grand Tour*) na koja su išli Englezi, Grčka je zauzela mesto Italije, posebno tokom revolucionarnog perioda i napoleonskih ratova, kada je Zapadna Evropa bila nedostupna za posete. Stalno interesovanje koje je postojalo za književnost i spomenike klasične starine bilo je posebno snažno tokom perioda prosvetiteljstva. Po rečima mladog Edvarda Gibona, "filozofski genije ogleda se u sposobnosti da pribegne najjednostavnijim idejama, da otkriva i kombinuje osnovne principe stvari... Koja nauka može da stvori takvog genija?... nauka o književnosti, mogućnost da čovek naizmenično postane Grk, Rimljanin, učenik Zenona ili Epikura."[3]

Međutim, velika romansa sa antikom više nije mogla da se zadovolji samo književnošću i spomenicima. Iz predstave o etapama evolucije rodila se u doba prosvetiteljstva nova potreba: vladalo je uverenje da se sopstveno mesto u istoriji civilizacije može odrediti rekonstruisanjem tih etapa, tako da se poriv za otkrivanjem korena ljudske istorije mogao ostvariti i putem istorijskog istraživanja i putem etnološkog posmatranja. U godini IX Revolucije, Luj-Fransoa Žofre, stalni sekretar Društva za proučavanje čoveka (*Société des observateurs de l'homme*), osnovanog 1799. godine u Parizu, tvrdio je da je poređenje običaja, jezika, ponašanja i radnih navika različi-

tih naroda, "posebno onih koji još nisu civilizovani", najbolji način da se osvetle "najtamniji problemi naše rane istorije".[4] Žozef-Mari baron od Žerandoa, preteča antropologije i kasnije *géographie humaine*, borio se protiv površnog pristupa koji su putnici imali u prošlosti, kada su se bavili isključivo mineralima, florom i faunom, i podsticao te iste putnike da proučavaju čoveka u njegovom prirodnom i društvenom okruženju, da bi se "na taj način ponovo uspostavile uzvišene veze univerzalnog društva" i rekonstruisali različiti stepeni civilizacije: "Ovde... ćemo u izvesnom smislu biti vraćeni u početne periode naše istorije... Filozofski nastrojen putnik koji plovi s kraja na kraj Zemlje u stvari putuje kroz vreme... Nepoznata ostrva do kojih stiže za njega predstavljaju kolevku ljudskog društva... Ti narodi... dočaravaju nam naše pretke i najraniju istoriju sveta."[5]

Generaciju ranije, u "Putovanju oko sveta", Džordž Foster je, kao prirodoslovac na drugom putovanju kapetana Kuka, pronašao mnogo dodirnih tačaka u pogledu običaja, fizičkog izgleda pa čak i politike između stanovnika antičke Grčke i Tahićana.[6] Sledeći korak bio je okretanje ka samom tlu antičke Grčke, tako da je Robert Vud, putnik i političar koji je putovao na Istok da bi "*Ilijadu* i *Odiseju* čitao u zemljama u kojima se Ahil borio, Odisej putovao a Homer pevao", konačno tvrdio da je Homer predstavnik primitivnog društva.[7] Želja da se preko savremenika koji naseljavaju klasične zemlje prouči antički svet skrenula je pažnju na Grke i njihove aktuelne probleme. Ona se uskoro proširila na Slovene i druge etničke grupe koje naseljavaju Balkansko poluostrvo i koje su postale žive figure u svojevrsnom "etnografskom muzeju" Evrope.

Mišljenje o putničkim i drugim izveštajima kao istorijskim izvorima kreće se od potpunog oduševljenja i preteranog poverenja u njih, posebno za periode u kojima su druge informacije oskudne, do (ređeg) apsolutnog odbacivanja s obrazloženjem da je takva literatura površna i da jedino može da ilustruje nacionalne predrasude. Oba ova ekstremna gledišta

posledica su preteranog uopštavanja; ona zanemaruju zasluge i slabosti svakog konkretnog teksta. U današnje vreme, pak, putopisi ne samo što, u duhu najbolje kritičke tradicije, dobijaju dužnu pažnju, već se koriste i kao neophodan materijal za proučavanje drugosti. To što "otkrivanje" Balkana vezujem za relativno kasan istorijski trenutak ne znači da su putnički ili drugi izveštaji pojava karakteristična samo za vreme posle XVIII veka. Mnogi najraniji izveštaji, naročito oni koje su pisali politički posmatrači, agenti obaveštajnih službi i diplomate, često se odlikuju brižljivijim posmatranjem i boljom informisanošću nego neki kasniji putopisi. Isto tako, termin "otkrivanje" ne može se bez rezerve primeniti na ranije izveštaje jer implicira da su nekada dobro poznata područja iz antike i srednjeg veka kasnije izbrisana iz pamćenja Zapada i da su se morala "ponovo otkriti". Vizantijske i balkanske teme uvek su u izvesnoj meri bile prisutne u zapadnoevropskoj istoriografiji i književnosti, ali su se posle XV veka sve više tretirale pojedinačno i konkretno nego što su zaista "ponovo otkrivene".[8]

Nekoliko okolnosti opravdava neposredno interesovanje koje posvećujem ovim opisima. Prvo, u njima se mogu otkriti počeci i postepeno uobličavanje predstave o Balkanu kao posebnom geografskom i kulturnom entitetu, a ne više kao lokalitetu klasične istorije ili provinciji kroz koju se mora proći na putu za prestonicu Otomanskog carstva. Drugo, ti izveštaji su pisani i objavljivani za čitalačku publiku koja nije imala izgrađen ukus, ali je zato veoma volela da čita; tako su ti putnici imali ulogu koju danas imaju novinari – oni su oblikovali javno mnenje, izražavajući dominantne ukuse i predrasude svog vremena. Skoro nijedan od ranijih opisa nije bio posebno namenjen za objavljivanje: uz nekoliko značajnih i uticajnih izuzetaka, većina ih je objavljena ili u vrlo ograničenim izdanjima, što ih je odmah pretvorilo u bibliografske raritete, ili tek znatno kasnije, u XIX ili XX veku, što ih je uglavnom ograničilo na naučnu klijentelu. Neki putopisi, popularizovani u kasnijoj fazi, uveli su starije predstave ili starije predrasude u sveobuhvatnu sliku koja se stvarala u tom trenutku. Treće, upravo se u tim kasnijim opisima može pronaći kombinacija skoro svih elemenata koji su oblikovali postojeći stereotip o Balkanu. Naravno, neki od tih elemenata mogu se uočiti već u putopisima i izveštajima iz XVI i XVII veka; no ipak, i uz dužno poštovanje prema Ernstu Trelču, koji početke modernog doba vidi tek u XVIII veku, oni su napisani početkom istog onog istorijskog perioda čiji smo još uvek deo, uprkos objavljenom dolasku postmodernizma.

Mnogi se slažu sa mišljenjem Anrija Pirena da je sa dolaskom islama "mediteranski svet" bespovratno podeljen na dva nepomirljiva tabora, hrišćanstvo i islam, čime je srednjovekovno hrišćanstvo odsečeno od svojih izvora na Bliskom istoku. Stvaranjem Otomanskog carstva u jugoistočnom delu Evrope konačno je osujećena želja Zapada, recidiv iz doba krstaških pohoda, da ponovo uspostavi tu vezu. Uspešna otomanska ekspanzija prema Srednjoj Evropi do kraja XVI veka održavala je krstašku ideju bar još nekoliko decenija posle bitke kod Lepanta 1571. godine, a čak i u ratovima Svete Alijanse do kraja XVII veka, kada je Otomansko carstvo konačno i neopozivo počelo da se povlači iz Evrope. Bilo bi pojednostavljeno tvrditi da je postojala nekakva homogena i monolitna reakcija "Zapada" na "otomansku opasnost", iako jeste postojao zajednički strah od moćnog neprijatelja koji je bio oličenje i kvintesencija tuđina. Fasciniranost otomanskom moći bila je tako velika da su istorijska i književna dela o Otomanskom carstvu po broju daleko nadmašivala dela posvećena otkriću Novog sveta.[9] Međutim, u odnosima sa ovom novom evropskom silom prevagnuo je interes ravnoteže moći (koji je direktno doveo do stvaranja poznatog francusko-otomanskog saveza), kao i želja da se novi gospodari značajnih trgovačkih puteva i zemalja bolje upoznaju i umilostive.[10]

Uvek je bilo putnika koji su putovali preko Balkanskog poluostrva, ali većina njih žurila je da stigne u dva glavna i

najprivlačnija mesta: u Svetu zemlju i u Konstantinopolj. Među evropskim spisima iz prvih vekova otomanske vladavine, putopisi zauzimaju relativno skromno mesto, budući da glavni deo predstavljaju antiotomanske polemike i propaganda, opisi vojnih pohoda i političke rasprave.[11] Nema sumnje da su Mleci u tom ranom periodu najbolje poznavali Balkan i otomansku vlast, jer su imali tradicionalno jake trgovačke, političke i kulturne veze sa poznim Vizantijskim carstvom. Nastanak snažne grčke intelektualne dijaspore posle pada Konstantinopolja 1453. godine obezbedio je neprekidan i plodan kulturni kontakt, koji je postao jedan od glavnih elemenata humanističkog duha renesanse. Životno zavisna od očuvanja složenih i razrađenih trgovačkih mehanizama, Mletačka republika uspela je da, oscilirajući vešto između politike popuštanja, saradnje, neutralnosti i rata, zadrži svoj privilegovani položaj u Otomanskom carstvu sve do kraja XVI veka, uprkos sve većoj konkurenciji novih sila iz kontinentalne Evrope. Još dugo pošto je bačena u zasenak, Mletačka republika je bila čak i fizički prisutna u nekim delovima Balkana (na istočnom Jadranu i na Peloponezu sve do početka XVIII veka), a izveštaji njenih ambasadora bili su bez premca po kvalitetu informacija.

Mletački *relationi* bili su pokazatelj evolucije mletačkog političkog diskursa i predstave o Otomanskom carstvu. Oko 1560. godine došlo je do drastične promene u stavu prema Otomanima. Iako izveštaji mletačkih ambasadora nikada nisu bili potpuno lišeni tradicionalnog hrišćanskog pogleda na islam, u njima se ranije iskazivala ljubopitljivost i razumna radoznalost prema uzrocima otomanskog uspeha. Taj uspeh je kod njih izazivao divljenje i neskriveno poštovanje prema unutrašnjem ustrojstvu carstva koje počiva na apsolutnoj moći sultana, a ta gledišta takođe su uticala na formiranje stavova dubrovačkih patricija. Zatim je nastupio iznenadan preokret: diskretno divljenje prema sultanovoj apsolutnoj moći preobrazilo se u oštru osudu njegove tiranije, a Otomanska

imperija počela je da se prikazuje kao oličenje despotizma. Do tog preokreta došlo je zbog promene u mletačkom poimanju prirode tiranije, a tu promenu su, opet, izazvale političke promene u Italiji, naročito suparništvo između porodice Mediči u Firenci i Mletačke republike: "Kada je dihotomija između stanja slobode i stanja tiranije konceptualno sazrela, primenjena je na Otomansko carstvo kao na tiraniju *par excellence*, jer ono što je za firentinsku kneževinu moglo da važi u velikoj meri, za Otomansko carstvo važilo je u potpunosti."[12]

Ima neke ironije u tome što je sloboda, renesansna vrednost, ušla u mletački politički diskurs kao njegov glavni postulat u trenutku u kom je pokret protivreformacije bio na vrhuncu. Osim toga, mletački antiotomanski stav ukazuje na još jedan paradoks: naime, militantno katoličanstvo posle Tridentskog koncila "prisvojilo je mnoge renesansne vrednosti za svoje očito antirenesansne i antireformacijske ciljeve". Na Balkanu je katolička propaganda bila najjača u XVII veku, a sprovodila ju je Kongregacija za propagandu vere, osnovana u Rimu 1622. godine. Specijalna misionarska politika protivreformacije prema balkanskim Slovenima bila je "i ideološki motivisana snaga i proizvod sistema zapadnih saveza protiv Turaka".[13] Godine 1637. Frančesko Bračolini, bivši sekretar Antonija Barberinija, kardinala i vođe kongregacije *Propaganda Fide*, posvetio je svom kardinalu pesmu o hristijanizaciji Bugarske. U to vreme su protestanti smatrali da je grčko pravoslavlje bliže jevanđelskoj tradiciji, pa su u nekoliko navrata pokušavali da sa njim uspostave tešnje veze. Otvoreno polemički i propagandni tekst "*La Bulgheria Convertita*" bio je ujedno i barokni moralitet strukturisan oko dihotomije Dobra i Zla, u kom je Zlo prikazano kao trostruka sila raskolničkog pravoslavlja, islama i protestantizma.[14] Papska propaganda, koja se širila putem jezika samog regiona, uporno se i uspešno trudila da stekne neposredno i detaljno saznanje o različitim slovenskim narodima. U tom smislu, ona predstavlja nastavak mletačkog diplomatskog nasleđa i njegovog pa-

žljivog i konkretnog posmatranja. Bliskosti mletačkih, a kasnije i italijanskih odnosa sa Balkanom doprinosilo je i neprekidno prisustvo emigranata sa Balkana, posebno napredne i uticajne grčke dijaspore, ali i predstavnika različitih slovenskih etničkih grupa.

U drugoj polovini XVIII veka, kada je pod uticajem sve aktivnije ruske politike na Mediteranu na delovima Balkana došlo do otvorene pobune protiv Porte, Italija je poslužila kao posrednik između Istoka i Zapada u komplikovanom odnosu definisanom kao "italo-grčko-ruska simbioza". Tradicionalne veze Italije sa balkanskim svetom pothranjivale su "prohelenski entuzijazam, solidarnost sa grčkim izgnanicima, neoklasične vizije, otkrivanje ruskog sveta" kao elemente koji snažno utiču na kulturu Mletačke republike, Toskane, Napulja, pa čak i Pijemonta.[15] Italija je, zajedno sa Francuskom, postala najvažnija kulturna spona za prenošenje ideja prosvetiteljstva u Grčku, a odatle i na ostale delove Balkana.[16] No istovremeno, možda zbog fizičke blizine ili zbog toga što nije organski patila od *mission civilisatrice*, Italija u celini nije zauzela apstraktan i nasilnički stav prema Balkanu i nikada nije izgubila iz vida njegovu konkretnost.

Poput Italije, i zemlje nemačkog govornog područja došle su u direktan dodir sa otomanskim Turcima, pri čemu su Habzburzi bili glavni bedem protiv daljeg širenja Otomanskog carstva u Evropi, što se podudarilo sa iscrpljujućim reformacijskim borbama u nemačkim zemljama. Izuzetno snažna antiturska propaganda stvorila je stereotip o otomanskim Turcima kao o divljim, krvoločnim i nehumanim ljudima i demonizovala ovog protivnika kao oličenje tradicionalnog neprijatelja hrišćanstva. Ta propaganda korišćena je za rešavanje unutrašnjih političkih problema, usko povezanih sa pitanjima apsolutizma i "socijalnog disciplinovanja" stanovništva.[17] U isto vreme, na svest običnog čoveka snažno su uticale takozvane *"Türkennot und Türkenfurcht"* (jadi s Turcima i

strah od Turaka), o čemu svedoče mnoge narodne pesme, propovedi i specifični običaji.[18]

S druge strane, slika Otomanskog carstva u putopisima iz istog perioda značajno se razlikuje od apstraktnih stereotipa iz propagande. Sa oštroumnim posmatranjima tipičnim za mletačke *relationi* mogu da se mere jedino Habzburzi i, uopšte uzev, putopisi na nemačkom jeziku, najbrojniji, najdetaljniji i najupućeniji opisi Balkana u periodu od XVI do XVIII veka.[19] To su uglavnom opisi regionâ iz dnevnika koje su vodili članovi zvaničnih diplomatskih misija na Porti, ali i opisi iz dnevnika trgovaca, hodočasnika ili ratnih zarobljenika. Ljudi koji su ih pisali obično su bili obrazovani visoki službenici Habzburškog carstva, a često i vodeći naučnici iz humanističkih nauka. Neki od njih bili su slovenskog porekla (Hrvati, Slovenci, Česi, itd), što je njihovim posmatranjima davalo dodatnu neposrednost.

Podrobna interesovanja i dobro poznavanje balkanskih prilika učinili su habzburške emisare posebno osetljivim za etničke razlike na Balkanskom poluostrvu, tako da su mnogi putnici iz XVI veka – Kuripešić, Vrančić, Dernšvam, Bubek, Gerlah, Švajger, Lubenau – tačno razlikovali slovenske grupe i ostavili dragocene opise nošnji, igara i običaja kod Srba, Bugara, Dalmatinaca itd. To izobilje konkretnog znanja često je nedostajalo u kasnijim putopisima iz zemalja udaljenijih od Otomanskog carstva. Antun Vrančić dao je jedan od prvih i najdetaljnijih opisa frizure i ukrasa za glavu kod bugarskih žena, što je bila omiljena tema evropskih pisaca i čitalaca tog vremena. Jevtini ukrasi izgledaju "čudno i jednostavno", oni su "lagani i smešni" za ukus članova habzburške misije, naviknutih da laskaju dragom kamenju i pompeznim odorama. Vrančić, međutim, velikodušno odbacuje aristokratsku nadmenost svojih saputnika s objašnjenjem čija dobronamernost i nevinost donekle mogu da ga iskupe za težinu predrasuda koje sadrži: "Da tako jednostavne ukrase ne nosi potlačeno i uglavnom ruralno stanovništvo, jedva da bismo i poverovali

da su to razumni ljudi. Njihova odeća skoro da ne zaslužuje da se tako nazove. Ona je čupava, grube izrade i jevtina, načinjena od dlakavog krzna kakvo su verovatno nosili primitivni narodi." Zatim na celoj stranici sledi detaljan opis jedinstvenih ukrasa koje Bugarke iz okoline Pirota nose na glavi, opis njihovog prstenja i narukvica, koji se dobroćudno završava filozofskom digresijom o modi:

> Jednom prilikom bili smo okruženi mnoštvom žena koje su se čudile posmatrajući nas; i dok smo se mi čudili posmatrajući njih i njihove ukrase, jedna od njih zapitala nas je da li se i naše žene ukrašavaju. Blago tim ženama što ne znaju za našu ekstravagantnost, jer se njihova ekstravagantnost ograničava na predmete koji ne koštaju ništa. One u svom siromaštvu nisu ništa manje zadovoljne od naših žena u njihovom bogatstvu.[20]

Uvek su otmena gospoda i skoro svi habzburški posmatrači aristokratskog roda spominjali lepotu seljanki koje su sretali, naglašavajući njihovo gostoprimstvo i radinost. Za razliku od potonjih francuskih i engleskih aristokrata, koji su takođe uzdizali lepotu balkanskih žena ali uvek u kontrastu sa divljim i životinjskim izgledom njihovih muškaraca, Nemci o muškarcima radije nisu uopšte govorili. Izuzetak je bilo nekoliko putnika nearistokratskog porekla, poput Hansa Dernšvama ili Rajnholda Lubenaua, koji su bili podjednako zainteresovani za mušku narodnu nošnju, ali pri tom nisu iskazivali nikakav sud o ljudima koji je nose. Rajnhold Lubenau proputovao je Balkan 1587. godine kao apotekar carske misije koja je nosila godišnji danak Porti. Rođen u staroj građanskoj porodici u Kenigsbergu, protestant Lubenau stekao je dobro obrazovanje i, žudeći da vidi strane zemlje, pristao da služi u habzburškoj misiji uprkos averziji prema katoličanstvu. Kada je stigao u Bugarsku, detaljano je opisao jezik i odeću njenih stanovnika. Daleko od toga da je iznenađen ili čak šokiran njihovom odećom, Lubenau razumno primećuje da "muškarci imaju

dugu kosu kao naši Kurlanđani i Litvanci, da nose odeću od grube sive tkanine, obično su bez šešira i podsećaju me na kurlandske i estonske seljake". Žene se, sa svojim raznobojnim bluzama i ukrasima, kite baš kao što "u našim krajevima čine Pruskinje, Estonke, Kurlanđanke, Ruskinje i Litvanke, tako da tu nema nikakve razlike. Kada sam stigao do Dunava, pomislio sam da su se ovde doselile Litvanke." Ovo je potpuno različit opis u odnosu na podrugljivo Vrančićevo zaprepašćenje. Ovo su reči čoveka kome prizor seoskog stanovništva nije stran, čoveka koji ga je, štaviše, pažljivo posmatrao. Pošto je znao poljski jezik i pomalo češkog, Lubenau kaže da se lako sporazumevao sa lokalnim stanovništvom, koje govori hrvatski ili slovenski. (On tvrdi da Sloveni širom čitave ogromne teritorije Poljske, Litvanije, Rusije, čeških zemalja, Moravske, Mađarske, Srbije, Bugarske, Trakije, Makedonije, Dalmacije, Albanije, Ilirije itd. govore isti jezik, koji naziva slovenskim ili dalmatinskim.) Lubenau je čuo da žene sa čudno ukrašenim šeširima potiču od starih, nestalih bugarskih plemićkih porodica i pronalazi pogodan trenutak da doda neka svoja filozofska razmišljanja o aristokratiji, koristeći Bugarsku kao pozornicu moraliteta:

> U ovoj zemlji, Bugarskoj, nema nikakvog plemstva, kao ni u ostalim turskim zemljama... Mnogi koji potiču iz porodica bivših vladara, pa čak i članovi porodice Paleologa, žene se pastirskim kćerima, tako da je aristokratija potpuno iskorenjena. Oni pripadnici našeg plemstva koji su postali suviše arogantni i preziru sve oko sebe trebalo bi da se zamisle nad činjenicom da se ovde fine mlade žene plemenitog porekla udaju za seljake.[21]

Ožje Gislen de Bubek, flamanski aristokrata, naučnik, poliglota i ugledni diplomata na habzburškom dvoru, napisao je možda najpopularniji opis Otomanskog carstva, jedan od malobrojnih putopisa koji je objavljen za života svog autora. Poznat kao *"Legationis Turcicae epistolae quatuor"*, Bubekov

opis je tokom XVI i XVII veka doživeo preko dvadeset izdanja na mnogim evropskim jezicima. Komentarišući ukrase za glavu kod Bugarki u isto vreme i na istom području kao i Vrančić, Bubek kaže da ove žene liče na trojanske Klitemnestre ili Hekube na pozornici.[22] Klasično obrazovanje i opsednutost antikom u njegovom slučaju dobro su se isplatili. Mnoštvo materijala koje je Bubek sakupio i poslao u carevu biblioteku u Beču predstavljalo je osnovu za bogatu zbirku grčkih rukopisa: "Nosim bezbroj novčića... Napunio sam brojne kočije i brodove grčkim rukopisima koje sam sakupio. Oko 240 tomova poslao sam preko mora u Veneciju."[23] Bubek nije bio nikakav izuzetak: svi posetioci Balkana bili su veoma obrazovani, skoro svi su bili upućeni u klasične nauke, a mnogi su bili ugledni naučnici i strasni skupljači starina.

Međutim, glavnina informacija u njihovim izveštajima i pravi razlog zbog kog su one uopšte i sakupljane bila je želja da se detaljno opiše otomanski sistem upravljanja. Mada su bili zadojeni snažnim hrišćanskim predrasudama i mada se njihov utisak o muslimanskom carstvu svodio na tiraniju, pljačku, nered i ugnjetavanje, ovi posetioci su za sobom ostavili izveštaje koji iznenađuju trezvenošću i bogatstvom podataka. Često su autori, zalazeći u detaljne opise institucija i događaja, bili prijatno iznenađeni efikasnošću otomanske birokratije i organizacijom njene vojne sile, trezvenjaštvom otomanskih Turaka, za razliku od alkoholizma prisutnog u nemačkim zemljama, iznenađeni čak i njihovom ljubaznom naravi. Upravo je u tom periodu okrutnih verskih sukoba i ratova u većem delu Evrope tolerancija, uprkos potčinjenom položaju hrišćana i Jevreja u Otomanskom carstvu, ostavljala snažan utisak na posmatrače, naročito na protestante. Posebno je despotizam sultana bio predmet pomalo dvosmislenog divljenja, pa je razmišljanje o efikasnosti takve vlasti često odnosilo prevagu u sveukupnim procenama.[24]

U poređenju sa kasnijim izveštajima, habzburški opisi otomanskog carstva iz XVI veka bili su jedinstveni po svom kvalitetu, posebno po pažnji koju su pridavali običnim ljudima.[25] Ova činjenica ne iznenađuje ako imamo u vidu da je XVII vek bio period intenzivne ideološke i političke borbe oko reformacije, vreme Tridesetogodišnjeg rata i problematične ravnoteže moći između Habzburgâ i otomanskih Turaka, što je sve doprinelo kulturnoj stagnaciji zemalja nemačkog govornog područja. U Jeni je 1743. godine izašla knjiga pod naslovom koji reklamira detaljan opis novootkrivenih naroda, brkajući pri tom etničke i lokalne nazive, društvene i profesionalne grupe i nezvanične nazive: "*Hussaren, Heydukken, Tolpatchen, Insurgenten, Sclavoniern, Panduren, Varasdinern, Lycanern, Croaten, Morlaken, Raitzen, Walachen, Dalmatinern, Uskoken*", to jest, husare, hajduke, nespretnjakoviće, ustanike, Slovene, albanske policajce, stanovnike Varaždina, Ličane, Hrvate, Morlahe, Srbe, Vlahe, Dalmatince, uskoke.[26]

Jedna uljana slika iz Štajerske koja potiče iz XVIII veka dobro ilustruje vladajuću predstavu o etničkoj hijerarhiji i mestu Nemaca u porodici evropskih nacija.[27] Ovaj "Kratki prikaz evropskih nacija i njihovih karakteristika" pokazuje deset muških figura koje predstavljaju različite nacije i očigledno se kreće od pozitivnog ka negativnom polu: tu su Španac, Francuz, Holanđanin, Nemac, Englez, Šveđanin, Poljak, Mađar, Moskovljanin i Turčin ili Grk. Mada nas to rangiranje ne iznenađuje, zapada za oko da su Turčin i Grk predstavljeni jednom figurom muškarca sa turbanom i da čine negativni pol slike. Figure sa slike porede se u sedamnaest kategorija: po temperamentu, prirodi, intelektu, porocima, strastima, znanju, nošnji, bolestima, vojničkoj veštini, veri, političkom ustrojstvu itd. Slika ne predstavlja samo zabavnu ilustraciju stereotipâ, već ukazuje i na snažnu i neočekivanu promenu u stereotipu. Po osobinama uma, Španac je označen kao inteligentan i mudar, Francuz kao oprezan, Nemac kao duhovit a Englez kao zlovoljan.

U istoj kategoriji, intelekt ismevanih nacija opisuje se kao "ograničen" kod Poljaka, kao "još manji" kod Mađara, kao "ne-

postojeći" kod Rusa i "još manje od toga" kod Turko-Grka. Sliku su očigledno naručili i načinili katolici, jer je crkvena služba u Španiji dobila najvišu ocenu, dobru u Francuskoj i prolaznu u Nemačkoj. Za Engleze se tvrdi da su "promenljivi kao mesec", Poljaci su opisani kao ljudi koji u sve veruju, a Rusi kao raskolnici. Za Turko-Grka se kaže da je "isti" kao Moskovljanin, čime se pravoslavno odstupanje od katoličke norme poistovećuje sa anomalijom islama. U pogledu odevanja Španac je označen kao "izuzetan", Francuz kao "promenljiv", Nemac kao "imitator", Englez kao "sledbenik francuskih običaja"; Poljaci, opet, nose dugačku odeću, Mađari šarenu, Rusi nose krzna, a Turci i Grci nose žensku odeću (*"auf Weiber art"*). Dok se Španac, Francuz, Nemac i Englez porede sa slonom, lisicom, lavom i konjem, Poljaci, Mađari, Rusi i Turko-Grci porede se sa medvedima, vukovima, magarcima i pacovima. Međutim, još je značajnije to što se svi oni navode kao "evropske nacije". Naravno, za naše potrebe najznačajnije je monolitno viđenje stanovnika Otomanskog carstva, viđenje koje se veoma razlikuje od uobičajene dihotomije između hrišćana (makar i pravoslavnih) i muslimana, mada se to može objasniti sve manjim poznavanjem evropskog jugoistoka u tom periodu.

Sa prosvetiteljstvom je, tek po isteku XVII veka, nastupila značajna promena u predstavi o Otomanima. Preispitivanje slike islama uopšte i stvaranje pozitivne slike o otomanskim Turcima započelo je u Francuskoj, ali je postepeno uticalo i na Nemce.[28] Gerhard Kornelijus Driš radio je kao "sekretar i istoriograf" u *magna legatio* koju je habzburški car poslao u Konstantinopolj posle Požarevačkog mira, potpisanog 1718. godine. On je svoj glomazni dnevnik pisan na latinskom objavio 1721. godine u Beču, čemu su usledila dva nemačka izdanja u Augzburgu i Nirnbergu. Ne samo što je Drišov opis izuzetno dobro obavešten, dragocen izvor saznanja o svakodnevnom životu u Otomanskoj carevini, već se autor otvoreno divi izvesnim aspektima otomanskog društvenog i političkog sistema, naročito odsustvu naslednog plemstva, što on navodi kao pozitivnu razliku u odnosu na ponašanje habzburške aristokratije.[29]

Kapetan Šad, koji je putovao Balkanom 1740. godine, deli takvo mišljenje, ali prvi deo svojih beležaka započinje jednom Volterovom mišlju: "Postoje sposobni osvajači među tiranima i lošim vladarima, ali čak su i oni bliži ovim potonjim." Šad veoma detaljno opisuje svakodnevni život na Balkanu i primećuje da su hrišćani u Evropi veći lopovi od muslimana. Umesto da janičare prikazuje na uobičajen način kao namrgođene, Šad saoseća sa njima zbog nečuvene cene (1,2 florina u odnosu na njihovu dnevnu nadnicu od samo 6 florina) koje moraju da plate za usluge ciganskih prostitutki u okolini Razgrada.[30] Iako Šadov dnevnik nije objavljen za njegovog života, slični putopisi sve više su uticali na čitalačku publiku: do osamdesetih godina XVIII veka nemački čitaoci bili su glavni konzumenti putopisne književnosti u Evropi.[31] Krajem XVIII veka čak je i dobri Turčin, *"le Turc genereux"*, ušao u rečnik nemačkog govornog područja i popularisan u Mocartovom delu "Otmica iz seraja", da spomenem samo najpopularniji među mnogobrojnim primerima.[32]

Tokom XIX veka hrišćansko-muslimanska dihotomija izašla je iz političkog i kulturnog rečnika, bar u smislu u kome je do tada u njemu postojala. Sada je ta opozicija bila izražena u liku nacija željnih da se razvijaju u duhu evropskog progresa s jedne strane i onih koje žive u nazadnom tradicionalističkom državnom uređenju s druge. Filhelenizam je definisan kao "međunarodni pokret protesta u kom su, pored romantičnih osećanja i čistog heroizma, nacionalizam, vera, radikalizam i trgovačka pohlepa takođe imali značajnu ulogu".[33] Nemački filhelen skoro je isključivo pripadao onoj prvoj varijanti. Iako su Bajronov ugled i obimna literatura o engleskim filhelenima stvorili utisak da su oni najrevnosniji i najnesebičniji ljubitelji Grčke, Nemci koji su se zapravo borili za Grčku daleko su po broju prevazilazili bilo koju drugu evropsku na-

ciju: među 940 poznatih evropskih filhelena koji su se borili u Grčkoj, većina su bili Nemci (jedna trećina), sledili su Francuzi, Italijani i tek posle njih Britanci i Amerikanci.[34] Poređenja radi, dobrovoljci iz drugih balkanskih naroda bili su daleko brojniji. Samo je Bugara koji su se za vreme rata borili na strani Grka bilo, po izveštaju jednog savremenog grčkog pisca, više od četrnaest hiljada. Imena bar njih 704 sačuvana su u grčkim i ruskim arhivama, što je broj veći od broja svih zapadnih filhelena.[35] Činjenica da se učešće drugih balkanskih dobrovoljaca ne može formalno podvesti pod uski pojam filhelenizma ne opravdava ćutanje o tom izrazu balkanske solidarnosti, pogotovo kada imamo u vidu toliko isticanje neizlečivih balkanskih neprijateljstava.

Moltkeova "Pisma iz Turske" slavljena su kao delo koje po objektivnosti detalja i lepoti opisa prevazilazi Geteov "Put po Italiji".[36] Budući vojni genije služio je u mladosti kao instruktor u otomanskoj armiji, koju je otomanska vlada, radikalno ukinuvši janičare, bila odlučna da reformiše po evropskom modelu. Žalosno stanje u Vlaškoj Moltke bez dileme pripisuje "turskom jarmu, koji je ovu naciju bacio u totalno ropstvo". Kakav god napredak postojao u toj zemlji – oslobađanje seljaka, smanjivanje poreskog opterećenja, obučavanje lokalne milicije, organizovanje efikasnog sistema odbrane od kuge – Moltke ga pripisuje ruskim okupacionim snagama pod generalom Kiseljevim. Međutim, za razliku od nekih drugih Evropljana, on reformatorske pokušaje Porte ne odbacuje kao običnu političku lakrdiju koja treba da udovolji velikim silama. Godine 1837. Moltke je pratio sultana u obilasku Balkana. Dve godine pre zvaničnog proglašenja tanzimata sultan je u svojim govorima proklamovao jednakost svih podanika pred zakonom bez obzira na versku pripadnost. Povodom uspešnosti ove reforme Moltke izražava umereni optimizam;[37] on se uzorno drži sopstvene maksime da bi savršen putnik trebalo podjednako da se čuva i preteranog entuzijazma i nezainteresovanosti, ali su i drugi njegovi savremenici

davali lucidne, kvalitetne i nepristrasne opise. Tokom druge polovine XIX veka širina vizije, raznolikost interesovanja i kvalitet informacija naučnika sa nemačkog govornog područja prevazišli su čak i dostignuća nemačkih humanista.[38] Odličan primer za to je delo Feliksa Filipa Kanica, nastalo kao rezultat njegovih putovanja tokom dve decenije, delo koje predstavlja pravu riznicu naučnih podataka o bugarskoj i balkanskoj geografiji, etnografiji, demografiji, arheologiji, lingvistici, folkloru, umetnosti itd; nijedan pokušaj sumiranja njegovih dostignuća ne može im odati dovoljno priznanja. To je takođe delo velike književne vrednosti i do Prvog svetskog rata neprevaziđen izvor ozbiljnih informacija o Bugarima, koji su bez sumnje bili Kanicov "omiljeni" narod.[39]

Veliki arheolog i filolog Karl Krumbaher, osnivač nemačke vizantologije, posetio je novu grčku državu i područja Otomanskog carstva naseljena Grcima u svojim kasnim dvadesetim godinama. Opis njegovog putovanja posvećen je "velikom filhelenu Ludvigu I, kralju Bavarske". Krumbaher se protivi nepravednim i okrutnim sudovima izricanim na račun Grčke, jer su oni posledica izneverenih velikih očekivanja, a do toga mora doći ako posmatrač prihvata kriterijume evropskih država ili ako je veliki idealista. Umesto toga, on pokazuje istinsko i podrobno poznavanje problema koji muče Grčku, kao i napretka koji je ona do tada ostvarila. Krumbaher suptilno komentariše transformaciju identiteta kod Grkâ, koji postepeno odbacuju svoje određenje kao "*Romaioi*" i "*Graikoi*" i usvajaju identitet "Helenâ". Krumbaher je bio izuzetno kritičan prema mehanističkoj metodologiji savremene evropske (posebno nemačke) etnografije, koja je, "statistički izračunavajući procenat plave i crne kose, brojeći oči plave i braon boje i uzimajući detaljne mere lobanje", donosila autoritativne zaključke o čitavim nacijama. Naravno, postoji kod Krumbahera izvestan trijumfalizam kad grčku čvrstinu, oštrinu i postojano usmerenje ka budućnosti poredi sa manirima pruske države ali, uopšte uzev, on o Grcima sudi prema njiho-

vim merilima. Za Krumbahera Balkan definitivno postoji kao poseban entitet, a njegovu originalnost on više vidi u etničkoj različitosti, raznolikim nošnjama i specifičnim društvenim odnosima nego u nekakvim duboko usađenim kulturnim stavovima ili sistemima vrednosti. Boraveći jednom prilikom na Krfu, Krumbaher primećuje njegov italijanski karakter; tamo samo poneki albanski čistači ulica, vlaške prelje i Grci obučeni u fustanelu podsećaju posetioca na blizinu Balkanskog poluostrva.[40]

Novostvorena bugarska država takođe je privlačila pažnju, tako da je osamdesetih godina XIX veka nadahnula jedan književno-pozorišni poduhvat. Posle abdikacije Aleksandra Batenberškog 1886. godine, Bugari su očajnički tražili novog princa da bi udovoljili zahtevima velikih sila, pre svega Rusije. Avgusta 1887. pronađen je novi princ, Ferdinand I Koburg, koji je vladao zemljom u narednom periodu od trideset jedne godine. U Lajpcigu je iste godine objavljena knjižica pod naslovom "Da li biste želeli bugarsku krunu? Knjiga je, uz upozorenje, posvećena svima koji bi želeli da kažu 'da'." Njen autor je Julijus Štetenhajm, popularni berlinski satiričar, a knjiga se sastoji od četiri dela: od petnaestominutne opere sa klavirskom pratnjom ("Trubač iz Zekingena ili rešenje bugarskog pitanja"), niza burlesknih pisama princu Ferdinandu, napisanih na berlinskom dijalektu ("Mukenih i Bugarska") i dva kratka teksta ("O rešenju gorućeg pitanja" i "Bugarske *miscellanea*"). Ferdinandu je dat kratak savet: "Ponesi u Bugarsku samo najneophodnije stvari. Sve dragocenosti ostavi u koburškoj banci. Spakuj najviše tri odela, veš, pribor za brijanje, nekoliko napunjenih pušaka, kuvar, nekoliko funti insekticida i polovni skiptar. Kad stigneš tamo, nateraj ih da ti unapred plate za prvi kvartal."[41] Iako je Štetenhajmov podsmeh usmeren na pretenzije nemačkih kneščića, čija je megalomanija bila obrnuto proporcionalna njihovom značaju kod kuće, on dobro dokumentuje aktuelno viđenje Balkana: jugoistok Evrope je zaostalo i haotično područje kojim manipulišu Rusi i gde

bi nemački kneščići trebalo da paze šta rade. Zaista, nove vrednosti reda i zakona pustile su u nemačkom društvu toliko dubok koren da je, na smeni vekova, jedan student Johana Gustava Drojzena koji je radio disertaciju o "turskoj opasnosti" za vreme reformacije završio svoj rad kritikom tadašnje politike velikih sila zbog podrške državi koja se ne može reformisati i koja počiva na osvajanju i moći umesto na redu i zakonu.[42]

Balkan je, iako deo Bliskog istoka, bio takođe predmet sasvim drugačijeg nadahnuća: ovog puta u pitanju je Karl Maj (1842-1912), oličenje romantizma, čije su knjige do šezdesetih godina XX veka dostigle tiraž od preko četrdeset pet miliona primeraka i donele mu često podsmešljivo korišćenu titulu "najčitanijeg nemačkog pisca". Ovaj pisac je imao nesreću da ga je voleo Hitler, što je za izvesno vreme ukaljalo njegov ugled. Karl Maj je kasnije rehabilitovan, naglašeni su njegov pacifizam, pa čak i antiimperijalistička orijentacija, te on zauzima istaknuto mesto u onom specifičnom crno-belom žanru avanturističke književnosti, čiji odvažni junaci ne prestaju da nadahnjuju mlade. Iako se njegova popularnost zasniva na romanima o Indijancima (generacije evropskih adolescenata odrastale su čitajući priče o Old Šeterhendu i Vinetuu), Karl Maj je takođe objavio i seriju romana o Bliskom istoku. Njegovi *Orientalische Reiseromane*, čiji se četvrti tom zove *U balkanskim gudurama*, ovekovečili su romantičnog junaka po imenu Kara Ben Nemzi. Karl Maj nije bio ni na Balkanu ni na Bliskom istoku, kao što nikad nije kročio ni u Severnu Ameriku, ali su njegovi bliskoistočni romani rezultat tako podrobnog istraživanja, uglavnom na osnovu putopisa i geografskih radova, da je doslovce moguće proveriti njegove maršrute.[43] Za Karla Maja se možda može reći da je bio pionir novog žanra fiktivnog turizma, putovanja za pisaćim stolom, koji se s pravom može nazvati *écritour*, za razliku od *écriture*.[44] Jedan nemački lingvista koji je bio u poseti Kosovu i Albaniji 1980. godine priznao je da je o tim zemljama imao

prilično maglovite predstave i da su se one "svodile na slike uglavnom ruralnog, patrijarhalnog, konzervativnog društva, nepoznatog zbog njegovih orijentalnih sklonosti i sa izraženim ratničkim karakteristikama. Ta slika svakako odražava mladalačko čitanje delâ Karla Maja."[45]

Iako nije lično izmislio taj žanr, Karl Maj je inspirisao mnoštvo manje talentovanih stručnjaka za izmišljene avanture, za viteška nadmetanja i ne toliko viteške bitke, od kojih su se mnoge odvijale na Balkanu. Te "Karle Majeve" specijalizovane za izmišljene bitke Štetenhajm uzima na zub; on je za satirične listove *Mephistopheles*, *Kladderadatsch* i *Die Wespen* pisao veoma popularne fiktivne ratne izveštaje iz Rusko-turskog rata sa balkanskog fronta, koje je potpisivao imenom izmišljenog ratnog izveštača "*Wippchen*". Reč "*Wippchen*" ušla je u nemački jezik kao još jedan sinonim za izmišljotine.[46] Neverovatno je kako su obližnji Balkan i daleke severnoameričke prerije mogli da zagolicaju maštu širokih čitalačkih krugova kao imaginarne pozornice romantičnih ili antiromantičnih moraliteta.

Prosvetiteljstvo je dovelo do preispitivanja predstave o Turcima, a najbolji primer za to je Francuska, mada je kod Francuza to pre bilo obnavljanje kontinuiteta nego nagla promena. Dok su Mletačka republika i Habzburzi od početka morali direktno da se sukobljavaju sa otomanskim Turcima, Francuzi u te sukobe nisu bili umešani direktno, ne samo zbog udaljenosti, nego i zbog zauzetosti u skoro neprekidnom Stogodišnjem ratu sa Englezima. Jedini izuzetak bila je aktivna politika Burgundije pod vlašću Filipa II Dobrog. Malobrojni izveštaji iz tog perioda prožeti su krstaškim duhom i patosom; u njima se otomanski Turci nazivaju Saracenima, iako bi povremeno po koji inteligentni posmatrač uspeo da prevaziđe neke od dominantnih klišea. Bertrandon de la Brokjer, koji je putovao na tajnom zadatku 1432-1433, pohvalno se izrazio o vojnoj veštini i većoj ljubaznosti Turaka u poređenju sa Grcima. Turci su mu se više dopali od Grka, jer su ovi potonji iskazivali otvoreno neprijateljstvo prema katoličkom velikodostojniku, bez sumnje podstaknuto živim sećanjem na sumnjive aktivnosti krstaša u Vizantiji.[47]

U XVI veku, obeleženom snažnim suparništvom između Francuske i Svetog rimskog carstva, stvorena je "svetogrdna unija ljiljana i polumeseca" zarad borbe protiv Habzburgovaca. Tom "bezbožnom savezu" bilo je suđeno da, uz uspone i padove, opstane sve do Napoleonovog doba. Oscilirajući između humanizma, koji je diktirao racionalan i empirijski pristup, i uvažavanja političkih interesa Francuske, francuska putopisna književnost XVI veka stvorila je prilično pozitivnu sliku o Otomanskom carstvu.[48] Posmatrače je najviše impresioniralo osećanje reda i mira. Žan Šesno sa divljenjem govori o odlično organizovanoj policiji i bezbednosti tokom noći, dok Pjer Belon citira izvesnog Grka sa Lemnosa koji je veličao pozitivne posledice dugotrajnog mira za napredak sela.[49] Iako se ova putopisna književnost poziva na utiske iz prve ruke, praktično su sve opise iz XVI veka, sa manjim izuzecima, napisali članovi diplomatskih misija: Žan Šesno, Žak Gaso i Pjer Belon (1547), Nikola de Nikole (1551), Filip di Fren-Kane (1572), Pjer Leskalopje (1574). Njihovi pogledi na institucije Otomanskog carstva nisu samo usmerili francusku spoljnu politiku, već su u velikoj meri uticali i na francusku esejistiku, dramu, prozu i poeziju, kao i na opšti razvoj ideja o kulturi i religiji.[50] Slika despotskog Otomanskog carstva koje ipak dobro funkcioniše značajno je uticala na oblikovanje evropske, a posebno francuske ideologije apsolutizma.[51]

Problem za koji su strani posmatrači bili lično zainteresovani ticao se verskih institucija Carstva i načina života brojnih raznolikih religija i veroispovesti. Pjer Belon, poznati naučnik, očito impresioniran činjenicom da hrišćani različitih veroispovesti, kao i Jevreji koji su pronašli utočište u Otomanskom carstvu posle progonstva iz Španije i Portugalije, imaju svoje bogomolje, snagu otomanskih Turaka objašnjava time što "Turci nikoga ne primoravaju da živi na turski način, već

je svim hrišćanima dozvoljeno da poštuju sopstvene zakone. Zahvaljujući toj činjenici održava se moć Turaka: kad osvoje neku zemlju, njima je dovoljno da im se ona pokorava i da plaća porez, njih ne zanimaju duše njenih stanovnika."[52] Iako je raširena predstava o muslimanskoj tolerantnosti nastala u velikoj meri zahvaljujući ovakvim utiscima, neophodno je naglasiti da su oni nastali u vreme kada je verska netolerancija u Evropi, a posebno u Francuskoj, bila na vrhuncu, tako da bi te utiske trebalo staviti u odgovarajući kontekst.

U isto vreme, ne treba precenjivati efekat tih pozitivnih slika o otomanskim Turcima u javnosti. Rableov *Gargantua i Pantagruel*, pisan između tridesetih i pedesetih godina XVI veka, i pored sveg humora i humanističkih akcenata prožet je popularnim krstaškim duhom i predrasudama prema Turcima. Kada Čemer-Ljuticu uveravaju da je njegova vojska osvojila sve od Bretanje, Normandije, Flandrije do Libeka, Norvešku, Švedsku, da je pregazila Rusiju, Vlašku, Transilvaniju, Mađarsku, Bugarsku, Tursku i da se sada nalazi pred Konstantinopoljem, on vatreno uzvikuje: "Hajdemo, potecimo k njima..., žuri mi se, hoću da budem i car od Trebizonde. Hoćemo li da pomlatimo sve one Turkešanje, svu onu paščad Muhamedovu?" Panurgije bi, s druge strane, pošto je pao u ruke "turskoj žgadiji" i ljudožderima, najverovatnije završio nataknut na ražanj i začinjen slaninom kao zec, da se božanska volja nije milosrdno umešala.[53]

Krajem XVI veka, stav prema Otomanskom carstvu postajao je sve dvosmisleniji, što se zadržalo tokom čitavog sledećeg veka. Iako je Francuska vodila politiku aktivnog savezništva protiv Habzburgovaca, održavajući istovremeno intenzivne trgovačke veze sa Otomanskim carstvom, ona je takođe pružala i snažnu podršku katolicima u tom carstvu a čak je preduzimala i diplomatske akcije u cilju stvaranja pokreta otpora među hrišćanskim narodima na Balkanu. To je delimično rezultat opšteg aktiviranja katoličke propagande tokom protivreformacije, a delimično pokušaj Francuske da ublaži negativan utisak koji je izazvalo njeno savezništvo sa otomanskim Turcima.[54] U skladu s tim, oba aspekta ove politike prisutna su u putopisima iz XVII veka, koje su, kao i u prethodnom veku, pisali isključivo diplomatski službenici. Luj Žeduen, "Turčin", bio je prvi sekretar u Francuskoj ambasadi u Konstantinopolju u periodu od 1605. do 1609. i službovao je kao francuski konzul u Alepu od 1623. do 1625. Tamo je bio svedok zavere Šarla Gonzaga, vojvode od Nevera, francuskog aristokrate grčkog porekla, koji je, dobivši od pape, od poglavara Svetog rimskog carstva, Španije, Poljske, pa čak i od Druza u Siriji podršku za stvaranje svetog hrišćanskog saveza za borbu protiv otomanskih Turaka, poslao emisare u Srbiju i Bosnu. U pismu iz Beograda, januara 1624. godine, Žeduen uzvikuje: "Neka nam Bog pomogne da se sve ovo ostvari i da ovaj prvi pokušaj uspe da probudi hrišćane koji sada spavaju." Samo mesec dana kasnije, ovog puta u Sofiji, on zaključuje: "Levantinski hrišćani bude se na sve strane i čeznu za podrškom hrišćanskih vladara."[55]

Posle Tridesetogodišnjeg rata Habzburško carstvo bilo je toliko oslabljeno da je Luj XIV čak poslao vojnu jedinicu da se pridruži pobedničkoj koaliciji protiv Turaka u bici kog Sv. Gotharda 1664. godine. Francuzi su takođe slali pomoć na Krit tokom šezdesetih godina XVII veka, ugrožavajući ali nikada u potpunosti ne prekidajući svoje odnose sa Portom. U trenutku kada je Otomansko carstvo očito bilo u defanzivi i kada su u prvi plan izbili njegovi sistemski nedostaci, u Francuskoj su se pojavili prvi planovi za njegovu buduću podelu.[56] Sedamdesetih godina XVII veka Delakroa, sin poznatog orijentaliste i zvanični kraljevski prevodilac sa turskog i arapskog, dobio je zadatak da sakupi orijentalne rukopise, što je inače postala osobenost francuske politike na Levantu. Posle deset godina provedenih na Bliskom istoku, Delakroa je postao šef katedre za arapski na Univerzitetu u Parizu, a nasledio je i očev posao na dvoru. Kao plodan pisac i prevodilac sa turskog, arapskog i persijskog, Delakroa je 1684. godine

objavio memoare u kojima je razobličio korupciju u glavnim otomanskim institucijama i zaključio da je "Otomansko carstvo mnogo snažnije u mašti stranaca nego u realnosti, kao i da hrišćanski vladari ne moraju da se ujedine da bi slomili njegovu moć. Francuska kraljevina bi to mogla da učini sama i čini mi se da nebesa čuvaju tu pobedu za Njegovo Veličanstvo."[57]

Nekadašnja serija blagonaklonih opisa se nastavila, ali je izgubila na ubedljivosti. Godine 1657. kroz Sofiju je prošao A. Pule i bio impresioniran lepotom Bugarki iz okolnih sela. One ne pokrivaju lice poput drugih žena sa Orijenta i učinile su mu se "nežne, skoro iste kao naše Francuskinje", učtive i francuskog temperamenta. Još su jači utisak na njega ostavile njihova odeća i ogrlice načinjene od bakarnih, srebrnih ili zlatnih novčića: "One na grudima nose marame pokrivene tim novčićima poređanim i zakačenim prilično duboko na tkanini, kao crepovi na krovu, tako da sakriju sve ispod; sve to navodi čoveka na pomisao da one nisu izložene onakvom ugnjetavanju u koje pokušavaju da nas ubede neki naši pisci."[58] Pule je svakako bio vrstan poznavalac, pošto je prethodno iskazao prezir prema toaletama dama u Dubrovniku, u kojima one izgledaju kao "zadnjice bez tela."[59] Međutim, pokrivač za dekolte bio je veoma neuobičajen mada svakako maštovit dokaz koliko su optužbe na račun tiranije preterane. Ali čak su se i u izveštaje koji su imali za cilj da podstaknu razvoj odnosa (posebno trgovinskih) između Francuske i Otomanskog carstva, uvlačile kritičke note, pa su primeri slabosti, podmitljivosti i sveukupnog slabljenja Carstva u njima sve češće prisutni.

Ova podvojenost u procenjivanju zadržala se i tokom XVIII veka. Šarl de Pesonel, diplomata i pisac, ostavio je dragocene opise Otomanskog carstva i Krima u periodu između pedesetih i sedamdesetih godina XVIII veka, u kojima istražuje trgovinski potencijal ovih oblasti. Pesonel je bio veran pristalica Otomanskog carstva, naročito zbog njegove uloge protivteže sve većoj moći Rusije. Jedan ništa manje odani pobornik zvanične francuske politike, Espri-Mari Kuzineri, pružio je svojoj vladi detaljne i korisne informacije o teritorijama na kojima je do devedesetih godina XVIII veka službovao kao konzul. Njegovo glavno i strastveno interesovanje bilo je usmereno na antički svet, tako da je, pored toga što je sakupio nekoliko desetina hiljada antičkih novčića i ordenja koje sada krasi muzejske zbirke Pariza, Minhena i Beča, ostavio jedan od najdragocenijih i najobjektivnijih opisa Makedonije, ako zanemarimo karakterističnu klasičnu afektaciju njegovog proznog stila. Baron Fransoa de Tot, diplomata i general koji je učestvovao u poduhvatu modernizacije otomanske vojske, nije mogao da sakrije prezir prema javnosti koja i dalje ima pogrešne ideje o hrabrosti, sjaju, dostojanstvu, pa čak i o pravednosti Turaka. Njegov sud o Turcima bio je tako oštar da je izazvao kritike zbog preterivanja.[60]

Tamo gde su nekada videli samo Grke i Turke, francuski putnici su u drugoj polovini XVIII veka počeli da otkrivaju ili da razlikuju i druge hrišćanske nacije na Balkanu.[61] Pred kraj veka, kritičnost i skepsa u pogledu budućnosti Otomanskog carstva pretvorile su se u otvoreno odbacivanje, posebno među onima koji su bili prožeti idejama prosvetiteljstva i pod uticajem događaja iz doba Francuske revolucije. Romansa sa efikasnim despotizmom bila je završena; već u XVII veku Otomansko carstvo smatralo se centrom orijentalnog despotizma, dok je francuska monarhija bila pošteđena te nevolje: "Nisu sve monarhije despotske; samo je turska monarhija takva." Međutim, tek je ogromna popularnost Monteskjeovog dela *Duh zakona* uvela ovaj pojam u političku misao XVIII veka i on se, osim kod Voltera, održao kod Rusoa, Mablija, Holbaha, Bulanžea i Tirgoa u značenju posebnog tipa vladavine, kvalitativno različitog od monarhije i tipičnog za sva velika carstva u Aziji i Africi.[62] Izraženi antiklerikalizam prosvetiteljstva, njegov napad na religiju kao na pribežište konzervatizma, predrasuda i zaostalosti, doveo je i do zaokreta u ocena-

ma islama. Osim što se Otomansko carstvo doživljavalo kao kao oličenje despotizma, postojalo je i ubeđenje da je muslimansku veru nemoguće reformisati jer je ona fanatična i netrpeljiva, što se drastično razlikuje od ranijih ocena o muslimanskoj tolerantnosti. Grof Ferijer de Sovbef, žustri jakobinac, napisao je 1790. godine:

> Kad bi Turci samo mogli da postanu prosvećeni jednog dana! Pusti snovi! Hranjen neznanjem, fanatizam sužava njihov horizont i oni ne teže ničem drugom do zabavi... Otomanski Turci mogu se isterati iz Evrope, ali oni se nikada neće promeniti. Njihov fanatizam svuda će ih pratiti kao što će i vera uvek zamagljivati njihovu svest, zbog čega oni preziru sve ono što je, budući slično našim običajima, moglo da ih udalji od njihovih predrasuda.[63]

Sličan sud izrekao je i Fransoa Pukvil, lekar i član francuske naučne ekspedicije poslate u Egipat 1798. godine koga su zarobili otomanski Turci, tako da je proveo tri godine u Otomanskom carstvu: "Turci, ogrezli u dubokom varvarstvu, razmišljaju jedino o pustošenju, jer u tome uživaju, a ta nesreća je povezana sa njihovim verskim ubeđenjima." Pukvil, koji je 1805. postao francuski konzul na dvoru Ali-paše u Janjini i kasnije u Patrasu, objavio je memoare koji obiluju vrednim statističkim podacima i geografskim pojedinostima. On je bio jedan od prvih koji je pojam Evrope koristio alegorično a ne u čisto geografskom smislu i koji je otomanske Turke izdvojio iz porodice civilizovanih evropskih nacija. Konstantinopolj je postao "grad naseljen ljudima koji pripadaju Evropi samo po mestu na kom žive". Isto tako je i poznati putnik i entomolog Gijom-Antoan Olivje opadanje Otomanskog carstva pripisao fanatizmu "ugnjetačke vere" i moralnoj degeneraciji društva.[64]

Godine 1829. grof Luj-Ogist Feliks de Božur objavio je memoare u kojima je sumirao svoje utiske o boravku u Otomanskom carstvu; on deli Pukvilovo mišljenje i piše da "Turska, otuđena od velike porodice evropskih nacija zbog svojih običaja i uverenja, kao i zbog despotizma svoje vlasti, ne može da dobije nikakvu podršku ni saosećanje za svoj politički opstanak, te da se održava u životu samo zahvaljujući suparništvu evropskih vlada, koje strahuju da bi jedna od njih mogla da je osvoji na štetu svih ostalih". S druge strane, kad god bi se naišlo na primere verske tolerancije, oni bi se objašnjavali neznanjem prostog naroda netaknutog čarima civilizacije, što je još jedna kategorija razrađena u prosvetiteljstvu. Kada je Aleksandr-Moris grof Dotriv posetio Otomansko carstvo 1785. godine, kod Bugara ga je zadivio "verski skepticizam, tako tih i dobroćudan" da ga je ocenio "sasvim oprostivim". Međutim, iako smatra da je specifična simbioza hrišćanstva i islama, koju je ledi Meri Montegju i pre njega primetila kod Albanaca, bolja od verskih ratova u Mađarskoj i Transilvaniji, u kojima je poginulo više od milion husita, jakobita i katolika, on nju ipak ne pripisuje nekoj urođenoj plemenitosti karaktera, već "neznanju i prostoti neobrazovanog i neprosvećenog naroda". Ovo "slepilo", kako ga on definiše, rezultat je činjenice da "su ovi nesrećnici tako daleko od civilizacije zato što ne poseduju nijednu od strasti za koje predrasuda kaže da su uobičajene i neizlečive na drugim mestima".[65]

Strastveno prihvatanje prosvetiteljskih ideja i revolucionarni žar nisu kod tih ljudi u potpunosti uništili smisao za praktično. Grof Mari-Gabrijel de Šoazel-Gufje objavio je 1782. godine izuzetno popularnu knjigu "Živopisno putovanje po Grčkoj" šest godina posle posete toj zemlji. Ilustracije u ovoj knjizi prikazuju Majniote u pastoralnoj idili, ali Šoazel poziva Francusku i druge evropske zemlje da se udruže sa Katarinom II i oslobode Heladu. Dve godine posle objavljivanja ove knjige Šoazel je postavljen za ambasadora Luja XVI na Porti. Britanski ambasador, ser Robert Ejnsli, odmah je obavestio sultana o subverzivnim idejama svog rivala Francuza i pokazao mu knjigu, rekavši začuđeno: "I to je čovek kog Vam Francuska šalje!" Ne gubeći prisebnost, Šoazel je pokazao

protursku verziju knjige koju je privatno odštampao i izjavio da je original u stvari falsifikat.[66]

Međutim, nove ideje iz XVIII veka dovele su do fundamentalne promene u stavovima prema neturskom stanovništvu na Balkanskom poluostrvu. O poniženosti savremenih Grka u odnosu na njihove slavne pretke nadugačko se raspravljalo u putopisima iz XVI i XVII veka, ali kad god bi se razmišljalo o etiološkom aspektu te pojave, ona bi se objašnjavala "unutrašnjom silom raspada i nastranošću Grka". Ne samo da su izrazi saosećanja bili retki, već praktično nije postojala želja da Grčka stekne nezavisnost. Iako hrišćani, Grci su i šizmatici i, mada se razlikuju od svojih vladara, obitavaju "u zoni sumraka koju ne osvetljava ni bljesak Zapada ni egzotični sjaj Istoka". Jačanjem prirodnih i građanskih prava ljudi, kao i snažne kritike apsolutne vlasti, propadanje savremenih Grka smatralo se posledicom gubitka slobode pre svega pod vlašću Vizantije, ali naročito pod vlašću Turske. Politička emancipacija Grkâ počela je da se smatra jedinom garancijom za oživljavanje klasične prošlosti, koja bi mogla da podmladi i Evropu. Upravo je povezivanje politike i kulture dovelo do ovog preispitivanja položaja savremene Grčke.[67]

Fransoa-Rene Šatobrijan, koji je tek kasnije pao pod uticaj francuskog političkog filhelenizma, najpoznatiji je primer za prvi stav. Njegovo "Putovanje", nadahnuto posetama Grčkoj 1806. i 1807. godine, bilo je prvi istinski književni putopis u francuskoj književnosti i on je utro put Alfonsu de Lamartinu, Gistavu Floberu, Žeraru de Nervalu i Morisu Baresu. To je novi tip putopisa, koji nije usmeren na spoljno okruženje, već na subjektivni autorov svet. U potpunosti zaokupljen sopstvenom romantičnom personom, Šatobrijan je postao znamenit pesnik grčkog pejzaža. Savremeni Grci, baš kao Albanci i Turci, nervirali su ga zbog necivilizovanih manira. Kada ga je neki Turčin upitao za razlog njegovog putovanja, Šatobrijan je odgovorio da je došao da vidi ljude, a "posebno mrtve Grke". Žive ljude je prezirao i opisivao ih iskrivljeno i

karikirano. Tek 1825. godine, na vrhuncu grčke borbe za nezavisnost, on je podržao grčku revoluciju i pozvao Evropu da pomogne Grčkoj u ime helenstva, hrišćanstva i prirodnih prava čoveka. Iako je taj čin bio samo blistav izuzetak u odnosu na njegova prethodna i potonja gledišta o savremenoj Grčkoj, on je Šatobrijanu obezbedio besmrtnost u srcu zahvalne Helade. Međutim, čak i kad su počeli da se zalažu za ideal grčke slobode, Francuzi nisu mogli da se odreknu *mission civilisatrice* i poze kulturno superiornih Evropljana "koji pokušavaju da rehabilituju savremene Grke pod sopstvenim uslovima, naime, efikasnom imitacijom klasičnih uzora proisteklih sa Zapada. Ironija leži u tome što je Zapad, iako je predlagao ponovno objedinjavanje grčke kulture, u stvari doprineo njenom razdvajanju, jer je njeno skorije hrišćansko-vizantijsko-otomansko nasleđe suprotstavio njenoj antičkoj prošlosti."[68]

Tokom XVIII i XIX veka, pravi putnici su prvi put brojčano nadjačali diplomate: bili su to antikvari, trgovci, naučnici ili jednostavno avanturisti. Za mnoge je Balkan bio deo njihove predstave o antičkom svetu. Mari-Luj-Žan-Andre-Šarl, vikont de Marselis, političar iz doba restauracije, filhelen i strasni obožavalac antike koji je ostavio opis svojih putovanja između 1816. i 1820. godine, setio se Homera, Strabona i Menandrovih komičnih stihova o poligamiji dok su ga bosonoge žene, stare i mlade, služile ručkom u malom selu u podnožju planine Balkan. Sklonost da sanjari na starogrčkom nije ga lišila osećaja za praktično, tako da upravo njemu možemo da zahvalimo za prisustvo sjajne Miloske Venere u Luvru.[69] Toliko smo navikli na priče o podmitljivosti otomanskih službenika ili o pohlepi nepismenih balkanskih seljaka koji prodaju svoje antičko ili srednjovekovno nasleđe za koje skoro da i ne mare, da je vredno citirati žalbu jednog putnika iz ranijeg perioda, Pola Likaa, koji je bio očajan što ne može da dođe do rukopisa iz biblioteka na Atosu zato što kaluđeri "pobesne i na spomen kupovine". Ženska lepota skoro da nijednog fran-

cuskog putnika nije ostavila ravnodušnim. Isti taj Pol Lika bio je zapanjen plemićkim manirima seljanki iz doline reke Marice i uporedio ih je sa bahantkinjama Nikole Pusena.[70] Božur je pisao o svežini mladih devojaka koje beru ruže u Dolini ruža blizu grada Slivena i koje su ga podsetile na pastoralne scene antičkih autora.[71]

Muškarci su prolazili gore. Dok je Pukvil smatrao da bi razvratni orijentalni monarsi svoje ljubavi trebalo da potraže među bugarskim ženama obdarenim velikom lepotom, visokim stasom i plemenitim držanjem, njihove muškarce opisuje kao ljude "prijatnog izgleda, ali neplemenitog držanja; bolje ih je spominjati po otvorenom licu, sitnim očima i isturenom čelu nego po sirovom karakteru".[72] Ovo je još relativno blag sud o muškom delu populacije, koji je uvek označavan kao "divalj" ili "poludivalj". Jednom putniku iz ranijeg perioda i obožavaocu žena, Puleu, bile su odbojne nadmene igre Slovena-katolika duž dalmatinske obale, a posebno verske ceremonije tih muškaraca "divljih poput životinja", koji pevaju molitve "na svom polulatinskom, poluslovenskom jeziku".[73] Čak i kao usputna primedba, ova tema o polutanskoj prirodi stanovnika postaje sve prisutnija među putnicima.

Usponom napoleonske imperije, Francuska je i neposredno kročila na Balkan; stvorena je francuska provincija Ilirija u Sloveniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, ponovo je uspostavljena francuska vlast na ostrvima u Jonskom moru i aktivirana francuska diplomatija u Srbiji, Vlaškoj i Moldaviji, kao i kod relativno nezavisnih vladara u severnoj Grčkoj i zapadnoj Bugarskoj, Ali-paše Tepedelenlija i Osmana Pazvantoglua. Pojavio se i novi tip putnika: vojnik (Ž.-K. Margerit grof de Šarbonel 1801, Luj de Zamanja 1807, grof Arman-Šarl Gijmino 1826, Ž.-Ž.-M.-F. Buden, grof de Tromelen 1828, Feliks de Favje 1830), vojni inženjer (Antoan-Fransoa grof de Andreosi 1812, Fransoa-Danijel Tomasen 1814, Žan-Žak Žermen baron de Pele 1826, G.-B. Rišar 1828) i geograf (Ž.-K. Barbje de Bokaž 1828) pridružili su se diplomatama u važnim obaveštajnim mi-

sijama. Tako je nastao novi žanr: vodič sa detaljnim informacijama o topografiji, stanju puteva, sela i gradova, utvrđenja itd, u kom je lokalno stanovništvo bilo na poslednjem mestu, odnosno u kom su etnografski i drugi podaci često bili lošijeg kvaliteta nego u ranijim opisima. Međutim, nema sumnje da su ti izveštaji, od kojih su se mnogi pojavili u naučnim časopisima ili ostajali neobjavljeni, poslužili da se značajno unapredi konkretno znanje o Balkanskom poluostrvu.[74]

Za velikog francuskog pesnika, diplomatu i političara Alfons-Mari-Luja de Lamartina putovanje preko Balkanskog poluostrva početkom tridesetih godina XIX veka predstavljalo je jednu etapu na njegovom putovanju iz snova ka istočnom Sredozemlju. Iako je ovo putovanje bilo ostvarenje svojevrsne romantične fantazije, ono je imalo i političke motive. Lamartin je 1835. godine objavio svoje utiske, iz kasnijih izdanja poznate kao "Putovanje na Istok", knjigu koja se dobro prodavala uprkos oprečnim reakcijama kritike. Lamartinova privlačna i emotivna proza, njegovi pogledi na istočno pitanje, a naročito ogromna popularnost koju je uživao kao pesnik, snažno su okrenuli javno mnenje protiv zvanične spoljne politike, koja je podržavala integritet Otomanskog carstva. Lamartin je upotrebio sve popularne krilatice tog vremena – slobodu, razum, civiliziciju, progres – i postao najistaknutiji zagovornik borbe za nacionalnu nezavisnost. Međutim, njegovi govori u parlamentu neposredno posle povratka s puta više izražavaju zabrinutost zbog pitanja evropske ravnoteže moći, koju je narušavalo slabljenje Otomanskog carstva. Po Lamartinovom mišljenju, rešenje je u stvaranju evropskog protektorata nad Bliskim istokom kako bi se isključila mogućnost jednostrane intervencije bilo koje sile.[75] Pošto je oboleo od teške groznice u nekom bugarskom selu, Lamartin je dobio priliku da upozna i zavoli seljake, tako da je među prvima tvrdio da su oni potpuno zreli za nezavisnost i da će, zajedno sa svojim susedima Srbima, postaviti temelje za buduće države u Evropi. Uprkos povoljnom mišljenju o Mahmudu II i nje-

govim reformama, Lamartin smatra da je tom carstvu kucnuo poslednji čas i poziva Evropu da ne ubrzava njegov pad, ali ni da ga ne sprečava: "Ne pomažite varvarstvu i islamu na štetu civilizacije, razuma i naprednijih vera koje oni drže u ropstvu. Ne učestvujte u podjarmljivanju i pustošenju najlepših delova ovog sveta."[76]

Bugarski seljaci podsetili su Lamartina na alpsko stanovništvo Savoje, njihova nošnja podsetila ga je na nošnju nemačkih, a njihove igre na igre francuskih seljaka. Budući da piše u vreme kada je ludovanje za folklorom bilo na vrhuncu, kada je jedinstvenost bila osnovno merilo, u Lamartinovoj sklonosti ka pronalaženju sličnosti nazire se i jedan drugi stav, klasni: "Običaji Bugara su običaji naših švajcarskih i savojskih seljaka: ovi ljudi su jednostavni, povučeni, vredni, puni poštovanja prema svojim sveštenicima." Njegova jedina zamerka Bugarima glasi da su, kao i Savojci, skloni da se lako mire sa sudbinom, što je posledica njihovog ropskog položaja. Srbi su ga, s druge strane, impresionirali svojom posvećenošću slobodi i podsetili ga na Švajcarce u malim kantonima. Lamartin je posvetio nekoliko dirljivih pasusa spomeniku od ljudskih lobanja koji su otomanski Turci podigli u blizini Niša pošto su ugušili jedan srpski ustanak. Uprkos tome, Lamartin Turke smatra "ljudskom rasom, nacijom, još uvek prvom i najdostojanstvenijom među svim nacijama u njihovom ogromnom carstvu", zato što tvrdi da sloboda ostavlja neizbrisiv trag na ljudski izgled; no, Turke su upravo degeneracija njihove vlasti i običaja, njihovo neznanje i bezakonje pretvorili u nesposobne gospodare.[77] Lamartinovo delo, iako puno netačnosti i pisano u tipično romantičarskom duhu, značajno je povećalo interesovanje za narode u Otomanskom carstvu.

Uprkos iskazanim i usvojenim rezervama u pogledu objektivnosti, neka dela iz XIX veka, u koja je uložen veliki deskriptivni napor i želja da se sakupi i akumulira pozitivno znanje, čoveka moraju da ispune ogromnim poštovanjem prema tom ambicioznom poduhvatu, prema ogromnoj erudiciji i neumornom trudu ugrađenim u ta dela. To ne znači da u njima nema povremenog bljeska zatečenih ideja ili običnih predrasuda, već da je disciplinovano i kritičko posmatranje u ogromnoj meri prevazišlo minorne nedostatke koji uvek postoje. Fon Moltke pripada toj vrsti ljudi, kao i Kanic. Možda krunsko ostvarenje predstavlja višetomno naučno delo koje je ostavio Ami Bue, pravi enciklopedijski um, čiji se opus sastoji od radova iz geologije, mineralogije, orografije, geografije, topografije, botanike i kartografije, kao i od dragocenih zapažanja o etnografiji, toponimiji, istoriji, folkloru, demografiji, lingvistici i književnosti nacija koje naseljavaju Otomansko carstvo.[78] Bue je sebi postavio zadatak da ispravi "urođene ili stečene evropske predrasude prema otomanskim Turcima i njihovim podanicima". On je znao da će svojom nepristrasnošću razočarati i vatrene pobornike sultanovih reformi i njegove protivnike. Pozdravljajući oslobođenje Grčke, Bue takođe skreće pažnju na druge nacije u tom carstvu, naročito na Slovene koji moraju "da se uključe u razvoj evropske civilizacije i učvrste ravnotežu moći". Iako operiše maglovitim kategorijama Istoka i Zapada, Bue je preteča teorije preobraćenja i nada se da će "u spajanju Istoka i Zapada ovaj potonji, pošto pridoda korisne aspekte svoje civilizacije starim azijskim običajima, pronaći na Istoku mnogo ideja koje će mu pomoći da popravi svoj previše veštački i komplikovan život; do sličnih promena su u Evropi doveli i krstaški ratovi".[79]

"Kako putovati po Turskoj", dodatak njegovom poslednjem tomu, odličan je uvod u svakodnevni život i pokazuje osetljivost istinskog antropologa. Buеov savet kako treba slušati lokalno stanovništvo da biste od njega dobili potrebne informacije vredi ponoviti i danas. On je navodno imao uspeha u "iskrenom razgovoru sa ozbiljnim i dobroćudnim Turčinom, kao i sa duhovitim Albancem, prefinjenim Grkom ili oštroumnim Vlahom; sa vrednim Bugarinom, kao i sa ratobornim Srbinom, grubim Bosancem i veselim Hercegovcem".[80] Ogromni korpus sistematskog znanja koje je Bue sa-

kupio, organizovao i analizirao nije bio samo značajan podsticaj za različite grane društvenih i prirodnih nauka koje su se bavile tim regionom, već i danas predstavlja jedan od najbogatijih izvora informacija o Balkanu iz XIX veka. Čitajući dela Amija Buea, moramo da poverujemo da je moguće dosegnuti nesigurnu tačku ravnoteže (ili joj se bar približiti) na kojoj čovek prevazilazi svoj "entuzijazam", ali ga još uvek nije u potpunosti izgubio. Isto se može reći i za njegove slavne zemljake Emila de Lavlea, Siprijena Robera i Luja Ležea. Lavle je imao čvrst stav u pogledu istočnog pitanja i bio je pristalica ideje o balkanskoj federaciji, što ga sve nije sprečilo da napiše informativan i objektivan izveštaj o Balkanskom poluostrvu. Siprijen Rober bio je autor mnogobrojnih radova o Slovenima, od kojih su se neki posebno bavili balkanskim Slovenima ili "Slovenima iz Turske". Pišući o njima sa velikim simpatijama, Rober je glavnu ulogu slovenstva u istoriji video u večnom posredovanju između "Azije i Evrope, između stagnacije i napretka, između prošlosti i budućnosti, između očuvanja postojećeg stanja i revolucije", u povezivanju Grkâ i Latinâ, Istoka i Zapada. Ta posrednička, nedefinisana uloga, koju Rober pozdravlja, potpuno se razlikuje od nimalo laskave ocene o tom među-položaju Balkana koja će ubrzo uslediti. Luj Leže ostavio je, među mnogobrojnim radovima, dragocen opis Slovenaca, Hrvata, Srba i Bugara sa početka osamdesetih godina XIX veka. Leže je povremeno pravi afektirani civilizovani posetilac: on hvali povratak ovih nacija u evropsku porodicu jer one na "regenerisani Orijent" donose "dragocene elemente moći, reda i civilizacije", ali takve izjave predstavljaju antiklimaks u odnosu na preokupacije evropskog diskursa s kraja XIX veka, ili bar podsećaju na njih.[81]

U odnosu na italijanske, francuske i nemačke opise Balkanskog poluostrva, ruski opisi potiču iz kasnijeg perioda, što je prirodno, budući da se posle "okupljanja ruskih zemalja" pod Ivanom III u XV veku Rusija tokom XVII veka širila na istok i pripojila Sibir, da bi se tek tokom XVIII veka okrenula prema jugozapadu, gde se sukobila sa otomanskim Turcima. Na početku Petrove vladavine Rusi su dobili izlaz na Crno more, ali su tek pod vlašću Katarine Velike konačno postali crnomorska sila. Postojale su tri vrste ruskih putnika: sveštenici koji su putovali u Svetu zemlju ili u manastire na Atosu, vojnici koji su išli u izviđanje i naučnici ili pisci koji su radili na nekom određenom projektu. Postojali su i razni diplomatski i novinarski izveštaji koji su, iako strogo rečeno ne pripadaju putopisnom žanru, donekle uticali na oblikovanje savremenog javnog mnenja.

Iako se samo u malom broju opisa iz XVII veka pravi razlika između slovenskih i neslovenskih hrišćana, i između različitih slovenskih naroda, u njima nema nikakvih znakova kasnije solidarnosti i saosećanja bilo sa Slovenima bilo sa pravoslavcima uopšte.[82] Godine 1703. ruski ambasador, grof Petar Tolstoj, napisao je detaljan i profesionalan izveštaj. Govoreći o finansijama, vojnoj situaciji i diplomatiji u Otomanskom carstvu, on nepristrasno ocenjuje Turke kao "ponosnu, moćnu i ambicioznu naciju", izuzetno nesklonu alkoholu, naciju ne samo okrutnu prema hrišćanima i pripadnicima drugih vera, već izrazito sklonu krvavim borbama i pobunama protiv države. Iako Tolstoj ističe tlačenje kom su izloženi Grci, on ih ne izdvaja, nego ih pored Srba, Vlaha, Arapa i drugih ubraja među nacije koje stradaju zbog neumoljivih poreza i neprestanog ponižavanja. Čak ni ideja o braći po veri ne koristi se da legitimiše rusku politiku, nego da ilustruje opasnost koju Turci osećaju od Rusije i da probudi nadu kod Grka i drugih potlačenih naroda da će im od Rusije stići oslobođenje.[83]

Devetnaesti vek već je uveliko bio u toku, a Istočno pitanje bilo aktuelno nekoliko decenija, kada se Rusija pojavila kao glavni suparnik Otomanskom carstvu: ruske putopise tada počinje da prožima iskreno, vatreno i neskriveno zalaganje za prava potlačenih hrišćana; F. P. Fonton 1829. godine smatra da je "koegzistencija muslimana i hrišćana epidemijski greh trenutne situacije. Dok se to stanje ne okonča iseljava-

njem Turaka, nema izgleda za stvaranje prihvatljivog sporazuma."[84] Sve balkanske nacije bile su u nekom trenutku ljubimice velikih evropskih sila. Grci su, zahvaljujući privlačnosti svoje antičke istorije i uticaju prosvetiteljskih ideja, bili izabrana nacija. Zbog svog geografskog položaja, nedostatka slavne prošlosti i relativno kasne nacionalne mobilizacije (nekoliko decenija posle Grčke), Bugari ne samo da su poslednji "otkriveni", već su, uz retke izuzetke, pobuđivali tek minimalno saosećanje u inače tipičnoj tradiciji zanemarivanja ili ravnodušnosti. Takav stav delom se može objasniti činjenicom da se trenutak u kom su Bugari dospeli u centar pažnje Evropljana poklopio sa rastućim strahom od Rusije i panslavizma. Istinski izuzetak od tog pravila bili su, naravno, Rusi. Oni su, zbog jezičke bliskosti, ne samo prilično rano prepoznali specifičnost Bugara, već su ih izdvojili kao naciju koju Turci najviše tlače.

Skoro u isto vreme kad i Fonton, 1830. godine, Jurij Ivanovič Venelin, istaknuti filolog i istoričar, otputovao je na zadatak da prouči Bugare u severoistočnim delovima Otomanskog carstva. Rođen kao Georgij Huca, ovaj dvadesetosmogodišnji Ukrajinac završio je studije na Univerzitetu u Moskvi i zainteresovao se za bugarske kolonije u južnoj Rusiji. Njegova uticajna dvotomna studija o bugarskoj istoriji, jeziku i etnografiji, kao i njegovi kasniji radovi, imali su neprevaziđen značaj za buđenje nacionalne svesti kod Bugara.[85] Venelinov rezime položaja koji Bugari zauzimaju u Otomanskom carstvu u poređenju sa drugim balkanskim narodima od tada je zadržao dominantnu ulogu u bugarskoj samosvesti:

> Za Turke je ovaj nesrećni narod ono što je ovca za čoveka, to jest, najkorisnija i najneophodnija životinja. Od nje dobijaju mleko, puter, sir, meso, krzno, vunu, to jest hranu i odeću... Bugarima ne ide u prilog to što su najbolji zidari i zanatlije u Turskoj. Jednom rečju, turska vlast i tursko prisustvo u Evropi počiva uglavnom, ako ne i isključivo na Bugarima. Moldavci i Vlasi uvek su bili napola slobodni. Neki Srbi su se pomešali sa Turcima, neki su se preobratili, neki su zadržali svoju nezavisnost, ali su svi imali koristi od zaštite koju im pruža planinski teren. Albanci su uvek bili polunezavisni, jer su po prirodi ponosni ratnici koji su služili Turcima samo radi lične koristi i za platu. Njihove ogromne planine štitile su ih u njihovom malom ćošku. Isto važi i za grčko planinsko stanovništvo Moreje. Grci sa ostrva imali su različite prednosti i disali su slobodnije... Od svih Slovena, Bugari su najviše propatili...[86]

Srceparajuće i detaljne priče o teškom stanju u kome žive Bugari bile su prisutne u skoro svim ruskim opisima tog regiona, što je jedinstvena pojava u putopisnoj književnosti uopšte: Fonton (1829), E. Kovalevski (1840), V. Grigorovič (1844-1845), E. Južakov (1859), O. M. Lerner (1873). Zbog jezičke srodnosti i zabrinutosti za pravoslavlje, Rusi su se prvi ozbiljno zainteresovali za sukob između bugarske i grčke crkve.[87] Dok Fridrih Engels prezrivo primećuje da Rusi, pošto i sami potiču iz zemlje koja je "poluazijska po uslovima života, ponašanju, tradiciji i institucijama", najbolje razumeju situaciju u Turskoj, zanimljivo je primetiti da ruski putnici sebe itekako vide kao Evropljane.[88] Fonton govori o nesebičnoj ruskoj politici i o neosnovanim sumnjama "Evrope", koristeći to ime kao zbirni naziv za druge velike sile ali ne implicirajući da Rusija nije deo Evrope. Pesnik Viktor Grigorijević Tepljakov, zatvaran kao mason i dekabrista, pomilovan je i poslat na front kao ratni izveštač u periodu od 1828. do 1829. godine. Budući veoma obrazovan čovek i poznavalac antikviteta, Tepljakov je uspeo da sakupi zbirku od trideset šest mermernih bareljefa i natpisa, dve statue, osamdeset tri novčića itd. i pošalje ih u Rusiju: on je bio ruska verzija lorda Elgina, samo skromnijih razmera. Tepljakova je očarao i uzbudio orijentalni izgled Varne, užurbanost, buka i boje njenih ulica: "Među tom masom Azijata mogli ste sresti mnoge sinove Izraela i puno Evropljana: Ruse, Francuze, Italijane, Nemce, Engleze."[89] U istom stilu je M. F. Karlova, verovatno prva Ruskinja koja je putovala u Makedoniju i Albaniju, uzviknula: "Ljudi se zaustavljaju, ispituju putnike i sa apsolutnim zaprepašćenjem

od glave do pete gledaju mene, čudo neviđeno: ženu iz Evrope!"[90] Za Vsevolda Vladimiroviča Krestovskog, poznatog ruskog pisca koji je kao ratni izveštač *Vladinih novina* pratio ruske trupe od 1877. do 1878. godine, Dunav je prava granica između rumunske "Evrope" i bugarske "Azije":

> Možda i jeste neprivlačna, ali Zimnica je još uvek "Evropa". Na njenim ulicama se možete ugušiti od prašine, ali same ulice su dovoljno široke i planski su probijane kao deo određenogog kvarta. Ovde, međutim, nema prašine i ima dovoljno vode u cisternama, ali ove kamene ograde i nemoguće uske ulice predstavljaju takav lavirint da bi, nenaviknut na njega, i đavo slomio nogu... Jednom rečju, tamo je Evropa a ovde – Azija, ali upravo su nam njen izgled i sav taj primitivni i naivno otvoreni ulični red tako novi i čudni da nam instinktivno bude radoznalost i saosećanje upravo zbog svoje novine i originalnosti.

Krestovski je bio subjektivan prema šarmu Orijenta, čiju je neukaljanu čistotu voleo. Njegov opis doma i porodičnih običaja bogatog bugarskog trgovca Velka Pavurdžijeva predstavlja dragocen etnografski portret kako urbane Bugarske sedamdesetih godina XIX veka, tako i snishodljive afektacije obrazovanih Rusa srednje klase zahvaćenih evropskom romantičarskom modom:

> Izvezeni stolnjaci, pokrivači na divanima i niski stočići neodvojiv su deo prefinjenosti i luksuza istočnjačkog kućnog nameštaja. A kako je neprijatno za oko kada, pored tih stvari, čovek ponekad u istoj sobi vidi izuvijane venecijanske stolice, stočić za karte i slične predmete, da tako kažemo, opšteevropskog civilizovanog banalnog kvaliteta. Oni se uklapaju u originalnu atmosferu u istoj meri u kojoj i evropska odeća pristaje bugarskom muškarcu i ženi.[91]

Ruski stavovi prema Bugarima često podsećaju na filhelenizam Evropljana: baš kao što su Evropljani otkrivali *svoje* Grke kao izvor svoje civilizacije, Rusi su otkrivali *svoje* Bugare

kao koren slovenske kulture. Iako su neki Rusi bili fascinirani antičkim mermernim statuama i antičkim tekstovima, pravi pandan zapadnoevropskoj pomami za grčkim starinama bila je ruska pomama za slovenskim rukopisima. Južakov, novinar *Savremenika*, putovao je 1859. godine u Bugarsku i opisao kako su Bugari u Kukušu tražili da crkvenu službu slušaju na slovenskom jeziku:

> Moj Bože! Ovaj narod od koga smo primili crkvenoslovenske knjige, koji nas je naučio da čitamo i pišemo na slovenskom jeziku, ovaj narod sada traži od nas da čitamo službu na slovenskom jeziku – on traži da mu udovoljimo tako što će slušati slovenske zvuke u svojoj crkvi... Čovek oseća potrebu da se izvinjava u ime onih koji su ih doveli u ovakvo stanje... Ali kako da im oprosti?[92]

"Otkrivanje" Bugara na vrhuncu slovenofilije u drugoj polovini XIX veka – kada su i kulturni slavizam Čeha i ruski slavizam Mihaila P. Pogodina, Alekseja S. Homjakova, Aleksandra S. Danilevskog, Timofeja N. Granovskog, Jurija F. Samarina i braće Ivana S. i Konstantina S. Aksakovih, uprkos pretećim tonovima imperijalne politike moći, i dalje nadahnjivali sveobuhvatnu solidarnost i srodnost čitavog slovenskog sveta – unelo je još jedan prizvuk u preovlađujuću melodiju saosećanja:

> Tužno je i bolno videti kako, u vreme kad toliki Sloveni uživaju u plodovima mira i slobode, kad ponosno i s pouzdanjem gledaju u budućnost, osećaju blagodeti svoje neuzburkane sadašnjice i žurno koračaju putem progresa, zbog čega ih Evropljani posmatraju s poštovanjem, Bugari – ta snažna i zdrava nacija, koja svim silama žudi da krene napred – duše ispunjene očajem gledaju teške lance koji ih sputavaju i koji im ne dozvoljavaju da ostvare željeni cilj.[93]

Za vreme Istočne krize od 1875. do 1878. godine, osećanje solidarnosti sa južnim Slovenima, koje je prožimalo čitavo društvo, prevazišlo je sve oblike zapadnog filhelenizma, obično ograničenog na obrazovani sloj društva. Ruska inteli-

gencija se jednodušno i žustro suprotstavljala ugnjetavanju balkanskih Slovena; mnogi njeni pripadnici podržavali su političke napore ovih naroda da ostvare nezavisnost od Porte. Među njima su bili poznati ruski pisci: Ivan Turgenjev, Fjodor M. Dostojevski, Lav N. Tolstoj, M. E. Saltikov-Ščedrin, Vladimir G. Korolenko, Gleb I. Uspenski, Vsevold M. Garšin, Vasilij I. Nemirovič-Dančenko, kao i mnogi drugi, čiji je ogroman doprinos stvaranju javnog mnenja primorao Rusiju da uđe u rat protiv Otomanskog carstva. Samog Tolstoja, koji je osećao da bi, pošto je "cela Rusija tamo, i ja lično trebalo da pođem", s teškom mukom su ubedili da se ne prijavi kao dobrovoljac.[94]

Ipak, ne bi trebalo preceniti intenzitet slovenofilskih osećanja i njihov uticaj na rusku spoljnu politiku, koju je Barbara Jelavić okarakterisala više kao defanzivnu i miroljubivu nego kao ekspanzionističku i više kao pokroviteljsku nego kao mesijansku.[95] Istinska pažnja i interesi Rusije tokom XIX veka – ekonomski, strateški, vojni, pa čak i kulturni – iako jesu uključivali Balkan, nisu bili opsesivno fiksirani na njega; ti interesi su skoro isključivo bili koncentrisani na Srednju Aziju, a zatim i na Daleki Istok. Poznavanje slovenskih prilika, posebno južnoslovenskih, uopšte nije bilo raširena pojava. Tek početkom XX veka začule su se pritužbe da su ne samo obični Rusi, već i obrazovani funkcioneri visokog ranga, kao i mnogobrojni intelektualci, bolje obavešteni o Nemačkoj, Francuskoj, Italiji, Španiji, Engleskoj i Švedskoj nego o susednim slovenskim nacijama. Kadeti u vojnim akademijama nagađali su o rumunskom ili mađarskom poreklu Srba, za koje su pretpostavljali da su protestanti, dok je štampa velikodušno grešila nabrajajući kao posebne slovenske jezike češki, bohemijski, srpski, crnogorski, dalmatinski, "horvatski" i "kroatski."[96]

Čak ni "stručnjaci za Balkan" nisu bili skloni samo apologijama. Konstantin Nikolajevič Leontjev bio je sekretar ambasade, vicekonzul i konzul Rusije na Kritu, kao i u Janjini i Tulči tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka. Poreklom iz stare plemićke porodice, on je bio otvoreni, glasni i ubeđeni zagovornik aristokratske superiornosti i na smrt je prezirao mediokritetstvo buržoaskih vrednosti. Njemu su moralni patos ruske književnosti iz XIX veka i njena oštra socijalna kritika potpuno strani, tako da on izjavljuje da je "veličanstveno drvo staro čitav jedan vek dragocenije od dvadeset običnih seljaka i ja neću da ga isečem da bih im kupio lek protiv kolere".[97] Odan pravoslavlju, ali samo u njegovoj strogo monaškoj vizantijskoj verziji, Leontjev se divi katoličkoj hijerarhiji i u katoličanstvu vidi najmoćnije oružje protiv egalitarizma. Ničeanac pre Ničea, preteča Ibzena i francuskih esteta, ovaj "filozof reakcionarnog romantizma" i samoproklamovani "prijatelj reakcije" najbliži je Žozefu Mariji de Mestru u želji za revolucijom desnice koja bi lepotu, veru i umetnost oslobodila buržoaske jednoličnosti. Njegova najoštrija osuda rezervisana je za "tumor progresa", taj fetiš pozitivizma. U Leontjevljevoj filozofiji, društvo je prošlo tri faze razvoja: primitivnu fazu, koja je prethodila stvaranju države, fazu zrelog složenog organizma iz srednjeg veka, koji sa svojim komplikovanim hijerarhijama, viteštvom i jasno definisanim staleškim razlikama predstavlja zenit ljudske evolucije, i, konačno, fazu sekundarnog uprošćavanja društva, praćenu raspadom i smrću individualizma, buržoasku eru. Samo raznolikost i despotizam mogu da obezbede snažno i dinamično društvo. Zapadna Evropa se nalazi u patološkom stanju čiji su glavni simptomi jednakost, sloboda i univerzalna sreća, koje su počele da ugrožavaju i slovenski svet. Leontjev nije bio slavofil i prezirao je kult naroda. Uprkos simpatijama prema katoličanstvu kao ovaploćenju discipline, on nije bio eksponent ni zapadnjačke ni evroazijske ideje. U njegovom sistemu razmišljanja, država ima prevagu nad svakim drugim principom, a vizantizam je univerzalna ideja kojoj preti nacionalizam. To su bile glavne filozofske ideje koje su prožimale Leontjevljev stav prema slovenskim i balkanskim nacijama, a koje su artikulisane u mnogim njegovim radovima.[98]

Po Leontjevljevom mišljenju, postoji jedna fundamentalna razlika koja Ruse i Poljake odvaja od ostalih Slovena: samo te dve nacije imale su dugotrajnu evoluciju države i sopstveno plemstvo, koje je obezbedilo "obrazovánje nacije u skladu sa staleškim principima, od čega skoro da uopšte nema traga kod austrijskih Slovena i što apsolutno ne postoji kod Slovena u Turskoj". Što se tiče drugih Slovena, Česi su Nemci slovenske krvi, Slovaci su Mađari koji govore slovenskim jezikom a Bugari su Grci koji govore slovenskim jezikom. Srbi su, pak, potpuno raskomadana nacija, podeljena u četiri državne formacije, tri vere, dve dinastije, a izloženi su raznovrsnim i snažnim stranim uticajima, tako da ne samo što nisu uspeli da stvore jedinstveno sudstvo, veru i umetnost, već počinju da gube i svoje najdublje slovenske karakteristike. Leontjevljeva žalopojka je, međutim, posebno rezervisana za Bugare:

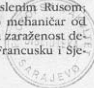
> Bugari su jednostavna nacija (nisu nepretenciozni niti dobroćudni kao što mnogi ovde misle, nisu glupi kao što Grci pogrešno veruju, već upravo jednostavni, to jest, nerazvijeni). Pored toga, Bugarin nije tako žarko i vatreno religiozan kao običan Rus, koji je mnogo osetljiviji od Bugarina. Bugari su kao nacija jednostavni, posebno na selu. S druge strane, malobrojna bugarska inteligencija je lukava, odlučna i, čini mi se, sasvim ujedinjena; obuka koju je dobila od Grka, Rusa, Evropljana i delimično od Turaka sasvim je dovoljna da je osposobi za uspešnu nacionalno-diplomatsku borbu.[99]

Leontjev je bio istaknuti protivnik nacionalizma i smatrao ga je izrazom liberalne demokratije, iluzornim traganjem za jednakošću među ljudima, državama, pokrajinama i nacijama; štaviše, on smatra da je nacionalizam traganje za univerzalnom jednakošću, koja predstavlja opasnost za "velike zapadne kulture" od onog trenutka kada je rulja 1789. godine afirmisala te ideje.[100] On poredi pobune "minornih i drugorazrednih nacija" tokom XIX veka i zaključuje da nijedna od njih, to jest ni Poljaci, ni Česi, ni Grci, ni Mađari nisu toliko

mahali "zastavom progresa" kao "zaostali i naizgled naivni i skromni Bugari". Leontjeva su duboko uznemirile posledice crkvenog spora između Grka i Bugara, koji je kulminirao 1870. godine i konačno ugrozio duh vizantinizma:

> Najzaostalija nacija, poslednja koja se uspravlja među slovenskim nacijama – Bugari – počinje svoj istorijski život ratom protiv tradicije i autoriteta vizantinizma, koji se nalazi u osnovi državnosti naše Velike Rusije... Opasnost ne dolazi od spoljnog neprijatelja koga smo uvek držali na oku... Ne dolazi od Nemaca, ni od Francuza, ni od Poljaka – naše braće i suparnika. Najveća opasnost dolazi od bliskog, mlađeg i naizgled bespomoćnog brata; on boluje od boljke koja, ako nam popusti pažnja, i za nas može biti smrtonosna... Ni u istoriji učenog češkog buđenja, ni u pokretima ratobornih Srba, ni u pobunama Poljaka protiv nas ne susrećemo se sa tom misterioznom i opasnom pojavom koju možemo videti u mirnom i tobože pobožnom pokretu Bugara. Samo su se u vezi sa bugarskim pitanjem dve sile koje su stvorile rusku državnost – svest o pripadnosti slovenskoj rasi i crkveni vizantinizam – prvi put u našoj istoriji sukobile u ruskom srcu.[101]

Bugarska bolest zvala se demokratija. One koji žale Bugare zbog njihove slabosti, siromaštva, podaništva i mladosti Leontjev upozorava Sulinim rečima o mladom Cezaru: "Čuvaj se, ima deset Marija [demokrata] u ovom mladiću!" U Bugarima nema ničeg "aristokratskog i monarhijskog", sve je u rukama lekara, trgovaca, tužilaca obučenih u Parizu i profesora, a čak je i sveštenstvo pod njihovom kontrolom: "Sasvim je jasno da ova buržoazija, koja delimično vodi poreklo od urbane a delimično od ruralne populacije dunavske Bugarske, Trakije i Makedonije, uživa potpuno poverenje naroda." Tvrdoglavi, natmureni i prepredeni Bugarin stoji u najvećoj mogućoj suprotnosti sa širokogrudim i lakomislenim Rusom; oni se razlikuju kao Nemac od Italijana, kao mehaničar od pesnika, kao Adam Smit od Bajrona. Bugarska zaraženost demokratijom je tolika, oni tako zdušno slede Francusku i Sje-

dinjene Američke Države u njihovoj zabludi da "niko i ništa ne bi trebalo da bude iznad naroda" da je njihov jedini spas u vlasti sultanovoj. Leontjev, štaviše, ide čak dotle da tvrdi kako "ovde, na Istoku, istinsko pravoslavlje i slovenski duh opstaju jedino zahvaljujući Turcima". Razlog što su Bugari, kao i Grci, opsednuti duhom konstitucionalizma i demagogije jeste činjenica da u Otomanskom carstvu ne postoji staleški princip, kao i to što je "preterana ljubav za slobodom nezdravo razvijena u narodu koji su njegovi osvajači potčinili ali ga nisu u potpunosti asimilovali".[102] U svom najboljem ali nezavršenom romanu *Egipatski golub*, objavljenom u periodu 1881-1882. godine u *Ruskom vesniku*, Leontjev je opisao hrišćanski *beau monde* iz Konstantinopolja i diplomatsko suparništvo između velikih sila. U efektnoj epizodi koja se odigrava u kući austrijskog konzula Esterajhera, ruski konzul Ladnjev drži vatren govor protiv dosadne nemačke "socijalne revolucije" iz 1848. godine a u prilog pruskom vojnom geniju, na šta bugarski tumač Bojadžijev primećuje da je sasvim prirodno to što su Rusima bliski militarizam i aristokratija. Ladnjev plane:

> Slušajte Vi, gospodine Bojadžijev... Kada neko kao gospodin Esterajher razmišlja o Rusiji, čak i ako tu zemlju ne poznaje dobro, to nije tako strašno. Ja sa njim mogu da diskutujem: on je sin velike nemačke civilizacije, prema kojoj mi Rusi osećamo dug. Ali vi? Kakvo vi pravo imate?... Preklinjem vas da ne upadate u naš razgovor i da mi više nikad i ni o čemu ne dajete svoje mišljenje.[103]

To je anegdota koju su mnogi potonji ruski diplomati čuli, ali iz nje nisu ništa naučili. Nisu samo Bugari, već su i turski hrišćani uopšte lako zamenjivali svoje "patrijarhalne navike buržoasko-liberalnim običajima", pretvarajući se od Homerovih i Kuperovih junaka u likove Tekerija i Gogolja. U odnosu na njih, Leontjev više voli Turke koji su "pošteni, bezazleni, ljubazni u razgovoru, dobri i blagi, sve dok im se ne raspale verska osećanja". On je ubeđen da se Turci dive admi-

nistrativnom uređenju Rusije, ruskoj pokornosti i popustljivosti: "Kad bi sutra turska vlada napustila Bosfor, a svi Turci ne bi pošli za njom, već bi ostali na Balkanskom poluostrvu, siguran sam da bi svi bili ubeđeni u to da ćemo ih mi braniti od neizbežnih nevolja i poniženja kojima bi ih izložile balkanske nacije, njihovi nekadašnji potčinjeni, ljudi, uopšte uzev, suviše okrutni i prosti."[104]

U članku o nacionalnoj psihologiji, napisanom nekoliko godina kasnije, Leontjev balkanske nacije opisuje kao praktičnije, prepredenije, veštije u diplomatiji i opreznije od Rusa, što on povezuje sa trgovačkim duhom koji je nadvladao idealizam; naročito je bugarski intelektualac "savršeni buržuj". Za celokupnu "inteligenciju Istočnog hrišćanstva – grčku, srpsku i bugarsku", on kaže da je, "za razliku od naše više klase, sklonija da zarađuje za život", te da je sirova, da joj nedostaje kreativnost, da je lišena prefinjenih osećanja kao i prefinjenih misli. Pored toga, pripadnici te klase prihvatili su ulogu skorojevića u odnosu na Evropu i progres. Samo aristokrata Leontjevljevog kova može rad da proglasi sramotom.[105]

Leontjevljev sud sasvim odudara od romantičnog oduševljenja koje je Krestovski pokazivao prema bugarskim patrijarhalnim običajima. Za Krestovskog "Balkan, a posebno bugarsko slovenstvo, predstavlja verovatno jedini kutak Evrope u kom je porodični moral zadržao svoju neiskvarenu čistotu. Razlog je u tome što evropska civilizacija ovde nije uspela da donese svoja materijalna dobra i svoj razvrat." Za Leontjeva je ta činjenica više dokaz nemaštovitosti i dosade koja vlada na Balkanu. Na Balkanu su čak i ubistva lišena svake poetičnosti: Bugari, Srbi i Grci mogu da ubiju iz ljubomore, pohlepe ili osvete, ali ne iz razočarenja, iz očajanja, žudnje za slavom ili čak iz dosade kao u Rusiji. Buržoasko uprošćavanje i evropski radikalizam zauzimaju mesto ranijeg primitivizma ili jednostavnosti istočnih hrišćana. Preskočena je, međutim, srednja etapa, autentični procvat, narušen je kontinuitet koji sam po sebi pomaže očuvanju nacije i koji je veoma jasno vidljiv u

razvoju "aristokratske Engleske, nešto manje u kontinentalnoj Evropi i još slabije, ali ipak primetno i u Rusiji".[106] Jugozapadni Sloveni, kako ih Leontjev zove, to jest Česi, Hrvati, Srbi i Bugari, bez izuzetka su demokrate i konstitucionalisti, što se može pripisati njihovoj mladosti: "njihova zajednička karakteristika, uprkos svim razlikama, jeste sklonost prema jednakosti i slobodi, to jest prema idealima Amerikanaca i Francuza, ali ne i prema idealima Vizantinaca i Britanaca."[107] Ovakvo povezivanje Velike Britanije i Vizantije uvodi sasvim nove kriterijume podele, koji bi svakako izazvali nove komentare hantingtonovski nastrojenih mislilaca. Još više zapanjuje činjenica da Leontjevljev čisti i iskreni aristokratski prezir ne mogu da prevaziđu čak ni najarogantniji putopisi Engleza, kojima se on tako svesrdno divio; ironično je, međutim, to što se slični prizvuci, uprkos drugačijoj vrednosti koja se pridaje reči "demokratija", mogu naći i u skorašnjim žestokim klevetama Balkana.

IV
OBRASCI PERCEPCIJE DO 1900. GODINE

Putopisna književnost postala je pomodni žanr i dala značajan korpus tekstova u čitavoj Evropi, s tim što je na najširi i najtopliji prijem naišla u Britaniji, koja je imala najbolju priliku da popularise određene stavove među relativno najbrojnijom publikom. Putopisnu književnost različitih zemalja nemoguće je proceniti nepristrasno, ali nema sumnje da su u Britaniji tokom nekoliko vekova putopisi bili na drugom mestu po čitanosti odmah posle romana; "iako putopisi ne spadaju u visoku književnost,... istorija engleske književnosti ovakvim delima s pravom daje posebno mesto, zato što ona, možda više od ostalih, u podjednakoj meri izražavaju nacionalne sklonosti i nacionalni karakter koliko i utiču na njega."[1] U XVIII veku skoro da nije bilo značajnijeg engleskog pisca koji nije napisao nekakvo putopisno delo, a treći erl od Šaftsberija smatrao je da su putopisi "glavna građa za opremanje biblioteke" i uporedio ih sa viteškim romanima iz vremena njegovih predaka.[2]

Ukoliko se shvate strogo kao istorijski izvor korisnih podataka, britanski putopisi nastali pre kraja XVIII veka ne mogu da izdrže poređenje sa ranijim pomnim i trajnim interesovanjem Nemaca i Francuza. To se može jednostavno objasniti vrlo diskretnim prisustvom Britanaca u politici na kontinentu, kao i činjenicom da je Britanija relativno kasno razvila odnose sa Otomanskim carstvom. S druge strane, tokom XIX veka britanski putopisi postali su informativniji i upućeniji čak i u poređenju sa ostalim evropskim putopisima. Međutim, po-

sebna pažnja koja im se pridaje nije rezultat njihovog kvaliteta ili značaja koji imaju kao istorijski izvori. Ti putopisi, istina, predstavljaju književnost najznačajnije svetske kolonijalne sile, ali je mnogo važnije to što je upravo preko ovih dela znanje o Balkanu preneseno širom engleskog govornog područja (što se u Evropi naziva anglosaksonskom tradicijom).

Kao što je već istaknuto, najveći deo onoga što je u Evropi tokom XV i XVI veka napisano o Otomanskom carstvu sastojalo se od političkih rasprava koje su uglavnom sastavljali učenjaci i diplomate sa zanemarivim neposrednim iskustvom, ili bez njega. Ovaj žanr stvoren je u Italiji, ali se ubrzo odomaćio i u Engleskoj, čemu su između ostalog doprineli osnivanje *Turske kompanije* (*Turkey Company*) 1581. godine i uspostavljanje trajnih diplomatskih odnosa 1583, početak "istinskog proboja svesti o svemu otomanskom u engleski duh".[3] "Opštu istoriju Turaka" (1603), koja je tokom XVII veka doživela nekoliko izdanja, sastavio je Ričard Nolz, čovek koji nikad nije nogom kročio na otomansko tlo, ali je njegova knjiga ništa manje postala "najtrajniji spomenik interesovanja elizabetanske Engleske za Otomansko carstvo".[4] Samo nekoliko decenija pre toga, talas emigranata iz Grčke nije u Engleskoj pobudio posebnu pažnju, i dok je grčka književnost uživala velik ugled, same Grke je pratio glas da su podmukle pritvorice. "U Šekspirovo vreme reč 'Grk' bila je sinonim za pokvarenjaka."[5]

Predstava koju su Englezi imali o Turcima podrazumevala je tokom XVI i većeg dela XVII veka tiraniju, samovolju, otimačinu, ropstvo, pirateriju, divljačka kažnjavanja, progone hrišćana, ali i egzotičnost i napade na islam. U isto vreme, bila je to i predstava o snazi, slika carstva u zenitu. Prošli su dani posle Lepanta, kada je Evropa na kratko likovala zbog pobede i uobražavala da se Otomani bespovratno povlače sa istorijske pozornice. Sedamnaesti vek počeo je sa pobunama i bezakonjem u Otomanskoj carevini, a završio se njenim laganim povlačenjem iz Evrope. No, taj se vek znatno teže odrazio na zapadne i središnje delove Evrope, rastrzane revolucijama, verskim sukobima i krvavim ratovima, da ne spominjemo ono što je u istorijski pojmovnik ušlo kao "kriza XVII veka". Time je uspostavljena ravnoteža moći između otomanske Turske i kontinentalnih država, koja će biti narušena tek krajem veka.

U engleskim putopisima tog vremena upadljiv je svestan napor da se stvori "objektivan" sud o svim civilizacijskim razlikama. U tom duhu Henri Blaunt piše "Put u Levant" (1636), kasnije okarakterisan kao "novo merilo pravičnosti i nepristrasnosti u engleskoj putopisnoj književnosti".[6] Opis putovanja na kom je Blaunt, sin osnivača oksfordskog *Trinity College*-a, i sâm obrazovan pravnik, bio dve godine ranije, u velikoj meri oličava Bekonovu empirističku filozofiju, koja tvrdi da se do znanja može doći jedino iskustvom, a da se uopštavanja moraju zasnivati na posmatranju. Veran ovom postulatu, Blaunt je odlučio "da posmatra veru, načine ophođenja i politiku Turaka", kako bi se uverio da li "turski običaji izgledaju onako apsolutno varvarski kako se nama predočava, ili možda ipak poseduju neku drugu vrstu učtivosti, različitu od naše, ali ništa manje visoku".[7]

Bio je ovo jedan od prvih pokušaja da se otomanski običaji opišu u kontekstu same te kulture, mimo uvreženih hrišćanskih predrasuda prema islamu; Blauntov prikaz "uklapa se u istoriju deizma u Engleskoj".[8] On ne skriva divljenje prema Otomanima kao "jedinom modernom narodu, narodu velikih dela, čije je carstvo kao nijedno drugo tako iznenadno osvojilo svet i stvorilo tako čvrste temelje". Kako sâm Blaunt kaže,

> ako postoji rasa rođena sa dovoljno duha da osvoji svet, mislim da je to turska... Velikodušni su skloni izvesnoj nadobudnosti, mada je ona ipak širokogruda. Ali, takvi su Turci, nemilosrdni prema svakom ko je prkosan, pa se zato često pogrešno kaže da su zveri; no, to nije istina, jer oni poniženje uvek prihvataju s blagošću. To sam utvrdio njima na čast, a meni na zadovoljstvo.[9]

Uprkos kritici i stalnom strahu da bi ga Turci mogli prodati u roblje zarad otkupnine, Blaunt zaključuje: "kad se ovo izuzme, Turčin je velikodušan, tople i iskrene naravi i nikad ne krši obećanja: Turčin će samo položiti ruku na grudi, bradu ili glavu ili će prelomiti hleb sa mnom, i sve i da imam stotinu života, mogao bih mu ih sve do jednog poveriti na reč, pogotovu ukoliko je pravi Turčin, a ne Mavar, Arapin ili Egipćanin."[10] Ovakva trpeljivost mogla bi se objasniti Blauntovim uverenjem da je njegov prevashodni zadatak nepristrasno posmatranje "Turaka". No, ako se ova ocena uporedi sa drugim, jasno je da iza blagonaklonosti prema Otomanima (koje Blaunt, kao i većina drugih putnika, zove Turcima) stoje i drugi motivi. Kako sâm Blaunt piše u uvodu, njegov drugi veliki zadatak jeste da se upozna "sa ostalim grupama koje žive pod Turcima, dakle sa Grcima, Jermenima, Francima i Ciganima, ali pre svega sa Jevrejima, rasom koja od svih drugih toliko odudara i po prirodi i po običajima, koja sebe glorifikuje i izdvaja od ostatka ljudskog roda i čuvena je po tvrdoglavosti i aroganciji".[11]

Ono što zapravo izbija iz Blauntovog prikaza jeste gotovo nesvesno divljenje prema političkom uspehu Otomanâ. Za njega oni imaju odlike superiorne nacije. Blaunt je lako mogao da se saživi s tim: vladalačka nacija u nastanku priznaje već afirmisanu. Ova sklonost izražena je u velikom delu putopisne književnosti i svakako je postojala i kod engleskih ambasadora na Porti, čiji je "načelni stav... prema otomanskoj vladajućoj klasi bio pun naklonosti, čak i odobravanja". Za sera Ričarda Balstrouda, stjuartovskog diplomatu, Konstantinopolj je "nameštenje koje donosi veću čast, pa čak i veću korist nego Pariz", a Vilijem lord Pedžet, ambasador od 1693. do 1703, smatra da su Turci "ozbiljni i ponosni": oni su ga u svim prilikama "primali i ophodili se prema meni veoma učtivo", tako da je uspeo da obavi "razumne, poštene poslove u zajedničkom interesu".[12]

Neke tri decenije posle Blaunta, Pol Riko napisao je svoje najveće književno delo, izveštaj iz prve ruke o *Današnjem stanju Otomanskog carstva* (1668), u kom deli Blauntovu nelagodu zbog toga što se "sve što ponašanjem, običajima i odećom odudara od onog što je u našim zemljama i našem vremenu poznato naziva varvarskim; jer [naše] predrasude potiču iz neznanja i želje da nam sve bude poznato i blisko". Riko dobro poznaje otomansko društvo, a njegov plodni spisateljski opus "napušta ton 'krstaških ratova', da bi se priklonio miroljubivom opštenju putem trgovine". Dakako, on i jeste pisao u vreme kad su i islam i Zapad savijali "poderane barjake krstaških ratova i džihada".[13]

Tokom XVIII veka intenzivirano je "miroljubivo opštenje putem trgovine", a putopisi su postali podrobniji i konkretniji, mada nisu doveli do drastičnih promena u mišljenju. Pisma ledi Meri Vortli Montegju sa Istoka objavljena su 1763. godine, neposredno pred njenu smrt, a verovatno su pre toga kružila u rukopisu. Ledi Meri bila je jedna od prvih putnika koji su uživali u antičkim piscima u autentičnosti njihove rodne grude. No, ona je stekla veliku slavu zato što je u Engleskoj uvela vakcinaciju protiv velikih boginja, praksa koju je upoznala kod Grka u Konstantinopolju. S druge strane, opet, kao žena britanskog ambasadora rado se družila i sa otmenim turskim društvom. Njen opis hamamâ u Sofiji, "ženskih kafea, gde se prepričavaju sve gradske novosti i raspredaju skandali", inspirisao je Engra za čuvenu sliku "Tursko kupatilo" iz 1862. godine. U hamamima Sofije ledi Meri se divila Turkinjama i njihovoj "blistavoj koži", dok je za bugarske seljanke koje je susretala rekla da "nisu ružne, ali imaju preplanuo ten", što je upadljiv primer estetske sklonosti prema klasi više nego prema rasi.[14]

Susret sa potčinjenim rasama izazivao je različite reakcije. Istovremeno je postojala i prirodna empatija sa vladaocima i tradicionalna netrpeljivost prema muslimanima, ali je veoma često prvi sentiment umeo da prevlada. Kako su posetioci većinom bili zadojeni klasičnim obrazovanjem, jasno je da su tragali za živim primerima uzoraka iz muzejâ antike. To se

pre svega odnosi na putnike koji su obilazili Evropu radi obrazovanja (tzv. *Grand Tour*), a težište takvih putešestvija se u drugoj polovini veka sve više pomeralo sa Francuske i Italije na Grčku.[15] Po rečima Roberta Ajznera, "započela je velika era putovanja u Grčku radi slikanja, pljačkanja, pisanja".[16] Pisci, odnosno *turisti* (reč je i nastala u ovo doba) uglavnom su nailazili na razočaranje, posebno kad su Grci bili u pitanju, i to ne toliko zbog odsustva svake fizičke sličnosti sa klasičnim uzorima, koliko zbog potpunog odsustva klasičnih manira. Diskontinuitet između starih Grka i iskvarenosti njihovih modernih naslednika ili, drugačije rečeno, jaz između salonskih očekivanja i opore stvarnosti, prisutan je u mnogim delima, i može se opisati kao razočarani filhelenizam i mnogo pre vremena kom je taj fenomen svojstven. Nigde to razočaranje klasičnog ukusa nije prožeto većim očajem nego kod Džona Morita, koji je, videvši smeh, ples i rvanje Grka na Peloponezu 1796, uzviknuo: "Gospode bože, kad bi neki slobodni stari Grk makar i na tren mogao da prisustvuje ovakvoj sceni, verujem da bi, osim ukoliko njegova sudba na drugom svetu nije izuzetno teška, preklinjao da se vrati".[17]

Samo su mlade devojke ljubazno pošteđene ovako nemilosrdnih sudova. Naprotiv, one se po pravilu opisuju kao zapanjujuće lepe – tradicija koja je verno poštovana i zbog koje Grkinje i danas imaju sasvim zgodnu reputaciju. Opisujući Grkinje u okolini Izmira 1794. godine, Morit, inače ojađen grčkom rasom, piše:

> Vi ćete me, naravno, pitati da li grčke lepotice zaista zaslužuju reči hvale koje im se uglavnom upućuju. Zaslužuju, itekako: a da ste bili s nama, i vi biste se, verujem, složili da lica ovih seoskih lepotica daleko prevazilaze lica žena iz svih salona koje ste ikad videli. Sve imaju lepe oči i zdrave zube, ali najveća njihova lepota jeste njihovo držanje... Takav izraz blagosti i inteligencije teško da sam ikad bio u prilici da vidim, i on se preliva u nijansama i sa hitrinom koju nijedan slikar ne može da dočara... Osim toga, njihova elegantna nošnja nimalo ne podseća na seljačku, a združena sa otmenošću držanja i ponašanja, navela nas je da pomislimo da se nalazimo među prerušenim plemkinjama."[18]

Ovakve izjave više govore o maštarijama mladog, zdravog engleskog aristokrate klasičnog obrazovanja na prelazu između prosvetiteljstva i romantizma nego što govore o čarima Grkinja s kraja XVIII veka. One, međutim, jasno ilustruju klasno obeležen stav prisutan, mada u različitoj meri, u većini putopisa. Formula "prerušene plemkinje" odnosila se samo na Grkinje, dok je odsustvo plemićkih crta bila glavna zamerka grčkim muškarcima, a prisustvo najveća hvala koja se mogla uputiti otomanskoj vlasteli. Tako je i stvoren popularni slogan *"Johnny Turk was a gentleman"*. Morit je u Atini najpre stanovao zajedno sa britanskim konzulom "koji je siromašan i Grk, dve okolnosti koje spojene uvek daju hulju". Grci se bez izuzetka opisuju kao varalice i pokvarenjaci, iako je jedina krađa koja se zaista spominje blagonaklon izveštaj o tome kako jedan britanski trgovac dolazi do antičkih mermernih statua: "Nešto ukrademo, nešto kupimo, a one potom u velikom broju krase naš dvor".[19]

Ne želim da se upuštam u veliku aferu sa Elginovim mermernim statuama, ali samo podsećam na reči kojima je arheolog Edvard Dodvel opisao reakciju lokalnog življa: "Atinjani uopšte, pa čak i sami Turci, žalili su zbog nastale štete, i glasno su i otvoreno krivili svog vladara što je dao dozvolu za to!"[20] No, vladar je nepravedno ili bar prestrogo optuživan: fermanom koji je on dao lordu Elginu dozvoljava se grupi slikara da postave skele oko antičkog hrama, da kopiraju ornamente i figure u gipsu, da izmere ostatke drugih razrušenih zdanja, da iskopaju temelje kako bi otkrili natpise, a tek na kraju ovog podugačkog spiska eksplicitno je navedeno da neki komadi kamena sa starim natpisima ili skulpture mogu da se odnesu. Operacija merenja i crtanja hitro je reorganizovana u operaciju demontiranja. Jedan drugi putnik, Edvard

Klark iz Kembridža, izveštava kako je dizdar, primetivši nestanak jedne naročito lepe metope sa Partenona, "pustio suzu i rekao najdirnutijim glasom '*Telos*!', stavljajući nedvosmisleno do znanja da ga ništa neće navesti da odobri dalje pljačkanje ovog zdanja".[21] Sâm Dodvel nije bio naročito sentimentalan prema Grcima niti prevelik čistunac kad je sastavljao svoju zbirku bronzanih i mermernih statua, keramike i novčića. Zbog široke ruke u davanju mita bio je poznat kao "Frank-parajlija", a veći deo njegove zbirke prodat je imućnijim ili zagriženijim kolekcionarima: njegove vaze (143 komada, uključujući i čuvenu "Dodvelovu vazu") kupila je minhenska Gliptoteka, dok su drugi predmeti prodati prestolonasledniku Bavarske.[22]

Opis širokogrudosti Turaka upadljivo se razlikuje od opisa njihovih podanika Grka. Tokom boravka na Lezbosu, Moritovo društvo je, sito lošeg smeštaja, uspelo da se samo pozove kod lokalnog age, koji ih je lepo primio. Bogata večera sa izvrsnim kiparskim vinom ublažila je Moritovo gađenje prema Levantu: "Počeo sam da shvatam da u svim nacijama postoje džentlmeni. Ove age žive veoma udobno. Kuće su im velike, dobre i prilagođene klimi... Imaju puno konja, vole da idu u lov sa sokolovima, a često imaju i čitave tri ili četiri stotine slugu, uključujući i kmetove-seljake." U Tesaliji i Beotiji Morit se zgrozio kad je video neka bedna sela u kojima žive Grci i Jevreji. Grci su svoju samoupravu sprovodili na tako nitkovski način "da smo stali da tražimo Turke onako usrdno kako bismo na nekom drugom mestu potražili Engleze... Uveravam vas da su Turci mnogo časnija rasa, tako da mi se čini da bi se u ovoj zemlji teško dalo živeti da njom upravlju Grci i Rusi". Morit ovo ponavlja u još jednom detaljnom pismu iz 1795:

> Dobro nam je ovde sa Turcima, a posebno sa upravnikom grada, koji nas je pozvao kod sebe, poslao nam divljač, organizovao lov u našu čast, ponudio nam pse, konje itd. i koji je jedan veoma vedar, srčan čovek. Često svratimo kod njega da pušimo i izuzetno se slažemo. Stvarno ću još postati musliman. Ako su neznalice, krivica je do njihove vlasti i vere, ali ću uvek tvrditi da nisam video nadareniji i muževniji narod. Njihovo držanje, od najvišeg do najnižeg čoveka, držanje je gospodara, što oni i jesu, a u njihovoj učtivosti ima nekog dostojanstva i srčanosti, od muškarca muškarcu; a ja u sebi zaista imam dovoljno engleske krvi da gotovo poželim da šutnem nekakvog Grka zbog ulagivačke servilnosti koju on smatra uljudnošću.[23]

Ono što je još kod Blaunta izgledalo kao nesvesno priznanje koje vladarskoj rasi odaje vladarska rasa u nastanku, ovde se svesno i otvoreno artikuliše. Jedina razlika je blaga promena uloga: nacija koja vlada svetom priznaje vladarsku naciju koja je već polako na zamaku. Moritove stavove delio je velik broj engleskih putnika, mada njegova svesna grubost, posledica aristokratske arogancije i mladosti, nije toliko izražena u opisima drugih njegovih sunarodnika. I oni su uglavnom bili više naklonjeni Turcima nego Grcima, i ne samo što su kod Grka prezirali odsustvo klasičnog obrazovanja i bliskosti sa klasikom, nego im se i njihova iskvarena vera činila potpuno neprihvatljivom. Grci su svadljivi, neljubazni, servilni, neznalice, sujeverni, lenji, pohlepni, podmitljivi, skloni spletkarenju, prljavi, nezahvalni i lažljivi.[24] No, uprkos tome, XIX vek doneo je intenzivnije i redovnije kontakte sa balkanskim narodima, zahvaljujući trgovini i pojačanim političkim, vojnim, verskim i obrazovnim aktivnostima. S tim u skladu i izveštaji putnika su kompetentniji, a ponekad se odlikuju i dubokim razumevanjem i istinskom ljudskom saosećajnošću.

Velika ljubav Englezâ tokom druge decenije veka bila je upravo Grčka. "Svi smo mi Grci", kaže Šeli u uvodu u pesmu "Jelada", napisanu ubrzo po izbijanju ustanka u Grčkoj. Šeli nikad nije kročio u Grčku. Oni koji jesu, često bi se setili Šatobrijanove maksime: "Ne idite u Grčku, *monsieur*, osim kod Homera. To je najbolji način." K. M. Vudhaus okarakterisao je engleski filhelenizam kao kratku cezuru u tradiciji "predra-

suda i ravnodušnosti": "Pre no što je Bajron zapalio baklju i nakon što je ona ugašena, filhelenizam nije postojao, iako kakvo-takvo interesovanje za Grčku jeste." Ta zainteresovanost bila je proizvod klasicizma, obrazovnih putovanja (*Grand Tour*), ali je ona bila i strateški interes za istočni Mediteran, najpre u strahu od Francuske, a kasnije uglavnom od Rusije; to, međutim, nikad nije bila zainteresovanost za samu Grčku. Ljubav prema Grčkoj sjajno je opisao Vudhaus: "Oni su voleli Grčku svojih snova: zemlju, jezik, starine, ali ne i ljude. Kad bi ti ljudi samo malo više ličili na britanske učenjake i džentlmene, priželjkivali su oni, a ako to već ne mogu, što i jeste preterano očekivati, kad bi samo malo više ličili na svoje pretke, ili, još bolje, kad ih uopšte ne bi ni bilo."[25]

Pre izbijanja bune preovladavalo je mišljenje da bi nezavisnost bila preuranjena sve dok Grci ne steknu bolje obrazovanje. To su mišljenje zastupali ne samo Evropljani, nego i neki čelnici grčkog prosvetiteljstva, pre svih Adamandios Korais. Tokom samog rata, saosećanje sa Grcima je poraslo, pothranjivano progrčkim novinama i pamfletima: "Tako su se Grci pridružili Špancima, Italijanima i Latinoamerikancima (mada ne i Ircima), potlačenim nacijama za kojima britansko srce treba da pati, a britanski džep da se otvori." No, ljubav je kratko trajala. Samo nekolicina filhelenista izdržala je do kraja rata, a još je manji broj onih koji su ostali u Grčkoj da bi učestvovali u stvaranju nezavisne Grčke. Epiteti koji su se ranije koristili za Grke, i koji ni izdaleka nisu nestali tokom filhelenskog zanosa, ponovo su izronili u punom svetlu. Nova zamerka sada je glasila da Grci nisu u stanju da sami vladaju, posebno zbog nespretnosti s kojom su moderne grčke institucije vodile politiku. Nekoliko decenija po ostvarivanju nezavisnosti, filhelenizam je postao stran i dalek, a putnici su radije obilazili Konstantinopolj i unutrašnjost. No, postojala je i suštinska razlika, pošto se pitanje obnavljanja otomanske vlasti nije ni postavljalo; grčka nezavisnost bila je svršena stvar.[26]

Nećemo se upuštati u problem međusobne uslovljenosti spoljne politike i javnog diskursa; dovoljno je reći da postoji jasna podudarnost između izveštaja većine britanskih putnika i glavnih trendova u spoljnoj politici. Četvrta decenija XIX veka donosi prekretnicu i u britanskoj politici na Bliskom Istoku i u putopisnoj književnosti. Do polovine XVIII veka veze između Engleske i Otomanskog carstva bile su uglavnom trgovačke, dok su diplomatske dužnosti tek s vremenom dobijale prioritet.[27] Pred kraj XVIII veka, Velika Britanija postala je vodeća svetska industrijska i trgovačka nacija, a po Napoleonovom porazu i širenju prekomorskih kolonijalnih poseda i najveća kolonijalna sila. Svoju politiku usmerila je na jačanje "*pax britannica*". Na evropskom kontinentu, ova politika je imala za cilj održavanje sistema "ravnoteže moći", a Otomansko carstvo je postalo jedan od njegovih najvažnijih faktora. Međutim, sve do tridesetih godina XIX veka Britanija nije jasno artikulisala spoljnu politiku prema Otomanskom carstvu. Tek sa stupanjem Rusije na političku pozornicu Evrope, kao i sa njenim teritorijalnim uspesima na štetu Otomanâ, određen je konačan kurs. Posle 1830. godine britanska spoljna politika nije radikalno promenjena, ali je definitivno počela da se zalaže za očuvanje integriteta i nepovredivosti Otomanskog carstva.[28] Značajno uvećanje britanske moći navelo je Palmerstouna da polovinom XIX veka pokuša da "naruši svetsku ravnotežu moći, u nadi da će to najaviti epohu globalne britanske hegemonije i potkopati pseudoliberalni *status quo* u matici".[29]

Takođe je primetna i politizacija mnogih putopisnih izveštaja u ovom periodu. Većina je snažno obojena piščevim političkim stavovima, koji gotovo nikad ne odudaraju od zvanične linije – osim kad se trude da je prevaziđu, kao u slučaju istaknutog turkofila i opsednutog rusofoba Dejvida Urkarta. U političkom smislu se putopisi iz XIX veka, sa manjim izuzecima, "zadržavaju na onome što je javnost ionako već prihvatila kao istinito", kako se Barbara Jelavič izrazila.[30] U ovoj podugačkoj

panorami zapadnjačkih sudova o Otomanskom carstvu i o Balkanu mogao bi da nas osveži glas sa druge strane. Na smeni vekova, Alen Apvord prenosi svoj susret sa jednim turskim državnikom, poznatim po oštroumnosti, koji mu je rekao: "Primetio sam da Vaša vladajuća klasa uvek uspe da natera ljude da misle ono što ona hoće da misle." Apvord je bio sličnog mišljenja: "Uprkos postojanju Skupštine i štampe, trenutno verovatno ni u jednoj zemlji birokratija nema takvu neograničenu moć a javnost tako slab uticaj kao u Engleskoj".[31]

Urkartova potonja karijera predstavlja najrečitiji primer osujećenog filhelenizma. Pošto je gotovo položio život za grčku stvar (a njegov brat zaista i jeste), on je naknadno otkrio Otomane i obasuo ih svojim preteranim i opsesivnim strastima. U Urkartovom remek-delu, *Duh Istoka*, čitav stereotip je izokrenut. Ne snosi više turska tiranija krivicu za servilnost Grka, već je grčka servilnost pokvarila jednostavnost turskih pastoralnih običaja.[32] Izgleda da je Urkart smatrao sebe lično odgovornim za slabljenje Otomanskog carstva.[33] Počeo je da se iskupljuje za to, zastupajući sada s nesmanjenim žarom stvar Otomanskog carstva protiv Rusije. Urkartove aktivnosti na Istoku ne samo što su uživale prećutnu podršku britanske vlade, nego su i njegovi vatreni antiruski prilozi u novinama drastično preokrenuli javno mnjenje i donekle uticali na spoljnu politiku, što je jedan od prvih primera za uticajnost štampe.[34] Bendžamin Dizraeli, s druge strane, ni u jednom trenutku nije bolovao od infektivnog filhelenizma: njegov prezir prema nacionalnim pokretima bio je trajan i postojan. Tokom obrazovnog putovanja 1830. godine on se čak dobrovoljno prijavio u otomansku vojsku kada je ova trebalo da slomi bunu u Albaniji. U Janjini je bio primljen kod velikog vezira, a u dnevnik je zapisao kako je "oduševljen što ga ceni čovek koji dnevno odrubi glave polovini stanovništva u pokrajini". Budući sklon imperijalnim ekscesima, Dizraeli ih nije samo odobravao kao mladi putnik, nego ih je kasnije, na kormilu Britanske Imperije, i vodio.[35]

Međutim, politika nije ostavila dubljeg traga na knjigu koja će se po anglosaksonskom svetu pročuti kao uzor putopisa: *Eoten* Aleksandra Kinglejka. Pošto ga je Istok oslobodio "ustajale evropske civilizacije", Kinglejk je rešio da opiše svoj put po Srbiji, Bugarskoj, Grčkoj, Turskoj, Kipru, Libanu, Palestini, Egiptu, Jordanu i Siriji od 1834. do 1835. godine. Od preko dve stotine stranica ovog dela, jedva je deset potrošeno na deo puta preko Balkana do Konstantinopolja. Iako su Kinglejk i njegov saputnik likovali zbog svog "očaravajućeg bekstva" iz "evropeizovanih zemalja" i uživali u putovanju na Istok, koji je njima postao "način življenja", često bi ipak, putujući od Zemuna do Konstantinopolja, "zaboravili Stambol, zaboravili svo Otomansko carstvo i prosto se sećali starih vremena... Sprdali bismo se sa Kitsom, Lerijem Milerom i Ouksom, jahali smejući se na sav glas i razgovarali sa svečanim srpskim šumama kao da smo kod kuće".[36] Kao što je primetio jedan kasniji kritičar "kinglejkovske rase", Kinglejk je bio stranac u kulturi kroz koju je prolazio, ali je upravo "to samodopadljivo tuđinstvo tako zabavljalo njegove čitaoce" i donelo mu "pozive na brojne prijeme, pošto je već tako dražesno pothranjivao kulturne predrasude svoje publike".[37] Srbija i Bugarska samo su kulise za početak egzotične pustolovine; one same nisu posebno zanimljive i ne mame čoveka "da 'pusti suzu' nad grobom 'nekad sjajnog' ko-zna-koga ili da 'oda dužno poštovanje' bilo čemu živom ili mrtvom; nema srpskih ili bugarskih pisaca koje bi bilo velika bruka ne upoznati". Isto tako ni krajolik ne obiluje vrednim klasičnim spomenicima:

> Jedino iole zanimljivo javno zdanje na našem putu novijeg je datuma, ali kažu da je dobar primer orijentalne arhitekture; piramidalnog je oblika i sačinjeno je od trideset hiljada lobanja pobunjenih Srba sa (kako mi se čini) početka ovog veka; nisam sasvim siguran u ove podatke, ali mislim da je prva lobanja ugrađena 1806. godine. Stid me je da priznam da smo u tami ranoga jutra i ne znajući prošli pored ovog vrhunskog umetničkog dela, pa smo tako nečasno pro-

pustili da se nadivimo "jednostavnoj veličini graditeljeve zamisli" i "jedinstvenoj lepoti rezbarije".[38]

Sve ovo izgovoreno je sa ironijom i poslovičnom aristokratskom neosetljivošću, ali je daleko od osude balkanskog varvarstva, učestale početkom idućeg veka; daleko je, takođe, i od ma kakvog izliva moralnog zgražavanja nad Otomanima koji su vinovnici ovog zločina, a čemu su neki Kinglejkovi sunarodnici nekoliko decenija kasnije bili itekako skloni. Deset godina posle Kinglejka, Vilijem Mejkpis Tekeri prokrstario je Sredozemljem na brodu *Iberija* i iskrcao se na grčko kopno u Atini. Iako poznat kao jedini istaknuti romanopisac XIX veka koji je stekao tradicionalno klasično obrazovanje, Tekeri nije bio naročito zainteresovan za spomenike klasične starine. Njegovu pažnju mnogo je više privukla tadašnja palata grčkog kralja: "Ovo mesto je po oronulosti nadmašilo Irsku, a to već nešto znači. Kraljeva palata je ogromno omalterisano zdanje na nekakvom trgu, sačinjeno od šest kuća, tri magarca, nijednog puta niti izvora vode (osim na slici koja prikazuje krčmu)." Tekeri nije bio ništa više zaniteresovan ni za ostatak Sredozemlja; "ponašao se kao buržoaski solipsista".[39]

Edvard Lir stekao je slavu kao nadareni pejzažista (mada se pročuo i po ornitološkim crtežima, a deca ga pamte po "Knjizi budalaština"). Pejzaži su mu bili cenjeni po smelosti i oštrom zapažanju. Većina njegovih izvrsnih crteža, akvarela i ulja nastala su na putu po Albaniji i Grčkoj četrdesetih i pedesetih godina XIX veka.[40] Lir je pokazivao mnogo manje sklonosti ka ljudima i retko ih je prikazivao, osim kada su se uklapali u slikovitost (njegova omiljena reč) pejzaža: "Svaki slikar treba da obiđe Akroceraunij u – dok to ne učini, neće znati da postoje najveličanstveniji krajolici divlje, ali klasične slikovitosti, svejedno da li su u pitanju ilirske ili epirske planine ili njihovi stanovnici; samo neka uzme dobrog vodiča, inače može i da se ne vrati." Stoga je Lir unajmio slugu Albanca, Đorđa Kokalija, "polucivilizovanog Suliota nalik na divljeg

Roba Roja", koji mu je bio vatreno odan. Međutim, u krajevima koji su izgledali pitomije i civilizovanije, Lir se zgražavao nad "polutanskim izgledom svakog čoveka i stvari", što je postalo diskretan refren u mnogim opisima.[41]

U kompleksnom spletu spoljne politike, diskursa putnikâ i javnog mnjenja, različite strane ovog trougla su u različitim periodima imale ulogu *aktera* (izvora uticaja) i ulogu *cilja* (njegovog primaoca).[42] Kada su izveštaji putnikâ uticali na javno mnjenje, oni nisu uvek prosto ponavljali i popularisali zvaničnu spoljnu politiku. Zapravo, uvek je postojao čitav spektar britanskih sentimenata prema Istoku i teško da postoji neka grupa ili nacija koja u *nekom* trenutku nije uživala podršu *neke* grupe engleskog društva, mada se načelno može reći (uza sve neminovne izuzetke prilikom ovakvih uopštavanja) da su aristokrate uglavnom bile turkofili, dok je liberalna srednja klasa bila naklonjenija hrišćanskim narodima.[43] Važan izuzetak, preteča značajne, mada kratkotrajne promene u tradiciji britanske spoljne politike, bila je serija javnih predavanja koja su posle opsežnih putovanja po Balkanu, posebno po Bugarskoj, Srbiji, Bosni i Makedoniji između 1861. i 1863. godine, održale dve putnice, Džordžina Mekenzi i Adelina Irbi. Godine 1867. objavljena su njihova popularna i uticajna *Putovanja po slovenskim pokrajinama Turske u Evropi* sa ilustracijama Feliksa Kanica. Ova knjiga je britansku publiku upoznala sa praktično nepoznatom temom: sa patnjom potčinjenih slovenskih naroda.

Ne bi bilo preterano reći da su ove dve putnice engleskoj publici otkrile južne Slovene, budući da je ona još 1860. tek "nejasno nazirala da je čitav Balkan naseljen Turcima ili Grcima", pri čemu su u ove potonje spadali svi ne-muslimani.[44] Avgusta 1862. godine, dok su bile u poseti čuvenom manastiru Rila, Mekenzijevu i Irbijevu primio je iguman Neofit Rilski, čuveni pedagog i jezikoslovac, plodan pisac i autor prve gramatike bugarskog jezika. On je bio zabrinut glasovima da su muslimani spalili manastir u Cetinju. Pošto su ga gošće uveri-

le da Francuska to ne bi dozvolila, on je uzviknuo: "Francuska možda i ne bi, ali Engleska!" Dame su uzvratile da "nezainteresovanost Engleske za Slovene hrišćanske vere najvećim delom potiče iz neznanja – iz toga što niko zapravo ne zna za njih". Po Neofitovom odgovoru vidi se da je on bio svestan zamršenosti politike velikih sila: "Pa ipak, šteta je da tako velika zemlja, čija deca mogu slobodno da putuju kud god im je volja i da objavljuju što god im je volja, ostaje u tako dubokom neznanju kad su u pitanju *hrišćani*, dok u isto vreme održava tako dobre odnose sa *Turcima*."[45]

Mekenzijeva i Irbijeva ne samo što su otkrile južne Slovene, nego su postale i njihove vatrene zagovornice: "prodrle su u udaljene krajeve zemlje, videle turobnost, sirotinju i bedu hrišćana Slovena, i nisu se zadovoljavale uglađenošću i jednostavnim objašnjenjima turskih zvaničnika". Jedna je bila ćerka baroneta, druga unuka pera, a obe "prave dame viktorijanskog doba: čvrsto su bile odane svojoj veri, čvrsto su verovale u napredak, u svoju naciju i poreklo; motivisala ih je svest o njihovom poslanju, bile su opsednute njime". One nisu samo želele da prosvete englesku publiku, nego da prosvete i ljude za koje su se angažovale. Godine 1869. u Sarajevu je otvorena škola za devojčice pravoslavne vere, a kad je Mekenzijeva umrla 1874, škola je postala životna opsesija Irbijevoj, koja je upravljala ovom ustanovom sve do smrti i sahrane u Sarajevu 1911. godine. U narodu Bosne Irbijeva je pronašla svrhu kojoj se vredelo posvetiti i postala je njegov nepokolebljiv zatočnik, iako nikad nije zaboravila svoju klasu i svoju zemlju; bila je "ponosno svesna svog višeg porekla, vaspitanja i kulture". Bosanci su za nju uvek ostali "polu-varvari", i uprkos svem njenom trudu da stvori "bolju klasu seljanki", uvek je "nepoštenih bilo više nego poštenih", a "nesposobnost da vredno rade" ostala im je trajna mana.[46]

U roku od jedne decenije, javno mnjenje se tako promenilo da je Vilijem Gledston u uvodu za drugo izdanje *Putovanja* (1877) zapisao da "sada gotovo svi, spremno ili s oklevanjem, priznaju da u razmatranju pitanja Otomanskog carstva ne smemo da ignorišemo stanje u kom se nalaze potčinjene rase".[47] Pre toga su čak i najbliži prijatelji Adeline Irbi, uključujući i Florens Najtingejl, njen žar i političko angažovanje u Bosni i Srbiji posmatrali s nelagodom i sumnjičavošću. No, čak je i tu došlo do promene: "u leto 1876. više se nije smatralo nedoličnim da imate prijatelje među 'polu-varvarima', niti ekscentričnim da poznajete turske pokrajine ili srpski jezik."[48] Počele su da se objavljuju knjige o južnim Slovenima, koje su donosile nove informacije i otvoreno kritikovale britansku vladu što tako malo pažnje posvećuje nacijama koje će u budućnosti vladati poluostrvom.[49]

Kriveći štampu što "sistematski ignoriše mnogobrojne dokaze o sramnim turskim zločinima u Bugarskoj", posebno krvavo gušenje Aprilskog ustanka 1876. godine, Gledston zaključuje da je "sada već opšte poznato da se u toj nesrećnoj pokrajini nastavlja vladavina terora". On ukazuje i na očajno stanje u Bosni i Hercegovini, gde je "više od trećine stanovništva u izbeglištvu ili bez doma" i gde se "okrutnost... sve više vezuje za tursko ime kao njegov neodvojiv epitet".[50]

Posle stravičnih masakara u Bugarskoj, vikontesa Emili Strengford osnovala je fond za pomoć bugarskim seljacima, koji je, zajedno sa Američkim misionarskim društvom u Samokovu i njegovim predsednikom Džejmsom Frenklinom Klarkom, delio odeću i drugu pomoć ugroženima. Najmlađa ćerka admirala ser Frensisa Bofora, Emili En je, pre no što se udala, putovala i podrobno pisala o Istoku, te joj je, kao potomku Boforovih iz doba krstaških ratova, Patrijarh Jerusalimski dodelio orden Svetog groba. Njen suprug, Persi Elen Frederik Vilijem Smajt, bio je osmi vikont od Strengforda i sin čuvenog britanskog ambasadora u Konstantinopolju i Sankt-Peterburgu tokom dvadesetih godina XIX veka; on sâm bio je jedan od najobrazovanijih filologa i etnologa svog doba. Temeljno je poznavao persijski, turski, arapski, avganski, hindi i savremeni grčki, a donekle i slovenske jezike, i bio je

ataše i sekretar britanske ambasade u Konstantinopolju tokom četrdesetih i pedesetih godina XIX veka. Pošto je preuzeo plemićku titulu, nastavio je da živi "životom derviša" u Konstantinopolju sve do ženidbe početkom šezdesetih. Svoje viđenje istočnog pitanja objavljivao je u brojnim prilozima u *Pall Mall Gazette* i u *Saturday Review*. Mada je sebe smatrao antifilhelenistom a profiloromejem (praveći tako značajnu razliku između apstraktnog prenemaganja prema imaginarnoj prošlosti i aktivnog angažovanja u aktuelnim problemima grčke nacije), Strengford je smatrao da budućnost jugoistočne Evrope pripada Bugarima, "najbrojnijoj i najperspektivnijoj zajednici hrišćana u Turskoj".[51]

Deleći uverenja svog pokojnog muža, vikontesa od Strengforda posvetila se dobrotvornom radu, jednoj od velikih vrlina koliko i modi viktorijanskog društva. Iako se njena misija sastojala "jedino i isključivo od dobrotvornog rada i praktične pomoći sabraći u nevolji", ledi Strengford je bila "rešena da izbegne sve što bi moglo da nalikuje pokušaju da se ovi narodi približe Zapadu ili da se veštački dovedu do nivoa višeg od onog do kog su i sami stigli". Da su Bugari zaista "glup narod, apatičan i tup", ona bi iskoristila priliku da ih malo animira; no, kako oni i sami gore od želje za napretkom, treba ih samo malo ohrabriti. Posebno ju je impresionirala njihova glad za obrazovanjem, koja joj se učinila "najuočljivijom odlikom bugarskog karaktera... Kumili su da im se izgradi škola pre no što su zatražili sopstveni krov nad glavom."[52]

Za ledi Strengford Bugari su "čudna mešavina vrednoće i štedljivosti s jedne, i lenjosti i apatije s druge strane; čas mogu da se učine kao pravi orijentalci, čas kao pravi zapadnjaci". Čvrsto verujući u ideju napretka, ona je smatrala da bi sa slobodom i nezavisnošću "sve njihove mane – grubost, bezosećajnost, apatičnost, pa čak i sklonost prema piću – nestale kao rukom odnesene, i tada bi se prava nacija pojavila u punom sjaju". Sve mane koje je vikontesa od Strengforda tako

blagonaklono opisala, večne su i "internacionalne", jer se mogu pronaći kod svih siromašnih i izrabljenih seljaka širom kugle zemaljske. Dok bi čak i najmanja sumnja u plemenitost i milosrđe ledi Strengford bila i više nego niska (ona je kasnije, tokom Rusko-turskog rata, osnivala bolnice za turske vojnike, otvarala bolnice u Kairu i Bejrutu i pokrenula Nacionalno društvo za obrazovanje bolničarki za siromašne), njen *Izveštaj* ilustruje neke protivrečnosti zbog kojih se viktorijanskom dobrotvornom radu često pripisuje licemerje. Naime, jedne nedelje je 46 bugarskih dečaka "klase nešto iznad seljačke, čiji su roditelji bili dobrostojeći pre no što im je uništen sav imetak", došlo da joj zahvali za odeću koju su dobili i otpevalo nekoliko pesama u znak zahvalnosti; no, nju je bilo stid da ih gleda u "dugim crnim odorama, kako liče na pingvine, a pevaju tako lepo i ozbiljno. Bilo mi je žao što mi ti dobri Englezi koji su im poklonili odeću nisu poslali neke malo prikladnije stvari", a ne pakete pune "starih, izbledelih, isenjenih muslinskih haljina, dečje čarapice bez peta ili prstiju, cipele bez đona, jeftine stvari, musave krpice i rasparene rukavice".[53]

Posebno je zanimljivo kako se u drugoj polovini veka otkriće potlačenih hrišćanskih naroda podudarilo sa otkrićem viktorijanskih siromaha, što važi i za odgovarajuće diskurse. Baš kao što su "većim delom XIX veka Englezi gledali siromaštvo i smatrali ga moralno prihvatljivim zato što su ih izdresirale protestantska vera i politička ekonomija", tako se i politički *status quo* na Bliskom Istoku mogao tolerisati. Analogno žučnoj debati o dve nacije engleskog društva javila se i svest o postojanju "drugih nacija" na Balkanu, iako je u oba slučaja prevladavalo uverenje da se tu "malo šta može učiniti preko dobrotvornog rada na koji bi se Maltus mrštio".[54] No, nije dobrotvorni rad bio jedino korisno sredstvo ideološkog samoodržanja Engleza. Istok je nudio i mogućnost da se kompleksni problemi sa kojima se engleska kolonijalna metropola susretala u tom trenutku prevedu na jednostavniji je-

zik: irski problem pretvoren je u makedonski, moda brige za sirotinju pretvorena je u brigu za potlačene narode, feministički pokret usredsredio se na život u haremima, kajanje zbog Indije ili Burskog rata pretvorilo se početkom veka u osećaj krivice zbog zverstava koje su počinili Turci.[55] Heri Tomson tokom putovanja po Bosni, Hercegovini i Makedoniji žali što "sve balkanske države Englesku s pravom smatraju prijateljem Turaka a neprijateljem njihovih podanika hrišćana", i zaključuje da je zbog opsednutosti posedima u Indiji i zbog ljubomore prema Rusiji "Engleska više od ma koje druge evropske sile odgovorna za bedu i patnju onih delova Balkanskog poluostrva koji još uvek nisu uspeli da zbace turski jaram".[56] Jedan drugi Englez ovako je sažeo emotivan stav Engleske po pitanju raznih nacionalnih grupa na Balkanu:

> Manjinski narod uvek je imao uspeha. On je dirnuo dva različita instinkta u engleskom karakteru, jedan plemenit, drugi manje plemenit. Prvi je naša autentična, mada možda nepotrebno sentimentalna želja da pomognemo najnižim slojevima društva, a da se prethodno ne raspitamo da li su oni toga i vredni. Drugi je sposobnost nekih od nas da umirujemo savest zato što smo zanemarili manje egzotične siromahe iz istočnih predgrađa Londona tako što ćemo se zainteresovati za egzotične siromahe sa istoka Evrope.[57]

Revolt javnosti, posebno Gledstonov, nije naveo britansku vladu da se angažuje u Bugarskoj ili u Bosni, ali je 1880. godine doveo Gledstonovu Liberalnu stranku na vlast, nakon što je predizborna kampanja u oblasti Midlodijan pokazala značaj novog masovnog biračkog tela, kao i moć štampe, pošto ova prenosi političke govore. Spretno koristeći balkansko pitanje (mada se istovremeno iskreno, skoro opsesivno saživljavao sa dalekim narodima), Gledston je počeo da se zalaže za moralniju spoljnu politiku.[58] Žestini napada Gledstonovih simpatizera na Dizraelija potpuno je odgovarala žestina optužbi koje su turkofilna javnost i štampa upućivale Gledstonu (čak su ga optužili da je ruski agent). Ako postoji pouka koja bi se mogla izvući iz bosanske krize od pre 120 godina, ona bi se više odnosila na domaće imperative koje spoljna politika velikih sila mora da poštuje nego na "iskonska neprijateljstva".

Nevezano sa političkom celishodnošću, u percepciji Balkana postoji i izvesna evolucija, a posmatrači su neretko zastupali i protivrečna gledišta. No, iako su na političkoj sceni bili prisutni i tako uticajni ljudi kakvi su Mekenzijeva i Irbijeva, Gledston, vikont i vikontesa od Strengforda i drugi, njihov diskurs nije bio mnogo uticajan. Jedan britanski novinar ovako je sažeo svoja shvatanja pre no što se preobratio u simpatizera Bugara: "Otišao sam u Bugarsku pun predrasuda koje su (ako sam ih i imao) išle u prilog Turcima, što je sklonost kakvu ima svaki prosečni Englez."[59] Još je manji bio broj istinskih preobraćenika: "Štaviše, ubeđenje Engleză da su svi južni Sloveni inferiorni polu-varvari i jeste bilo kamen spoticanja za svako rešenje problema Turske i njenih evropskih pokrajina."[60]

Dve godine pošto je izašla knjiga Mekenzijeve i Irbijeve, kapetan Stanislas Sent-Kler i Čarls Brouñ objavili su izveštaj koji je strastveno zagovarao potpuno drugačije stavove. Njegova je namera bila da pokaže koliko su nepravedne optužbe na račun loše turske uprave; on apeluje na Evropu da najpre prouči Turke, pa da "tek onda sudi o njima, a ne da se pouzdaje samo u svedočenja filhelenistički nastrojenih putnika i štampe". U dopunjenom izdanju, nekih dvanaest godina kasnije, spominju se i američki misionari kao još jedan izvor dezinformacija, a nezadovoljstvo hrišćana objašnjava se isključivo kao posledica ruskih mahinacija.[61] Ruskih predstavnika ima svuda, a čak se i bugarsko-grčki raskol tumači kao ruska manipulacija, iako su mu se Rusi snažno suprotstavljali. Hrišćanstvo se na Istoku deformisalo od religije u tajno društvo, nalik fenijanstvu. No, čak su i fenijanci bolje prošli od hrišćana na Balkanu, kojima je osporavana svaka istorija: "težnje Iraca svakako su mnogo legitimnije od težnji raje, koja

nema istorije, pa tako ni domovine".[62] Posebno su Bugari, ti "bezgrešni ljubimci Rusije", postali predmet mržnje:

> Snažne ali teške građe, širokih ramena i oblih leđa, medveđeg koraka, grubih i tupih crta lica, gustih brkova koji pokrivaju čulne usne, brade koja se brije jednom nedeljno, sitnih žmirkavih očiju koje, trudeći se da izbegnu vaš pogled, odaju lukavu životinju – teško da biste, uprkos predrasudama u korist egzotičnih hrišćana sa Istoka koje ste poneli iz Evrope, rekli da je ovaj davno prognani izdanak baš onaj dražesni tip velike nacije Slovena koji Svemajka Rusija tako žudno čeka da privije na grudi i da se stopi s njim u jednu moćnu i skladnu celinu.[63]

Glavni nedostatak Bugara jeste to što nisu sačuvali svoju aristokratiju, te su stoga lišeni istorije, književnosti, pa čak i uobličenog jezika: "Jermeni, Grci i Srbi imaju istoriju, a Bugari je nemaju". Što je još gore, nemaju navodno ni obrazovanih ljudi: "Svakako postoje bogati Bugari,... ali možda najistaknutiji literata ove nacije jeste jedan čobanin kog smo upoznali i koji je napisao reči i komponovao muziku (za gajde, naravno) za jadikovku o smrti svog čopora svinja".[64] Ovakva pogrda na etničkoj osnovi sigurno nije izuzetak, ali može da nas začudi da se ona tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka uglavnom obrušavala na Bugare – tokom dve decenije obeležene živom novinarskom i književnom delatnošću, u kojima su Bugari doživeli spektakularan napredak u obrazovanju.

Za Sent-Klera i Broufija posebno je neoprostivo bilo to što je Evropa i mogla da pomisli da bi ti Bugari, "sirovi, tvrdoglavi, lenji, sujeverni, prljavi, *sans foi ni loi*", uopšte i mogli da se civilizuju. Zapravo su Turci ti koji su "već u velikoj meri civilizovani po svojoj prirodi, po instinktu, pa i po ukusu", te bi čak i "najosetljiviji populista posle samo godine dana boravka među pravoslavcima teško mogao da ospori da je istočni hrišćanin u svim tačkama, pa čak i po pitanju samog hrišćanstva, daleko inferioran u odnosu na muhamedanca". U apelu koji ima jasan prizvuk retrospektivnog *déjà vu*-a, oni zaklinju Englesku da "u Konstantinopolju ne prihvata politiku nemešanja, modernu na Zapadu, nego da se konkretno angažuje, jer će takva aktivnost, dok god ide u prilog Turskoj, služiti i pravom interesu civilizacije širom sveta".[65]

Čak i najvatrenije filhelenističke i prohrišćanske rasprave držale su se strogo ideoloških argumenata i kvalifikovale otomansku vlast kao samovoljnu, despotsku, necivilizovanu, fanatičnu itd, ali nikad nisu pribegavale rasnim pogrdama muslimana ili Turaka. Za razliku od toga, većina pro-turskih izveštaja, mada daleko od Sent-Klerove i Broufijeve teatralnosti, opisivala je hrišćansku raju kao kukavnu sirotinju. U isto vreme, čak je i među zagriženim liberalima i turkofobima preovladavalo mišljenje da su južni Sloveni nesposobni da se razvijaju uspešno i samostalno, te da će se u taj razvoj Rusija neminovno umešati. Tako, dakle, ni divergentni diskurs nije operisao slikama koje bi se kasnije pretvorile u trajne stereotipe, mada se na momente (pogotovu na smeni vekova) činilo da on određuje javno mnjenje, ako ne i spoljnu politiku. Pošto smo utvrdili koji je diskurs bio dominantan, za dalji tok ove rasprave neće biti presudno pitanje koliko je on bio raširen u javnosti, mada ono jeste važno i zanimljivo. Značajno je da se taj diskurs, jasno politički i klasno konotiran, prenosio i održavao, kao i da se može posmatrati u kontekstu rasporeda moći.

Tokom XIX veka u okviru engleskog jezika javila se i nova putopisna književnost: američka. Američki izveštaji s početka XIX veka su retki, ali su pred kraj postali brojniji. Mnogi od njih proizvod su američke verzije *Grand Tour*-a; štaviše, moglo bi se reći da najveći broj Amerikanaca i jesu bili turisti. Među njima je bilo i misionara ili drugih sveštenika, kao i vaspitača, diplomata i novinara.[66] Prvi prikaz putovanja po Grčkoj napisao je u proleće 1806. godine Nikolas Bidl, drugi Amerikanac koji je uopšte posetio tu zemlju.[67] Budući naučnik, političar i ugledni finansijer imao je svega dvadeset godi-

na prilikom prve posete Grčkoj, ali je već stekao temeljno klasično obrazovanje, pošto je diplomirao na Prinstonu sa petnaest godina. Kako je poticao iz imućne kvekerske porodice, Bidl je, zahvaljujući svom obrazovanju, vaspitanju, pojavi i ličnom ukusu, bio gotovo pravi američki aristokrata: "Bidl sa Čestnat Strita itekako je mogao da bude parnjak bilo kom rimskom aristokrati koji šetka Forumom u brižljivo nameštenoj togi".[68] Iako su i klasične ideje uticale na njegove poglede, njih je ipak presudno odredio vatreni puritanski prezir prema katoličanstvu koliko i prema pravoslavlju.

Tek kad se iskrcao u Moreji, posle plovidbe od Zakintosa, Bidl je imao osećaj da stupa na grčko tle: "Sad zaista osećam da sam u Grčkoj. Osećam se sâm u stranoj zemlji, daleko od svega što mi je drago i okružen varvarima koji, međutim, žive na tlu zanimljivom po svojim nekadašnjim vrlinama i sadašnjoj zapuštenosti". Opis Grkâ oscilira između sažaljenja, razočaranja i prezira, pri čemu ovo potonje preovlađuje. Bidl ne osporava mogućnost da bi "potomci slobodne nacije koji naslede njenu nadarenost, ali ne i njenu sreću... mogli jednog dana da dostignu vrhunce slave svojih predaka", ali u ovom trenutku njihova sudbina ilustruje "prelazak od civilizovane nacije ka varvarskom potomstvu". Bidl precizira da se njihovo stanje mora opisati kao "polu-varvarsko. Oni imaju veze sa civilizacijom, ali su po odeći, po ponašanju, po društvu veoma bliski muhamedanskim nacijama." Ovaj opis među-pozicije značajan je ako se setimo kakvim je prezirom Bidl obasuo Grke, a koliko je veću trpeljivost pokazao prema muslimanima, kao i ako imamo u vidu temu "polutana", koja se javlja kroz čitavu putopisnu književnost. Razlog za žalosno stanje u kom se Grci nalaze jeste to što su oni robovi, a "kao i ostali robovi, i oni su zli i niski u svom podaništvu, nadmeni i okrutni kad god im se pruži prilika. Pošto ne mogu da delaju slobodno, retko se kad usuđuju i da misle slobodno; i sve, čak i njihova muzika i jadni nazalni glas roba koji se plaši da progovori glasno, kazuju nam da oni imaju gospodara."[69] U Atini Bidl uzvikuje: "Zar su ovo Atinjani, ovih nekoliko bednika koji se jedva razlikuju od zveri koje oni tako nemarno teraju po ruševinama?" U Livadiji je prisustvovao incidentu u kom jedan turski dragon ponižava gradonačelnika; crvenilo na njegovom licu bilo je "sav doprinos čojstvu, ali je, kao i sloboda njegove nacije, i ono prošlo za tren". Bidl je bio zapanjen reakcijom njegovih sunarodnika:

> Da li su se digli na oružje i pobili sve što nosi tursko ime? Da li su tražili da se kazni nitkov koji se usudio da tako ponizi njihovog prijatelja i sunarodnika? Tako mi boga, oni su se smejali. Njihova žalosna uniženost njima je bila predmet sprdnje. Pri tom je Livadija na sat puta od Heroneje, četiri od Plateje, deset od Termopila![70]

Bidl, u čijem je prosvetiteljskom rečniku ropstvo glavni pojam, ni na jednom mestu u svojim putopisima ili pismima ne osvrće se na značaj koji ropstvo ima u njegovom društvu (na koje je on tako ponosan), i lakše mu pada da shvati gospodare nego robove. Iako Turke opisuje kao indolentne, kao ljude koji vole da bez imalo muke uživaju u plodovima truda svojih podanika, oni su, "pošto su gospodari, zapravo gospoda u ovoj zemlji". Bidl je bio očigledno zadovoljan posetom agi Mistre, "starom gospodinu koji je, uopšte uzev, veoma uglađen; oni znaju da Franci dolaze samo da se zabave, da potroše novac, i veoma vole Engleze", a primećuje još i patrijarhalni karakter turske vlasti. Bidl je impresioniran kratkoćom i efikasnošću otomanskih pravnih postupaka i zaključuje ne samo da se "narod ne može označiti kao svadljiv", nego se čak pita i da li turski oblik pravosuđa nije bolji od evropskog i američkog. Mnogi primeri tiranije njemu služe samo da bi pokazao ropski karakter Grkâ. Turci u Grčkoj su ga, pak, oduševili svojom tolerantnošću: "Oni se ne mešaju sa hrišćanima, ali se veoma dobro slažu sa njima. Veoma su tolerantni." Bidl nalazi da se Turci mnogo bolje ophode sa životinjama nego hrišćani, a takođe mu se sviđa i njihov jezik, ko-

ji zvuči mnogo mekše od evropskih jezika, samo što smatra da ga ne vredi učiti. On opisuje jedno tursko venčanje, a odmah posle njega i grčko, koje smatra "mnogo prostijim u svakom pogledu. Ceremonija je odvratna i smešno besmislena".[71]

Najupadljivija karakteristika Bidlovih zabeleški jeste njihova izuzetna sličnost sa Moritovim, što priznaje čak i njegov izdavač, mada on nalazi da je Bidl manje arogantan od Morita i da je njegova predstava o društvu "šira od Moritove aristokratske".[72] Bidlovo putovanje bilo je *Grand Tour* u najboljoj engleskoj tradiciji. Ne samo što je nova elita Sjedinjenih Država "još uvek bila pod uticajem britanske kulture",[73] nego su i bogate mlade Amerikance često smatrali Britancima, tim pre što je većina putovala u društvu Englezâ: sam Bidl se u Atini pridružio škotskom umetniku H. V. Vilijemsu. Još jedan mladi Amerikanac, Edvard Everet, budući predsednik Harvarda, guverner Masačusetsa, opunomoćeni poslanik u Londonu i ministar spoljnih poslova, bio je prvi Amerikanac koji je posetio Ali-pašu u Janjini. Kada je stigao na pašin dvor u Trnovo, nemački orkestar pozdravio ga je himnom "*God Save the King*".[74] Prava je šteta što je Mark Tven u knjizi *Nevinašca u inostranstvu* na Grčku i Tursku odvojio samo dva kratka poglavlja. Jedne noći iskrao se sa broda u Pireju i otišao na Partenon, a svoju jetkost i opravdanu ironiju sačuvao je za običaje koji su vladali u Konstantinopolju. Čak i kad mu se potkradu povremeni i neizbežni stereotipi (kao kada očijuka sa prelepim Izmirnjankama, čija lepota donekle nadmašuje lepotu Amerikanki, ali koje govore samo "grčki ili jermenski ili neki sličan varvarski jezik"), oni su dražesni, iskreni i nepretenciozni, mada nemaju onu blistavu vedrinu putovanja po Italiji.[75]

Turizam nije bio jedina mogućnost za uspostavljanje kontakata. Mnogo ozbiljnija je bila američka misionarska inicijativa, pokušaj da se jevanđelje raširi svetom. Započeta u prvim decenijama XIX veka snažnim izlivom verskog osećanja koji se može porediti sa engleskim verskim žarom XVII veka, pa

čak i sa reformacijom, ona je imala i brojne pozitivne sporedne efekete, iako u praktičnom smislu nije uspela da ispuni svoj primarni cilj: preobraćanje. Mada je isprva trebalo da preobraća muslimane, američka misija u Otomanskom carstvu okrenula se manjinskim hrišćanskim grupama, pre svega Jermenima, a u manjoj meri i Grcima.[76] Godine 1819. u Smirni je osnovana prva misionarska ispostava, a posle nje i u Konstantinopolju 1831; do 1869. postojala je 21 ispostava sa 46 američkih misionara, kojima su uglavnom pomagali jermenski radnici, kao i 185 škola. Kao najvažniji projekt Američkog saveta načelnika za inostrane misije, misija u Turskoj je za manje od jednog veka uspela da osnuje 17 glavnih stanica i 256 nižih sa ukupno 174 američkih misionara. Savet je podsticao osnivanje škola, kojih je početkom ovog veka bilo 426 sa 25 000 đaka.[77] Kako je slovo Svetog pisma bilo težište čitavog poduhvata, javila se i potreba da se ono prevede na narodni jezik; prvi prevod jevanđeljâ na savremeni bugarski jezik objavljen je pod pokroviteljstvom Američkog saveta u Smirni.[78] Najspektakularnije dostignuće bilo je osnivanje koledža u Konstantinopolju i Bejrutu. Čuveni *Robert College*, otvoren 1863. godine, postao je, mada povezan sa Američkim savetom, nezavisna institucija i najvažnija škola na stranom jeziku u čitavom Otomanskom carstvu. Iako je tu školu pohađao zanemarljivo mali broj Turaka, njena uloga u stvaranju elita manjinskih naroda, a posebno bugarskog obrazovanog sloja posle otcepljenja 1878, bila je veoma velika, mada ipak manja nego što to tvrdi Semjuel Koks, američki opunomoćeni poslanik u Otomanskom carstvu osamdesetih godina XIX veka. Koks, naime, tvrdi da je "usnuli intelekt" Bugarske probuđen na *Robert College*-u, gde su "američka nauka i dogma razvijale, bogatile, disciplinovale i uzdizale" umove vođa.[79] Frazu "*Robert College* je stvorio Bugarsku", popularnu među Englezima i Amerikancima, Vilijem Miler smatrao je "oprostivim preuveličavanjem", ali ona je i više od toga: čisto razmetanje.[80] Američki filhelenizam u Grčkoj bio je romantičan i ni-

je se rukovodio nikakvim interesima, a po broju entuzijasta koji su učestvovali u ratu za nezavisnost Amerikanci su bili odmah iza Britanaca.[81] No, filhelenizam je bio i privatna stvar. Džordž Džarvis, "prvi i najbolji američki filhelenista u akciji", kasnije general u grčkoj vojsci, nije čak počastvovan ni mestom u *Američkom biografskom leksikonu*. Vlada Sjedinjenih Država nikad se nije mešala ni u kakve zvanične akcije protiv Porte, a američki pomorski inženjeri su čak ponovo izgradili otomansku mornaricu posle bitke kod Navarina, "neprijatnog događaja" 1827, u kom su udružene flote Britanije, Francuske i Rusije nanele težak poraz otomansko-egipatskoj floti. U vreme grčke revolucije, diplomatski odnosi dveju zemalja još nisu bili uspostavljeni, mada su pregovori oko trgovinskog sporazuma već bili u toku.[82]

Američko poslanstvo u Konstantinopolju otvoreno je 2. marta 1831. godine sa komodorom Dejvidom Porterom kao otpravnikom poslova i stalnim poslanikom od 1839. Početak nije obećavao mnogo. Porta nije bila zadovoljna time što su Amerikanci poslali predstavnika nižeg ranga, jer je to tumačila kao odsustvo stvarnog poštovanja. Osim toga, mlada nacija, zadojena puritanskim osećajem za pravičnost, nije shvatala istočnjačku tradiciju darivanja, staru hiljadama godina i sa razrađenim ceremonijalima – ona je to doživljavala kao korupciju. Kada je poslao Porti darove povodom sklapanja sporazuma, komodor Porter se postarao da na svakom bude naznačena i njegova cena. Reis-efendija poslao je Porteru notu u kojoj kaže da je Porter svakako preplatio darove ako je za njih zaista platio onoliko koliko piše na etiketama. Porter je ovo protumačio kao pokušaj da mu se izmami još novca, pa je otpisao da je itekako svestan vrednosti darova.[83] Reis-efendija je onda zapretio da će vratiti sve darove, ali se čitava stvar srećno završila, a Dejvid Porter je čak ostavio i odličan i nepristrasan opis Konstantinopolja za vladavine Mahmuda II; naglašavajući da nikako nije "apologeta turskih predrasuda", on neprijateljstvo između hrišćana i Turaka objašnjava netrpeljivošću i verskim fanatizmom obeju strana.[84] Jedan od najbolje obaveštenih, najinteligentnijih i nepristrasnih opisa Grčke iz prve decenije po sticanju nezavisnosti potpisao je takođe Amerikanac, G. A. Perdikaris, američki konzul u Atini, a to se možda može objasniti i njegovim grčkim poreklom.[85] Tokom čitavog XIX veka, tradicionalna politika prema Otomanskom carstvu bila je usmerena jednostavno na zaštitu prava američkih građana. Tek u prvoj deceniji XX veka Amerika je pokušala da dobije deonice u rudarskim projektima, koncesije za izgradnju sistema za navodnjavanje i puteva, ali su evropske sile već imale duboke korene na terenu, tako da je ovaj pokušaj "dolarske diplomatije u Turskoj propao".[86]

No, bilo je i odstupanja od zvanične spoljne politike. Dva čoveka uticala su ne na promenu stava svoje, američke vlade, koji u to vreme ionako nije bio značajan, nego na pobuđivanje pažnje britanske javnosti, u toj meri da su čak prouzrokovala oštar zaokret u njenom do tad čvrstom stavu. Januara 1876. godine Judžin Šajler, potomak imućne njujorške porodice holandskog porekla, postavljen je za sekretara i generalnog konzula američkog poslanstva u Konstantinopolju. On je na to mesto prešao iz Rusije, gde je od 1867. bio u diplomatskoj službi. Bio je očaran ruskom kulturom, jezikom i književnošću, dobro ih je poznavao, i prvi je na engleski preveo Turgenjevljeve *Očeve i sinove*. Godine 1873. Šajler je u Sankt-Peterburgu upoznao američkog novinara i avanturistu, Dženjueriusa Mekgana, pripadnika druge generacije irskih doseljenika iz Ohaja. Plodan pisac, vispren i nadaren za jezike, Mekgan je uspeo da postane dopisnik *New York Herald*-a. Zahvaljujući ličnoj hrabrosti bio je idealan ratni dopisnik: slao je izveštaje iz Francusko-pruskog rata, kao i iz Pariza za vreme Komune, gde se sprijateljio sa poljskim generalom Jaroslavom Dombrovskim i umalo poginuo zajedno sa komunarima. U Rusiji je Mekgan prisustvovao osvajanju Hive, stekao poštovanje i naklonost mnogih ruskih oficira, naročito Mihaila Skobeljeva, budućeg generala u Rusko-turskom ratu

1877-1878, i oženio se ćerkom iz stare ruske plemićke porodice. Kada je izbila Istočna kriza, zatražio je da ga pošalju na Balkan, ali je zbog sukoba s urednikom njegovo naimenovanje otkazano. Zato je prešao u liberalni *London Daily News* i otišao da prati Srpsko-turski rat. Na putu ka Konstantinopolju saznao je za zverstva počinjena tokom proteklih nekoliko meseci nad Bugarima i stigao u otomansku prestonicu rešen da istraži taj slučaj.[87]

Šajler je u Konstantinopolj stigao dve nedelje pre Mekgana i video da je američka zajednica, pre svega *Robert College*, gde je studiralo nekoliko mladih Bugara, veoma uznemirena vešću o masakrima po Bugarskoj. Američki predavači obratili su se britanskom ambasadoru ser Henriju Eliotu, ali on nije imao sluha za tu vest. Tek po objavljivanju u *Daily News*-u, ova vest je izazvala ogorčenje britanske javnosti, pa je Dizraeli bio prinuđen da naredi otvaranje istrage koju će voditi jedan član otvoreno turkofilne britanske ambasade u Konstantinopolju, s tim što on nije poznavao potrebne jezike. Kako se očekivalo da će britanska komisija samo da zamaže oči javnosti, Amerikanci su odlučili da pošalju odvojenu komisiju i ne zatraživši prethodno dozvolu Stejt Dipartmenta. Tu grupu su činili Šajler, Petar Dimitrov, bugarski predavač na *Robert College*-u, Mekgan, Karl Šnajder, dopisnik *Kölnische Zeitung*-a i knez Ceretelev, sekretar ruske ambasade u Konstantinopolju. Otkrića o užasima u Bugarskoj objavljena u *Daily News*-u imala su ogroman odjek u Britaniji i onemogućila su svako dalje održavanje *statusa quo*.[88] U Mekganovim izveštajima bilo je mnogo senzacionalizma, mada se autentičnost činjenica kojima se služio ne može osporiti. To je posebno slučaj sa opisima patnje silovanih i ubijenih žena: "Što se tiče zverstava nad ženama, viktorijanska svest, krajnje puritanski nastrojena po pitanju seksa, ali u isti mah i krajnje sentimentalna po pitanju žena, bila je šokirana, ali i morbidno fascinirana."[89] Mekgan je pribavio akreditaciju za ratnog izveštača pri ruskoj vojsci i izveštavao tokom rata 1877-1878. Spremajući se za put u Berlin, gde je trebalo da izveštava sa Kongresa, umro je od tifusa u leto 1878. u Konstantinopolju.

Dakako, Mekgan nije bio jedini američki ratni izveštač. Edvard Smit King, reporter *Scribner's Monthly*-ja i *Boston Morning Journal*-a, takođe je dobio zadatak na Balkanu 1877-1878, nakon što se proslavio izveštajima iz Američkog građanskog rata i karlističkog rata u Španiji. Kao liberal koji je pozdravio Parisku komunu, King je bio ubeđen da otomanska vladavina na Balkanu ne odgovara merilima moderne civilizacije.[90] Boravak na Balkanu za njega je bio stimulativan u još jednom pogledu: godine 1880. objavio je svoju prvu knjigu pesama inspirisanih, kako je rekao, "putovanjem po Turskoj u Evropi, tom čudnom pograničnom pojasu na Istoku, zemlji doslovce ispunjenoj 'Odjecima Orijenta'".[91] Bila je to zbirka romantičnih pesama, uglavnom nadahnuta balkanskim legendama i narodnim pesmama. Sledeći Kingov pohod u svet lepe književnosti, tri godine kasnije, očigledno je prožet istim osećanjem, ali sad već nadahnut domaćom egzotikom: njegov prvi roman, ***Nežni divljak***, bavi se kontrastom između Indijanca iz Oklahome i evropske prefinjenosti. King je stalno pričao istu priču o sličnosti živopisnih balkanskih brđana i "sjajnih primeraka iz plemena Čirokija i Čoktoa, rase koja nestaje", a njegov vodič, Hercegovac Tomo, najviše ga je podsećao na "stamene ljude bronzane puti kakve sam viđao na indijanskim teritorijama".[92] Balkan kao indijanska teritorija Evrope samo je neizrečena metafora koja je morala da sačeka nekog poput Hitlera da bi izgubila preneseno značenje proširivanjem svog geografskog prostora na čitavu Istočnu Evropu.

Nezadovoljna Šajlerom, Porta je u međuvremenu protestovala i uspela da izdejstvuje njegov opoziv. *Blackwood's Magazine* objavio je uvredljiv članak protiv Šajlera, koji ga optužuje za ogrešenje o pravila profesije: "Ako gospodin Šajler želi da i dalje bude javni zagovornik određene klase podanika Otomanskog carstva, on svakako ima pravo da se bavi svojim hobijem, ali će morati da podnese ostavku na svoje

radno mesto." Šajleru su pripisani mnogi gresi, između ostalog i da je ruski špijun. Iako je oslobođen najbizarnijih optužbi, Stejt Dipartment je zaključio da su njegovi stavovi "u velikoj meri doprineli udaljavanju Britanije od Turske tokom njenog sukoba sa Rusijom", tako da je Šajler opozvan. No, on se uskoro vratio na Balkan, najpre kao otpravnik poslova u Rumuniji, a od 1882. i kao prvi američki poslanik u Rumuniji, Srbiji i Grčkoj. Godine 1884. Kongres je, prinuđen da kreše budžet, ukinuo mesto poslanika na Balkanu. U Rumuniji je Šajler počeo da proučava rumunsku književnost i mitologiju, što mu je donelo zvanje dopisnog člana rumunske Akademije nauka; u Bugarskoj je uživao neverovatan ugled kod "određene klase podanika Otomanskog carstva".[93] Ova epizoda možda zavređuje više pažnje zbog onoga što otkriva o principima diplomatskih naimenovanja: naime, postavlja se pitanje da li treba birati ljude koji dobro poznaju dotičnu zemlju ali mogu previše emotivno da se angažuju, ili, pak, treba slati službenike koji će zbog nepoznavanja situacije biti otporni na svaki sentiment koji bi mogao da ih navede da skrenu sa zvanične linije (postojala ona ili ne). Uz manje izuzetke, Amerikanci su se izgleda držali sigurnije varijante, bar kad je Balkan u pitanju.[94] Zapravo, sve do početka ovog veka oni se čak nisu ni bili navikli na pojam "Balkan", nego su još uvek govorili o "Turčinu i njegovim izgubljenim pokrajinama".

Vilijem Kertis, dopisnik *Chicago Record*-a, bio je pravi svetski putnik i izveštavao je o svim događajima od Japana, Indije, Burme, Srednje Azije, Turske, Egipta i Istočnog Sredozemlja pa do Latinske Amerike. Njegova knjiga o Grčkoj, Bugarskoj, Srbiji i Bosni, *Turčin i njegove izgubljene pokrajine*, bila je dobronamerna, mada, kao što je gotovo neizbežno kod brzih i produktivnih pisaca, puna površnih opaski i materijalnih grešaka. On i Srbiju i Bugarsku označava kao poljoprivredne zemlje i, odustajući srećom od uobičajenog prezira prema seljacima, kaže za njih da su "vredni, dovitljivi i inteligentni", a Bugarska mu se učinila fizički veoma sličnom Pensilvaniji, kvekerskoj državi. Za razliku od Rumunije, Kertis je u obema zemljama primetio pohvalno odsustvo antisemitizma.[95] Kertisa je jedino razočarala Grčka, verovatno zbog visokih očekivanja, mada on ni tada nije zlonameran. U pasusu koji današnjeg čitaoca može da podseti na žalopojke zbog neosetljivosti Indijanaca na problem Amazonskih šuma, on opisuje kako "grčki seljaci preoravaju njive u blizini Korinta, nesvesni umetničkih i arheoloških bogatstava svoje zemlje, zbog kojih naučnici putuju četiri hiljade milja". On zaključuje da je Grčka prava demokratska zemlja, ali prizvuk mu nije pohvalan: demokratski duh često se ispoljava na način koji on smatra neprijatnim. Kertisa je veoma pogodilo opšte "osećanje jednakosti", koje on vidi kao jednu od velikih prepreka za napredak (motiv koji će se upadljivo često javljati i u kasnijoj američkoj kritici komunizma na Balkanu). Kertis je takođe donekle anticipirao onu apsolutnu veru u operativnu i blagotvornu ulogu zapadnog javnog mnjenja, koja se posebno može susresti krajem Hladnog rata. Kad opisuje užasan običaj otomanskih sultana da pogubljuju svoju braću, on primećuje da je "u Evropi javni sentiment tokom poslednjih pedeset-šezdeset godina zabranio primenu te ekstremne mere predostrožnosti".[96] Kertis je pogrešio za oko dva i po veka: praksa ubijanja prinčeva prekinuta je krajem XVI veka, ali iz razloga koji su sa javnim sentimentom u Evropi imali ponajmanje veze.

Međutim, ono što je za naše svrhe važan zaključak iz prethodnog pregleda jeste bliskost, štaviše, konvergentnost stavova Amerikanaca i Britanaca sve do kraja XIX veka. To se može videti ne samo po izveštajima putnika koji su još uvek drage volje i svesno bili deo engleske kulturne imperije, nego je uočljivo i u domenu američke spoljne politike i diplomatije, tesno povezanih sa Velikom Britanijom, a u velikoj meri uslovljenih strahom od Rusije.

Pred kraj XIX veka među mnoštvom različitih, ne uvek skladnih impresija zapisanih na različitim jezicima i u različi-

tom duhu, mogu se razlučiti obrisi bar dva obrasca percepcije, koji se okvirno mogu označiti kao aristokratski i buržoaski. Ma kako se ova formulacija činila nespretnom, tim pre što su "diskurs proizvodnih sredstava", "istorizam" i klasna analiza izašli iz mode, ja joj pribegavam ne prosto zato što nemam bolju, nego zato što, prvo, smatram da je na te obrasce uticala pripadnost određenoj klasi i zato što, drugo, ta dva pojma, buržoasko i aristokratsko, posebno u XIX veku imaju svoje legitimno mesto i autentičnu kognitivnu vrednost. Bar do polovine tog veka aristokratski diskurs bio je dominantan, a nije u potpunosti marginalizovan ni kasnije. Popularnost tog tipa percepcije delom se može objasniti činjenicom da su obrazovaniji posmatrači Balkana koji su ostavljali pisane izveštaje o svojim utiscima tokom većeg dela XIX veka uglavnom bile aristokrate ili pojedinci u tesnoj vezi sa aristokratama, željni da ih oponašaju u ukusu i stavovima. Nigde to nije upadljivije nego u izveštaju američkog diplomate Semjuela Koksa, koji u zvezde kuje principe konstitucionalizma, republikanizma i demokratije, ali, ništa manje, deli i Gibonovo divljenje prema Turcima, njihovoj strpljivosti, disciplini, trezvenosti, hrabrosti, poštenju i skromnosti: "Zahvaljujući ovim valjanim osobinama, a uprkos haremima, uprkos autokratskoj vladavini, uprkos janičarima i sarajima, ova rasa i ova vlast su i dalje tako moćni na Orijentu."

Bugare on opisuje kao seljake, kao "ruralnu demokratiju" nalik onoj u Norveškoj, Kanzasu, Švajcarskoj i Teksasu, sa nekim dobrim osobinama kakve su poštenje, iskrenost i štedljivost, ali malo spore, priproste, trezvene i neprivlačne. "Stara slava" Bugarske počiva u srednjem veku, kada je ona doživela kulturni procvat nalik onom u Nemačkoj, Mađarskoj, Francuskoj i Engleskoj. S druge strane, Koksov opis Rumunije zaprepastiće svakoga ko poznanje društvene razlike i ozbiljne probleme koje je ova zemlja imala u to doba. Rumuni, kaže on, zavređuju naročitu pažnju zato što imaju neke odlike zapadne civilizacije: "strogo uzev, Rumunija i nije balkanska pokrajina". Rumuni vole da putuju, vole muziku i predstave, gaje dobre konje, "nema im ravnih po živopisnoj nošnji", imaju lepe i elegantne kuće i odlikuju se osobinama kao što su viteštvo, galantnost i ponos.[97]

O aristokratskom filteru kroz koji se posmatraju i ocenjuju događaji u Otomanskom carstvu i na Balkanu posebno svedoči poštovanje koje se izražava prema otomanskoj moći iz prošlih vekova. Ono se nazire čak i iza kasnijeg prezira prema slomu te imperije, mada je to zapravo pre bilo žaljenje, pa čak i bespomoćni bes zbog izdaje veličine. Ono je ujedno i uvreženo poštovanje prema carstvu i autoritetu. Uprkos opštoj antiislamskoj, često i otvoreno fundamentalističkoj hrišćanskoj retorici, ogromna većina vladajućih elita u Evropi, i to sasvim nevezano sa željom da očuva ravnotežu moći, pre je mogla da se identifikuje (što i jeste činila) sa otomanskim vladaocima nego sa balkanskim skorojevićima. Nije u pitanju bila ni samo empatija sa vladaocima, nego u isto vreme i saosećanje, istina, snishodljivo, sa potčinjenima, jedan suštinski pristrasan, ali i zaštitnički stav aristokrata prema seljacima. U tom smislu ovaj stav i jeste bio sličan opštem stavu otomanske vlasti prema seljaštvu kao osnovi i težištu društva, klasi koju treba štititi i čuvati.

Drugi obrazac percepcije, pak, izvodi se iz potpuno drugačijeg sistema vrednosti; on je po svojoj suštini suprotan aristokratskom, ali na neobičan način nadograđuje svoje specifične stereotipe na zatečene predrasude. Ovaj je fenomen svojstven XIX veku i zasnovan je na prosvetiteljskoj predstavi o linearnoj evoluciji i na dihotomijama tipa progresivno-reakcionarno, napredno-nazadno, industrijalizovano-poljoprivredno, urbano-ruralno, racionalno-iracionalno, istorijsko-neistorijsko itd. Njega objašnjava Rebeka Vest:

> Engleski putnik XIX veka uglavnom je imao nepovoljno mišljenje o podanicima Otomanskog carstva hrišćanske vere, zato što su ovi prljavi, nepismeni i gramzivi (kakvi siromašni

ljudi, gle čuda, često i jesu) i ulizice i negostoprimljivi i nevaspitani (kakvi zaplašeni ljudi, gle čuda, često i jesu). On ih osuđuje kao što osuđuje i žitelje novog industrijskog pakla u Lankaširu i Jorkširu, koji baš vole da zaudaraju, da piju džin bez mere i da budu grubi i nepristojni. Iako mu je drago što su ti njegovi nesrećni sunarodnici predmet misionarskog rada filantropâ iz viših i srednjih slojeva, on je u isti mah srećan i što su ovi hrišćani-Sloveni pod starateljstvom Turaka, koji su tako prefinjeni, tako kultivisani, širokogrudi, dostojanstveni, gostoljubivi i izrazito uljudni.[98]

Međutim, ovaj novi pristup razlikuje se od aristokratskog po postepenom, ali ipak konačnom odbacivanju Otomanâ kao osnovne prepreke napretku. Dakako, progres je postao glavna deviza krajem XIX veka, baš kao što je to demokratija postala krajem XX. Vilijem Miler, jedan od pronicljivijih engleskih istoričara i kritičar britanske spoljne politike poslednje decenije XIX veka, smatra da Velika Britanija "treba da traži prijateljstvo onih hrišćanskih država koje, uprkos svojim očiglednim manama, makar imaju ono što Turska nema: klicu napretka". Iako opsednut napretkom, Miler je ipak konzervativac sa pokroviteljskim manirima, ubeđen da je "jedina vlast koja odgovara orijentalnim narodima, tek odnedavno oslobođenim vekovne turske zle uprave, neka vrsta dobronamerne autokratije. Od svih vidova političkog ludila najgore je ono koje nacije sa Istoka želi da obdari parlamentarnom vlašću i pre no što one uspeju da steknu ikakvo iskustvo u javnim poslovima." On se iskreno grozi katastrofalnih posledica parlamentarne vlasti i "neograničene", "apsolutne" demokratije u Grčkoj, Srbiji i Bugarskoj.[99] Demokratija je u to vreme bila glavna pretnja voljenoj klasnoj hijerarhiji s kojom su se Britanci srodili. Jedan drugi Englez koji piše početkom ovog veka takođe smatra da su Grci najdemokratskiji narod na svetu: "Odsustvo klasnih razlika moglo bi da zapanji putnika sa Zapada kad vidi da je njegov mazgar ravnopravan gost za trpezom njegovog domaćina, doktora ili seoskog starešine. Intimiziranje konobara i slugu došljaku se može učiniti neprijatnim, ali se on ubrzo navikne na njega, jer ono zapravo i nije uvredljivo."[100]

Mnogi drugi, opet, načelno odbacuju carstvo i autokratiju: "Iznova sam počela da sumnjam u carevine. Od detinjstva sam svesno ili nesvesno preispitivala njihovu vrednost, pošto sam rođena kao građanka jedne od najvećih imperija koje je svet video, a postala sam njen ogorčeni kritičar."[101] Amerikancima je, naravno, bilo daleko lakše da odbacuju carstvo. Edvard King je bio ubeđen da će "u budućnosti evropske većine biti demokratske, neimperijalne, progresivne". Sa tipičnim jenkijevskim optimizmom, King je Balkanu predskazao svetlu budućnost, povezavši je sa idejom napretka putem industrije i trgovine. Bio je oduševljen "oslobađanjem čitave jugoistočne Evrope od varvarske despotije; to će područje uskoro biti protkano železničkim prugama, otvoriće sve svoje ogromne potencijale i uticati tako na trgovinu u čitavoj Evropi".[102] Ovakav stav sa aristokratskim deli načelni prezir prema seljacima, s tim što on nije združen sa gotovo dobrodušnim pokroviteljskim stavom aristokrata. Prema njemu, seljaštvo je grupa s kojom još uvek treba računati, ali koja u suštini pripada prevaziđenom ekonomskom i socijalnom poretku. U najboljem slučaju seljaci se doživljavaju kao klasa koja se povlači sa središta pozornice, kao kuriozitet i riznica arhaičnih običaja i verovanja. U najekstremnijem vidu, na primer kod socijalista XIX veka, jednostavno se predviđa njihovo nestajanje. Ma kako to ironično zvučalo, *Manifest komunističke partije* otelovljuje buržoasku perspektivu, shvaćenu u njenom najširem i globalnom značenju (urbano, racionalno, industrijalizovano, napredno):

Buržoazija je potčinila selo gradu. Ona je stvorila ogromne gradove, uvećala gradsko stanovništvo u odnosu na seosko i tako spasla značajan deo populacije od zatucanosti seoskog života. Baš kao što je buržoazija učinila selo zavisnim

od grada, tako je i varvarske i poluvarvarske zemlje učinila zavisnim od civilizovanih, Istok od Zapada.[103]

Aristokratska odbojnost prema egalitarnim seljačkim društvima pretvorila se u predrasude urbane buržoaske racionalne kulture prema onom što je ona smatrala sujevernom, iracionalnom i nazadnom ruralnom tradicijom Balkana, a čija je jedina vrednost u tome što za Evropu predstavlja etnografski muzej na otvorenom. Postoji, osim toga, i primetan pomak u estetskom pogledu: "Dok je aristokratska kultura lagano uzmicala pred buržoaskim napadom na korupciju i čulnost, kosmopolitska, hedonistička sklonost ka egzotičnom i orijentalnom zamenjena je opsesivnom idejom 'prikladnosti', udruženom s netolerantnošću."[104] Na oba tipa percepcije uticao je i sve prisutniji opšti stav obrazovanih Evropljana, koji se po uverenjima i predrasudama uvek podudarao sa trenutno dominantnim intelektualnim strujanjima i trendovima: sa renesansnim vrednostima, sa idejama humanizma, empirizma, prosvetiteljstva, sa klasicizmom, romantikom, povremeno čak i sa socijalizmom, ali koji je gotovo neizbežno bio iskvaren onim što Aijaz Ahmad naziva "uobičajenim banalnostima devetnaestovekovnog evrocentrizma".[105] Te obrasce su potonje generacije preuzimale i održavale, ponekad doslovno, ponekad u izmenjenom obliku, ponekad međusobno isprepletane.

Ovo nasleđe je očiglednije u raspravama u kojima je Balkan sporedan u odnosu na glavnu temu, pa je pogled na njega lišen svake samosvesti. Dana 21. aprila 1894. *Avenue Theatre* u Londonu prikazao je prvi komad iz ciklusa *Prijatne i neprijatne drame* Džordža Bernarda Šoa. Na programu za tu priliku, drama *Oružje i čovek* označena je kao "romantična komedija". Možda zato što je publika taj podnaslov isuviše doslovno shvatila, naredna izdanja nosila su podnaslov "antiromantična komedija". Šo je komad *Oružje i čovek* napisao da bi "raskrinkao konvencije vojničke romanse i zamenio ih

mnogo trezvenijim pogledom na rat i žene".[106] Po sopstvenom priznanju, Šo je prvo napisao komad čiji su se likovi jednostavno zvali Otac, Ćerka, Neznanac, Hrabri ljubavnik itd. Potom je zamolio Sidnija Veba da mu pronađe neki dobar rat za potrebe komada. Veb se "dva minuta preslišavao o svim ratovima koji su ikad vođeni i onda mi rekao da je Srpsko-bugarski rat upravo ono što meni treba". Šo je najpre hteo da se radnja odvija u Srbiji, u srpskoj porodici. Potom se predomislio, pa su likovi postali Bugari zato što je komad pročitao jednom admiralu koji je komandovao bugarskom flotom tokom rata, posle čega se nastanio u Londonu, pa mu je potanko opisao način života i predstave Bugara.[107]

Nedelju dana pre premijere Šo je reklamirao svoj novi komad duhovitim intervjuom sa samim sobom koji je napisao za časopis *Star* 14. aprila 1894. Odgovarajući na zamišljeno pitanje da li je komad *Oružje i čovek* sprdnja na račun melodrama kakve je prikazivalo pozorište *Adelphi*, on pojašnjava: "Bugarska je donekle kao *Adelphi Theatre*. Romantični snovi i donkihotovski ideali izdašno uspevaju po ružinim dolinama te zemlje. Oni u komadu *Oružje i čovek* imaju svoje mesto i ne prolaze ništa bolje nego u stvarnosti." Šo potom na sav glas hvali glumce i kune se da će preuzeti krivicu na sebe ako drama ne postigne nikakav uspeh. Na pitanje "Ko je pravi junak drame?", on odgovara:

U Bugarskoj je svako junak. Gospodin Guld će biti oličenje balkanskog junaštva – a Vi znate šta gospodin Guld ume sa bilo čim što ima makar i traga fantastičnog. Publika će svog miljenika moći da bira između njega i gospodina Jorka Stivensa, koji će biti oličenje relativne smirenosti, zdravog razuma, efikasnosti i socijalnih normi više civilizacije Zapadne Evrope. Onda imamo još i gospodina Velča... Njegova će dužnost biti da nam pojasni etnologiju Bugarske, specifične običaje i predrasude tamošnjih naroda i osobenosti njihovog vojnog sistema. On će na taj način dati ozbiljnu naučnu pozadinu vedrijim scenama u kojima učestvuju ostali likovi.[108]

Jedna takva naučna scena naišla je na negodovanje kritičara. Bio je to monolog gospodina Velča, *alias* majora Petkova, u kojoj on razmatra prednosti i mane lične higijene:

> PETKOV (*uz kafu i cigaretu*): Ja mislim da s tim pomodarijama ne treba preterivati. Toliko perkanje ne može da valja za zdravlje: nije prirodno. Bio neki Englez u Filipopolju koji se svakog jutra čim ustane polivao hladnom vodom. Odvratno! Sve su nam to Englezi doneli: oni su toliko prljavi od te svoje klime da svaki čas moraju da se peru. Pogledajte samo mog oca! Taj se jednom u životu nije okupao, a dočekao je 98 godina i najzdraviji je čovek u Bugarskoj. Ne bih se ja bunio protiv jednog kupanja nedeljno ako to moj položaj zahteva, ali jednom dnevno, to je stvarno smešno i preterano.[109]

Iako Šo nije mnogo mario za kritičare, on se ipak veoma potrudio da odbije optužbe da su "određene opaske o upotrebi sapuna i vode u Bugarskoj" cinične i vulgarne. Kako sam kaže, želeo je da "publici približi stepen civilizacije na kom su se Bugari nalazili 1885; pošto imaju čist vazduh i čistu odeću, zbog čega su čistiji nego što ćemo mi u našem prljavom londonskom vazduhu ikad biti, ma kako se često prali, oni su na običaje lične higijene svojstvene zapadnim gradovima reagovali kao na puke civilizacijske i kulturne ceremonije, a ne kao na higijenske potrebe". Šo žali što se "ovakav realizam tumači kao uvreda bugarskoj naciji".[110] Međutim, već je i sam komad sadržavao nesporazum između onoga što je Šo nazvao svojim "stvarnim svetom" i "kritičarevim svetom pozornice". Da bi to razjasnio, Šo u uvodu kratko sažima istorijski kontekst, 1885. godinu, kada su Bugari, postigavši nacionalno jedinstvo, neočekivano pobedili u ratu protiv zavojevača Srba. To je Bugare "u roku od šest meseci načinilo nacijom heroja ".

> No kako su tek nedavno spaseni viševekovnog nesrećnog robovanja turskoj vlasti, pa su stoga tek počinjali da se spasavaju varvarstva – ili, ako vam je tako draže, tek su primili virus civilizacije – bili su to veoma neuki heroji... A njihovi pokušaji da prihvate zapadnu civilizaciju prilično su nalikovali njihovim pokušajima da ratuju: bili su poučni, romantični, neuki.[111]

U taj svet romantičnih junaka-rodoljuba ulazi iskusni i skeptični Zapadnjak, "profesionalni vojnik iz visoko civilizovane švajcarske demokratije". Ovo suočavanje je i čvorište drame: "Komičnost, naravno, proističe iz sudara Švajcarčevog znanja sa iluzijama Bugara". Alegorija sudara romantike i realizma produbljena je u jednu drugu, u sukob realizma i pozorišnih predrasuda: "U ovoj dramskoj shemi Bugarska se može shvatiti kao simbol prvog reda sedišta na premijeri. Bugari su pozorišni kritičari, a Švajcarac je dramaturg-realista koji zadire u njihov domen; a komedija je komedija sudara dveju stvarnosti, stvarnosti koju zastupa dramaturg-realista sa predrasudama sveta pozornice."[112]

Nema sumnje da se Šo nije toliko zanimao za bugarski problem *per se* koliko za šire filozofsko pitanje susreta romantičnih iluzija i suve stvarnosti. Štaviše, on nije ni imao nameru da posebno vređa Bugare, mada četiri godine kasnije, 1898, u predgovoru prvom izdanju svojih komada, nije mogao da odoli da ne spomene okrutno ubistvo bugarskog premijera Stambolova kao "dovoljno senzacionalnu potvrdu istinitosti moje pozorišne skice, prikaza temperamentne rase koja se tek pridigla iz ropstva i sada majmunski oponaša zapadnu civilizaciju". Pa ipak, kod Šoa nema ni traga od one uvredljive oholosti prema Balkanu kakva se može naći kod pisaca kasnijih decenija; kod Šoa postoji neka nesumnjivo omalovažavajuća, ali u isti mah i dobroćudna i strpljiva snishodljivost, snishodljivost odraslog čoveka prema detetu.

Ono što ga je zaista pogodilo bila je optužba da će načelni napad na idealizam, koji u komadu *Oružje i čovek* postoji i implicitno i eksplicitno, zadati snažan udarac onoj vrsti poli-

tičkog i verskog idealizma "koji je naveo Gledstona da zatraži da se ove balkanske kneževine spasu turske despotije i da se pokrajine koje žive u bedi i ropstvu preobrate u perspektivne i lepe državice". Što se Šoa tiče, što pre taj udarac padne, bolje će biti, "jer mi je idealizam, što je samo eufemizam za romantičnost u politici i moralu, odvratan koliko romantičnost u etici i religiji". Bespoštedno napadajući licemerje "kojekakvih liberalnih revolucija", Šo kaže:

> Ne mogu više da se zadovoljim fiktivnim moralom i fiktivnim normama lepog ponašanja, pripisivanjem fiktivne slave razbojništvu, gladi, bolesti, kriminalu, alkoholizmu, ratu, okrutnosti, pohlepi i svim onim opštim mestima civilizacije koja ljude teraju u pozorište da bi se tamo naivno pretvarali da sve te stvari zapravo predstavljaju napredak, nauku, moral, religiju, patriotizam, imperijalnu prevlast, nacionalnu veličinu i kakva im imena štampa već sve nadeva.[113]

Ako su Šoa neki njegovi kritičari možda pogrešno razumeli, na Balkanu, a pre svega u Bugarskoj shvatili su ga veoma doslovno i ispravno. *Oružje i čovek* u Bugarskoj nikad nije bio posebno popularan Šoov komad. Dvadesetih godina u gradu Petriču članovi Makedonske revolucionarne organizacije čak su i prekinuli jedno izvođenje ovog komada.[114] Ni u pozorištima u Srbiji ova drama nije bila omiljena, a Džon Rid kaže da su Srbi veoma osetljivo reagovali na nju kada je on posetio Srbiju 1915. godine.[115] No, balkansku publiku nije pogodila ona tričarija sa sapunom i vodom. Šo je bio u pravu kad je ismevao iracionalnu hrabrost i neobrazovanost bugarskih vojnika, ali je podjednako tačno i da je samo njihova smelost i rešenost, njihova neograničena požrtvovanost pretvorila beznadežnu borbu u sjajnu pobedu. Zapravo, sve države koje su tokom XIX veka nastale na Balkanu i jesu bile proizvod strastvenog i smelog nacionalizma, te suštinski romantičarske ideologije, za koju Šoov racionalizam nije imao

dovoljno strpljenja. Šoova "antiromantična komedija" bila je frontalni napad na samu srž Balkana.

Iako su najjasniji u britanskoj tradiciji, ovakvi stavovi mogu se, u različitom stepenu, pronaći i u mnogim drugim evropskim tradicijama. Još krajem XIX veka jedan od prvih proučavalaca putopisa, Bugarin Ivan Šišmanov, šaljivo primećuje da postoje različite nacionalne tradicije:

> Zanimljivo je kako način pripovedanja često odražava nacionalne karakteristike putnikâ. Nemac pre svega beleži šta je na putu jeo i pio, gde je pronašao dobro vino a gde loše, gde su mu se saputnici razboleli zato što su jeli previše povrća itd. Francuz – *toujours galant* – urezuje svoje ime na srebrne novčiće i deli ih kao suvenire devojkama; Englez, verni sin Albiona i učenik sentimentalnog Ričardsona, ne propušta da zabeleži cenu pojedinih dobara, iako se u isto vreme iskreno oduševljava lepotom prirode na Balkanu.[116]

Ovaj sud je po mnogo čemu duhovit odgovor na odgovarajuće nacionalne stereotipe putnikâ, ali razlike se zaista lako mogu uočiti. Pre XX veka se, i pored stavova zajedničkih svim obrazovanim Evropljanima, pre može govoriti o posebnim nacionalnim tradicijama nego o opštoj evropskoj ili zapadnjačkoj. Tek sa globalizacijom koju je doneo XX vek, a posebno posle Drugog svetskog rata, operacionalizuju se različiti evropski, odnosno zapadnjački identiteti, mada i oni nose neka etnička, politička, klasna, profesionalna, ideološka i druga obeležja. Krstaški duh bio je poslednja manifestacija ekumenskog hrišćanskog nastupa prema islamu, a pet vekova otomanske vlasti podudarilo se sa sve većim partikularizmom, kasnije i nacionalizmom, pojedinih evropskih država. Nema sumnje da je to imalo odjeka i u onome što bi se moglo nazvati nacionalnim školama putopisâ. One se delom mogu objasniti činjenicom da su u različitim periodima različite evropske sile održavale aktivnije odnose sa Otomanima, što je dovelo i do veće produkcije putopisa: tako Mleci preo-

vladuju u XV, a zajedno sa Habsburgovcima i u XVI veku, putopisna književnost na nemačkom jeziku dominira tokom XVI i XVII veka, da bi je tokom sledeća dva veka postepeno smenili francuski, a konačno i engleski izveštaji. Tome unekoliko doprinosi i okolnost da su putnici i posmatrači koji su se našli na Balkanu većinom bili zvanični predstavnici svojih zemalja, ili su bar sebe tako doživljavali. I konačno, uprkos prevodima i sve većem međusobnom poznavanju, putopisi su se i dalje zadržavali u okvirima književne tradicije dotičnog jezika. Putopisci su ovakve pobude, iako je među njima bilo i istinski kosmopolitski nastrojenih ljudi kakvi su Ožje Bubek ili Luiđi Marzilji, shvatali kao glavni argument da svoja opažanja zabeleže u kvazi-nacionalnom stilu (držeći se kriterijuma jezika i države), a ne na uobičajen hronološki način.

Još jedan razlog koji me je naveo da putopisce prikažem po "nacionalnom" kriterijumu jesu i duboke rezerve koje imam prema uopštenim predstavama kakve su "zapadnjačka" perspektiva, "zapadnjački" stav i "zapadnjačka" politika, jer oni impliciraju homogeno i monolitno stanovište koje, po mom mišljenju, nije postojalo u to vreme. Iako su zaista postojali neki zajednički obrasci, navedeni ranije, podjednako je važno naglasiti da na Zapadu nije postojao zajednički stereotip o Balkanu. Ovim ne želim da tvrdim da nisu postojali nikakvi zajednički stereotipi, već samo da nije postojao zajednički *zapadnjački* stereotip. Čak i unutar različitih nacionalih stereotipa, na koje su uvek uticali politička stvarnost i politički i intelektualni diskursi, postojala su najrazličitija mišljenja i brojne nijanse. Štaviše, u čitavom prirodnom spektru pozitivnih i negativnih sudova jedva da se može naći u potpunosti omalovažavajuće ili podrugljivo mišljenje koje bi se odnosilo na region kao celinu, a ponajmanje želja da se on isključi iz nedara civilizacije. Do tog pokušaja došlo je u sasvim drugačijem kontekstu, kada su saznanja o Balkanu sakupljena i upotrebljena za stvaranje velikih klasifikacionih sistema.

V

OD OTKRIVANJA DO KONSTRUKCIJE, OD KONSTRUKCIJE DO KLASIFIKACIJE

Si les Balkans n'existaient pas, il faudrait les inventer.[1]
Herman Kajzerling

Početkom XX veka u evropskoj književnosti već je bila stvorena slika o Balkanu, koja će se isključivo pod tim imenom dalje i razvijati. Iako ni izdaleka nije jednoobrazna, ona je u različitim književnostima imala i mnoge zajedničke crte. U trenutku kad je geografski otkriven, ovaj region je i konstruisan, štaviše, ova dva procesa ne mogu se odvojiti. Putopisna književnost, kao, uostalom, i svaka druga, "istovremeno i stvara i predstavlja svet, to jest ona istovremeno stvara ili izmišlja stvarnost i tvrdi da je nezavisna od iste te stvarnosti".[2] Otkrivanje Balkana moglo bi se podvesti pod opštu rubriku "kako ljudi reaguju na razlike". Čovekov pokušaj da svetu prida značenje i unese red u njega označava se kao "rad na stvaranju nomosa", koji uključuje i proces tipizacije, a on poredi ono što se može znati sa onim što se može predvideti.[3] Nema formalnog kategoričkog odgovora na pitanje šta ljude nagoni da stvaraju formalne kategorije, ali je jasno da je u pitanju duboko usađena želja, kao i da su "kategorije prema kojima svrstavamo događaje u svetu koji nas okružuje konstrukcije ili invencije... One ne 'postoje' u našem okruženju." Od svih različitih tipova kategorizacije, primarni su oni koji redukuju kompleksnost i potrebu za stalnim saznavanjem; dva glavna cilja percepcije jesu stabilnost i jasnoća, odnosno konačnost.[4] Kad nešto percipiramo, mi utiske uklapamo u ono što Frederik Č. Bartlet naziva "shemama", Alfred Šulc "uputstvima", a Moris Merlo-Ponti "kalupima": "Percepcija se ne sastoji u tome da se organu – vida, na primer, ili sluha – pasivno dozvoli

da spolja primi gotov utisak, kao što paleta prima mrlju boje... Postoji opšta saglasnost o tome da su naši utisci apriorno shematizovani." Primljene informacije organizujemo u "matrice za koje smo mi kao percipijenti u velikoj meri odgovorni".[5]

Iako je neosporno da su proces otkrivanja i proces konstruisanja neodvojivi, valja naglasiti da tokom XIX veka, kada je Balkan otkrivan i opisivan, proces akumulacije znanja još uvek nije strogo klasifikovao to znanje po već pripremljenim shemama. Svi znamo da ne postoji nekakva "suštinski deskriptivna" kategorija, da opisivati uvek znači "posebno odrediti mesto značenja, konstruisati predmet znanja i proizvoditi znanje koje će biti ograničeno tim činom deskriptivnog konstruisanja".[6] Pa ipak, upravo je proces sticanja i akumulisanja znanja predstavu o Balkanu u tom periodu učinio neodređenom, rasteretivši je uglavnom kategoričkih i oštrih sudova. Naravno, "gde ne postoji diferencijacija, ne postoji ni skrnavljenje". Čini se, međutim, da ta "čežnja za rigidnošću postoji u svima nama", da je ta žudnja za "čvrstim smernicama i jasnim pojmovima" sastavni deo *conditio humana*. Tokom prikupljanja i sređivanja informacija čovek se sve više okružuje etiketama: "Tako nastaje sklonost ka konzervativnom. Ono nam daje sigurnost. Možda ćemo u nekom trenutku morati da modifikujemo strukturu naših pretpostavki kako bismo se prilagodili novom iskustvu, ali što se iskustvo više podudara sa prošlošću, to više poverenja imamo u pretpostavke."[7] U suštini, stvaranje matrica – shema – mada je, dugoročno posmatrano, svakako dinamično, na kratke staze ipak ima određenu postojanost.

Hajdučija u Grčkoj već je u značajnoj meri doprinela slabljenju filhelenizma, da bi on u potpunosti zamro posle ubistva nekoliko engleskih putnika u Dilesiju 1870. godine. Berlinskim ugovorom iz 1878. Makedonija je vraćena pod direktnu upravu Porte, što je utrlo put jačanju revolucionarnih akcija protiv Otomanskog carstva, ali u isto vreme i organizovanju gerilskog rata između zaraćenih susednih zemalja. Rađanjem makedonskog pitanja Balkansko poluostrvo je još više steklo glas nemirnog terena, a Makedonija je označavana kao "zemlja terora, ognja i mača". Mržnja i zverstva koja su činile bande zaraćenih hrišćanskih naroda navela su čak i dobro obaveštenog i blagonaklonog pisca kao što je Džon Frejzer da Balkansko poluostrvo opiše kao "mesto konfuzije i neprijatnosti", a makedonsko pitanje kao "balkanski problem".[8]

Za narod tako ponosan na svoju tradiciju empirizma, Englezi su u to vreme bili iznenađujuće podložni uprošćavanju i uopštavanju. Heri De Vint je svoje putovanje po Balkanu i evropskom delu Rusije nazvao putem "po divljoj Evropi", a tokom njega je prošao "divlje zemlje između Jadranskog i Crnog mora koje žive u bezakonju", "žarišta kriminala i hajdučije".[9] Kada opisuju Makedoniju u knjizi indikativnog podnaslova *Apel za primitivce*, dva Britanca, Gof i Foset, razmišljaju o "nezrelom, neprosvećenom intelektu" makedonskog seljaka. U kratkom pasusu o karakteru Makedonaca oni postižu istinsku sintezu debate o tome da li čoveka više određuje priroda ili društvo: "Represija i potpuni nedostatak obrazovanja... stvorili su lukavost i prirodnu sklonost ka divljaštvu."[10] U Sjedinjenim Državama ništa nije doprinelo širenju ovakvog ubeđenja koliko čuvena afera sa gospođicom Stoun, kada je 1901. godine jedna od bandi Jana Sandanskog kidnapovala dugogodišnju američku misionarku i pedagoga. Iako se sve srećno završilo i gospodica Stoun, koja je potom čak postala simpatizer makedonske stvari, oslobođena uz pozamašnu otkupninu, čitava afera je ovaj region konačno žigosala kao "teroristički".[11] Makedonsko pitanje je do te mere bilo u središtu balkanskih afera da posmatrači nisu mogli stalno da imaju na umu njegovo relativno skorije poreklo. Berkovici, inače upućen pisac, početkom tridesetih godina izjavljuje da "situacija u Makedoniji poslednjih sto godina drži čitavu Evropu u napetosti" možda prosto da bi svojoj tvrdnji pridao veću težinu.[12]

Jedan jeziv i nasilan čin iz 1903. godine razjario je javnost na Zapadu: ubistvo i bacanje s prozora Aleksandra i Drage u Beogradu, kraljeubistvo posebno odurno rojalistima u Austrougarskoj i Velikoj Britaniji. *The New York Times* piše da je to bacanje s prozora "rasna odlika svojstvena primitivnim Slovenima": "Kao što će odvažni Britanac oboriti neprijatelja pesnicama, kao što će južnjak Francuz svog neprijatelja dotući znalačkim udarcem nogom, kao što Italijan koristi nož a Nemac spretnu kriglu za pivo, tako će Čeh i Srbin 'gurnuti' svog neprijatelja kroz prozor".[13] Ovaj nasilni čin naveo je jednog uglednog istoričara da čak 1988. godine izjavi kako "prekretnica u odnosima između Austrije i Srbije nije toliko bila aneksija Bosne i Hercegovine 1908, koliko brutalni vojni udar u Beogradu pet pre toga".[14] Reklo bi se da civilizovani Austrijanci nisu mogli da podnesu upravo odvratnost tog konkretnog čina, a ne nekakve ezoterične ekonomske sporove, nacionalizam i *raison d'etat*. H. N. Brejlsford, aktivista *British Relief Fund*-a posle gušenja bune u Makedoniji 1903, bio je jedan od prvih koji su sa indignacijom izrazili uverenje da postoji suštinska razlika u moralnim normama Londona i Pariza s jedne i Balkana s druge strane. Ne zadržavajući se na onom što su Englezi učinili u Južnoj Africi, na Indijskom potkontinentu ili u Irskoj, on piše:

> Pokušao sam da, koliko to jedan Evropljanin može, budem tolerantan i prema hrišćanima i prema Turcima, imajući stalno na umu razliku između normi koje vladaju na Balkanu i onih u Evropi. U zemlji u kojoj seljak ore noseći pušku na leđima, gde vladaoci ostaju na vlasti zahvaljujući sposobnosti da po potrebi i ubijaju, gde se pretpostavlja da hrišćanski crkveni velikodostojnici organizuju politička ubistva, život ima samo relativnu vrednost, a ubistvo donosi samo relativnu krivicu. Po krvoločnosti se rase na Balkanu međusobno ne razlikuju mnogo – one su proizvod vekovne azijatske vlasti.[15]

Robert V. Siton-Votson, ugledni istoričar Habsburškog carstva i Balkana, kritikovao je dvojnu monarhiju zbog nedoslednosti u političkoj i kulturnoj misiji na Balkanu. On tvrdi da bi trijumf sve-srpske ideje značio "trijumf istočne kulture nad zapadnom i da bi predstavljao smrtni udarac napretku i modernizaciji na čitavom Balkanu". Nema sumnje da agresivni srpski ekspanzionizam nije bio najpoželjnija pojava na Balkanu, ali je čudno kako stručnjak za pitanja uspona nacionalizma na Balkanu fenomen nacionalizma može da pripiše baš "istočnoj kulturi".[16]

Balkanska okrutnost uvek se povezivala sa Istokom. U opisu scene osvete u Crnoj Gori, Heri de Vint zaključuje da je "život ovde jeftin skoro koliko i u Kini i Japanu".[17] Poređenje sa Istokom pojačalo je osećaj stranog i istaklo orijentalnu prirodu Balkana. Uprkos sve oštrijoj kritici prilika na Balkanu, nade u poboljšavanje tamošnjeg stanja, postojeće mada ne jake, tek su sa Drugim balkanskim ratom ustupile mesto gotovo potpunom razočaranju: kako kaže Siton-Votson, "preterano oduševljenje pobedom balkanskog jedinstva zamenjeno je u Zapadnoj Evropi preteranim gađenjem na bratoubilačke sukobe među doskorašnjim saveznicima, kao i sklonošću da se zanemare razlozi u osnovi svega toga".[18] No, veliki zločin Balkana, njegov prvobitni greh, jesu hici koje je ispalio Gavrilo Princip i koji su dali znak za izbijanje Prvog svetskog rata. To je ostavilo neizbrisiv trag na svaki sud o ovom regionu. Dok je čak i posle Ilindenskog ustanka 1903. dopisnik britanskog lista *Graphic* mogao dobronamerno da govori o "dobrom starom Balkanu, na kom se uvek nešto dešava", godina 1914. izbrisala je svaku moguću neodređenost.[19] Veoma popularna knjiga Džona Gantera, *U Evropi*, sažela je osećanja sa ove strane Atlantika:

> Nedopustiv je napad na ljudsku prirodu i na politiku što te bedne i nesrećne zemljice na Balkanskom poluostrvu mogu među sobom da vode sporove koji izazivaju svetske ratove. Oko 150 000 mladih Amerikanaca poginulo je zbog jed-

nog događaja 1914. u nekakvom blatnjavom, primitivnom selu, Sarajevu. Gnusno i gotovo prostačko režanje u politici Balkana, teško razumljivo čitaocu na Zapadu, još uvek je presudno za mir u Evropi, a možda i u svetu.[20]

Ma kako razumljiva ovakva gorčina bila, simptomatično je da je ovaj pasus zadržan i u izdanju iz ratne 1940. godine. Očigledno je Hitlerovo režanje čitaocu na Zapadu bilo razumljivije zato što je zapadno. Od decidirane tvrdnje da je i Drugi svetski rat otpočeo na Balkanu deli nas samo jedan korak. Istina, njega je teško načiniti, pa smo više od 50 godina morali da čekamo Roberta Kaplana, koji očigledno pretenduje na to da postane Rebeka Vest devedesetih, da u knjizi *Duhovi Balkana* izjavi kako se za "nacizam, na primer, može reći da potiče sa Balkana. U prihvatilištima Beča, plodnom tlu za etničku mržnju blisku južnoslovenskom svetu, Hitler je naučio da mrzi onako zarazno."[21] Ironično je čitati reči o "blatnjavom, primitivnom selu" u svetlu današnjih hvalospeva o multikulturnom raju prelepog kosmopolitskog grada Sarajeva, uništavanog tokom devedesetih. Po Ganterovoj logici, Sarajevo je sigurno postalo taj predivan grad pod varvarskom vlašću prve nezavisne južnoslovenske monarhije, a posebno pod jugoslovenskim komunistima, dok je ona odvratna selendra bilo pod prosvećenom zapadnjačkom vlašću Habsburgovaca.

Stereotip o Balkanu menjao se čak i tokom rata. Analiza nemačkih i austrijskih ratnih izveštaja između 1912. i 1918. koju je sprovela Mehthild Golčevski pokazuje da su različiti narodi na Balkanu različito i tretirani, pošto nije postojala jasna predstava o tome šta Balkan zapravo jeste. U meri u kojoj se ova kategorija koristila da označi opšte odlike regiona (npr. klišei o gostoljubivosti, o seljacima i brđanima, ljudima bliskim prirodi, o nazadnosti, nehigijeni i ostalo), ona je bila toliko maglovita i neodređena da se podjednako mogla primenjivati i na narode van Balkana. Kad god se koristila, njena sugestivnost počivala je na neodređenosti, ali i na emotivnoj komponenti. Osim toga, ona se koristila zajedno sa drugim uopštavajućim etiketama, od kojih je "orijentalno" najčešća i označava prljavštinu, pasivnost, nepouzdanost, mizoginiju, sklonost ka spletkarenju, neiskrenost, oportunizam, lenjost, sujeverje, letargiju, tromost, neefikasnost, nesposobnu birokratiju. Podudarajući se donekle sa pojmom "orijentalno", "balkansko" ima i dodatne odlike okrutnosti, neotesanosti, nestabilnosti i nepredvidivosti. Obe kategorije koristile su se kao suprotnost predstavi o Evropi, koja simboliše čistoću, red, samokontrolu, karakter, osećaj za zakon, pravdu, efikasnu administraciju, ukratko, "viši stepen kulturnog razvoja koji i oplemenjuje čovekovo ponašanje".[22] No, iako se odmah možemo složiti s tim da je pojam "Balkan" bio dovoljno neodređen da bi mogao da označava specifične odlike čitavog regiona, nema sumnje da emotivna komponenta, kojoj su pisci povremeno možda i intuitivno pribegavali, počiva na do tada već usvojenom, ali još uvek ne jasno artikulisanom stereotipu. Samo savršena neznalica mogla bi da polaže pravo na apsolutnu nevinost, kao Amerikanka koja je za Dalmaciju rekla: "Odatle su oni psi".[23]

No, bilo je isto i trezvenijih glasova, bilo je ljudi koji su pokušavali da sagledaju prave uzroke rata, a nisu čak svi bili ni iz uobičajenih socijaldemokratskih krugova. Čarls Dž. Vopicka proveo je sedam godina (1913-1920) u Rumuniji, Srbiji i Bugarskoj kao vanredni izaslanik i opunomoćeni poslanik Sjedinjenih Država. Njegovi detaljni memoari, mada ponekad nedovoljno precizni u istorijskim pojedinostima i puni tipično američkog vilsonovskog optimizma i naivnosti, ipak su neumoljivi: "Svetski rat jeste počeo na Balkanu, ali su njegovi koreni u srcima onih beskrupuloznih autokrata čija nemilosrdna ambicija ne zna ni za pravdu ni za granice."[24] On pobija insinuacije da su narodi na Balkanu problematični po prirodi, nego ih prikazuje kao pione u velikoj igri.

Kako bilo, duh tog vremena krivicu za rat svaljivao je na Balkan u celini, a posebno na Srbe. Meri Idit Daram, uverena da će je i drugi uzimati onoliko ozbiljno koliko i ona sebe,

vratila je kralju Petru orden Svetog Save, a u propratnom pismu izjavila da "njega i njegov narod smatra krivim za najveći zločin u istoriji". Srbija je "osinje gnezdo", a čitava nacija, i u Crnoj Gori i u Srbiji, zna ili da voli ili da mrzi, sredine nema.[25] Osuda te nesposobnosti Srba da budu umereni uvod je i u knjigu koju je Daramova napisala petnaestak godina ranije. U epizodi koja treba da posluži kao primer, špijun koji joj je rekao da "čovek mora ili da voli ili da mrzi" ne određuje se pobliže, on je prosto čovek sa Balkana, "i samo jedan od mnogih primera, jer takvi su Balkanci, Grci, Srbi, Bugari ili Albanci, hrišćani ili muslimani". Kada je Daramova pošla na put, ona je u svet Balkana ušla sa istim predstavama i emocijama s kojima današnja deca ulaze u muzej da vide dinosaurusa: "Njegove sirove, primitivne predstave, koje potiču sa samih izvorišta ovog sveta, njegova ostrašćenost, njegovi katastrofalni neuspesi, opsedaju um; ali njegove boje, njegovi divlje veličanstvani krajolici opsenjuju vid." No, u tom trenutku ona je još uvek očarana ovim regionom i kori razmetljivost onih ljudi koji kod pojedinih balkanskih naroda izigravaju nekakvu vojsku spasa:

> Nijedan balkanski narod nije onako crn kakvim ga često prikazuju. Svi oni imaju i dobre osobine kojima samo nedostaje prilika da bi izašle na videlo, a njihove mane su u većini slučajeva mane svojstvene mladosti. Zverstva koja su povremeno kadri da počine samo su relikt srednjovekovnih običaja, nekada rasprostranjenih po čitavoj Evropi. 'Humanost' nije postojala ni u Engleskoj sve do početka XIX veka; sve do tada su se čak i relativno trivijalni prestupi kažnjavali na najokrutniji način. Kad je u pitanju Balkansko poluostrvo, previše je 'zverstava' zloupotrebljeno u pojedinačne političke svrhe.[26]

Prikaz koji Daramova daje o tom dobu posebno je značajan zato što pruža redak uvid u reakcije Balkanaca, očigledno itekako svesnih mišljenja koje Zapad ima o njima. Jedan od ljudi koje je upoznala, najverovatnije Albanac, prekorno joj je rekao:

> Vi Englezi mislite da ste civilizovani i da možete da nas učite nečemu. A ja vam kažem da ovde nema čoveka koji bi počinio onakve zločine kakvi se čine u Londonu... Naši hajduci su siromašni ljudi. Rad u polju njima jedva omogućava da prežive. Oni su prilično neobrazovani, nisu išli u škole. Oni pljačkaju da bi živeli, i rizikuju glavu pri tom. A vaši razbojnici su često univerzitetski obrazovani, oni pljačkaju, lažu i varaju da bi stekli raskoš. Vi ste godinama uživali sve prednosti obrazovanja i civilizacije, i eto šta radite. A nas zovete divljacima zato što ubijamo ljude.[27]

Neke od izjava koje Daramova ovde daje zvuče kao intimni dnevnik nekog modernog antropologa: ona, recimo, piše kako nije u stanju da posmatra Balkan istočnjačkim očima, ali ga čovek u isto vreme "nikad ne može videti ni zapadnjačkim". Čak i kad naučite da jedete, pijete i spavate sa domaćima, žali se ona, štaviše, da živite kao oni, i taman pomislite da počinjete da ih razumete, dogodi se nešto i onda shvatite "da ste od njihovog pogleda na svet udaljeni koliko i na početku. A da biste ga usvojili, morate da preskočite vekove, da izbrišete Zapad i sve njegove ideje, da pustite na volju primitivcu u sebi i da naučite šest jezika, potpuno beskorisnih u ma kom drugom kraju sveta".[28] Daramovoj je trebalo desetak godina da shvati kako je Balkan isuviše kompleksan da bi se u potpunosti pojmio. Otprilike u isto vreme, Pol Skot Maurer, pisac knjige koja je stvorila pojam "balkanizacija", deli tu gorčinu: "Za nekog školarca slom Turske i Austrougarske svakako je ozbiljan udarac; umesto da uči dve zemlje, sad mora da uči deset; i nije ni čudo što stariji svet, odrastao u jednostavnosti starije geografije, nema razumevanja za kompleksnost nove."[29]

Valjalo se specijalizovati samo za pojedine aspekte ove kompleksnosti, pa se Daramova držala recepta svih Zapadnjaka koji su se bavili Balkanom: pronašla je ljubimce. Daramova je dobila zasluženo mesto u balkanskoj istoriografiji zahvaljujući izuzetno kvalitetnim etnografskim opisima plemenskog živo-

ta u severnoj Albaniji i Crnoj Gori, a posebno zahvaljujući pažnji koju je posvetila jednoj od najmanje poznatih nacija na Balkanu, Albancima, s tim što ni sama nije znala za sredinu. Njena averzija prema Srbima, potom proširena i na ostale balkanske Slovene, bila je tako ogorčena da Daramova zulum janičara najozbiljnije pripisuje njihovom balkanskom poreklu, što je "jedinstvena činjenica koju treba i naglasiti". Po njenom mišljenju, "fanatizam pravoslavne crkve snosi veliku odgovornost za učvršćivanje turske vlasti". Iako ni Turcima nije bila naročito naklonjena, i Daramova je nasela na mit o njihovoj tolerantnosti i prihvatila ga. Njena hvale vredna ljubav prema Albancima navela ju je da nekritički deli verske i rasne osude, umesto da racionalno analizira geopolitičku situaciju. Njeni Albanci, koji su se "hiljadama godina opirali denacionalizaciji" i samo mole da "zauzmu svoje mesto na Balkanu i da žive u slobodi i harmoniji", suočeni su sa neprijateljem mnogo gorim od Turaka, "a to su Sloveni: Rusija, sa svojom fanatičnom crkvom, i njene divlje kohorte, Srbi i Bugari, spremne su da unište Albaniju i da zatru katolike koliko i muslimane."[30]

Termin "balkanizacija" nastao je posle balkanskih ratova i Prvog svetskog rata, i time je područje Balkana dobilo definitivno negativan prizvuk. Međutim, to se nije desilo iznenada, s obzirom na to da je čak i tokom balkanskih ratova zapadna štampa bila više ironična nego prezriva.[31] Slika o Balkanu istakla je nasilnost kao njegovu glavnu odliku, koja do tad jednostavno nije dolazila do izražaja. U istoriji Balkana nasilnost nije nikakva novina. Evropljani su izgleda bili prestrašeni nekakvim specifično "istočnjačkim" varvarstvima, pre svega nabijanjem na kolac, koje je raspaljivalo maštu svih putnika. Upravo ovaj egzotizam pretvorio je Vlada Cepeša, istorijsku ličnost, u besmrtnog Drakulu, s tim što on nije toliko primer balkanske nasilnosti koliko ilustruje mračnu maštu gotske mode. No, ovakva mučenja najčešće su shvatana kao lične nastranosti vladarâ, a ne kao inherentne biološke crte ovog regiona. Stogo uzev, nasilnost kao balkanski lajtmotiv fenomen

je koji potiče iz doba posle balkanskih ratova. Da citiramo Rebeku Vest:

> Nasilnost zaista jeste bila sve što sam ja znala o Balkanu, sve što sam znala o južnim Slovenima. Do tog znanja sam došla sećajući se svoje mladalačke zainteresovanosti za liberalizam, lišća opalog sa džungle pamfleta koji povezani tavore u mračnim ćoškovima starinarnica, a kasnije iz predrasuda Francuza, koji reč 'Balkan' koriste kao pogrdu, kao sinonim za stranca-probisveta i varvarina.[32]

Slika specifično balkanskog nasilništva nadahnula je Agatu Kristi da 1925. godine napiše krimić koji se dosta tačno može opisati kao "romantična priča o imaginarnim balkanoidnim kneževinama u kojima ubistva prosto vise u vazduhu".[33] Kristijeva je stvorila lik mračnjaka, Borisa Ančukova, slovenskih crta (mada ne tipično južnoslovenskih): "visok čovek istaknutih jagodica, veoma duboko usađenih plavih očiju i bezizražajnog lica". Razume se, on govori engleski sa snažnim stranim naglaskom. On je sluga nedavno ubijenog kneza Mihajla i, kako to već biva sa Balkancima, gori od želje da osveti svog gospodara:

> "Da Vam kažem, Vama, engleskom policajcu, ja bih umro za njega! A pošto je on mrtav a ja još uvek živ, oka neću sklopiti i mira neću imati dok ga ne osvetim. Kao pseto njuškaću i pronaći ću njegovog ubicu, a kad ga otkrijem – ah!" Oči mu bljesnuše. Iznenada isuka ogroman nož ispod kaputa i zamaha njime. "I to ga neću ubiti odmah – o, ne! Prvo ću mu odseći nos, onda ću mu uši odseći, pa ću mu oči iskopati i tek onda – onda ću u njegovo crno srce zariti ovaj nož."[34]

Šokirani Englez promrmlja: "Pravi Hercoslovak, naravno. Krajnje necivilizovan svet. Narod hajduka." Hercoslovačka je izum Agate Kristi: "To je jedna od država na Balkanu... Najveće reke nepoznate. Najveće planine takođe nepoznate, ali brojne. Glavni grad Ekurešt. Stanovništvo uglavnom hajduci. Glavni hobi: ubijanje kraljeva i dizanje revolucija."[35] Ova šar-

mantna geografska izmišljotina ilustruje dve stvari: prvo, Kristijeva je reprodukovala već uobličenu kolektivnu predstavu o Balkanu, a ne raniju diferenciranu sliku o pojedinačnim balkanskim narodima, a drugo, nema razlike između Balkana i nedavno oformljenih država Srednje Evrope. Hercoslovačka je očigledno rimovana parodija na Čehoslovačku, kombinacija Hercegovine i Slovačke. Roman je napisan 1925. godine, mnogo pre doba politike odvraćanja, i Čehoslovačka se u njemu predstavlja kao daleka i nepoznata zemlja (tako glasi i čuvena izjava Nevila Čemberlena). U njemu nema ni naznake budućeg osećanja krivice koje će prožimati dela Britanaca i Amerikanaca dok pišu o "najcivilizovanijoj isturenoj tački Slovena". Iako *Tajna dimnjakâ* nije najpopularniji roman Agate Kristi, on je tokom sledećih decenija doživeo nekoliko izdanja i, ako imamo u vidu neselektivnost obožavalaca Agate Kristi, on dobro prikazuje puteve kojima se diskurs o Balkanu uvodio i popularisao u širim krugovima javnosti. Uz određene ograde moglo bi se reći da se u tom vremenu postepeno izgradio zajednički zapadnjački stav prema Balkanu koji je zamenio pojedinačne nacionalne pristupe, odnosno da je usvojen određen stereotip o Balkanu.

U periodu između dva svetska rata javlja se još jedan aspekt, rasizam, koji je već postao sastavni deo devetnaestovekovne evropske misli. Dok rasizam u modernom smislu reči postoji još u XVI veku u Španiji, on je kao evropski fenomen "začet u onim intelektualnim strujanjima koja su obeležila XVIII vek i u zapadnoj i u srednjoj Evropi, naime u novim učenjima prosvetiteljstva i pijetizma, oživljavanja hrišćanske vere". Geografska otkrića pojačala su znatiželju za udaljene kulture i postepeno dovela do stvaranja nove nauke, antropologije, koja se bavi čovekovim mestom u prirodi, a posebno klasifikacijom ljudskih rasa. Oduševljenje prirodom bilo je reakcija na izveštačenost ljudskog društva, ali je početna idealizacija plemenitog divljaka uskoro ustuknula pred osećanjem superiornosti. Urođenici su stavljani na niže mesto u veličanstvenom lancu postojanja i ubrzo žigosani kao varvari kojima se mora gospodariti i koje treba vaspitavati. Kada je Balkan dospeo u žižu interesovanja, mit o plemenitom divljaku već je odavno bio deo prošlosti.

Moderni rasizam posebno se odlikuje "konstantnim pomeranjem sa nauke na estetiku", spajanjem osnovnih postupaka novih nauka – posmatranja, merenja i poređenja – sa vrednosnim sudovima koji se zasnivaju na estetskim merilima svojstvenim antičkoj Grčkoj: "Svi rasisti držali su do određene predstave o lepoti (belo i klasično), do vrlina svojstvenih srednjoj klasi (rad, umerenost i čast) i smatrali da njih već i spoljni izgled izražava." Čak i po povlačenju pseudonaučnih disciplina poput frenologije i fiziognomike, izrazito subjektivni kriterijumi lepote, odnosno ružnoće, i dalje su, pored proporcija, klime i okruženja, bili važni principi klasifikacije. Lepota, zasnovana na nepromenljivom klasičnom idealu, postala je "sinonim za sređen, srećan i zdrav svet srednje klase bez nasilnih promena – svet dostupan samo belim Evropljanima".[36] Ona je po pravilu počivala na rasnoj čistoti. Samo je u malom broju slučajeva mešanje rasa moglo da stvori čak i nekakvu pozitivnu protivtežu: "Sloveni sa Balkana predstavljaju veoma neobičnu mešavinu, i upravo je taj spoj različitih indoevropskih i azijskih plemena dao balkanskim Slovenima mnoge odbojne, ali i mnoge izvanredne crte."[37]

Ocenjivanje Balkana na rasnoj osnovi otpočelo je sa prihvatanjem otvorenijeg stava prema dotad potčinjenim narodima i sa vrednosno neutralnim motivom mešavine rasa. Početkom veka Solun je još uvek bio samo prostačka kula Vavilonska sa tragovima zapadnjačke civilizacije: "Bugari, Srbi, Albanci, Vlasi, Jermeni, Anadolci, Čerkezi, Grci, Turci, Jevreji, nevernici i jeretici svih zemalja i jezika. Među njima se nađe i pokoja rasa iz civilizovane Evrope."[38] Ono "nevernici i jeretici" odnosi se na muslimane i pravoslavce, i očigledno je postalo uobičajena fraza, jer je koristi još jedan Britanac u opisu Mostara: tamo se čovek "po mračnim, uskim uličicama sudara sa

istim onim Jevrejima, nevernicima i jereticima kakvih ima i po stambolskim bazarima". Sarajevo vrvi od "čudnih naroda: Bosanaca, Hrvata, Srba, Dalmatinaca, Grka, Turaka, Cigana".[39] Dvadesetak godina kasnije ovaj gotovo neutralan opis etničke i religijske kompleksnosti Balkana, samo povremeno nazivanog mestom na kom su se stekli nekakvi "čudni narodi", izazvaće odbojnost i osećaj nečistote. Godine 1921. dva Engleza razmišljaju o neminovno "hibridnoj rasi" žitelja Makedonije:

> Pošto je u suštini mešanac, Makedonca ćete teško prepoznati samo po spoljašnjosti... Turci su fizički možda najbolji primerci različitih tipova u Makedoniji, verovatno zato što su se manje mešali sa ostalima... Turkinje su, osim kada su u velikoj meri mešovite krvi, uglavnom privlačne, ali kada imaju nešto bugarske ili grčke krvi, uglavnom imaju i one široke i veoma grube crte lica svojstvene Slovenima: pune usne, širok pljosnat nos i izražene jagodice teško mogu da doprinesu ženinoj lepoti. Tamnija kosa uz žućkasto-smeđ ten čini ih sličnim grčkom tipu, koji je uvek blede puti, gar-crne kose i blistavih očiju.[40]

Diskutabilno je da li su te "grube crte lica svojstvene Slovenima" bile tipične ili makar česte među Grcima, ali ovaj opis neprivlačne spoljašnjosti isuviše podseća na karakteristike crne rase, uglavnom svrstavane na dno referencijalne lestvice. Rasna nečistota uvek je išla pod ruku sa "nezrelim, neprosvećenim intelektom,... lukavošću i prirodnom težnjom ka divljaštvu".[41] Iako su bili samo učenici Žozef-Artira de Gobinoa i H. S. Čemberlena, Nemci su uspeli da prevaziđu svoje učitelje. Herman grof od Kajzerlinga, oženjen Bizmarkovom unukom, bio je uticajna ličnost u filozofiji samospoznaje; dvadesetih godina osnovao je "Školu mudrosti" i tvrdio da ljudi putem kreativnog saznavanja mogu da postignu samoostvarenje. Godine 1928. objavio je knjigu *Spektar Evropa*, koja se istovremeno pojavila i u prevodu u Sjedinjenim Državama. Od dvanaest poglavlja, jedno je posvećeno Balkanu:

> Kakav značaj ima Balkan za nas koji živimo u drugim zemljama?... Zašto se reč "balkanizacija" gotovo uvek ispravno shvata i ispravno koristi?... Njeno simbolično značenje najbolje se može shvatiti ako pođemo od dva osnova: prvi je opšte prihvaćena tvrdnja da je Balkan evropsko bure baruta, a drugi postojanje neobično duboke, iskonske i nepomirljive rasne mržnje.[42]

Pošto je dao poduži opis Grka, Rumuna i Turaka (Srbe, Bugare i Albance nazvao je "primitivnim rasama ratnika i razbojnika" nedostojnim pažnje), Kajzerling ovako sažima suštinu Balkana:

> Današnji Balkan samo je karikatura davnašnjeg Balkana. Duh Balkana kao takav jeste duh beskonačne nesloge. Kako ga naseljavaju primitivne rase, on je pra-slika pra-borbe jednog protiv svih. U slučaju veoma nadarenih i visoko obrazovanih nacija i pojedinaca, ova slika javlja se kao duh *agona*. No, Balkan kao takav iskonski je određen duhom zemlje.[43]

Te iste godine u Americi je izašao prevod jedne knjige objavljene na švedskom u Stokholmu 1927. Ona jasno artikuliše jedan motiv koji je u prethodnom veku bio tek diskretno prisutan. Pisac knjige, Markus Erenprajs, proputovao je Balkan, Egipat i Svetu zemlju, a sve u potrazi za "dušom Istoka". On sa gađenjem govori o svojim saputnicima koji su se vratili s puta samo sa "svojim dragocenostima, fotografijama i visokim hotelskim računima": "Ne može se tako putovati Orijentom! Ako želite da uhvatite makar malo od duše Istoka, ne prilazite mu kao što biste prišli stranoj zemlji, već kao da se vraćate kući – sebi samom... Ne budite snishodljivi kao neko ko donosi civilizaciju, budite učenik, skrušen i spreman da uči."[44] Ovakav duh upadljivo je odsutan iz prvog poglavlja njegove knjige, "Po novom Balkanu". Već i prve reči povlače presudnu razliku između Balkana i autentičnog Orijenta:

> Orijent se može nazreti već na Masarikovoj železničkoj stanici u Pragu. To nije onaj pravi Orijent Azhara u Kairu ili

Orijent uličnih kafana u Haifi, nego ona varijanta Istoka poznata kao Levant, nešto što se opire definisanju, telo Istoka bez duha Istoka. To je nekakav trošni Orijent, izdajnik, otpadnik od sebe samog, bez fesa, bez vela, bez Korana: to je veštački, prevarantski Novi Orijent koji je namerno raskinuo sa svojom prošlošću i odrekao se svog starog nasleđa.

Opis žitelja ovakvog Levanta (za razliku od pravog Istoka) ilustruje i njihovu rasnu izvitoperenost:

> Ima u njihovom ponašanju nečeg neumerenog, oni su suviše glasni, suviše nagli, suviše pohlepni... Čudne, neverovatne osobe izniču odasvud – niskih čela, podbulih očiju, istaknutih ušiju, punih donjih usana... Taj levantinski tip na području između Balkana i Mediterana psihološki i sociološki zaista jeste "lelujno stvorenje", spoj Istočnjaka i Zapadnjaka; on govori više jezika, lukav je, površan, nepouzdan, materijalista i, pre svega, nema nikakvu tradiciju. To odsustvo tradicije moglo bi da objasni nizak intelektualni, a donekle i moralni nivo Levantinaca... U duhovnom smislu ta stvorenja su beskućnici; oni više nisu Orijentalci, ali još uvek nisu ni Evropejci. Oni se nisu oslobodili porokâ Istoka, ali još uvek nisu usvojili nijednu vrlinu Zapada.[45]

I Kajzerelingove i Erenprajsove ideje jasno sadrže one prizvuke koji su postojali i ranije, samo su kod njih neuporedivo jači. Nekadašnja podela na otmene gospodare i bedne podanike doživela je svoju teoretsku racionalizaciju: ona je poprimila odlike podele između kultura, a rasno i kulturno ukrštanje smatralo se gorim od čiste orijentalne drugosti. Kratko koketiranje sa Grcima odavno je palo u zaborav, mada je, opet, čak i ona filhelenistička podrška imala određene rasističke elemente, "izražene ne samo u libertenskoj simpatiji prema još jednoj evropskoj revoluciji, nego pre svega u ubeđenju da su savremeni Grci direktni naslednici starih Grka, a da su Turci varvari".[46] Još 1830. Jakob Falmerajer se u svojoj knjizi *Istorija poluostrva Moreja u srednjem veku* usprotivio ovom raširenom ubeđenju teorijom da su se stari Grci utopili u kasnije

talase Slovena, koji zapravo čine rasnu podlogu savremenih Grka, tako da "u venama hrišćanskog stanovništva moderne Grčke nema ni kapi istinske i 'čiste helenske krvi".[47] Sve do nedavno Falmerajer je zbog te teorije bio *persona non grata* u Grčkoj. Njegov snažan prezir prema Grcima trebalo je da bude protivotrov filhelenizmu dominantnom u Bavarskoj tog vremena, a bio je motivisan i paranoičnim strahom od sve većeg političkog značaja Rusije.[48] Iako veoma preterana, njegova teorija itekako sadrži neke valjane elemente, posebno napad na ideju rasne čistote. Međutim, u nacističkoj Nemačkoj Falmerajerova teorija je ponovo oživela tokom okupacije Grčke: "klasično obrazovani oficiri mogli su da opravdaju zverstva počinjena nad Grcima time da su ovi inferiorna, neplemenita rasa".[49]

Kajzerlingova i Erenprajsova knjiga nisu tek pukim slučajem objavljene na drugoj strani Atlantika u uspešnom prevodu na engleski kad i u originalu. Dvadesete godine ovog veka jesu vrhunac aktivnosti Lige za ograničavanje broja imigranata, uticajne grupe koja je lobirala za donošenje protekcionističkih zakona. Zadojena ideologijom anglosaksonstva iz druge polovine XIX veka, ova Liga, čija su okosnica bili Bostonski Bramani, zalagala se za ograničavanje priliva imigranata iz Srednje i Istočne Evrope, jer bi "to moglo da znači samoubistvo američke 'rase'".[50] Osim toga, dvadesete su i vreme intenzivne aktivnosti Američkog društva za eugenetiku, koje je zastupalo teoriju prirodne genetske superiornosti određenih rasa i društvenih grupa. Mnogi njegovi članovi smatrali su da bi mešanje rasa dovelo do kvarenja društva i tvrdili da asimilovanje sa kulturno inferiornim narodima, posebno sa Slovenima, treba izbegavati koliko treba sprečavati i preterano razmnožavanje društveno inferiorih. Naročito se valjalo držati podalje od Slovena sa Balkana; u industrijskim gradovima njih su smatrali odmetnicima i zvali ih "*Hunkies*" (Huni). Čak i oni koji su se zalagali za njihovo aktivno uključenje u američko društvo upozoravali su kako "treba imati u vidu da su

Sloveni sa Balkana, iako neprestano teže evropskoj, a posebno zapadnoj civilizaciji, u suštini Orijentalci".[51] Teoretski u zavadi sa socijaldarvinizmom, ovo društvo je, ništa manje, upravo privuklo značajan broj socijaldarvinista, i to zato što su i jedni i drugi zagovarali doktrinu nativizma.[52] Te ideje su imale veliki uticaj i ciklično su se vraćale, mada nikad pod plaštom uljudnosti i zvanične podrške kao u prvim decenijama ovog veka.

Odjeci ovakvih pogleda mogu se nazreti čak i u najdobronamernijim poduhvatima. Iako njegov monumentalni projekt *Slovanská epopej* pokriva poslednje tri decenije njegovog života, Alfons Muha, veliki majstor češkog *art nouveau*-a, nadahnjivao se romantičnim aspektima kulturnog slavizma. To zapravo i jeste objašnjenje za različite reakcije na koje je naišao kada je 1928. svoj (tada još nedovršeni) "Slovenski ep" posvetio gradu Pragu. Mnogi kritičari tvrdili su da ep mnogo više odgovara 1848. godini, da je prožet romantizmom koji je u ovom nervoznom međuratnom periodu doživljavan kao *passé*. Neposredno se nadovezujući na Herdera, Muha smatra da "svaka nacija ima svoju umetnost, kao što ima i svoj jezik".[53] Muha je Herderove ideje prihvatio još dok je boravio u Sjedinjenim Državama, a 1910. godine, detaljno se posavetovavši sa slavistima, pošao je na put po Rusiji, Poljskoj, Srbiji, Crnoj Gori i Bugarskoj kako bi se neposredno upoznao sa kulturom različitih slovenskih naroda.

Muha je video ono što je želeo da vidi: njega su inspirisala njegova sopstvena očekivanja i vizije slovenstva. Vrhunac puta bila mu je Rusija, gde je, kako je mislio, pronašao svoje korene. U jednom ekstatičnom pismu ženi, on kaže: "Muzika i pesma, tako duboko vizantinske i slovenske. Kao da živim u IX veku... Ništa se nije promenilo za dve hiljade godina."[54] Muha nije bio potaknut samo sentimentalnim romantizmom, mada on jeste najviše nadahnuo njegovu ikonografiju: na njegova zapažanja uticale su druge predstave koje su dominirale ideološkim horizontom njegovog vremena. Jedna od njih bila je i verovanje da istočni rubovi Evrope pružaju jedinstven uvid u mladost čovečanstva, u premoderno stanje Evrope, da su oni istorijski muzej evropske prošlosti. Samo ako to imamo na umu, možemo da objasnimo kako je to Muha bio tako blaženo slep za duboke promene koje su se u tom trenutku odigravale u Rusiji, a posebno za intenzivan i veoma moderan kulturni život pre Revolucije, dok je istovremeno bio očaran vizijom o dva milenijuma zamrznuta u slici koju će baš on prikazati.

Posebno je zanimljiva Muhina reakcija na balkanske Slovene. Mada prema Srbima, Crnogorcima i Bugarima gaji velike simpatije, oni ga ni izdaleka nisu naveli na onu egzaltiranu hvalu kojom je obasuo majku Rusiju. Sa svojim zakrivljenim turskim sabljama, orijentalnim papučama i odorama, oni su mu se učinili kao puki kuriozitetì, koje bi možda najbolje bilo smestiti u muzej voštanih figura. Tek tokom druge posete ovim krajevima, kada se upoznao sa srednjovekovnim manastirima na gori Atos, u njemu se rodila prava radoznalost. Oni se nisu uklapali u njegovu predstavu o Slovenima, ali to nije sve. Muhu možemo posmatrati i u ključu pritajene čežnje za kulturnom i rasnom čistotom, ideologije dominantne u civilizovanom evropskom svetu tog vremena, mada se tada nije moglo ni naslutiti kakve će katastrofalne posledice ona imati. Sloveni sa Balkana nemaju čistotu jedne jedine vrste (ili onoga što se pod tim podrazumevalo); kod njih je i više nego vidljiva njihova polutanska priroda – ona je, štaviše, njihova bît. Istina je da je kod Muhe ova protivrečnost veoma diskretna i da se jedva može naslutiti pod debelim i bogatim naslagama slovenofilije; ona nema ničeg od one sirove i otvorene averzije kakvu pokazuju njegovi savremenici Kajzerling i Erenprajs. Muhi se balkanski Sloveni ne uklapaju u njegovu čistunsku idejnu apstrakciju slovenstva; za Kajzerlinga i Erenprajsa, opet, Balkan predstavlja gadno izvitoperenje suštine Orijenta, koja takođe nije laskava.

Da bismo izbegli dogmatizam i preterano pojednostavljivanje, ne bismo smeli da tvrdimo da u ovom diskursu strogih i nepovoljnih osuda nema nijednog izuzetka: nije svako padao u iskušenje da prihvati urednu klasifikaciju koja bi omogućila ispravno tumačenje balkanskog meteža, ali su nonkonformisti uvek bili u manjini i nisu uspeli da relativizuju ili da promene dominantne stereotipe koji su se konačno kristalizovali u ovom periodu. Retko se ko slagao sa Englezom Arčibaldom Lajalom koji kaže: "Dovoljno sam upoznao Jugoistočnu Evropu da nikad ne poverujem ni u šta što mi se kaže ako ikako mogu lično da se uverim u pravo stanje stvari." Sâm Lajal sabrao je svoje duhovite i žive opise Rumunije (sa Bukureštom kao nekakvim balkanskim Holivudom), Istambula, Grčke, Albanije, Crne Gore i Dalmacije u kasnim dvadesetim godinama u knjigu *Balkanski drum*. Precizno i lakonski opisujući Balkan, Lajal je trezveno, bez imalo jeda ali zato s puno podsmešljive simpatije, uspeo da odredi razloge zbog kojih bi se Zapadnjak mogao osećati nelagodno na Balkanu. Jedan od glavnih jeste odsustvo buržoaskog komfora i manira:

> Gotovo svuda istočno od nemačkog i italijanskog govornog područja u vazduhu se oseća blagi dah Balkana, jedva primetan u Češkoj, ali sve jači sa svakom miljom koju pređete u pravcu istoka – izvestan nedostatak komfora, izvesna ravnodušnost prema pravilima i redovima vožnje, nekakav *je-m'en-fichisme* u odnosu na uobičajenu mašineriju svakodnevice, koji, u zavisnosti od vašeg temperamenta i okolnosti, može ili da vas izludi ili da vam se učini kao blaženo zdrav.[55]

Tačnost nikada nije spadala u balkanske vrline, mada je i u tom pogledu ostvaren izvestan napredak pedesetak godina posle Lajala. Grčki parobrodi, žali se on, uvek kasne sat i po, ali to nije ništa u poređenju sa iritantnom sklonošću jugoslovenskih vozova da krenu deset minuta pre vremena. No, kod *"pays balkaniques, pays volcaniques"* najviše uznemirava

"kult puške" koji je doveo do varvarskog ubistva u Narodnoj skupštini u Beogradu, do bombaškog napada na Svetu nedelju u Sofiji i do ubistva grčkih poslanika. Međutim, Lajal uprkos svemu ozbiljno insistira na tome da na Balkanu stranac nije ništa manje bezbedan nego na bilo kom drugom mestu:

> Domaći ubijaju samo prijatelje i poznanike, retko kad se zavade sa strancima. U Parizu ili Čikagu ubićete čoveka zato što mislite da možda ima u džepu dovoljno novca za piće, ali ćete na Balkanu ubiti čoveka samo ako imate dobar razlog, kao na primer ako se ne slažete sa njegovim političkim stavovima ili ako je njegov pradeda nekada davno ubio nekog vašeg pretka ili iz nekog sličnog ubedljivog razloga. Ako vas u tri ujutro spopadne želja da prošetate po nekoj balkanskoj varoši, rizik da će vas neko udariti po glavi toliko je mali da zaista ne vredi odolevati toj želji.[56]

Ove reči Lajal je zapisao u odeljku o Albaniji, gde se sit nauživao iako ga je jedan persijski prezbiterijanac, s kojim je proveo neko vreme u Atini, upozoravao da je ta zemlja "užasna". Neobično je za promenu slušati smešne bajalice jednog Persijca, odnosno predrasude sa Istoka, umesto onih uobičajenih sa Zapada. Sa zapadnjačkog stanovišta, uobičajena uvreda koja se upućuje Balkanu jeste da je isuviše istočnjački; za civilizovanog Istočnjaka, pojam uvrede je poređenje sa Afrikom:

> A šta biste Vi u Albaniji, dragi moj gospodine? Nema tamo šta da se vidi, samo crno kamenje. A nema ni kuća, samo mala utvrđenja sa napuklim zidovima i rupama iz kojih vire puške; a Albanci, oni sede tamo i kažu dum-dum-dum. Gore nego na Divljem zapadu. Kakav Kentaki! Kakav Tenesi! Oni su dečja igra u poređenju sa Albanijom! Dečja igra! To Vam je pravi Timbuktu, dragi moj gospodine, kao da ste u sred srede Timbuktua. Obećajte mi da nećete ići u Albaniju. Bila bi živa šteta. Tako ste mladi... Ja da Vam kažem, dragi moj gospodine, bog je stvorio Albance taman pošto se posvađao sa taštom.[57]

Etnička kompleksnost Balkana pokazala se kao najveći problem. Za razliku od Zapadne Evrope, gde pojedinačne nacije žive u manje ili više homogenim celinama, na Istoku su one tako izmešane da je u kulinarsku terminologiju čak uvedena reč *macédoine*. Ta kompleksnost oduvek je kvarila račune jednostavnim kategorizacijama i onemogućavala je laka rešenja, ali umesto da je osuđuje, Lajal se zadovoljava prostom i pravičnom primedbom: "Istočno od Jadranskog mora na svako pitanje postoji bar deset odgovora, i to, čini mi se, podjednako ispravnih."[58] Krivica za nestabilnost i nered na poluostrvu uvek se svaljivala na složenu etničku mešavinu; dijagnoza je glasila "hendikep heterogenosti".[59] I zaista, pitanje manjina oduvek je bilo sastavni deo razvoja nacionalnih država, a na istoku Evrope posebno. Međutim, praktično niko nije insistirao na činjenici da etničke sukobe ne izaziva etnička kompleksnost sama po sebi, nego etnička kompleksnost u okviru idealizovane nacionalne države koja teži etničkoj homogenosti. Ne samo što mešavina rasa pogoduje neredu, rasna nečistota jeste nered sâm. "Smušene navike i obrazovanje rasa i država na Balkanu" objašnjavali su se njihovim specifičnim "civilizacijskim nivoom". Po rečima jednog britanskog diplomate, "nacionalizam u Istočnoj Evropi po prirodi je skloniji ratničkim izlivima nego u Zapadnoj Evropi, jer je on ovde na ranijem stepenu razvoja".[60]

Krajem XIX i početkem XX veka došlo je do kulminacije evolucionističkih teorija, a posebno progresionizma kao jedne od njihovih verzija: stalnog kretanja istorije ka jednom poželjnom cilju. Ova ideja vodi poreklo iz XVII veka, sazrevala je tokom XVIII i modifikovala dominantnu srednjovekovnu predstavu o statičnom "lancu postojanja". Kod Lajbnica se prvi put javlja ideja da pojedinačni stepeni hijerarhije nastaju sukcesivno u vremenu, i to od nižeg ka višem. Tako je predstava o statičnom lancu postojanja pretvorena u ideju nelinearnog uspona ka sve većem stepenu savršenstva. Pretpostavka kontinuiranog napredovanja neminovno je povezala tu istu predstavu o razvoju sa kulturom: "progres je zadobio status apsolutne, univerzalne vrednosti, postao je simbol modernog, i, kao takav, svestan cilj ili ideal za sve veći broj društava."[61] Jedna od središnjih kategorija koja se koristi u ovoj progresivističkoj koncepciji istorijskog procesa jeste kategorija civilizacije, koja se, pored kulture, odomaćila u evropskoj misli tokom XVIII veka.

Nastala tokom XIX veka, balkanologija je bila pod snažnim uticajem kako tradicije romantizma, tako i evolucionizma. Uticaj tradicije doveo je do izrazitog oduševljenja folklorom i jezikom, kao i do njihovog metodičkog proučavanja, a sve u potrazi za onim specifičnim balkanskim *Volksgeist*-om; evolucionizam je, pak, u kontekstu taksonomske opsednutosti naučnih krugova XIX veka, fiksirao Balkan na rane stupnjeve čovečanstva. Veličanje folklora i jezika kao suštine identiteta narodâ i kao legitimacije njihovog postojanja u delu Johana Gotfrida fon Herdera dovelo je do korenitog preokreta u društvenoj misli. Revolucionarnost Herderovih ideja može se istinski razumeti samo ako se one uporede sa stavovima njegovog nekadašnjeg učitelja i intelektualnog protivnika, Imanuela Kanta, koji u svojoj *Antropologiji* tvrdi da se prikazivanje "stanovnika evropske Turske", kao i stanovnika Poljske i Rusije mirno može preskočiti zato što "oni nikad nisu imali niti će ikad imati preduslove za sticanje konačnih odlika naroda".

Herderova revolucija imala je snažan odjek na istoku Evrope pre svega zato što je izazvala strastvenu zainteresovanost nacija istočne Evrope za sebe same i dala im *raison d'être*. Ona je označila glavne oblasti proučavanja sve do danas: to su jezik, istorija, etnografija, folklor. S druge strane, na Zapadu ona nije uspela da popravi status ovih naroda u hijerarhiji nacija, ali im je makar odredila mesto na mapi, iako samo kao folklornim grupama. Hegel je prihvatio herderovske kategorije, pa se čak i složio s tim da Istočna Evropa ima određenu ulogu kao prethodnica u "borbi između hri-

šćanske Evrope i ne-hrišćanske Azije", ali je nije delio Herderovu opsednutost folklorom. Hegel istorijsku vrednost meri prema tome da li je određena grupa "nastupila kao samostalan momenat u nizu oblika uma"*, pri čemu je država vrhunsko dostignuće u tom nizu oblika uma. Sloveni jesu postali deo političke istorije Evrope, ali uprkos tome ne zavređuju istorijsko proučavanje zato što su, iako je jedan deo njih prihvatio zapadnjački način razmišljanja, i dalje puki "posrednici između evropskog i azijskog duha".[62] Ironično je to što je "Herder, videvši u Slovenima pre svega predmet folklorističkog proučavanja, doprineo uspostavljanju filozofskog stanovišta na osnovu kog će ih Hegel kasnije isključiti iz istorijskog proučavanja".[63] To nasleđe je tako snažno da se Balkan, iako se zapadna istoriografija uopšte distancirala od evolucionizma, i dalje posmatra kao etnografski muzej Evrope, i to čak i u veoma rafiniranim diskursima. Mada je u međuratnom periodu došlo do opšteg razočaranja u ideju progresa, ona je u procenama Balkana ostala valjan kriterijum – samo što je sada poprimila dva vida koja se uzajamno isključuju. Jedan počiva na uverenju da je Orijent (pod koji se i Balkan često podvodio) statičan. Stoga bi proučavanje njegovih sadašnjih žitelja moglo da baci pravo svetlo na prošlost. Na početku svoje knjige *Makedonija*, Brejlsford piše:

> To da se na Istoku ništa ne menja opšte je mesto, koje preti da se pretvori u tiraniju. U duhu Istoka svakako ima nečeg što je izuzetno pogodno za recidive i anahronizme. Vekovi se ovde ne smenjuju. Oni postoje uporedno. Stari običaji se ne napuštaju, mrtve ideje ne sahranjuju. I nije tačno da se ovim genijalnim konzervativizmom odlikuju samo Turci. Tipično slovensko selo, izolovano u nekakvom uskom i strmom klancu, bez učitelja ili sveštenika, živi svojim nepromenljivim životom, još uvek poštujući običaje koji potiču iz paganskih vremena.[64]

* Citirano prema prevodu Viktora D. Sonnenfelda, "Filozofija povijsti", Kultura, Zagreb, 1951. – prim. prev.

Onaj drugi vid ideje progresa prihvata da je i Balkan podložan univerzalnim zakonima evolucije, ali da ima nazadnu kulturu i civilizaciju. Čak i krajnje blagonaklone procene naglašavaju "neiscrpne, ali nerazvijene resurse" Balkana; od njega ne treba očekivati "principe i stanovišta svojstvene razvijenijim civilizacijama Zapada".[65] Ovakav krut stav pokazao se kao veoma istrajan. Čak i krajem Drugog svetskog rata Bernard Njumen nije mogao da ne primeti kako, "uprkos velikom napretku u poslednjoj generaciji, norme ponašanja na Balkanu još uvek nisu ni približne zapadnim".[66] Budući da se nalazi na nekom međustupnju između varvarstva i civilizacije, Balkan je važio kao "izvrsna škola za politikologe i diplomate" Prvog sveta koji se spremaju za poslove u Trećem – koristio se kao "eksperimentalni teren": "U nenaučnim krugovima, na primer, značajan deo američkog osoblja iz vlade ili iz krugova oko vlade koji se spremao da se uhvati u koštac sa problemima afričkih i azijskih zemalja obučavan je, takoreći, na Balkanu, koji je time retroaktivno postao paradigma nerazvijenog područja."[67]

Isto tako, iako su pred početak Drugog svetskog rata civilizacija i kultura kao centralne kategorije razvoja i zapadna civilizacija kao vrhunac ljudskih stremljenja sve više postajale sporne, one su u očima javnosti i dalje važile kao operativni pojmovi. Istina, u uskostručnoj naučnoj literaturi postoje oštroumne rasprave o kulturi i civilizaciji, pri čemu se društvene nauke uglavnom protive upotrebi pojma "civilizacija", bilo u jednini, bilo u množini: "civilizacija je cvetala samo na hibridnom terenu orijentalizma, koji je vremenom definisan upravo kao proučavanje drugih 'civilizacija'."[68] Međutim, ovakvi zaključci retko su mogli da se popularišu izvan institucija akademskog obrazovanja. Uprkos svim žučnim naučnim raspravama, kritikama etnocentrizma i apelima za multikulturalnost, okosnicu fakultetskog obrazovanja u društvenim naukama i u Americi i u Zapadnoj Evropi i dalje čini predmet "zapadna civilizacija".

Nedavna diskusija povodom poslednjeg članka Semjuela Hantingtona dala je ovoj kategoriji nov legitimitet. Hantington tvrdi da će u budućnosti glavni izvor sukoba pre biti kulturne nego ekonomske ili ideološke prirode. Definišući civilizaciju kao najviši stepen kulturnog udruživanja ljudi, on tvrdi da će "najveći sukobi u svetskoj politici izbijati između nacija i grupa koje pripadaju različitim civilizacijama". Otvoreno prihvatajući problematično Tojnbijevo nasleđe, Hantington određuje sedam ili osam velikih civilizacija savremenog sveta: zapadnu, konfučijansku, japansku, islamsku, hinduističku, slovensko-pravoslavnu, latinoameričku i eventualno afričku. Svakome ko ima imalo osećaja za dinamiku i finese istorijskog procesa, Hantingtonov članak izgledaće isuviše mehanistički, nameran više da dâ recept nego viziju. Hantington je doživeo oštru kritiku iz najrazličitijih tabora, ali zahvaljujući njegovom imenu, ugledu i privlačnoj jednostavnosti njegovih ideja fraza "sudar civilizacija" počela je obilato da se koristi, posebno u naučnim i u novinarskim krugovima, gde niko nije čitao ni Hantingtona ni njegove kritičare.[69] Hantington je prvo obznanio da su sukobi između komunizma, nacizma/fašizma i liberalne demokratije, kao i borba dveju super-sila tokom Hladnog rata, u stvari sukobi unutar zapadne civilizacije, "građanski ratovi Zapada". Time je u kategoriju zapadne civilizacije implicitno uključio i čitavu Istočnu Evropu i Rusiju. No, kako on tvrdi, nestankom ideološke podele "ponovo je aktualizovana kulturna podela Evrope na zapadno hrišćanstvo s jedne i pravoslavno hrišćanstvo i islam s druge strane". Logičan zaključak glasi da je ateistički komunizam, uprkos Hladnom ratu, smestio tradicionalno pravoslavne zemlje u sferu zapadne civilizacije, da bi ih liberalna demokratija i kraj "Imperije zla" vratili tamo gde im je i mesto.

Kao liniju razdvajanja Hantington utvrđuje istočnu granicu zapadnog hrišćanstva oko 1500. godine. Ona zamenjuje dotad modernu hladnoratovsku liniju Lenjingrad-Trst, koja se protezala malo više ka zapadu i obuhvatala čitavu raniju komunističku Evropu. Sada su Poljska, Češka Republika, Mađarska, Slovenija, Hrvatska, kao i dve oblasti u kojima živi mađarska manjina (Transilvanija i Vojvodina), proglašene zapadnima. Time što je civilizacija istočno od te linije nazvana "slovensko-pravoslavnom" umesto jednostavno pravoslavnom verovatno je trebalo da objasni slučaj Grčke, "kolevke zapadne civilizacije" i člana NATO-a i Evropske Unije, ali su u isti mah pod tu civilizaciju podvedeni i ne-slovenski narodi (Rumuni, Gagauzi, Gruzijci, Albanci itd), dok su, opet, mnogi drugi Sloveni izostavljeni (Poljaci, Česi, Hrvati itd), koje je njihovo katoličanstvo očigledno spaslo one neugodne etikete "slovenstva". Uz Hantingtonov članak je za svaki slučaj štampana i mapa, kako bi pokazala da linija razdvajanja nije imaginarna, nego je fizička, ali se Grčka zatekla na njenoj pogrešnoj strani. Naravno, može se reći i da izuzeci potvrđuju pravilo, ali to nije ubedilo Grke, koji su se žestoko pobunili protiv implicitne marginalizacije svoje zemlje.[70]

Hantington želi da dokaže kako njegova linija koja razdvaja "zapadnu civilizaciju" od slovensko-pravoslavnog sveta (slučajno jedina suvozemna granica "zapadne civilizacije") zapravo nije ni ekonomska ni politička, već kulturna. Međutim, kada definiše ove dve civilizacije, on navodi pretežno ekonomske odlike:

> Narodi severno i zapadno od ove linije su protestanti i katolici; oni imaju zajedničko istorijsko iskustvo (feudalizam, renesansu, reformaciju, industrijsku revoluciju), oni su ekonomski generalno jači od naroda na istoku; isto tako, oni sada mogu da se nadaju većem učešću u zajedničkoj evropskoj ekonomiji i konsolidovanju demokratskih političkih sistema. Narodi istočno i južno od ove linije su pravoslavci ili muslimani; oni su tokom istorije pripadali Otomanskom ili ruskom carstvu, a presudni događaji u ostatku Evrope tek su neznatno uticali na njih; oni su u ekonomskom pogledu generalno sporije napredovali i čini se da imaju manje izgleda da razviju stabilne demokratske političke sisteme.[71]

Naravno, Hantington govori sasvim uopšteno, čime ostavlja dovoljno prostora za geografske varijacije. No, iz svega ipak mora da se izvuče zaključak da kulturna podela ovde treba da prikrije *istinsku*: podelu na bogate i siromašne. U krajnjoj liniji, isti kriterijum primenjen je i na Južnu Ameriku: naime, "Hantington u istu vreću stavlja katolike i protestante u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi, ali isključuje katolike u Latinskoj Americi, naseljenoj Špancima i Portugalcima, i smešta Latinsku Ameriku (možda iz ekonomskih razloga?) u zasebnu kulturnu oblast, odnosno civilizaciju".[72] To što je Hantington Poljake, Mađare, Čehe, Slovake, Hrvate i Slovence stavio pod okrilje "zapadne civilizacije", mada samo verbalno, ostavilo je utešan utisak da novi "Istočni zid" ne treba da zaštiti klub bogataša, nego da je izraz dugotrajnih i fundamentalnih istorijskih razlika.

Ne bi bilo preterano reći da je popularnu predstavu o Balkanu obeležilo nekoliko podjednako popularnih, a često i vulgarnih tumačenja ideja koje se sve tiču koncepcija rase, napretka, evolucije, kulture i civilizacije. Britanski diplomata koji je za Karnegijevu fondaciju pisao prikaz Balkana zaključio je da "sa sigurnošću može da se tvrdi kako jedina odlika evropske kulture i jedina sklonost ka evropskoj civilizaciji koje se na Balkanu mogu pronaći posle njegove vekovne potčinjenosti azijatskom vizantizmu jeste nacionalna svest". Stoga "gde god i kad god se na Balkanu javi nacionalna svest, tada i u toj meri počinje i civilizacija; a kako se takva svest najbolje stvara u ratu, rat na Balkanu i jeste jedini put ka miru". U tom smislu "bugarski 'komita' koji skriva dinamit u poštanskom brodu u solunskoj luci jeste poslenik evropske civilizacije, dok Hilmi-paša, taj uglađeni, kultivisani gospodin koji iz svog kabineta u solunskoj rezidenciji upravlja 'makedonskom reformom' i 'Mirsteškim programom', to nije".[73] Ove reči napisane su nekoliko meseci pred izbijanje Prvog svetskog rata, ali je ironično to što se balkanski nacionalizam, kasnije opisan kao suštinski stran zapadnjačkom građanskom i navodno

civilizovanom nacionalizmu, smatra jedinom osobinom Balkana kojoj se može pripisati makar i privid evropejstva. Uskoro će prvosveštenici evropskog mira i civilizacije istog onog bugarskog komitu pretvoriti od poslenika evropske civilizacije u začetnika međunarodnog terorizma.

Razume se, ovakve primedbe nisu bile nikakvo iznenađenje, pošto u to vreme ni izjava da "muhamedanstvo ima manju društvenu vrednost od hrišćanstva baš kao što i Koran ima manju duhovnu vrednost od jevanđeljâ" nije predstavljala kršenje bontona. One nas ne bi iznenadile ni danas, kada post-hladnoratovska retorika posvećuje slične hvalospeve dvema okosnicama slobodnog sveta, hrišćanskoj veri i kapitalizmu: "Naša zapadna civilizacija ima i moralni i materijani osnov, ona je i etički i ekonomski sistem; njena snaga nataloženog građanskog iskustva donekle je ekvivalentna hrišćanstvu, a snaga nataloženog blagostanja u nekim oblicima izražava se kao kapital". Osim spasonosne blagodeti nacionalizma, Balkan nema ničeg evropskog, pošto "civilizacija ne može da postoji bez obe ove komponente, etičke i ekonomske, a obe su bile neostvarive pod tako zlosrećnom kombinacijom pravoslavnog opskurantizma i azijatske autokratije". Dakako, pravi cilj prezira ovog anonimnog britanskog diplomate je pravoslavlje. U ovom remek-delu diplomatske retorike, on čak i neuspeh Turaka pripisuje "vizantinizmu, tom izdanku gramzivosti".[74]

Evropska civilizacija smatrala se zaslužnom čak i za najmanje pomake balkanske civilizacije. Oslanjajući se na rašireno uverenje da je poligamija česta među muslimanima, Heri De Vint tvrdi da je ona sada "u velikoj meri (i dobrovoljno) ograničena u delu Balkana koji je pod austrijskom vlašću, gde se čak i bogataši uglavnom zadovoljavaju sa četiri žene, ili najviše pet".[75] De Vint nije mogao da zna da su demografi utvrdili da je poligamija među muslimanima na Balkanu oduvek bila izuzetno retka pojava. Međutim, trebalo je makar da zna da su muslimani po zakonu zaista i smeli da imaju do četiri že-

ne. Drugi pisci su umanjivali uticaj evropske civilizacije na Balkan: on nikad nije iznosio "ni jedan procenat od onog uticaja koji je Balkan imao na Evropu", a on se ogleda "u nasilju, ubistvima, spletkarenju, otimačini, obmanjivanju i nepoštovanju dogovora". Kao prava ilustracija Kajzerlingove dosetke "da Balkana nema, trebalo bi ga izmisliti", za sve što se nije uklapalo u idealizovanu predstavu o Evropi govorilo se da je, kao kakva zarazna bolest, preneseno sa Balkana.[76] U skladu sa kičerskom kulturom kakvu znamo sa razglednica tog doba, skoro da bismo mogli da zamislimo sliku nedužne Evrope nordijskih crta lica koju zavodi prostačina sa Balkana.

Tek između dva rata, a posebno posle Drugog svetskog rata, slici Balkana dodata je nova crta: nakalemljen mu je novi demon, nova drugost – komunizam. "Zagovornici zapadne civilizacije" proglasili su da je Balkan "izgubljen za zapadni svet" i "otpisan" dokle god je uticaj Rusije na poluostrvu tako jak, zato što ruski komunizam predstavlja "kraj Evrope".[77] Paradoks se sastoji u tome što su sa Balkana spretno izuzeta dva najvažnija predstavnika balkanskog kulturnog prostora: Grčka i Turska. Što se Grčke tiče, ona je oduvek imala donekle poseban status zbog klasičnog nasleđa koje je prosvećeni Zapad stalno svojatao, ali je čak i taj stav bio neujednačen, pa je Grčka samo u veoma retkim prilikama u potpunosti izuzimana sa Balkana. Kao što je Falmerajerova teorija pomogla Nemcima da se prema Grcima odnose kao prema nižoj rasi (*Untermenschen*), tako su se i Saveznici tokom Drugog svetskog rata ponovo prisetili grčkog doprinosa zapadnoj civilizaciji; nacionalni junaci i događaji iz srpske ili albanske istorije nisu mogli da taknu Engleze, ali grčki već jesu:

> Kad sa pravog Balkana stignemo u Grčku – koja zapravo uopšte nije balkanska država, već predstavlja deo velike mediteranske civilizacije – nalazimo se na duhovno poznatom terenu. Umesto da se mučimo sa čudnim imenima bitaka, vlastodržaca i zakonodavaca koji su presudno uticali na udes nekakvih zabačenih krajeva – Kosovo, Đurađ Kastriot, Leka – ovde prepoznajemo imena koja su uticala na sudbinu svekolike civilizacije: Maraton, Perikle, Solon. Ovoj sićušnoj zemlji dugujemo najveći deo naše kulture, naše umetnosti i nauke, oblik koji je proprimila naša vera, našu sportsku tradiciju – i ideale za koje se danas borimo.[78]

Džozef Rauček, američki profesor koji je za Balkan uspostavio dijagnozu "hendikepa heterogenosti", jeste razmišljao u rasnim klišeima, ali je Grke oplemenio: "Bugarin je alpski Sloven, čijim žilama teče ponešto od azijske, finske i turske krvi. Grk je mešavina helenskog i nordijskog, ublažena mediteranskim odlikama. Iako Rumun nikad neće hteti da prizna da je išta drugo nego Latin, on je Sloven presađen na Mediteran i obrastao azijskim elementima."[79] Knjiga Henrija Milera *Kolos iz Marusija*, gotovo romansiran opis njegovog romantičnog bekstva od evropske civilizacije, predstavlja još jedan prigodan izliv filhelenskog sentimenta. Zanimljivo je poređenje ovog Milerovog putopisa sa *Balkanskim dnevnikom* američkog diplomate Lerda Arčera, nastalim u isto vreme ali pisanim tokom dužeg perioda. Arčerovi živahni zapisi detaljno objašnjavaju kako je Balkan uvučen u rat. Njih bi trebalo čitati kao antipod otkriću još jednog mladog Amerikanca, Roberta Kaplana, da je Balkan kolevka nacizma. Putujući od Tirane preko Atine i Sofije do Beograda, Arčer 1938. godine beleži kako Balkan reaguje na Hitlerove izlive mržnje: "Prosečni pripadnik pravoslavne crkve na Balkanu zgrožen je i pomalo uznemiren poslednjim rezultatima divljačkog vaspitanja mlade generacije u Velikom Rajhu: pljačkanjem katoličkih crkava i spaljivanjem sinagoga".[80]

Arčer deli Milerovu duboku naklonost prema Grčkoj, ali u stavovima ova dva čoveka postoji presudna razlika. Arčer se zanimao za konkretnu političku stvarnost Grčke, dok je na Milera uticala njegova konkretna zgađenost sopstvenom američkom kulturom, a oduševljenje Grčkom bilo najapstraktnija eskapistička idealizacija. Iskrenost i lepota Milerovih osećanja

prema Grcima koje je upoznao i zavoleo nisu sporni; takođe nema sumnje ni u to da je Grčka njemu bila otelovljenje svega onoga što na Zapadu ne postoji. Čim je stigao u Grčku, osetio se "potpuno odvojenim od Evrope". Miler će tako ponoviti suštinsku razliku između onoga što se inače podrazumeva pod Evropom i Grčke, mada sa obrnutim predznakom: Grčka je za njega neizmerno nadmoćna u odnosu na obezdušenu i mehanističku Evropu. Milerov opis Grčke jedan je od najtoplijih i najlepših, mada u njemu povremeno ima i preterivanja, kao na primer kad Miler kaže da su Turci krivi za uništavanja šuma po Grčkoj jer su žarko želeli da je opustoše. I zato se Grci, tvrdi Miler, još od oslobođenja trude da ponovo pošume svoju zemlju, pa je koza postala narodni neprijatelj. Iako je Milerovo štivo veoma prijatno, teško je oteti se utisku da bi se uz malo klasičnog obrazovanja takve greške dale izbeći, mada bi Miler tada, naravno, možda bio skloniji da prezre savremene Grke što tako malo podsećaju na njihove idealizovane pretke.[81]

Milerov blizak prijatelj Lorens Darel započeo je dvadesetogodišnju diplomatsku karijeru u britanskom poslanstvu u Atini 1940. godine. Svoju simpatiju prema Grčkoj on izražava snažno i pomalo melodramatično: "Tako sam srećan što su Engleska i Grčka saveznici; sa svim svojim manama, obe predstavljaju nešto veličanstveno. U stvari pravi kosmički trio: Grčka, Kina, Engleska." Njegove usrdne nade da će posle rata biti premešten na Rodos izjalovile su se kada su ga kao atašea za štampu poslali u Beograd, "centar varvarstva", kako on kaže, "koji se može porediti samo sa najvećim mrakom mračnog doba".[82] U književnim delima Darel daje oduška svojoj averziji prema komunizmu, ali je ona ublažena spisateljskim darom i nepogrešivim osećajem za humor. Godine 1952. napisao je farsičnu antikomunističku pantomimu *Crvenkapica*, koja je trebalo da se igra u Britanskoj ambasadi u Beogradu. Pet godina kasnije objavljen je izvrsni *Diplomatski kor*, u kom je ovekovečio muke diplomatskog kora u Jugoslaviji, od puta "Vozom proslave oslobođenja" od Beograda do Zagreba, preko svečane večere u Ministarstvu drvne industrije Narodne Republike Srbije, pa do širokog spektra komunističkog ordenja: ordena reke Save, ordena Milosti i obilja s ukrštenim mačićima i Titotalitarnog reda Orlovih jaja sa žabljim kracima."[83]

No, njegova pisma Henriju Mileru ne odišu takvim smislom za humor. Njegovo gnušanje prema komunizmu gotovo da se može meriti sa Čerčilovim: "Kakva je ludnica ovaj komunizam. I kako zahvalni treba da budemo SAD-u što ga tako ozbiljno shvataju. Evropa je tor ovaca pun meketavih, smušenih socijalista koji prosto *nisu u stanju* da shvate da socijalizam priprema teren ovim fanaticima." Nema ni reči o razaranjima u Jugoslaviji tokom rata, ali zato Darel potanko govori o tome kako "vlada zdušno obara životni standard da bi nabavila važnu opremu koja se pokvari čim ovi pokušaju da je upotrebe". Za razliku od Milera, Darel hvali Sjedinjene Države zato što brane "sve vrednosti koje mi zastupamo": "lov na veštice u SAD i slične stvari mnogo su razumnije nego bilo šta drugo... Čak bi još jedan svetski rat bio opravdan ako bi njime moglo da se spreči *ovo* i milioni ljudi oslobode jarma ovakve tiranije, ovog moralnog zatvora. Zato mi srce poskakuje kad vidim kako su SAD zaista ukapirale šta je komunizam i kako su upale u Koreju. Ura."[84]

Čerčil, pak, makar verbalno nije diskriminisao ostale glavne gradove Balkana, nego je u svom govoru na Fultonu pored Atine, Varšave, Praga i Budimpešte spomenuo i Sofiju, Bukurešt i Beograd. Njegov prikaz obeščašćene evropske civilizacije smatra se simboličnim početkom Hladnog rata. No, kada se valjalo boriti za tu civilizaciju, samo mu se Grčka učinila dostojnom truda; ostatak je vešto prepušten Sovjetskom Savezu, i to prema preciznom dogovoru u Moskvi oktobra 1944. Kad se Ficroj Maklejn, šef britanske misije među Titovim partizanima, usudio da uporedi jugoslovenske i grčke komuniste, te da upozori na Titovu otvorenu odanost komu-

nizmu i prosovjetsku orijentaciju, Čerčil ga je umirio nepogrešivim argumentom:

> "Da li Vi", upitao me je, "nameravate da se preselite u Jugoslaviju posle rata?" – "Ne, gospodine", odgovorio sam. – "Ni ja", reče on. "A kad je već tako, što se manje Vi i ja budemo brinuli o obliku vladavine koji će oni uspostaviti, tim bolje..."[85]

Kad su, pak, Grci bili u pitanju, popustljivost je bila mnogo manja. Najvatreniji borci protiv Nemaca u Grčkoj opisivani su kao "gangsteri", "razbojnici" i "banditi sa planina", a Čerčil je uspeo da učvrsti poziciju Britanije tek posle krvavog gušenja levice u Grčkoj. Tako je Grčka spasena unižavajućeg društva ostalih balkanskih država, pošto se od njih, makar u očima Britanije, tako značajno razlikovala. Turska, glavni protivnik Grčke i članica NATO-a, nikada, strogo gledano, nije smatrana balkanskom zemljom. Međutim, u posleratnom dobu ona je postepeno oslobađana jedne mnogo starije i trajnije etikete: orijentalne. Najpre je važila za značajnu isturenu tačku odbrane (ili napada) *vis-à-vis* Sovjetskog Saveza, da bi kasnije postala sekularna alternativa sve jačem i agilnijem islamu. U mašti zapadne političke propagande, Grčka je trebalo da predstavlja uporište demokratije, pa je zato dobila zeleno svetlo u unutrašnjoj politici. Ni u posleratnom periodu nije došlo ni do kakve promene; isto tako je predsednik Klinton nespretno pokušao da opravda i pohod turske vojske na Kurde na turskoj, ali i na iračkoj teritoriji 1995. godine, i to uprkos negodovanju Zapadne Evrope.

Što se Jugoslavije tiče, zahvaljujući njenom ranom sukobu sa Moskvom Zapad se u unutrašnju politiku ove zemlje nije mnogo mešao, iako ona s početka nije bila dovoljno privržena Zapadu i iako je bila prva prava komunistička diktatura bez sovjetskog pokroviteljstva. Raniji Čerčilov kriterijum ("Nas zanima samo ko će od njih naneti više štete Nemcima") posle rata glasio je "ko će naneti više štete Sovjetima". Zahva-

ljujući tome, Nikolae Čaušesku, najgnusniji diktator kog je Istočna Evropa videla, čovek u poređenju s kojim je čak i moskovski gerijatrijski režim izgledao kao najčovečnija uprava, primljen je u Londonu na dvoru, a Džordž Buš je, vraćajući se iz Bukurešta, izjavio da je Rumunija civilizovanija od ostalih delova Istočne Evrope.[86] U ovom se periodu ni Jugoslavija ni Rumunija nisu smatrale sastavnim delom Balkana (kao ni Albanija, ona se nije ni spominjala). To bi se lako moglo objasniti opštim odnosom ovih zemalja prema Sovjetima, da nema i jednog izuzetka: Bugarske. Čak i kada je bila predmet podsmeha zbog servilnosti prema sovjetskoj imperiji i nepopravljive rusofilije, optužba za "balkanstvo" nije joj se pripisivala. Štaviše, Balkan kao geopolitički koncept i "balkanski" kao pogrda upadljivo su odsutni iz rečnika zapadnih novinara i političara. Čak i u zapadnom akademskom svetu, i to uprkos značajnom jačanju balkanologije u drugoj polovini šezdesetih, preovladavala je, sa neznatnim izuzecima, kategorija "Istočna Evropa", a sve do nedavno su pokušaji da se napravi razlika između njenog balkanskog i ne-balkanskog dela bili retki.

Novi talas korišćenja termina "Balkan" i "balkanizacija" u pežorativnom smislu došao je tek s krajem Hladnog rata i slomom državnog komunizma u Istočnoj Evropi. Adam Nikolson čak ni Grčku nije poštedeo ove zlokobne etikete: "Grčka, koja je još od Drugog svetskog rata jedna od nas, sad je postala jedna od njih (balkanskih zemalja). Sa slomom sovjetske imperije u istočnoj i srednjoj Evropi, korist Grčke kao istočnog bastiona NATO-a je nestala."[87] Neposredna posledica bilo je "strateško degradiranje Balkana u odnosima Istoka i Zapada", kao i istovremeni pokušaj nekih nacija Istočne Evrope da uđu u privilegovane ekonomske ili bezbednosne klubove Zapada.[88] Ovaj proces vremenski se podudario sa nasilnim rušenjem Jugoslavije: iako je ono štetno uticalo i na susedne zemlje, nije ih uvuklo u tako često predviđani Balkanski rat. S druge strane, jugoslovenski rat je uporno označavan

kao "balkanski", čime su ponovno oživljeni stari stereotipi i legitimisana svaka nekritična generalizacija po pitanju ovog regiona. Naročito se od istorije i antropologije zahtevalo da naučno protumače događaje u Jugoslaviji u širem balkanskom kontekstu i da daju uverljivo objašnjenje za nasilje, pre svega za ono koje je počinila srpska strana.

Argumentacija je sledeća: tokom XVII i XVIII veka, Habsburgovci su naseljavali Srbe iz Otomanskog carstva u pogranični pojas između dva carstva, u Vojnu krajinu. Ovim kolonistima je, kao protivusluga za vojnu službu u graničarskim jedinicama, ponuđena samouprava (uključujući i versku toleranciju), ali i zemlja. Vojnički etos tih Srba podsticala je ne samo njihova profesija, nego i svest o mesijanskoj ulozi u odbrani hrišćanstva od islama. Još jedno objašnjenje bilo je anarhično stanje u srednjem veku i u otomansko doba, kada su pljačka i hajdučija bile deo svakodnevice. Posebno je u brdskim krajevima Balkana (Crna Gora, Bosna, Albanija) zbog toga u velikoj meri napuštena poljoprivreda, ljudi su se okretali stočarstvu, a porodične zajednice koje su se zbog ispaše selile leti i zimi organizovale su se u plemena i klanove, pljačkale putujuće trgovce i živele u stalnoj zavadi oko pašnjaka i puteva: "ratnički etos pustio je duboke korene kod ovih stočara, posebno u istočnim delovima Hercegovine... Oni danas aktivno učestvuju u nasilju koje karakteriše raspad Jugoslavije. Kao relativno neobrazovani naoružani brđani, neprijateljski nastrojeni prema urbanoj kulturi i državnim institucijama... oni su bili posebno podložni srpskoj šovinističkoj propagandi."[89]

Čini se da su brđani iz XVII veka ponovno stupili na političku scenu poznog XX veka, a da vreme na njima nije ostavilo nikakvog traga. Konkretan povod ovakvom tumačenju bio je specifičan karakter nasilja. Uza sve lažno i iskreno zgražavanje nad zverstvima počinjenim tokom Drugog svetskog rata, naročito nad Holokaustom, ona se doživljavaju kao krajnje izvitoperenje, a ne kao tipična posledica inače tako racionalnog, liberalnog i predvidljivog političkog ustrojstva Zapada. Za razliku od toga, sadašnja zverstva počinjena u Jugoslaviji i balkanska zverstva uopšte jesu očekivana prirodna posledica ratničkog etosa, duboko ukorenjenog u psihu stanovnikâ Balkana. Balkansko nasilje je nasilnije zato što je arhaično, zato što je proizvod klanskog društva, čiji arhaični oblici otkrivaju "nesklad i sudar preistorije i novog veka".[90] Ova argumentacija naizgled uzima u obzir faktore okruženja (planinski teren), privredu (uzgoj ovaca i konja), društvene prilike (porodične zajednice, klanovi, plemena), kako bi objasnila nastanak određene kulturne matrice. Njena mana, međutim, sastoji se u tome što kulturna matrica, kad se jednom stvori, počinje da živi nezavisno kao nepromenljiva struktura, pa potpuno previđa drastične promene u socijalnim prilikama na čitavom Balkanu tokom prošlog veka, mada su neki krajevi bili pod manjim uticajem ovih promena. No, postoji još jedan aspekt u poređenju zverstava. Skok od srednjovekovnih hajduka do savremenih naoružanih brđana implicira i poređenje srednjovekovnog nasilja (a njega mogu da predstavljaju i jedni i drugi) sa savremenim visoko tehnologizovanim načinom ratovanja, u kom se zaostalost pripisuje ne samo razornom oružju, nego i njegovim korisnicima. Tako primitivna tehnologija i primitivan način ratovanja prate čovekovu primitivnost. Ovo očigledno, mada nesvesno, počiva na pretpostavci, u međuvremenu opovrgnutoj, da je tehnologija čovekovu prirodu izmenila nabolje.

Čini se da je u osnovi ovakvih tumačenja uverenje da ponašanjem upravljaju nesvesne sile: njih, opet, pokreće kulturna tradicija. No, ovom se fenomenu može prići i sa drugačijeg stanovišta, tako što će se priznati da akteri mogu da se rukovode i racionalnim kalkulacijama, a ne da su puke igračke strasti i mentaliteta nastalih tokom više stotina i hiljada godina. Tada bi teror mogao da se shvati ne samo kao prosto, tj. jedino ispoljavanje ratničke prirode, već kao racionalna taktika. Razlike između taktika koje primenjuju zaraćene strane u

Jugoslaviji i onih koje su primenjivali Nemci tokom Drugog svetskog rata već su isticane, čime su implicitno osporene paralele između "etničkog čišćenja" i Holokausta. Nacisti su sistematski ubijali određene grupe ljudi u želji da ih u potpunosti istrebe, ali bez želje da izazovu javni bes; štaviše, za uspeh čitave operacije bilo je neophodno izbeći ogorčenje javnosti. Nasuprot tome, etničko čišćenje u Bosni svesno je išlo na izazivanje besa javnosti, ono nije težilo totalnom istrebljenju, već je želelo da stvori neizdrživ psihološki pritisak, kako bi se nepoželjni oterali sa dotične teritorije. Naravno, apsurdno je nagađati čija je politika manje svirepa, ali je važno pokazati da u oba slučaja postoji logika koja se može objasniti racionalnim ciljevima pre nego iracionalnim (ili podsvesnim) porivima.

Slično tome, izveštaji o silovanjima u jugoslovenskom ratu podudarili su se sa povećanom osetljivošću za sudbinu žena uopšte. Oni su stvorili uverenje da su Srbi gnusni silovatelji, štaviše, uzročnici ove racionalno i sistematski sprovođene ratne politike, te da se silovanja u bivšoj Jugoslaviji mogu shvatiti samo u kontekstu kulturnih vrednosti svojstvenih ovom regionu. Dovoditi sve to u pitanje ne znači trivijalizovati stravična dela počinjena na terotiriji bivše Jugoslavije. Kao što Judžin Hemel odlično kaže u donekle drugačijem kontekstu: "Lično nemam ništa protiv ideje da se uhvate svi dokazani silovatelji u Bosni i da se obese o prvu topolu (ili odgovarajući kulturni ekvivalent), uz dužno izvinjenje protivnicima smrtne kazne. Moj cilj bila bi osveta u ime poniženih. Kao članu saveta lokalne zaštite to mi ne izgleda problematično, već samo kao antropologu."[91]

Postoje, dakle, dve težnje: da se događaji u Jugoslaviji uzdignu (ili svedu) na nivo jedinstvenog događaja, događaja bez presedana u istoriji, ili da se objasne pseudonaučnim tumačenjima. U slučaju silovanja, antropolozi su se uključili u debatu i ponudili svoje viđenje specifičnog karaktera tih dela u Jugoslaviji. Po njihovom mišljenju, silovanje se može shvatiti samo u kontekstu junačke tradicije i specifičnog kodeksa časti u Jugoslaviji i na Balkanu, koji vodi poreklo iz matrica patrijarhalnog, pastoralnog, ruralnog života u zajednici, a posebno akulturacije pojedinca u vrednosti proširenih i višestrukih porodica, za koje se smatra da preovlađuju (ili čak da su jedine postojeće) u ovom regionu:

> Silovanje treba da kolektivno ponizi neprijatelja. Šta je prva stvar na koju pomisli silovana žena? U Austriji, Americi ili Engleskoj, ona se zapita: zašto baš ja? Ona će dobiti podršku porodice, ali će razmišljati prevashodno sa stanovišta individue. Silovane žene u Jugoslaviji prvo će pomisliti na muža, na decu, na roditelje, na rođake – na sramotu. Time se može objasniti ovoliki broj silovanja. Ona su simboličan čin koji treba da pogodi protivnika kao političko biće.[92]

Ovu kategoričku tvrdnju o tome na šta prvo pomišlja silovana žena napisala su dva muškarca, i to ne na osnovu socioloških istraživanja ili razgovora. Osim što ne pravi razliku između tih žena prema njihovom obrazovanju, profesiji ili drugim kriterijima, ta tvrdnja sve žene u Jugoslaviji stavlja u istu kategoriju i stvara od njih kulturnu vrstu sasvim različitu od odgovarajuće konstruisanih grupa Austrijanki, Amerikanki ili Engleskinja, dakle, žena sa Zapada. Ona je tipična za ležernost i neodgovornost s kojom se u naučnom diskursu i dalje koriste određene preterano uopštene kategorije, uprkos brojnim dokazima o problematičnom odjeku koje imaju izvan naučnih krugova.

Nauka je imala manje direktnu vezu sa balkanističkim diskursom, ali mu je, makar i nevoljno, pomogla tako što je stvorila okvir za naizgled naučno utemeljena gruba uopštavanja. Ovo je posebno izraženo u slučaju preklapanja pojedinih disciplina, gde se modeli stvoreni u jednoj oblasti koriste za induktivno izvođenje zaključaka u drugim, kao u primeru sa istorijom porodice u velikim sociološkim i ideološkim klasifikacijama. Razlika između dva bračna obrasca u Evropi u pro-

šlosti (jednom je svojstvena poodmakla starost oba bračna partnera i česti celibati a u drugom je bark opšta pojava i partneri ga rano sklapaju), naizgled bezazleno nazvana "evropski" i "ne-evropski", imala je nepredviđene posledice izvan oblasti istorijske demografije. U govoru kojim je otvorio nedavnu konferenciju o istoriji porodice (pod naslovom "Gde se završava Evropa?"), Rudolf Andorka, rektor Ekonomskog fakulteta u Budimpešti i poznati istoričar demografije, izjavio je da struktura porodica u srednjem veku za neke ljude može biti od nekakvog, mada marginalnog značaja, dok je pitanje da li Mađarska pripada Evropi od presudnog. Istoričari demografije koji se bave regionima na marginama "evropskog bračnog obrasca" ili čak potiču iz njih, osećaju nekakvu patetičnu potrebu da dokažu kako njihovi krajevi imaju ako ne sve, a ono makar većinu odlika koje bi im omogućile da se nekako uguraju u rubriku "Evropa".[93]

Jasno je da istorija porodice (i svaka druga disciplina) ima snažne, mada možda ne eksplicitne, ideološke konotacije, i to sasvim nezavisno od namera onih koji se njima bave. Ako imamo u vidu upotrebu imena "Evropa" u ma kom savremenom analitičkom diskursu u humanističkim i društvenim naukama, epistemološka vrednost evropskog porodičnog modela, a posebno postulirana razlika između takozvanih "evropskih" i "ne-evropskih" društava unutar Evrope kao geografske celine, postaje izuzetno problematična. Koncept geopolitike uspostavlja neodređen odnos između geografije i politike, pri čemu izgleda da politika ipak odnosi prevagu. "Evropa" se završava tamo gde političari kažu, a naučnici bi trebalo bar da budu svesni ove činjenice, kao i načina na koji se njihova istraživanja koriste ili se mogu iskoristiti.

VI
IZMEĐU KLASIFIKACIJE I POLITIKE: BALKAN I MIT O SREDNJOJ EVROPI

Iza i ispod onog što je nekad bila Čehoslovačka nalazi se pravi Balkan. On je, kako je neko rekao, pakao popločan zlim namerama velikih sila.

Džon Ganter[1]

Pravo pitanje ne glasi "Je li istina?" nego "Šta joj je cilj?"

S. H. Huk[2]

U geografskim i političkim klasifikacijama posle Drugog svetskog rata, jedan deo Balkana obezbedio je sebi skromno mesto kao deo jedinstvene Istočne Evrope, koju je Zapad smatrao homogenim satelitom SSSR-a; drugi deo, pak, spremno je uvršten u Zapadnu Evropu, što bi se eventualno moglo objasniti dominantnom antikomunističkom paranojom. Na samom Balkanu potisnut je osećaj balkanskog zajedništva, a njegovi pripadnici su čak i u samospoznaji sledili osovinu Istok-Zapad. Nestanak bipolarnog sveta posle 1989. godine doveo je do grozničave potrage za adekvatnijim kategorijama prema kojima bi se organizovalo naučno i publicističko znanje, i to pre svega u Sjedinjenim Državama. Proučavanje Rusije i sovjetskog sveta eufemistički je nazvano "evroazijskim studijama". Istočnoj Evropi takođe je posvećen deo pažnje, u pokušaju da se ona emancipuje ne samo od nekadašnje supersile, nego i od pokroviteljstva rusistike. Promena stava po pitanju istočnoevropskih studija u Sjedinjenim Državama opravdavana je time da je "putanja ruske istorije bitno drugačija, naročito od putanje istorije Istočne Srednje Evrope, koja je zadržala snažnije verske, kulturne i privredne veze sa Zapadom nego Rusija". I Balkan je odvojen od "pravoslavnih zemalja koje su konačno potpale pod uticaj Moskve". Po-

što je podelu Evrope na tri regiona koju je dao mađarski istoričar Jene Sič prihvatila kao "suštinski ispravnu", nauka se založila za dalju elaboraciju te ideje, naime za "podelu Istočne Evrope na dva dela, Istočnu Srednju i Jugoistočnu Evropu".[3]

Tako je Balkan ponovo počeo da se javlja kao zasebna celina, mada pod naizgled neutralnijim imenom: Jugoistočna Evropa. Iako je konkretno ova naučna oblast nesumnjivo motivisana plemenitom željom da putem ponovnog klasifikovanja ukaže na šarolikost Istočne Evrope, sada je već jasno koliko je predstava o klasifikaciji kao "rezultatu procesa sređivanja" problematična, jer polazi od toga da je "organizovanje misli primarno, a da iz njega proizilazi manje ili više fiksna klasifikacija". Pre bi se moglo reći da je "proces uređivanja sam po sebi ukotvljen u prethodno i potonje društveno delanje".[4] Radovi o Jugoistočnoj Evropi implicitno su prihvatili koncept homogenosti Zapadne Evrope naspram koje se nalaze različiti entiteti Istočne Evrope, oni su prosto bili odraz sklonosti Zapadne Evrope "da čitav evroazijski teren zamišlja kao četiri istoka (Bliski, Srednji, Daleki Istok i Istočna Evropa) i samo jedan zapad, naime on sam",[5] a eksplicitno polaze od koncepcije Jenea Siča, jednog od lučonoša srednjoevropske ideologije, čime se čitav diskurs o Srednjoj Evropi uzdiže na nivo važnog heurističkog sredstva.

Ovo restruktuiranje nije ograničeno samo na naučne krugove. Godine 1994. Stejt Dipartment odlučio je da termin "Istočna Evropa" izbaci iz rečnika Odeljenja za Evropu: "Istočna Evropa sada treba ponovo da postane ono što je pre početka Drugog svetskog rata 1939. i bila – Srednja Evropa." Mada je nejasno kako neka celina može da ima centar ako ima samo zapadnu stranu, ova epizoda svedoči o tome koliko su zahtevi pobornika Srednje Evrope ozbiljno shvatani, barem za potrebe diplomatske nomenklature. Kada je kasnije govorio o "dve velike nacije na bokovima Srednje Evrope", Ričard Holbruk je implicirao da Rusija preuzima ulogu čitave Istočne Evrope, ali to nikad nije eksplicitno rekao, zato što u "Stejt Dipartmentu imena izražavaju spoljnu politiku".[6]

Mediji su takođe pokušali da prate ovu promenu. Od 1. januara 1995. dnevna emisija "Srednja i Istočna Evropa" stanice Radio Slobodna Evropa/Radio Sloboda (RFE/RL) podeljena je u dva dnevna pregleda vesti Instituta za istraživanje slobodnih medija (OMRI): "Istočna Srednja Evropa" (u koju spada Višegradska četvorka: Poljska, Mađarska, Češka Republika i Slovačka, zatim tri baltičke republike, Ukrajina i Belorusija) i "Jugoistočna Evropa" (bivša Jugoslavija, Albanija, Bugarska, Rumunija i Moldavija). Čini se da je u ovoj klasifikaciji neizgovoreni termin "Istočna Evropa" bio rezervisan za Rusiju. Iako iza toga ne treba odmah slutiti zaveru i mračne namere, strukture mogu i same sebe da proizvode, dok se znanje raspoređuje u skladu sa naknadno potvrđenom strukturom. OMRI-jeva klasifikacija može se objasniti iskrenom željom da se prevaziđe zaostavština Hladnog rata i njegovih podela, ali je ona "Jugoistočnu Evropu" osakatila tačno duž nekadašnje granice Hladnog rata: Grčka i Turska i dalje su svrstavane u "Zapadnu Evropu", odnosno na "Bliski Istok".

Srednja Evropa je ušla u modu početkom osamdesetih godina zahvaljujući gotovo istovremenom objavljivanju tri dela poznatih pisaca, glasova iz triju zemalja koji tvrde da su učestvovali u stvaranju ove ideje: Jenea Siča, Česlava Miloša i Milana Kundere. Najveću erudiciju pokazuje knjiga mađarskog istoričara Jenea Siča; ona je u Mađarskoj imala ogroman odjek, ali je na Zapadu ostala potpuno nepoznata, mada su i u Istočnoj Evropi za nju znali samo uski krugovi profesionalnih istoričara. Krivicu za to ne snosi samo dužina knjige i kondenzovan stil, nego i činjenica da ona nije ostavljala prostora za jednostavnu polemiku. Kaleidoskopski sažimajući nekoliko vekova evropskog razvoja od pada Zapadnog rimskog carstva do kraja XVIII veka, Sič tvrdi da je pojam Zapada stvoren još u IX veku u da je, šireći se ka severu i istoku, *Europa Occidens* proširila svoje granice i na Srednju Evropu. U međuvremenu, "'okrnjena' istočna i jugoistočna Evropa... oblikovale su se pod okriljem Vizantije". Novi vek doveo je do druge ekspanzije Zapada preko Atlantika i

do gotovo istovremene ekspanzije "okrnjene" istočne Evrope, koja je svoj "konačni" oblik dobila aneksijom Sibira. "Istočna Srednja Evropa ostala je ukliještena između ta dva regiona, tako da u osvit novog veka... više nije znala da li je još uvek deo *Europae Occidens* ili se nalazi izvan nje."

Sičov rad nije bio usamljen; i pre njega je postojala čitava grupa radova koji su se bavili dilemom mađarskog identiteta, razapetog između "Istoka" i "Zapada", a posebno korenima zaostalosti Mađarske. Tako Sič tvrdi da Mađarska nosi teret pograničnog regiona koji se nalazi između dva suprotstavljena centra. Ova dva pola pokazuju divergentne tendencije: na Zapadu se, u praznom prostoru između suparničkih snaga, rađa suverenost gradova i intenzivira se razmena robe, dok na Istoku centralizovane strukture birokratske države kontrolišu tradicionalnu urbanu civilizaciju; na Zapadu postoje sloboda preduzetničkog udruživanja i staleški sistem, na Istoku "vladajuće strukture imaju ogromnu prevlast nad prilično amorfnim društvom"; na Zapadu su "principi internog organizovanja društva" snažniji od državnih, dok je na Istoku slučaj obrnut; apsolutistička država na Zapadu radila je na ukidanju kmetstva, na Istoku ga je, pak, učvršćivala; na Zapadu postoji merkantilizam sa kapitalističkom kompanijom kao središtem, na Istoku industrijom upravlja država; Zapad se razvija u pravcu nacionalnog apsolutizma, Istok ka imperijalnoj autokratiji; na jednoj strani postoji latinsko hrišćanstvo, na drugoj cezaropapističko pravoslavlje, itd.[7]

Uz dužno poštovanje prema Sičovoj erudiciji, njega možemo kritikovati njegovim argumentima. On ponekad pribegava redukcionizmu, kao u slučaju ruskog apsolutizma, koji svodi na vizantijski autokratski misticizam, ispuštajući pri tom iz vida pravne i političke rasprave o apsolutizmu koje su dovele do, istina, kratkotrajne, ali ipak suštinske promene u prirodi ruskog državnog uređenja; iako veoma dobro upoznat sa istorijom srednjeg i ranog novog veka, Sič olako zanemaruje u međuvremenu ogromnu literaturu koja kritikuje pojednostavljivanje vizantinske tradicije i njeno izjednačavanje sa cezaropapizmom; posebno je neobično da jedan istoričar prihvata homogenost Zapada, opšte mesto u ma kom udžbeniku za politikologiju. Što je najvažnije, Sič zasniva svoju teoriju na pojmu Evrope kao tvorevine koja se razvija između dva pola, pola koja su se, sa svoje strane, razvijala nezavisno jedan od drugog, i čak govori o "organskom procesu menjanja oblikâ na Zapadu", sugerišući tako da on na Istoku valjda "nije organski".[8] Sa drugačijim metodološkim pristupom, ova polarizovanost mogla je mnogo bolje da se iznijansira, a oštre prostorne granice koje Sič povlači i unutar kojih je tako zgodno smestio svoju Srednju Evropu mogle su da postanu transparentnije, postepene i privremene. No, Sič je svesno izabrao metodološko stanovište kako bi u njega uvio indirektnu političku poruku.

U izvesnom smislu, Sič je napisao nešto što je s pravom nazvano perifrazom Istočne Evrope, sa političkom poentom koja nije odmah bila jasna, već je proizilazila iz sveukupne argumentacije. Iako nije izvodio eksplicitne političke zaključke, Sič se koristio svim terminima aktuelnog politikološkog rečnika. Često je primenjivao problematičan koncept "građanskog društva", "novog *cause célèbre*, novog analitičkog ključa koji će rešiti sve misterije društvenog poretka",[9] mada je ideja građanskog društva teoretski razrađena još u škotskom prosvetiteljstvu. Sič ovaj termin koristi da bi dokazao kako se na Zapadu *societas civilis* pojavila još polovinom XIII veka "kao sinonim za autonomno društvo", u kom su "zakon i sloboda kao organizacioni principi" uspeli da stvore "mnoštvo malih sfera slobode". Čak su i feudalne kategorije srednjovekovne *honor* i *fidelitas* protumačene u ključu "ljudskog dostojanstva" kao konstitutivni elementi Zapada, da i ne spominjemo proizvoljno povezivanje *virtus* i *temperantia* u evropskom ponašanju.[10]

U stvari, u svemu je postojala i direktna politička poruka, iako ju je Sič preneo citirajući Ištvana Biba: "traganje za najdubljim korenima 'demokratskog načina organizovanja društva'". Trudeći se neprestano da se sakrije iza Biba, Sič je na-

veo ono što smatra strukturnim preduslovima za demokratiju i izjavio kako Mađarska ispunjava ove objektivne uslove. Njegov veliki finale bio je neprikriven poziv na akciju, ponovo legitimisan Bibom: "Bibov osnovni koncept, koji je on više puta zapisao i koji je zamislio kao dugoročne smernice, takođe je validan i oportun: mogućnosti koje postoje u stvarnosti nisu sve iskorišćene – njihovo ostvarivanje zavisi od truda i dobre volje." Sičova vizija, kao i čitava debata o Srednjoj Evropi, bila je nadahnuta "velikom istorijom... čovekovog napretka ka slobodi".[11] Unutar tog veličanstvenog okvira, Balkan se nije smatrao dovoljno relevantnim predmetom analize; na samom početku rasprave, Sič se ograđuje od takozvane Jugoistočne Evrope: "Pošto se ova oblast u toku postepenog opadanja Vizantije pred kraj srednjeg veka odvojila od Evrope kao celine, ovde se njom neću baviti."[12]

Drugi duhovni otac ideje Srednje Evrope bio je tvorac "definicije koja se više koristi argumentom kulture i koja insistira na liminalnosti Srednje Evrope za Evropu u celini".[13] U delu *Svedok poezije* Česlav Miloš ne koristi termin Srednja Evropa, a još manje ga definiše. Njegovi eseji iz 1983. godine predstavljaju razmišljanja prefinjenog i tananog intelektualca o svetu pesništva, shvatanja čoveka itekako svesnog da se "dvadeseti vek, koji možda ima više protejskih crta i različitih aspekata od bilo kog prethodnog, menja u zavisnosti od tačke s koje ga posmatramo". Miloš se oglašava iz "svog ćoška Evrope", ali to nije ona Srednja Evropa koja mu se stalno pripisuje. Ona je ujedno i šira i ograničenija od Srednje Evrope. U užem smislu, njegov "ćošak" je Poljska, tačnije jedan još manji deo litvanske periferije koji se vrti oko tri ose – ose sever-jug, suprotnosti ali i sinteze latinskog i poljskog elementa, rimskog klasicizma sa njegovim antičkim pesnicima i poezije Miloševih poljskih preteča; ose zapad-istok, suprotnosti ali i sinteze doma i nove metropole sveta, Pariza; i konačno, ose prošlost-sadašnjost, a nju oličava poezija kao "palimpsest koji, ako se ispravno dešifruje, svedoči o svojoj epohi".[14]

Ove tri ose ne bi trebalo povezivati sa jednom drugom Miloševom opozicijom, koja je, istrgnuta iz konteksta, proglašena njegovom definicijom Srednje Evrope. "Rođen sam i odrastao na samoj granici između Rima i Vizantije", tako glase prve reči u opisu njegovog rodnog mesta, što je protumačeno tako da se "samo sa krajnjih granica Evrope, dakle iz Srednje Evrope ili, u ovom slučaju, Vilnjusa, mogu pravilno shvatiti istinske odlike evropejstva". Iako je Džordž Šepflin bio svestan da takvo tumačenje nameće "manje ili više geografsko i semantičko pitanje gde onda treba tražiti Istočnu Evropu ako je Srednja Evropa spoljna granica Evrope", on ga ipak usvaja.[15]

Milošev stav prema Rusiji je dvosmislen: on govori o vekovnoj podeli Evrope na rimokatoličanstvo i na istočno hrišćanstvo, ali istovremeno bržebolje precizira kako njegov osećaj ugroženosti "ne potiče od samog istočnog hrišćanstva, naravno, nego od posledica njegovog poraza".[16] Da bi ilustrovao izolovanost Rusije, Miloš čak citira apsurdnu tvrdnju ruskog istoričara Georgija Fedotova da sve ruske nesreće počinju onog trenutka kad je Rusija zamenila univerzalni grčki jezik slovenskim. Pa ipak, Miloš Rusiju nikad u potpunosti ne isključuje iz Evrope; on samo suprotstavilja ruski mesijanizam korpusu zapadnjačkih ideja.

Miloš je, osim toga, politički bio mnogo više angažovan nego što mu to njegovi tumači priznaju. On ne samo što je podigao glas za emancipaciju čitave Istočne Evrope, nego je bio politički angažovan u dvostrukom smislu: direktno, tako što je dokumentovao cinizam hladnoratovske podele Evrope, ali i mnogo suptilnije, tako što je shvatio da kulturne predstave mogu imati politički značaj:

> Književna mapa Evrope, onako kako je Zapad vidi, do nedavno je sadržala mnoga prazna mesta. Engleska, Francuska, Nemačka i Italija imale su ustaljeno mesto...; istočno od Nemačke ta praznina sasvim je mogla da nosi natpis *Ubi leones* (Ovde su lavovi), a ova oblast divljih zveri obuhvatala je i gradove kako što su Prag (ponekad spominjan zbog Kafke), Var-

šava, Budimpešta i Beograd. Tek mnogo dalje ka istoku na mapi se pojavljuje Moskva. Predstave koje je sačuvala kulturna elita nesumnjivo imaju i politički značaj pošto utiču na odluke grupa na vlasti, pa zato nije ni čudo što su državnici koji su potpisali sporazum na Jalti tako lako otpisali stotinu miliona Evropljana iz ovih praznina.[17]

Kada je diskusija o sudbini Srednje Evrope postala aktuelna, Miloš se uključio u nju jednim esejem koji na prvi pogled ostavlja utisak da je Miloš sada mnogo određeniji po pitanju svog pripadanja Srednjoj Evropi: "Pretpostavljam da postoji nešto što se zove Srednja Evropa, iako mnogi to poriču."[18] Mada je sebi postavio zadatak da definiše specifične srednjoevropske stavove, Miloševoj skromnosti i intelektualnom integritetu služi na čast to što je, kad god bi skretao u šira uopštavanja, činio to u granicama onog sveta koji najbolje poznaje: sveta književnosti.

Za Miloša je najznačajnija odlika srednjoevropske književnosti njena svest o istoriji. Druga karakteristična crta je to što "srednjoevropski pisac uvek prolazi obuku u ironiji". Ovde Miloš, izuzetno, zapada u redukcionizam jer tvrdi da se, za razliku od srednjoevropskog domena ironije, "savremena ruska umetnost i književnost tvrdogavo drže klišea, da su okovane cenzurom, te da izgledaju sterilno i nezanimljivo". Ova tvrdnja je skandalozna ako imamo u vidu onako sjajnu plejadu pisaca kakvi su Ilja Iljf i Jevgenij Petrov, Isak Babelj, Mihail Bulgakov, Andrej Platonov, Venedikt Jerofejev i Vladimir Orlov, da spomenemo samo neke, ali ona je ujedno i jedino Miloševo ogrešenje o bonton. Učinilo se da je Miloš počeo da prihvata kratku formulu Srednje Evrope u značenju "Poljak ili Čeh ili Mađar", ali on, kad god obrađuje različite književnosti koje čine srednjoevropski književni eksperiment, njih nabraja kao "češku ili poljsku, mađarsku ili estonsku, litvansku ili srpskohrvatsku" književnost; takođe spominje i Ukrajinu, Slovačku i Rumuniju. Ne spominjući Balkan izričito, Miloš ga očigledno zajedno sa ostatkom ne-ruske Istočne Evrope uključu-

je u ono što je po njegovom mišljenju Srednja Evropa, naime "čin vere, ili projekt, možda čak utopija".[19] Ali time dvosmislen stav prema Rusiji još više izbija u prvi plan.

Ta dvosmislenost prerasla je u sasvim određenu odbojnost u najpoznatijem i najčitanijem od navedena tri dela, u eseju o Srednjoj Evropi iz pera "čoveka koji je taj pojam više no bilo ko drugi popularisao na Zapadu... Čeha Milana Kundere".[20] Sada, posle dvadeset godina, ovaj esej može da razočara zbog nedovoljne logičke konzistentnosti i moralnog integriteta: on zvuči melodramatično, a povremeno i otvoreno rasistički, ali, ako imamo u vidu istorijski kontekst, njegov emancipatorski patos jeste autentičan; tako i ta iskrena emotivnost, uz preterani redukcionizam, objašnjava pažnju koju je dobio. Kunderin esej postao je okosnica žestokog intelektualnog prevrata, pa se originalnom tekstu gotovo uopšte ne može prići a da se ne uzmu u obzir kasnije malobrojne a oštre kritike i mnogobrojna a manje ubedljiva odobravanja. Izgleda kao da je izvorni tekst izgubio svoju autonomiju; više mu se ne može prići s nevinošću.

Zato moram da pribegnem drugačijoj strategiji: Kunderin esej prikazaću preko ljudi koji su upoznati sa čitavom polemikom i koji dele njegovo uverenje o posebnosti Srednje Evrope – a to su Džordž Šepflin i Nensi Vud, urednici zbirke *U potrazi za Srednjom Evropom*. Ovu "postmodernu" tehniku može da opravda činjenica da sâm Kundera nije dozvolio da se njegov esej objavi u toj knjizi "iz ličnih razloga", pa su Šepflin i Vudova napisali prikaz njegove rasprave. Ajver Njumen pokušava da objasni ovaj Kunderin gest podsećajući na postskriptum češkom izdanju *Šale*, u kom Kundera tvrdi da "taj esej spada u onaj deo njegove književne produkcije koji on ne priznaje jer je sačinjen za zapadno tržište".[21] Kako kažu Šepflin i Vudova, Kundera pobune u Mađarskoj (1956), Čehoslovačkoj (1968) i Poljskoj (1956, 1968, 1970 i 1981) tumači ne kao istočnoevropske drame, nego kao suštinske drame Zapada. "U Kunderinoj šemi nije politika ona presudna

sila uz čiju pomoć nacije stvaraju svoj identitet, izražavaju ga i daju mu njegov specifičan oblik, nego je to *kultura*." Sa ovog kulturnog stanovišta, Kundera tvrdi da identitet Srednje Evrope kao identitet porodice malih nacija predstavlja neodvojiv deo šireg evropskog iskustva, ali da on u isto vreme ima i sopstveni profil. Međutim, u slučaju Rusije,

> Kundera tvrdi... da postoji i kontinuitet i duboka *različitost* između ruske i evropske tradicije. Stoga Kundera smatra da Srednja Evropa po prirodi pripada Zapadu, a to proističe iz stalnog i bliskog mešanja kulturnih tradicija, dok Rusija predstavlja "drugu" civilizaciju, fundamentalno drugačiju kulturu, uprkos periodičnim kulturnim približavanjima Evropi.[22]

Kunderin esej izazvao je burne reakcije zato što iz Evrope u potpunosti isključuje Rusiju, oličenje tuđina. Protiv ove "demonizacije Rusa" najglasnije se pobunio Milan Šimečka. Odgovarajući na Kunderine optužbe da su "Rusi tokom okupacije Čehoslovačke učinili sve da unište češku kulturu", Šimečka opominje da "ti događaji ipak nisu tako davni da bismo mogli da zaboravimo da nisu Rusi dokrajčili češku kulturu... Bili su to naši: pravi pravcati Srednjoevropljani... Naša duhovna Biafra imala je neizbrisiv lokalni žig." Kundera veliku ulogu u sudbini Srednje Evrope pripisuje ideji panslavizma: "Osećam da je greška koju je Srednja Evropa počinila uslovljena onim što ja zovem 'ideologijom slovenskog sveta'". On ne tvrdi baš da Česi nisu Sloveni (kao što je Džozef Konrad 1916. rekao za Poljake), ali zato kaže da, osim jezičkog srodstva, ni Česi ni Poljaci nemaju ničeg zajedničkog sa Rusima.[23]

Postoji jedan detalj u Kunderinoj argumentaciji koji se izdvaja zato što će ga kasnije na sličan način ponoviti njegov zemljak Vaclav Havel. Kundera spominje susret Kazimježa Brandisa sa Anom Ahmatovom, koja je na njegove žalopojke o zabrani knjiga odgovorila da on nije prošao prave užase: hapšenje, progon i ostalo. Za Brandisa je ovo tipično ruska uteha, njemu je sudbina Rusije strana, a ruska književnost ga

plaši, užasava, štaviše; njemu bi bilo draže "da nije ni poznavao njihov svet, da nije ni znao da on postoji". Kundera dodaje: "Ne znam da li je taj svet gori od našeg, ali znam da je drugačiji: Rusija ima drugačiju (veću) predstavu o propasti, ima drugu predstavu o prostoru (prostoru koji je tako ogroman da može da proguta čitave nacije), drugi osećaj za vreme (sporo i strpljivo), drugačije se smeje, živi i umire."[24] Godine 1994. Josif Brodski napisao je otvoreno pismo Havelu kao reakciju na njegov govor o košmaru postkomunizma. Bio je to svojevrstan filozofski manifest, i, slagali se mi s njim ili ne, dostojan poštovanja zbog intelektualne dubine i iskrenosti. On spominje probleme ljudske prirode, društva, ulogu i odgovornost intelektualaca, pre svega velikih filozofa. Havelov uljudni odgovor bio je u suštini odbijanje; on je odbio da polemiše o suštinskim problemima koje je Brodski načeo (o nasleđu prosvetiteljstva, Rusoa i Berka, o kompromitovanju i svetosti, o preživljavanju i konformizmu, o masovnom društvu i individualizmu, o birokratiji i kulturi itd), sa obrazloženjem da su ti problemi isuviše kompleksni i da bi zahtevali esej "bar podjednake dužine". Umesto toga, Havel otpisuje Brodskom trostruko kraćim esejem, čija jedina poruka glasi da između njihovih iskustava postoji suštinska razlika:

> Za obične ljude u Vašoj zemlji, svaka promena kojoj je cilj bio slobodniji sistem, sloboda misli i delanja, bila je korak u nepoznato... Za razliku od toga, Česi i Slovaci su krajem XIX veka pod austrougarskom ustavnom monarhijom uživali znatan stepen slobode i demokratije... Tradicija tih vremena i dalje je prisutna u porodičnom životu i u knjigama. Stoga, iako je i u našoj zemlji obnavljanje slobode teško i neugodno, sloboda nikad nije bila u potpunosti nepoznat aspekt vremena, prostora i misli.[25]

Dakle, dok Rus postavlja egzistencijalna pitanja univerzalnog značaja, civilizovani Srednjoevropljanin mu odgovara pokroviteljski, spominjući u tipično provincijalnom maniru rela-

tivno manje značajno pitanje razlike u stepenu istorijskog iskustva dveju zemalja (od kojih jedna predstavlja čitav kontinent, pa je zato još manje pogodna za gruba uopštavanja). Možda čitava stvar i ne zaslužuje više od osude Čehâ koji su, "kao i druge nacije na marginama Zapada, posebno podložne zavodljivom elitističkom snobizmu", zgodnoj pretpostavci o nepremostivom kulturnom jazu između Zapada i Istoka.[25] Tada Rusija za Srednju Evropu postaje "ona drugost koja je konstituiše". Zanimljivo je da Kundera ni na jednom mestu ne spominje Balkan; jedina suprotnost koja postoji jeste Rusija.

I tako je ideja Srednje Evrope na samom početku svog uobličavanja definisana i sa stanovišta kulture (Kundera i Miloš) i sa stanovišta istorije (Sič), ali oba puta u opoziciji prema Rusiji. U ovoj fazi Balkan prosto ne postoji kao odvojena celina: on se ili ignoriše ili se podvodi pod nekakvu uopštenu Istočnu Evropu, a ponekad se, mada veoma retko, uključuje čak i u Srednju Evropu. Ideja Srednje Evrope je tokom osamdesetih imala emancipatorski značaj, bila je "metafora protesta" koji je i sam bio podvrsta čitavog žanra o "evropejstvu", a ovaj je, opet, u svim evropskim zemljama postojao u različitim periodima i u različitom intenzitetu. Valjalo je odrediti šta sve Evropa uključuje u sebe, a šta isključuje, no kako je u pitanju bilo mnogo više od puke intelektualne smelosti, diskusija je bila veoma žučna.

U drugoj etapi razvoja ideje Srednje Evrope, do 1989. godine, *annus mirabilis* Istočne Evrope, objavljeno je puno radova kako u velikim časopisima na Zapadu, tako i u publikacijama istočnoevropske intelektualne emigracije i samizdatima: *Cross Currents*, *East European Reporter*, *Eastern European Politics and Society*, *Daedalus*, *Cadmos*, *The New York Review of Books*, *Svedectví*, *La Nouvelle Alternative*, *Nowa Koalicja* itd. Reprezentativniji radovi sakupljeni su 1989. u zbirci *U potrazi za Srednjom Evropom*. Uvodni esej priznaje da rasprava o srednjoevropskom identitetu "polazi od nekakve neodređene predstave o srednjoevropejstvu, pokušava

da ga definiše onako kako bi to najviše odgovaralo njegovim neizrečenim mada očiglednim ciljevima i tretira čitav koncept kao apodiktičan, ostavljajući protivnicima da dokažu da je pogrešan". Ti "očigledni ciljevi" uglavnom su maglovito i negativno definisani: stvaranje svesti koja bi naglašavala vrednosti "drugačije od onih koje propagira postojeći sistem" i stvaranje identiteta koji bi bio "dovoljno autentičan da posluži kao organizacioni princip onima koji tragaju za nečim različitim od stvarnosti sovjetskog tipa".[27]

Šepflin se nadovezuje na Siča utoliko što veliku pažnju posvećuje dokazivanju suštinske razlike između Rusije i Zapadne Evrope, posle čega može da locira Srednju Evropu između njih, ali kao organski deo Zapada, zato što nespojivost dva idealna tipa u potpunosti onemogućava afirmisanje prelaznih modela. Prave razlike su kulturne prirode, "što preispitivanje evropskih vrednosti čini presudno značajnim". Evropa je "stvorila vrednosti specifične njoj samoj, i čini se da su joj one imanentne i neizbrisive". Kako takve tvrdnje mogu da se usklade sa duhom eksperimentisanja i inovacije u evropskoj kulturnoj tradiciji "u kojoj nema trajnih rešenja", teško je logički shvatiti, ali logika nije najvažniji preduslov za politički manifest. Evo kako to sam Šepflin vidi: "Sve ide u prilog tome da je krajem osamdesetih srednjoevropejstvo kao identitet postalo dovoljno privlačno za dovoljno široke krugove ljudi da bi ideja mogla od toga i da profitira."[28]

Mada se jasno odvaja od Rusije, Srednja Evropa se ne definiše izričito kao suprotnost Balkanu. Retko i indirektno spominjanje Balkana svedoči o nesigurnosti po pitanju ovog regiona. Ponekad se Balkan podvodi pod Istočnu Evropu u širem smislu reči, koja se ne može jasno razlučiti od Srednje Evrope: "Močvare na istoku Poljske (Kresi, oblasti koje su nekad bile pod vlašću Austrougarske ili Rusije) i Panonska nizija, da ne spominjemo Balkan, bili su nepripitomljeni Divlji istok Evrope." Istovremeno, verska granica između latinskih i pravoslavnih zemalja strogo je zadržana: "Hrvatska i Slovenija

sebe s pravom smatraju delom Srednje Evrope, što ostatak Jugoslavije ne može da bude."[29] Logika je upravo zapanjujuća: pretenzije onih prvih su opravdane, dok se "ostatak" zemlje čak i ne razmatra – on prosto nije deo Srednje Evrope.

Tokom osamdesetih primetan je izvestan napredak u tri glavna toka ovog diskursa, i to ne nužno na planu etničkog kontinuiteta, nego na planu metodologije, stila i opštih interesovanja. Sa jednim izuzetkom, novi radovi i dalje su se držali navedenih kulturnih parametara ideje Srednje Evrope. Taj izuzetak je Peter Hanak, koji kreće Sičovom stazom, ali želi da upotpuni njegov rad dodajući mu prikaz XIX veka. Hanakov esej se i više nego Sičov bavi zaostalošću i modernizacijom. U njegovoj definiciji, Srednja Evropa se podudara sa habsburškom teritorijom: "Monarhija (uključujući Mađarsku) kao sistem državnih sila i politički sistem nalazila se u sredini između razvijene parlamentarne demokratije na Zapadu i autokratije na Istoku. Upravo to Srednja Evropa i znači." Iako postulira radikalnu razliku između feudalnih sistema Srednje i Istočne Evrope, Hanakova rasprava ukazuje samo na razlike u stepenu: "U Mađarskoj i u Poljskoj plemstvo je bilo brojnije, bolje organizovano i nezavisnije nego u Rusiji", a postojale su i "znatne razlike u razvoju, zakonskom položaju i privredi gradova".[30] Poređenje sličnosti i razlika je relativno, a "varijacije i u relevantnosti i u značaju mogu da budu ogromne", s tim što je glavna promenljiva "ko poredi i kada".[31] Dok su se Mađari, Poljaci i Česi usredsredili na razlike između Srednje i Istočne Evrope (otelovljene u Rusiji), ne čudi što su njihove nemačke kolege naglašavale razlike između Zapadne srednje Evrope (*Westmitteleuropa*) i Istočne srednje Evrope (*Ostmitteleuropa*) – a jasno je i u čiju korist.[32]

Čaba Kiš, slédeći Milošev pokušaj da odredi srednjoevropski identitet preko književnosti, bio je pohvalno neisključiv. Njegovu književnu mapu Srednje Evrope obeležavaju tri aspekta: "posrednički i pogranični karakter ovog regiona i to što mu se uglavnom dodeljuje mesto između Zapada i Istoka", "književno uobličavanje sudbine malih nacija" i "jezička i kulturna šarolikost regiona, kao i koegzistencija tih različitih jezika i kultura".[33] Književnu Srednju Evropu čine dva dela: jedan je nemački, dok se drugi sastoji od više naroda iz malih zemalja, Poljaka, Čeha, Slovaka, Mađara, Slovenaca, Hrvata, Srba, Rumuna i Bugara, ali im Kiš dodaje i Fince i baltičke narode, Beloruse, Ukrajince i Grke. Njihovu različitost u odnosu na rusku književnu scenu on ne obrazlaže nespojivim sistemima vrednosti, već činjenicom da su srednjoevropski pisci opsednuti nacionalnom ideologijom, te da je njihova književnost u službi ostvarivanja nacionalnih ciljeva. Konačno, Kunderinu argumentaciju prihvata i Mihalj Vajda, mada sâm Vajda tvrdi da piše nezavisno od Kundere. Iako ima Kunderinu strastvenost i isključivost, Vajda je logički mnogo manje dosledan, on mnogo otvorenije vređa "zver na našim granicama... i njen osećaj niže vrednosti".[34] Vajda, srećom, predstavlja izuzetak u odnosu na ostatak *Középeuropa*, uljudne makar na verbalnom nivou.

Jedini glas koji nije došao iz trija Poljska-Mađarska-Čehoslovačka niti u njegovo ime bio je Predrag Matvejević ("Srednja Evropa viđena sa istoka Evrope"). Matvejevića ne ugrožava to što je isključen iz vizije Srednje Evrope, mada on pokušava da ispravi Kunderinu izjavu da je "danas čitavu Srednju Evropu, sa izuzetkom male Austrije, podjarmila Rusija". Matvejević skreće pažnju na ostale male zemlje koje takođe nisu pod ruskom vlašću, na primer "Slovenija, Hrvatska i drugi delovi Jugoslavije, gde je Kundera jedan od najčešće prevođenih pisaca". Njegov pojam Srednje Evrope spada u neodređenije: "Moglo bi se čak reći da se Srednja Evropa prostire dokle i njeni stilovi: barok, bidermajer i secesija, ili specifična muzika, slikarstvo i senzibilitet". Matvejević nikad ne govori o Balkanu *per se*, ali pod njega podvodi Beograd i Bukurešt, dok Bugarsku uopšte ne spominje. Ono što je u ovom radu, objavljenom 1987, zaista zanimljivo, jeste mera u kojoj je on prožet organskim shvatanjem jugoslovenstva uprkos svesti o

različitim pojedinačnim identitetima: "da li smo samo Slovenci ili jugoslovenski Slovenci, da li smo samo Hrvati ili jugoslovenski Hrvati? Isto tako, da li je Srbin samo Srbin ili je i jugoslovenski Srbin i Evropljanin itd?"[35] Ogroman jaz deli ove reči od potonjeg "reprodukovanja orijentalizma", tokom kog je deo Jugoslavije i mimo volje morao ponovno da otkrije svoj balkanski identitet.

Jedan drugi glas, poreklom iz Rumunije, bio je Ežen Jonesko, zagovornik srednjoevropske konfederacije koja bi obuhvatala "ne samo Austriju, Mađarsku i Rumuniju, nego i Hrvatsku i Čehoslovačku" i predstavljala "jedinu evropsku i ljudsku odbranu od pseudo-ideološkog varvarstva Rusije i njenog osvajačkog duha". Izbor Beča kao centra te Srednje Evrope otkriva ne samo nostalgiju za habsburškom prošlošću, već možda i zavist prema Austriji kao zemlji koja je za sebe uspela da stvori nekakvu nišu u bipolarnom svetu.[36] Jedini pisac koji je pre 1989. godine artikulisao "podelu između katoličke Srednje Evrope i pravoslavnog Balkana" bio je Žak Rupnik. Iako mudro spoznaje da se vizija Srednje Evrope razlikuje "od zemlje do zemlje, pružajući uvid u zanimljive motive za tu razliku i u predstave o susedima", Rupnik je zaprepašćen Joneskovom idejom: "Poljska je upadljivo odsutna iz njegovog koncepta, ali imajmo u vidu da je Jonesko neosporeni gospodar apsurda". Ta "apsurdnost" sastoji se u tome što Jonesko prekoračuje linije razdvajanja među civilizacijama i uključuje u Srednju Evropu čak i pravoslavnu Rumuniju, dok katoličku Poljsku ne spominje.[37]

U drugoj etapi razvoja, do 1989. godine, ideja Srednje Evrope se proširila, a njeni kulturni aspekti su razrađeni. Što se tiče stava prema Balkanu, ona je odražavala stanovišta svojih začetnika. Bilo je mišljenja da Srednju Evropu treba shvatiti kao pokušaj stvaranja regiona, "podgrupu nečeg što bi se moglo nazvati politikom identiteta, odnosno borbe za stvaranje socijalnog polja u okviru određenog političkog projekta".[38] Pošto je debata o Srednjoj Evropi u svakom slučaju

odraz traganja za identitetom, "*Traum oder Trauma*",[39] ona nije mogla biti pokušaj stvaranja regiona, pošto nikad nije istupila sa konkretnim političkim projektom za region kao region, osim što je artikulisala zajedničku potrebu za oslobađenjem od sovjetske vlasti. Njena suština bilo je negiranje sasvim određenog političkog projekta.

Jedini rad koji je konkretne političke scenarije smatrao mogućim bio je esej Ferenca Fehera, a njegovu validnost ograničava politička realnost iz vremena pre 1989. On skeptično upozorava na mogućnost da bi ideja Srednje Evrope "mogla da se izvitoperi u trijumf kolektivnog samozadovoljstva intelektualaca iz kafea *Zentraleuropa*, grupe koja je oduvek jedva čekala da pobegne iz istorije, uvek spremna da stoički podnosi nesreću drugih ljudi".[40] Uprkos ovakvom skepticimu, i Feher i Agneš Heler kategorički su prihvatili postojanje suštinske razlike između Srednje i Istočne Evrope: dok se u prvoj rađa građansko društvo, u potonjoj se to nikad ne bi moglo dogoditi.[41] No ipak, tokom ovog perioda razvoja, emancipatorski patos bio je okosnica ideje Srednje Evrope.

Srednja Evropa osamdesetih godina nikako nije bila nov termin, ali jeste bila nov koncept. Ona nije vaskrsenje "*Mitteleurope*" – to je bila nemačka ideja; Srednja Evropa je istočnoevropska ideja. U srcu "*Mitteleurope*" uvek je bila Nemačka, dok Srednja Evropa isključuje Nemačku.[42] Fridrih Nauman, najčuveniji zagovornik "*Mitteleurope*", predviđao je stvaranje ogromne političke celine od Severnog mora preko Alpa do Jadranskog mora i Dunava; u prvu verziju nije uvrstio Rumuniju, Bugarsku, Srbiju i Grčku, ali ni Švajcarsku i Nizozemsku, no godinu dana kasnije Bugarsku je smatrao dovoljno zrelom da bi je uključio.[43] Pre Naumana, Jozef Parč je zamišljao "*Mitteleuropu*" čije bi jezgro bile Nemačka i Austrougarska, a činile bi je još i Belgija, Nizozemska, Švajcarska, Crna Gora, Srbija, Rumunija i Bugarska; Grčka i Turska nisu bile deo ove vizije.[44] Međutim, neosnovano bi bilo tražiti preteče ideje Srednje Evrope osamdesetih godina u vremenu između

dva svetska rata i van nemačkog govornog područja. "*Strední Evropa*" bila je izraz češke političke misli; za Tomaša Masarika to je "specifična zona malih nacija, koja se proteže od Severnog rta do rta Matapan", a uključuje Laponce, Šveđane, Norvežane, Dance, Fince, Estonce, Letonce, Litvance, Poljake, Lužičke Srbe, Čehe, Slovake, Mađare, Srbe, Hrvate i Slovence, Rumune, Bugare, Albance, Turke i Grke, ali ne i Nemce ili Austrijance.[45] U tom periodu Poljska se više bavila unutrašnjim pitanjima nego političkom geografijom Srednje Evrope, dok su se Mađari držali svog "fanatičnog revizionizma: u najboljem slučaju su zamišljali Podunavsku Evropu čija bi okosnica bila upravo njihova nacija."[46]

Strastvena raspisanost osamdesetih godina nije bila prvi pokušaj intelektualnog emancipovanja ovog regiona. Godine 1950. Oskar Halecki, Amerikanac poljskog porekla, objavio je knjižicu *Granice i podele u istoriji Evrope*; njoj je trinaest godina kasnije usledila opširna studija, otvoreno hrišćanska polemika protiv marksističkog shvatanja istorije, koja daje viziju ujedinjene hrišćanske Evrope: "Očajno nam je potreban pozitivan pristup koji bi zamenio marksistički... Ta alternativa je u opštem interesu, zato što... postavlja pitanje da li je hrišćansko tumačenje istorije i naglasak na verskom, čisto duhovnom elementu u evoluciji čovečanstva ipak najbolji odgovor na pretenzije istorijskog materijalizma."[47]

Halecki daje strogo kulturnu definiciju Evrope: "evropska zajednica je uvek, a posebno na svom vrhuncu, bila prevashodno kulturna zajednica". On ne poistovećuje hrišćanstvo sa zapadnom kulturom, jer je ona za njega sinteza grčko-rimske civilizacije i hrišćanstva. Njegov stav o evropskoj prirodi stare Grčke je nedvosmislen: ne samo što je Grčka Evropi dala ime, nego ona predstavlja i "jezgro buduće Evrope", s tim što "ovaj deo Evrope, koji je već dve hiljade godina 'istorijski', uključuje i Balkansko poluostrvo". Tako je Halecki napravio sintezu dva osnivačka mita evropske ideje: jedan identifikuje Evropu sa hrišćanstvom iz XV veka, drugi sa "civilizacijom" iz XVIII. Ovakav stav

prema Grčkoj proširen je i na Vizantijsko carstvo: Halecki upozorava da je takozvanom cezaropapizmu pripisivan prevelik značaj. Istočna Evropa ne samo što "nije ništa manje evropska od Zapadne", nego je "u podjednakoj meri deo i grčkog i rimskog, i antičkog i hrišćanskog nasleđa Evrope". Mada priznaje azijski uticaj na Vizantiju, njegova konačna presuda je neosporno blagonaklona: "Nikako se ne sme zaboraviti da je to isto Vizantijsko carstvo od samog početka i trajno, često junački, a ponekad i uspešno branilo Evropu od azijske agresije, baš koliko je to činila i antička Grčka".[48]

Halecki smatra da su Sloveni važan element evropske istorije, a to se naročito odnosi na Rusiju, jer su njenom hristijanizacijom "istočni Sloveni postali sastavni deo Evrope". Naravno, njegov stav prema Rusiji ima i određenih nedorečenosti: kao hrišćanska država ona jeste deo evropske zajednice, ali je bila podložna i jakim uticajima iz Azije. Ti uticaji ne mogu se toliko pripisati vizantijskoj autokratiji koliko azijatskoj vladavini Mongola. Mada Rusija ponovo pokazuje svoj evroazijski karakter, Halecki joj priznaje evropejstvo u periodu između Petra I i Nikole II. Kao što se može pretpostaviti, za Haleckog je usponom Lenjina i boljševika Rusija postala "ne-evropska, ako ne i anti-evropska".[49]

Izričito zagovarajući jedinstvo Zapadne i Istočne Evrope, Halecki svoju veliku i suštinsku drugost naziva "azijsko". Ovaj termin on prvi put spominje za period antike, gde u odnosu između Grčke i Rima otkriva korene potonjeg evropskog političkog dualizma, s tim što se taj dualizam ne podudara "sa opozicijom između zapadne i istočne Evrope... On se može ispravno razumeti samo na orijentalnom fonu koji nije grčki, nije ni istočnoevropski, nego je azijski." To neodređeno azijsko "strano je tradiciji i Rimske republike i slobodne Grčke". Halecki pokušava da deorijentalizuje Grčku, da opere stare Grke od nekih uticaja koji su ih suštinski odredili, kao i da ih oslobodi dubokih korena u Maloj Aziji – savršen primer za ono što je Martin Bernal nazvao pročišćavanjem stare Grčke

od afričkih i azijskih uticaja. No, to amorfno "azijsko" uskoro je poistovećeno sa islamom. Hrišćanstvo i islam su "dve potpuno različite civilizacije... U poređenju sa fundamentalnom razlikom između njih, interne razlike između Latina i Grka zaista su beznačajne". Polazeći od ovog aksioma, Halecki dolazi do zaključka o otomanskoj najezdi koji nas neće mnogo začuditi: vekovno prisustvo Otomanâ logično je prikazano kao ulještvo "koje je njihovim evropskim podanicima bilo potuno strano po poreklu, tradiciji i religiji", i ono je za nekih četiristo godina delotvorno prekinulo "učešće pokorenih naroda u evropskoj istoriji". Osim geografskog kontinuiteta, Vizantijsko i Otomansko Carstvo nemaju nikakvih zajedničkih crta:

> Istočno rimsko Carstvo je uprkos četiri veka crkvene šizme uvek bilo sastavni deo hrišćanske Evrope i nikada, uprkos svem političkom suparništvu sa latinskim snagama, nije predstavljalo pravu opasnost po Zapad. Otomansko Carstvo, iako je premestilo svoje sedište u Konstantinopolj, ostalo je nehrišćanski i neevropski zavojevač i sve veća opasnost za ostatak hrišćanske Evrope.[50]

Halecki tvrdi da otomansko osvajanje Balkanskog poluostrva očigledno može da objasni zašto se taj region, iz kog je Evropa i potekla, u trenutku konačnog oslobađanja "toliko razlikovao od srećnijih delova kontinenta". Upravo je to oslobođenje, "podela Balkana među hrišćanskim državama-naslednicama Otomanskog carstva, ponovno ujedinilo ovaj region Evrope u poslednjem periodu njegove istorije".[51] Halecki uopšte ne sumnja da je ponovno rođenje Grčke i drugih balkanskih država inspirisalo i ohrabrilo mnoge nacije "u središtu Evrope". U jednom zanimljivom odeljku, Halecki čak brani balkanizaciju:

> Nacionalne države na području Balkana, na kom su dugo potlačene nacije jugoistočne Evrope ponovo stekle slobodu i nezavisnost, naizgled predstavljaju trijumf prava na samoopredeljenje – samo naizgled, jer su velike sile, nakon što su potpomogle oslobađanje hrišćanskih naroda na ovom poluostrvu, nastavile da se mešaju u njihove komplikovane probleme. Muke nastale u takvoj situaciji uskoro su iskorišćene kao argument protiv nacionalnog samoopredeljenja. Prazna priča o tome kako Evropi preti "balkanizacija", stvaranje "novih" malih država, nije samo nepravedna prema nacijama na Balkanu (koje su među najstarijima u Evropi) nego onemogućava i svaki nepristrastan pristup zahtevima za samoopredeljenje u regionu severno od Balkana.[52]

Razlika između Haleckog i zagovornikâ ideje Srednje Evrope veoma je zanimljiva. Značajna promena u političkoj klimi osamdesetih godina možda je odredila i trenutak u kom će se javiti ideja Srednje Evrope. Događaji u Poljskoj – uspon Solidarnosti i potonje proglašavanje vanrednog stanja i bez sovjetske invazije – nagovestili su da Moskva razmatra i mogućnosti alternativne direktnom mešanju u politiku satelitskih zemalja. U tom trenutku takođe je je bilo jasno i da se status satelitskih zemalja promenio, što je ubrzalo i pokušaje postepenog emancipovanja. Istina, Halecki je svoju drugu knjigu napisao 1963. godine i tada je samo mogao gorko da konstatuje da je "oslobađanje nacija Istočne srednje Evrope trenutno jednostavno nemoguće bez rata, no on bi gotovo sigurno bio nuklearni rat u čitavoj Evropi, a verovatno i u čitavom svetu".[53] Kakva razlika u odnosu na osećanja intelektualaca Istočne Evrope tokom osamdesetih, koji, mada sa slabom nadom i slutnjom da će se stvari razrešiti u skorijoj budućnosti, nikada nisu imali ovakve apokaliptične vizije. Međutim, Haleckog od ideologa osamdesetih ne odvaja toliko političko poreklo: Halecki je bio ekumenski orijentisan hrišćanski mislilac i on se otvoreno zalagao za ujedinjeno hrišćanstvo. On je takođe dobro poznavao karakter pravoslavlja i odlučno se protivio polemičkom redukcionizmu i isključivanju pravoslavnih nacija iz Evrope. Verovatno bi se i on složio sa čuvenim aforizmom Anatola Fransa: "Katolicizam je još uvek najprihvatljiviji oblik verske ravnodušnosti."

S druge strane, osamdesete godine donele su i promenu u odnosu prema islamu, tj. prema onome što se o islamu smelo reći. Ironija je u tome što su sasvim (ili uglavnom) svetovni fanatični pobornici ideje Srednje Evrope, ljudi bez velikih vizija, ali sa nacionalnim ili u najboljem slučaju regionalnim interesima, bili perjanice verske netrpeljivosti *unutar* hrišćanstva i potencirali verske razlike o kojima su znali vrlo malo. U isti mah, oni su uzorno usvojili kulturni kôd politički korektnog liberalizma. Za razliku od trenutka u kom piše Halecki, ideja o potpunoj drugosti islama sada se više ne može zagovarati potpuno nekažnjeno. Prošla su vremena kad su čak i ruski liberali ubedljivo "potkrepljivali rusku pretenziju na 'evropejstvo' suprotstavljajući Rusiju varvarima Turcima".[54] Novijoj generaciji to je već neprihvatljivo, jer ona mora da pokaže da je prevazišla hrišćanske predrasude i da je, trudeći se da prevaziđe nasleđe antisemitizma, korenima Zapadne kulture dodala novi atribut: judeo-hrišćanska. Čovek se pita koliko li će vremena još proći pre no što počnemo da govorimo o judeo-hrišćansko-muslimanskoj tradiciji i korenima evropske kulture.

Utoliko Srednja Evropa osamdesetih nije prosto poslednje otelovljenje debate koja je počela još pedesetih. Debata iz osamdesetih bila je nov fenomen sa drugačijim pobudama i drugačijim ciljevima. Zato je ona i bila tako nova sovjetskim piscima tog vremena. Maja 1988. na sastanku srednjoevropskih i sovjetskih pisaca u Lisabonu Đerđ Konrad izazvao je žučnu raspravu uputivši sovjetskim kolegama reči "Vi morate da se suočite sa ulogom koju vaša zemlja ima u onom delu sveta koji ne želi da vas vidi u tenkovima, nego kao turiste", na koje je Tatjana Tolstaja uzvratila zapanjeno: "Kada ću *ja* da povučem tenkove iz Istočne Evrope?" i dodala da "prvi put čuje Srednjoevropljane da govore o svojoj kulturi kao o nečem odvojenom od kulture Sovjetskog Saveza".[55] Leri Volf primećuje da je predstava koju je prosvetiteljstvo imalo o Istočnoj Evropi preovladavala na Zapadu i tokom sledeća dva veka i da nije pretpostavljala ni njeno konačno isključivanje

iz Evrope niti neopravdano uključivanje u nju.[56] U toj predstavi, Balkan je bio sastavni deo Istočne Evrope, a do konkretnog pokušaja da se on isključi iz nje došlo je tek poslednjih decenija. Krajem osamdesetih već je uobličena predstava o suštinskoj razlici između Istočne i Srednje Evrvope, a prihvatio ju je značajan broj intelektualaca. Poslednji prilog u zbirci Šepflina i Vudove, iz 1986. godine, neuvijeno se zapitao "Da li Srednja Evropa postoji?" Timoti Garton Eš analizira tri pisca koja smatra predstavnicima njihovih zemalja: Havela, Mihnjika i Konrada. Sa poznatom esejističkom briljantnošću, Eš pretresa značenje ove ideje u glasovima iz Praga i Budimpešte, a nešto manje iz Varšave. On ukazuje na značajnu semantičku razliku u načinu na koji Havel i Konrad koriste pojmove "Istočna Evropa" i "Srednja Evropa". Prvi pojam koristi se bez izuzetka u negativnom ili u neutralnom kontekstu; drugi je uvek "pozitivan, afirmativan ili neprikriveno sentimentalan". Uza svu simpatiju prema srednjoevropskim *Zivilisationsliteraten*, Ešovom oštrom analitičkom oku nije mogla da promakne mitopoetička težnja ove ideje:

> [S]klonost da se prošlosti Srednje Evrope pripisuje ono što se nadate da će je obeležavati u budućnosti, zbrka onoga što bi trebalo da bude i onoga što jeste bilo, tipična je za novo srednjoevropejstvo. Sugeriše nam se da je ono što je *istinski* "srednjoevropsko" oduvek bilo i zapadnjačko, racionalno, humanističko, demokratsko, skeptično i tolerantno. Ostatak je 'istočnoevropski', ruski, eventualno nemački. Srednja Evropa zadržava za sebe sve "*Dichter und Denker*" (pesnike i mislioce), a Istočnoj Evropi prepušta sve "*Richter und Henker*" (sudije i dželate).[57]

No, Eš smatra da je "mit o čistoj srednjoevropskoj prošlosti možda dobar mit". Njegovo najzanimljivije zapažanje odnosi se na izdvojenost Poljske: sam Mihnjik nikada nije govorio o Srednjoj Evropi, a Milošu je srednjoevropejstvo više pripisivano nego što ga je on sam zagovarao ("u emocionalnom, kulturnom, pa čak i geopolitičkom smislu, pogled ka Istoku

za većinu Poljaka još uvek je barem podjednako važan"; "Poljska je za Srednju Evropu ono što je Rusija za Evropu"). Analizirajući neke sličnosti pojedinačnih "nacionalnih" doprinosa ideji Srednje Evrope (zajedničku veru u antipolitiku, značaj koji se pripisuje svesti i promenama u domenu morala, verovanje u snagu "građanskog društva", insistiranje na nenasilnosti), Eš pronalazi još mnogo razlika koje ga navode da se rezignirano zapita da li je ona "išta više nego nus-proizvod zajedničke nemoći". Njegov konačan stav o ideji Srednje Evrope glasi da je ona "upravo to: ideja. Ona još ne postoji", a njen program je "program za intelektualce". U efektnoj završnici, Eš se poziva na rusku pesnikinju Nataliju Gorbanevskaju koja mu je kazala da je Džordž Orvel Istočni Evropljanin. Prihvativši ideju Istočne Evrope *in acta* a Srednje Evrope *in potentia*, Eš dodaje: "Možda bismo sada rekli da je Orvel bio Srednjoevropljanin. Ako zaista na to mislimo kad kažemo 'Srednja Evropa', odmah ću podneti zahtev za državljanstvo."[58]

U međuvremenu je Istočna Evropa *in acta* prestala da postoji (a sa Zapada niko ni pre ni posle toga nije podneo zahtev za državljanstvo), ali je to otvorilo treću etapu u razvoju ideje Srednje Evrope, posle 1990. godine: tada je ona iz kulturnog prešla u domen politike. Tada je i Balkan kao celina prvi put uključen u raspravu. Ovaj period označio je kraj antipolitike: sada je politika bila na dnevnom redu. Đerđ Konrad je jednom brzopleto izjavio: "Niko pametan ne bi poželeo da otera druge sa pozicija moći kako bi ih sam zauzeo. Ne bih voleo da budem ministar ni u kojoj vladi", a Havel je govorio o "antipolitičkoj politici" i upozoravao da se direktnom političkom radu u tradicionalnom smislu borbe za moć unutar države ne sme pridavati prevelik značaj.[59] To poglavlje je bilo završeno. Sada je valjalo ispitati ideju Srednje Evrope ne samo u teoriji, nego i u praksi.

Jedan od prvih koji će načiniti pragmatički iskorak bio je upravo Eš. U pomenutom članku iz 1986. godine on se ne bavi potencijalnom ekskluzivnošću ideje Srednje Evrope, zato što je shvata kao intelektualnu utopiju, kao prostor "intelektualne odgovornosti, integriteta i hrabrosti".[60] No, u ranim godinama bolnog puta istočnoevropskih društava ka transformaciji Eš se zalagao za to da se jedan *deo* Istočne Evrope prihvati u institucionalni okvir Zapadne Evrope, iako je bio dovoljno mudar da svoj apel predstavi samo kao pragmatičan odgovor na politički izazov:

> Međutim, kuda bi to odvelo ostatak postkomunističke Evrope? Bugarska, Rumunija, Slovenija i Hrvatska, Litvanija, Letonija i Estonija, da navedem samo neke, takođe sve žele da se "vrate u Evropu". A pod "Evropom" i one same podrazumevaju pre svega Evropsku Zajednicu. Prvi, pragmatičan odgovor mora da glasi da EZ jednostavno ne može da radi sve odjednom. Mnogo je razumnije i praktičnije početi sa onima koji su najbliži, pa nastaviti ka onima koji su udaljeniji. Poljska, Mađarska i Čehoslovačka najbliže su ne samo geografski, istorijski i kulturno, nego i po napretku koji su ostvarile na putu ka demokratiji, vladavini prava i tržišnoj privredi.[61]

Situacija posle 1989. konačno je nosiocima ideje Srednje Evrope prižila priliku da porade na konsolidovanju regiona. Uprkos pompi iz Višegrada i seriji samita, konkretna saradnja nije ostvarena. Kristijan Gerner primetio je da je "oslobađanje od *pax sovietica* 1989-90. otkrilo da 'Srednja Evropa' zapravo i ne postoji", Dušan Tžestik je zapisao da se "osećamo kao prilično siromašni ali ipak solidni Skoroevropljani, dok su samo neki, kojima je prošenje ispod časti, siromašni ali ponosni Srednjoevropljani", Adam Kžeminski je dodao da "svaki bednik hoće da bude u centru", dok je Peter Hanak objavio gorak esej o opasnostima od preranog pokopavanja Srednje Evrope.[62]

Godine 1993. Đerđ Konrad napisao je usrdan apel *Central Europe Redivivus*. Esej kao žanr pruža široke mogućnosti za srećno kombinovanje analitičkog žara sa snagom emocija. Konrad je ispoljio samo ovu drugu. Srednja Evropa je "postojala, postoji i verovatno će postojati i dalje"; ona, insi-

stira Konrad, postoji kao što postoje i Balkan, Srednji Istok i Zajednica Nezavisnih Država. Ona se definiše kao skup malih nacija između dve velike, nemačke i ruske, čime se jedina država koja je bila otelovljenje Srednje Evrope lišava tog svojstva: Nemačka. Međutim, Srednja Evropa bez Nemaca i Jevreja nekad je bila san, a sad je postala i dostignuće mnogih grupa Srednjoevropljana.[63] Konrad se takođe pokazao i kao veliki teoretičar etničkih građanskih ratova i dao je njihovu najkoncizniju definiciju, koja bi mogla da se meri i sa Staljinovom definicijom nacije: "Za etnički građanski rat potrebna je izmešanost etničkih grupa, planinski teren, duga tradicija partizanskog rata i kult naoružanog junaka. Takva kombinacija postoji samo na Balkanu." Zaista ohrabruje to što ovakva umirivanja ostatku sveta deli čovek kog njegov prevodilac naziva "uzornim srednjoevropskim piscem" pored Havela i verovatno najvećim mađarskim piscem, a koji sam sebe u uvodu pisanom u trećem licu jednine opisuje skromnim rečima: "K... pedesetogodišnji romanopisac i esejista... Odeća mu je neupadljiva, mada ima nekoliko pisaćih mašina."[64]

Ideal intelektualne solidarnosti u ovom regionu ni izdaleka nije nestao: odmah posle 1989. godine, intelektualci iz zemalja bivšeg sovjetskog bloka odlučili su da pokrenu časopis *Istok-Istok*, koji bi se bavio problemima postkomunističkih društava Istočne Srednje Evrope i koji bi izlazio na svim jezicima ovog regiona. U izdavačkom odboru bili su, između ostalih, i Adam Mihnjik, Marcin Krul, Milan Šimečka, Ferenc Feher, Rihard Vagner, Dobroslav Matejka, Andrej Kornea, Anča Oroveanu, Eva Karadi, Evgenija Ivanova, Ivan Kristev, ali je časopis izlazio samo na bugarskom. Ostali nisu želeli da učestvuju u dijalogu sa Istokom, tačnije rečeno, nisu hteli da imaju ikakve veze sa Istokom. Osporavanje četiri decenije zajedničkog iskustva može da bude razumljivo, ali je ono dobrim delom i zaslužno za partikularizam i palanački ton velikog dela današnjeg diskursa o Srednjoj Evropi. Nije ni čudo što je jedan od najuzbudljivijih postmodernih prikaza političke estetike komunizma nedavno napisao baš Bugarin: on se bavi ontologijom modernističkog impulsa koji je doveo do najvećeg (i promašenog) socijalnog eksperimenta XX veka, a ne manihejskim implikacijama dihotomije Istok-Zapad.[65]

Ajver Njuman misli da uprkos tome što je pokušaj institucionalizovanja Srednje Evrope propao, Srednja Evropa kao projekt "još uvek može politički da se iskoristi *vis-à-vis* Zapadne Evrope i Rusije" kao moralni apel i prekor upućen Zapadnoj Evropi.[66] Dakako, u tom trenutku ona je prestala da bude privezak u srednjoevropskom intelektualnom diskursu i sve se više može zateći u političkim apelima, što je najočiglednije u naporima dotičnih zemalja da uđu u NATO i institucionalni okvir Evropske Unije. Argumentacija najčešće polazi od bliskosti Srednje Evrope evropskom sistemu vrednosti, ali eksploatiše i zlokobnu mogućnost da u Rusiji vlast preuzmu imperijalističke, šovinističke, antidemokratske i antitržišne snage. U tom kontekstu Srednja Evropa je postala sredstvo pomoću kog oni koji u njoj učestvuju mogu da steknu određene privilegije. Predsednik Havel je izjavio:

> Ako... NATO treba i dalje da ispunjava svoju svrhu, on ne može odjednom da otvori vrata ma kome... Češka Republika, Mađarska, Poljska i Slovačka – kao i Austrija i Slovenija – neosporno pripadaju zapadnoj sferi evropske civilizacije. One dele njene vrednosti i počivaju na istim tradicijama... Štaviše, granični i stabilni pojas Srednje Evrope dodiruje se sa tradicionalno uzavrelim Balkanom i sa velikom evroazijskom oblašću, u kojima demokratija i tržišna privreda sporo i s mukom kreću put svog ostvarenja. Ukratko, ona je oblast ključna za bezbednost Evrope.[67]

Ponovo je Balkan, pored Rusije, spomenut kao konstitutivna drugost za Srednju Evropu. Razlog tome je neugodna navika da se Istočna Evropa tretira kao nedeljiva celina. Naučnici koji žele da otkriju strukturne promene u novim demokratijama bivšeg Varšavskog pakta vole da protežu svoje ana-

lize na čitavu Istočnu Evropu: "iako je često korisno praviti razliku između istočne Srednje Evrope i Balkana, sasvim je opravdano... da se Istočna Evropa tretira kolektivno, kao celina."[68] Grube greške naučnikâ možda jesu iritantne, ali je mnogo bolnija bila odluka Evropske Unije da nove demokratije prima u paketu: počev od 1. februara 1995. na snagu su stupili grupni sporazumi Češke Republike, Slovačke, Rumunije i Bugarske (koje su se pridružile ranije primljenim Poljskoj i Mađarskoj) sa Evropskom Unijom. Ovakav *en groupe* tretman nije odgovarao Česima, koji u poslednje vreme žele da nastupaju sami. U intervjuu objavljenom u časopisu *Der Spiegel* od 13. februara 1995, Havel kaže da je za Češku Republiku prijem u NATO trenutno važniji od ulaza u EU. Ako Zapad prihvati da određene zemlje, a posebno one u Srednjoj Evropi, pripadaju ruskoj interesnoj sferi, pa da ih stoga ne treba primiti u NATO, Evropa ide ka "novoj Jalti", upozorava Havel. Po toj logici, "nova Jalta" bi valjda mogla da se izbegne samo ako se ove "određene zemlje Srednje Evrope" prime u NATO, a ostale se prepuste ruskoj uticajnoj sferi. Ako se koncept nekakvog *limes*-a između civilizovanog zapada i "*les nouveaux barbares*" prihvati kao neizbežan, nameće se pitanje gde bi tačno taj *limes* trebalo da se pruža. Za nekoga poput Rišarda Kapušćinskog dileme nema: "*limes* koji se obično povlači u Istočnoj Evropi jeste granica između latiničnog i ćiriličnog pisma".[69] Pravilo je da svaka socijalna percepcija (način na koji "oni iznutra" doživljavaju "one spolja") teži da konstruiše razlike prema linijama koje tvore dihotomiju. Međutim, samo od stepena u kom su ove predstave institucionalizovane, ili, pak, od njihove relativne važnosti i snage za kolektiv kao celinu, zavisi da li će se one održati u životu i koliko će potencijalno eksplozivne biti.

Havelovoj izjavi moglo bi se prići trezvenije kao prostom retoričkom sredstvu za lobiranje. U krajnjoj liniji, on se sâm odrekao svog purizma po pitanju praktične politike, tvrdeći sada da su intelektualci dužni da se uključe u politiku. Ironično je da ovaj rezon preslikava argumente nekadašnjih komunističkih režima u situacijama u kojima su (ne bez uspeha) pokušavali da kooptiraju intelektualce: "Jednom sam zamolio jednog prijatelja, sjajnog čoveka i sjajnog pisca, da prihvati određenu političku funkciju. On je odbio, tvrdeći da neko mora da ostane nezavisan. Odgovorio sam mu da bi, ukoliko svi tako kažu, na kraju moglo da se dogodi da više niko ne bude nezavisan zato što više neće ni biti nikoga ko bi omogućio tu nezavisnost i branio je."[70] S druge strane, Havelovo zalaganje za Srednju Evropu pomalo podseća na izgubljenu nevinost. Postavlja se, naime, pitanje njegovih pobuda i ranije reputacije. Havel veruje u moć reči: "događajima u stvarnom svetu, bili oni dostojni divljenja ili monstruozni, uvek prethodi nešto u domenu reči". On sâm bavio se misterijom i perfidnošću reči onako kako su ih koristili Lenjin, Marks, Frojd i Hrist. Čovek dolazi u iskušenje da na Havela primeni njegovo sopstveno upozorenje o "posledicama koje prevazilaze nematerijalni svet i prodiru duboko u itekako materijalan svet", posebno zato što su danas njegove reči osveštane njegovom novom istaknutom funkcijom. I pored neprikosnovenog ugleda pisca-disidenta, Havelove reči su pre 1989. znale i poštovale gotovo isključivo njegove kolege intelektualci u Istočnoj Evropi i pokoji zalutali intelektualac na Zapadu. Tek sada, miropomazan političkim položajem, on je postao ime koje se rado citira u ćaskanjima unutar političkih krugova na Zapadu, ali je, zajedno sa ostalim bivšim disidentima Istočne Evrope, izgubio onu trijumfalnu veličinu među razočaranim ili jednostavno umornim intelektualcima Istočne Evrope.[71]

I zaista, već se može pratiti kako su tvorci javnog mnjenja spremno dočekali te reči. *Chicago Tribune*, u želji da podražava Čerčilov govor na Fultonu, dao je sledeću svečanu izjavu: "Nova zavesa pada na istočnu Evropu, deleći sever od juga, zapad od istoka, bogate od siromašnih i budućnost od prošlosti. Dok Mađarska, Poljska i Češka Republika hrle u budućnost demokratije i tržišne ekonomije, Rumunija i Bugar-

ska vraćaju se u nazadnost Balkana i na status građana drugog reda u novoj Evropi".[72] Ernest Gelner nije uspeo da odoli naletu duhovitosti, pa je Balkan nazvao trećom vremenskom zonom Evrope, jasno ali bezbedno nagoveštavajući (ili prorokujući) njegov status zemlje Trećeg sveta unutar Evrope.[73] Međutim, zemlje Srednje Evrope nazivaju se tako samo kada se misli na nešto pozitivno. U protivnom, svi se vraćaju na etiketu "Istočna Evropa". Kad je Pol Hokenos pravio reportažu o jačanju desnice i antisemitizma u Nemačkoj, Poljskoj, Mađarskoj, Češkoj Republici i Rumuniji, nekako mu je bilo draže da ih sve podvede pod širi pojam Istočne Evrope, iako ostatak te Istočne Evrope nije učestvovao u ovim događajima.[74] Osim toga, Češka Republika je do dana današnjeg, kako to dolikuje zapadnoj demokratiji i njenoj opsednutosti formalno-pravnim začkoljicama, ostala jedina zemlja Srednje Evrope (a u stvari i jedina zemlja Istočne Evrope) koja je uvela diskriminatorne zakone uperene protiv domaće populacije Cigana.[75]

U nedavnom članku o Hladnom ratu, Vilijem Sefajer je velikodušno raširio kišobran NATO-a i na odvažne pribaltičke zemlje i Ukrajinu, "koje ne možemo večito isključivati". Balkan se, međutim, javlja samo kao oličenje potpunog neuspeha Zapada. Iako zbija šale na račun nejasnih termina "Istočna" i "Srednja Evropa", Sefajer postavlja i jedno očigledno, zdravorazumsko pitanje: "Ako je Poljska deo Srednje Evrope, zar je ne bi pre trebalo primiti u NATO nego da je deo Istočne Evrope?"[76] Robert Kaplan, pošto je demonizovao Balkan, pokušao je da ga, zajedno sa Bliskim Istokom, nekako udene u post-otomanski svet, pa pledira za adekvatno usmeravanje američke spoljne politike: "Turska, Balkan i Srednji Istok... ponovo se javljaju kao jedan region – kao ono što su istorijski osetljivi Evropljani uvek nazivali 'Bliskim Istokom' u širem smislu tog pojma. Posle poremećaja izazvanog Hladnim ratom, nekadašnje Otomansko carstvo, pa čak i nekadašnji vizantijski svet ponovo se spaja u jedno."[77] Naravno, Kaplan nije Evropljanin, a još je manje istorijski osetljivi Evropljanin, inače bi malo opreznije upotrebljavao ono neistorijsko "uvek". Iako njegova vizija odražava jasne političke interese, ona nije realistična.

Religija, kao i kultura, sve više ulazi u rečnik političkog novinarstva. *New York Times* je čak marta 1995. imao smelosti da u svom uvodniku objavi kako se "Vašington zdušno nada da će moći da računa na davnašnju želju pretežno rimokatoličke Hrvatske da se iščupa iz balkanskih sukoba i da se približi Zapadu",[78] kao da baš u ime te iste rimokatoličke Hrvatske na Balkanu nisu počinjeni neki od najjezivijih zločina tokom čitavog Drugog svetskog rata i čije je aktuelno rukovodstvo, pored Slobodana Miloševića i drugih političara u zemlji i izvan nje opijenih nacionalizmom i novom verom u pravo na samoopredeljenje, u značajnoj meri doprinelo stvaranju sadašnjeg jugoslovenskog, a ne balkanskog živog peska.

Sumnje u uticaj novinarstva na politiku mogu biti opravdane, ali ako i sami novinari priznaju da su "vlasti, u nedostatku ikakve jasne strategije, izgleda prepuštene na milost poslednjim novinskim izveštajima" i da je "predsednik Sjedinjenih Država odustao od vojne intervencije pošto je pročitao knjigu pod naslovom *Dubovi Balkana*"[79], onda razloga za zabrinutost itekako ima. Koliko je retorika postala politički delotvorna videli smo kada je bivši ministar spoljnih poslova Lorens Iglberger rekao to isto ne skrivajući se iza naizgled rafinirane rasprave o zapadnim vrednostima. Govoreći o odgovornostima NATO-a i njegovoj verodostojnosti u vezi sa krizom u Bosni, on je izjavio da bi ova organizacija trebalo da bude veoma agilna i da prihvati Poljsku, Mađarsku i Češku Republiku "kako bi se svima jasno stavilo do znanja ko treba da bude u njoj a ko ne".[80] Operativnost jetke polemike o Balkanu u trenutku u kom se raspravlja o budućnosti Evrope, sa izgledima da će prekomerno širenje evropskih institucija ugroziti ekskluzivnost kluba povlašćenih, postaje jasna samo u svetlu ovog "jasnog stavljanja do znanja". Iglbergera je podržao Henri Kisindžer, koji se založio za hitno širenje NATO-a na

zemlje članice Višegradskog sporazuma. Nešto kasnije Kisindžer je procenio da se bez Slovačke i može, pa je apelovao na vladu da primi samo Poljsku, Mađarsku i Češku Republiku.[81]

S druge strane, Ričard Holbruk se veoma trudio da ne obavezuje svoju vladu previše. U tom trenutku u bezbednosnoj konstrukciji Evrope postojala su tri krila: Zapad (koji se manje ili više podudarao sa NATO-om), Srednja Evropa i Rusija. U toj viziji, Rusija je postala Istočna Evropa, dok je Balkan, mada to nikad nije eksplicitno rečeno, podveden pod "petnaest zemalja Srednje Evrope". Međutim, kada je NATO trebalo da se proširi na Srednju Evropu, spomenuta je jedino Višegradska četvorka, a formula "Partnerstvo za mir" jasno je ukazivala na linije po kojima je izvršena diferencijacija: "Partnerstvo" je trebalo da okupi 25 zemalja sa zasebnim programima, od kojih bi neke pristupile NATO-u, dok bi za neke sámo partnerstvo bilo vrhunac dostignuća.[82] Nešto slično je u dnevniku *The Spectator* rekao i britanski novinar Čarls Mur: "Britanija je u principu englesko govorno područje, hrišćanska i bela... Kao što želimo da u EEZ polako uključujemo Poljake, Mađare i Ruse i da otvorimo tržište za njihovu robu, trebalo bi isto tako i da otvaramo vrata ljudima iz tih zemalja... Muslimanima i Crncima, međutim, ubuduće treba strogo zatvoriti vrata."[83] Kako proročki kaže Sami Nair,

> postoje dve mogućnosti, samo dve: ili će konfesionalizam pobediti, pa će se širom Evrope osnovati geta (što bi bilo sasvim u skladu sa propovedi pape Jovana Pavla II o osvajanju hrišćanske Evrope) a demokratija će pasti kao neizbežna žrtva, ili će Evropa modernizovati svoj savez demokratskih zemalja i ojačati svoje republikansko ustrojstvo, koje ovoga puta neće biti zasnovano na nesvesnom oponašanju cezaropapističkog modela, već će biti zajemčeno konkretnim humanističkim univerzalizmom.[84]

Nema nikakvog paradoksa u ideji judeo-hrišćansko-muslimanske tradicije i korenâ evropske kulture. Ona bi mogla da znači otvaranje Evrope i priznavanje njenih bogatih i raznorodnih korena; s druge strane, to bi moglo da dovede i do selektivnog svojatanja određenih osobina koje će se potom proglasiti delom evropske, odnosno zapadne tradicije. Prva opcija je do sada imala tek skroman uspeh; druga ima bogatu tradiciju. Dok počeci zapadne misli uglavnom vode sve do Egipta, Mesopotamije, Indije i hebrejske Biblije, društvene i političke celine u kojima su se ove tradicije razvijale spretno su potiskivane u neki drugačiji, treći svet. Onaj deo Evrope koji je prvi i jedini nosio to ime (stari Grci su "Evropom" zvali balkansko kopno izvan ostrva) lišen ga je, a umesto toga ostavljen mu je, u najboljem slučaju, atribut "jugoistočni" u čisto geografskom smislu, a u najgorem ime Balkan kao pogrda i bez atributa "evropski" u gotovo svakom drugom diskursu. Nije teško zamisliti kako i islamske tradicije mogu biti lišene svoje istorijske stvarnosti; one će imati čast da krase tijaru evropske, odnosno zapadne tolerantnosti u činu samokrunisanja.

Da se vratimo ideji Srednje Evrope: Artur Šnicler jednom je primetio da "stvari koje se najčešće spominju zapravo uopšte ne postoje".[85] Govorio je o ljubavi. Međutim, kod Srednje Evrope nema uzaludne ljubavi, a nadmetanje oko toga ko će prvi ući u Evropu obesmislilo je sâm projekat Srednje Evrope: "program Havela učesnika u debati o 'Srednjoj Evropi' osujetio je, između ostalih, Havel predsednik".[86] Vaclav Klaus, Havelov manje pesnički nadaren ali realističan i uspešan politički protivnik, ljutito je odbio institucionalizaciju saradnje unutar Višegradske grupe kao alternativu češkom članstvu u Evropskoj Zajednici, rekavši da je neprihvatljiv "svaki koncept ove grupe kao kluba siromaha i tampon-zone koja će Balkan i bivši Sovjetski Savez držati na bezbednoj udaljenosti od Zapadne Evrope".[87] Zajedno sa transformacijom ideje Srednje Evrope od emancipatorske ideje u politički probitačno sredstvo transformisana je i ideja Evrope, koja se od kulturne definicije poistovećivane sa liberalizmom i demokratijom pretvorila u "internacionalnu solidarnost kapitala protiv sirotinje".[88]

Da rezimiramo, u trećoj etapi razvoja, posle 1990. godine, ideja Srednje Evrope prešla je iz kulturne politike u političku praksu. Daleko od toga da postane koncept za stvaranje regiona, ona je iskorišćena kao probitačan argument u težnji određenih zemalja da uđu u institucionalni okvir Evrope. U ovoj etapi Balkan se najpre pojavio kao dihotomijski oponent, ponekad uz Rusiju, ponekad nerazlučiv od nje. Ova unutrašnja hijerarhizacija Istočne Evrope posledica je političke celishodnosti, ali se njena retorika hrani balkanističkim diskursom. Uostalom, ne utiče simbolička geografija na politiku, nego obrnuto.

Postoje dve strategije. Jedna bi iziskivala analitičku kritiku linije razdvajanja kakvu nameće ideja Srednje Evrope: prihvatanje izazova srednjoevropskog identiteta kao apodiktičkog koncepta. Mada privlačna zbog polemičnosti, to bi bila vežba u obaranju i nepriznavanju dokaza; no, "mit se nalazi s onu stranu istinitog i neistinitog". U središtu pažnje trebalo bi da bude pragmatična funkcija mita, a u te svrhe bi valjalo pomnije ispitati ne samo porive njegovih tvoraca, nego i osobine recipijenata, jer "delotvornost mita u velikoj meri zavisi od neznanja ili nesvesnosti njegove istinske motivacije".[89] Međutim, nije dovoljno da se mit o Srednjoj Evropi razotkrije kao podmukao ili da se pokušaj njegovog definisanja u suprotnosti sa Balkanom raskrinka kao čista pakost. – Druga strategija trebalo bi da se pozabavi prirodom Balkana, njegovom ontologijom i percepcijom, i da ga uporedi sa idejom Srednje Evrope. Ako uporedimo Srednju Evropu kao ideju i njen kratkoročni kulturni i politički potencijal sa konceptom Balkana i njegovom moćnom istorijskom i geografskom osnovom, koja obuhvata podjednako ograničen, mada mnogo duži istorijski period, mogli bismo da dođemo do zaključka da su ova dva koncepta metodološki nesamerljiva, te da predstavljaju i nesamerljive konstrukcije.

VII

BALKAN – REALIA: QU'EST-CE QU'IL Y A HORS DE TEXTE?

> Međutim, ako je Balkan zaista samo goli užas, zašto kada ga napustimo i zaputimo se ka ovom delu sveta, zašto, dakle, osećamo neku vrstu pada – istina, divnog – u bezdan?[1]
>
> Emil Sioran

Zbirka *U potrazi za Srednjom Evropom* završava se esejem Timotija Gartona Eša naslovljenim "Postoji li Srednja Evropa?" Za Balkan se takvo pitanje ne može postaviti. Nema sumnje da Balkan postoji. Čak je i leksikon *Opšta kultura*, američki bestseler iz 1988. godine, među nekih pet hiljada ključnih imena, fraza, podataka i pojmova uvrstio i imenicu "Balkan" i glagol "balkanizovati", ljupko uokvirene "balansom snaga, balansom straha, Balboom" s jedne i "baladom, balerinom, baletom, balističkim projektilom" s druge strane.[2] Ovo je indikativno naročito ako imamo u vidu da je autor, profesor E. D. Hirš Mlađi, uglavnom škrtario na geografskim pojmovima. U leksikon su uvrštene sve evropske države, a među njima i sve balkanske koje su postojale u trenutku nastanka knjige: Albanija, Bugarska, Grčka, Rumunija i Jugoslavija. Bilo je i tehničkih omaški: na primer, nema Turske (umesto nje navedena je pesma "*Turkey in the Straw*"), ali je zato spomenuto Otomansko carstvo, kao i Istambul, Bosfor i Crno more. Iako je u pitanju previd, čovek mora da se zapita kakva li je to psihološka omaška navela autora da preskoči dve srednjoevropske države: Poljsku i Austriju. Podrazumeva se da geografske celine poput Istočne ili Zapadne Evrope, o Srednjoj Evropi da i ne govorimo, nisu na spisku. Međutim, Balkan jeste, i to pre no što je svet mogao i da nasluti da će prisustvo-

vati jugoslovenskoj tragediji, koju je Zapad odmah generalizovao u balkanski sukob, balkanski rat, balkansku tragediju.

Ako se kod Srednje Evrope, kao i kod Orijenta, možemo složiti sa Deridinim "*Il n'y a pas de hors-texte*", odgovarajuće pitanje za Balkan glasi "*qu'est-ce qu'il y a hors de texte?*" Šta je, dakle, Balkan?

Pregled različitih istorijskih nasleđa koja su oblikovala ovo poluostrvo na jugoistoku Evrope uglavnom počinje periodom antičke Grčke, kada su gradovi-države kolonizovali obalu i polako počeli da se šire i na kopno; tome je usledio kratak helenski period, tokom kog je deo Balkana bio pod makedonskom vlašću, i rimski period, tokom kog je čitavo poluostrvo pripojeno Rimskom carstvu i prvi put politički ujedinjeno. Iako je u narednom periodu, hiljadugodišnjoj vlasti Vizantije, bilo politički rasparčano, poluostrvo je zadržalo kulturni identitet, ako već nije uspelo da očuva političko jedinstvo, i to širenjem hrišćanstva iz Konstantinopolja u grkopravoslavnoj varijanti, usvajanjem rimskog prava među Slovenima, uticajem vizantijske književnosti i umetnosti – jednom rečju, oponašanjem vizantijskih kulturnih i političkih modela. Upravo u tom periodu lingvisti vide početke "jezičkog jedinstva Balkana".[3] Otomanska vladavina, tokom koje je poluostrvo i dobilo ime, donela je period najdužeg političkog jedinstva koju je ovaj region ikada doživeo. Mada je tokom onih stotinak godina po povlačenju Otomanâ došlo do novog političkog rasparčavanja poluostrva, njegovi sastavni delovi iskusili su iste talase ekonomske, socijalne i kulturne integracije u Evropu, u kojoj je Balkan i dalje imao tek periferni status.[4] U proteklih pedesetak godina, linija Hladnog rata prolazila je posred Balkana, a njegovi pripadnici živeli su unutar dva, odnosno tri politička koncepta, ako se jugoslovenski slučaj može označiti kao neutralan. Četrdeset pet godina izolovanog zajedničkog života u nečemu što možda jeste mešovit brak, ali ipak jeste nekakav brak, ostavile su traga. Sa istorijskog stanovišta, to nije zajedništvo koje je dugo, a svakako ne ni duboko kao habsburško, otomansko ili carsko rusko, pa možemo očekivati da će njegova obeležja brže iščeznuti; međutim, dok god postoje generacije koje su njime obeležene, to zajedništvo je još uvek živo.

U ovom redosledu istorijskih nasleđa, za naše svrhe je najvažnije ono koje je poluostrvu dalo ime; ne bi bilo preterano tvrditi da je Balkan otomansko zaveštanje. Time ni u kom slučaju ne želim da potcenim duboke tragove koje je ostavila Vizantija, niti istovremeni diskurs "vizantinizma", koji ne samo što postoji paralelno sa "balkanizmom" i počiva na istim principima, nego mu je često i nadređen. To je posebno vidljivo u razmatranju pravoslavlja: okoštale srednjovekovne predrasude ponovno oživljavaju i kombinuju se sa retorikom Hladnog rata i suparništvima iz vremena posle Hladnog rata – problem koji zaslužuje pažnju i brižljivo izučavanje. No, upravo otomanski elementi (koji često podrazumevaju i vizantijske), ili bar oni koji se poimaju kao otomanski, najčešće se spominju u savremenom stereotipu Balkana.

Postoje dva osnovna tumačenja otomanskog nasleđa. Jedno tvrdi da ono predstavlja nametanje verski, socijalno, institucionalno, pa čak i rasno stranih elemenata autohtonim hrišćanskim srednjovekovnim društvima (vizantijskom, bugarskom, srpskom itd).[5] Okosnica ovakvog tumačenja jeste predstava o nespojivosti hrišćanstva i islama, stare urbane, sedelačke agrarne civilizacije Balkana i Bliskog Istoka i jedne suštinski nomadske civilizacije pridošlica. U Evropi XIX veka, ali i u samoj balkanskoj istoriografiji, preovladava takvo uverenje.[6]

U svom ekstremnom obliku, ovo stanovište isključeno je iz ozbiljnih naučnih radova, ali se često i nesvesno reprodukuje u takozvanom mehaničkom pristupu ili pristupu odvojenih sfera, dakle, u pokušaju da se nasleđe razloži na njegove navodne sastavne delove: jezik, muziku, način ishrane, arhitekturu, umetnost, nošnju, administrativnu tradiciju, političke institucije itd. Takav pristup, poticao on sa Balkana, iz Turske ili izvan regiona, otomanski uticaj poistovećuje sa islamskim ili turskim (a u

manjoj meri i arapskim i persijskim) uticajima u različitim sferama, uglavnom podvedenim pod zajedničku odrednicu "orijentalni". Ovakva mehanistička podela u inače izvrsnim, ali gotovo isključivo empirijskim radovima posledica je metodoloških ograničenja i nedostatka teoretskog okvira, a ne toliko namernih pokušaja da se izoluju sastavni delovi nasleđa. U balkanskoj istoriografskoj tradiciji, koja insistira na različitosti i nespojivosti lokalne, tj. indigene i strane, tj. otomanske sfere, opasnost se ne krije toliko u prenaglašavanju "uticaja Zapada", previđanju kontinuiteta i indigenih institucija, koliko u veštačkom razdvajanju "indigenih" od "otomanskih" institucija i uticaja.

Ovakvo tumačenje otomanskog perioda na Balkanu, ma kako uprošćeno, ipak je donekle opravdano. Ono počiva na ne toliko pogrešnom utisku o izolovanosti lokalnog hrišćanskog stanovništva. I pored svih opravdanih zamerki na račun romantičnih srceparajućih priča o patnji hrišćana pod Turcima-nevernicima, Otomansko carstvo jeste bilo pre svega islamska država sa strogom verskom hijerarhijom, u kojoj su ne-muslimani bili građani drugog reda. Mada ova tvrdnja u različitim stepenima važi od perioda do perioda, čini se da ona globalno može da se prihvati; "sveobuhvatnost islama, temelja otomanskog društvenog sistema", može da se protumači kao idiom čija su "operaciona pravila važila za mnoge Otomane kako niskog, tako i visokog društvenog položaja."[7] Islam je unutar otomanskog društva obrazovao vertikalan, samodovoljan prostor koji se nije podudarao sa sveukupnom populacijom Otomanskog carstva. Međutim, eventualnu integraciju (osim u slučajevima preobraćanja) nije sprečila samo stroga podela po verskoj osnovi.

Otomansko carstvo ni u jednom trenutku, a ponajmanje tokom poslednja dva veka, nije bilo država velike društvene koherentnosti ili visokog stepena socijalne integrisanosti. Ne samo što nije postojalo osećanje pripadanja zajedničkom društvu, nego je stanovništvo osećalo da pripada različitim (verskim, društvenim ili drugim) grupama koje se ne daju

spojiti. Ovo nije vrednosni sud – drugim rečima, možemo ga preformulisati, pa reći da je otomanska država do duboko u XIX vek bila nadnacionalno (ili, bolje rečeno, nenacionalno) carstvo sa snažnim srednjovekovnim odlikama, u kom je birokratija, čini se, bila jedina zajednička institucija koja je povezivala, ali ne i spajala različite delove stanovništva. Jasno je da Otomansko carstvo nije stvorilo integrisano društvo; ono što neki balkanski istoričari izgleda ne žele da shvate jeste da to carstvo nije nužno ni težilo da ostvari takvu integraciju, a kamoli asimilaciju.

Kad su jednom krenule u potragu za sopstvenim identitetom, balkanske nacije u povoju pokušale su da odrede granice između sebe samih i svojih vladara, i činile su to u nacionalnom okviru i nacionalnom retorikom, koji su suštinski nespojivi sa imperijalnim principom, ali, što je još važnije, i sa diskursom dominantnim u Evropi tog vremena. Bila je to ideja nacije prevashodno etnički utemeljena, sa snažnim jezičkim jezgrom. U tom svetlu, zakasneli pokušaj da se iznudi zajednički otomanski identitet zasnovan na državljanstvu, u drugoj polovini XIX veka, bio je utopijski eksperiment od početka osuđen na propast.[8] Raspadu carstva prethodilo je otuđenje, i ono je sastavni deo otomanske prošlosti. Pitanje ne glasi da li je ono postojalo ili nije, nego koliko je snažno bilo u pojedinim periodima i koje je delove stanovništva pogađalo. Dok za savremenu Tursku i Srednji Istok otomansko nasleđe može da se smatra organskim (uprkos žestoko negativnim konotacijama), na Balkanu postoji stalna težnja da se ono prikaže kao tuđe, a ona nije zasnovana samo na emotivnim ili političkim proizvoljnostima. Dok je otomanski period za Tursku Republiku *ancien régime*, za Balkan od XVIII do XX veka prilike su znatno složenije. Analitički posmatrano, on jeste i *ancien régime*, ali, kako je bio zasnovan na specifičnom položaju hrišćana u muslimanskom carstvu, on je konstruisan i doživljavan gotovo isključivo kao tuđinska vlast ili, na nepopravljivom jeziku ovog regiona, kao otomanski *jaram*.

Time se suočavamo sa sasvim novim tipom problema: sa pitanjem borbe za nacionalno oslobođenje i stvaranje nacionalnih država koje ne predstavljaju samo potpun i radikalan raskid sa prošlošću, nego i negaciju prošlosti. Do izvesne mere, to se odnosi i na Turke (a na Arape u još većoj meri), ali u slučaju Balkana raskid s prošlošću olakšala je i sprovela postojeća dvostruka granica jezika i vere, dva osnovna parametra oko kojih su se na Balkanu obrazovale nacije i nacionalizam. Dok je islam i u slučaju Turaka i u slučaju Arapa bio značajna spona sa otomanskom prošlošću, jezik je Arapima poslužio kao važan kriterijum po kom će se odvojiti od nje. Samo je politički genije jednog Kemala Ataturka mogao da shvati presudni značaj jezika u prenošenju i obnavljanju tradicije i da odlučno sprovede reformu jezika.[9]

Drugo tumačenje shvata otomansko nasleđe kao kompleksnu simbiozu turske, islamske i vizantijske, odnosno balkanske tradicije. Ono polazi od logične pretpostavke da je nekoliko vekova zajedničkog života moralo da iznedri i zajedničko nasleđe, te da je istorija otomanske države ujedno i istorija svih naroda koji su je činili (bez obzira na verske, društvene, profesionalne i druge podele). Ovo se tumačenje poziva na rani sinkretizam u verskoj, kulturnoj i institucionalnoj sferi, na veliku sposobnost osvajača da apsorbuje druge nacije, kao i na visok stepen multilingvizma sve do sloma Carstva. Pravoslavna crkva, koju je prva škola tumačenja opisivala kao jedinu autentičnu instituciju osvojenih i porobljenih naroda Balkana i kao jedinog čuvara vere, jezika i lokalnih tradicija, sasvim se može posmatrati i kao suštinski otomanska, što sugeriše druga škola tumačenja. Ona je profitirala od imperijalnih razmera države, a njen ekumenski karakter i politika mogu se shvatiti jedino u otomanskim okvirima. Simptomatično je da je secesija nacija u povoju dovela do gotovo istovremenog otcepljenja i od Patrijaršije u Konstantinopolju, odnosno od pravoslavne crkve Otomanskog carstva.

Zanimljivo bi bilo nagađati u kojoj su meri uspeh imperijalnog poduhvata i snaga carske birokratije u prvim vekovima otomanske ekspanzije pobudili lojalnost balkanskog stanovništva ili makar sprečili njegovo potpuno otuđenje. Dosta razloga govori u prilog tome. Čak se i kontroverzni *devşirme* (povremeno odvođenje hrišćanske dece, čime su uspešno popunjavana mesta u administraciji, a pre svega u janičarskim jedinicama), i različite reakcije koje je ono izazivalo mogu posmatrati kao integrativni mehanizam (ako zanemarimo pitanja motivacije). Emotivno problematično pitanje preobraćanja u islam takođe se može posmatrati u ovom svetlu. Preobraćanje u islam otpočelo je odmah po dolasku Otomanâ, i nastavilo se sve do XIX veka, ali je najintenzivnije bilo u XVII veku. Iako je bilo prisilnog preobraćanja u islam, u većini slučajeva ono je bilo nenasilno, eufemistički rečeno dobrovoljno, posledica indirektnog ekonomskog i socijalnog, ali ne administrativnog pritiska. Motivisano prvenstveno željom da se pređe u višu socijalnu kategoriju, prihvatanje islama je u krajnjoj liniji nudilo i mogućnost kakve-takve integracije. Ovo se svakako ne bi moglo reći za preobraćanje pravoslavnih seljaka u protestantizam u Transilvaniji, koje nije donosilo nikakvu socijalnu ni političku korist; ono bi se pre moglo uporediti sa prelaskom u katoličanstvo ili u Unijatsku crkvu, koji se uglavnom odvijao tokom XVII veka kao posledica misionarskog fanatizma Vatikana.

Kao i prvo, i ovo drugo, organsko tumačenje ima svoja ograničenja. Jedno od njih jeste isključivo usredsređivanje na kontinuitet sa vizantijskim periodom, čime se trivijalizuje otomanski fenomen, kao u čuvenom i uticajnom delu Nikolaja Jorge.[10] Iako je Jorgina teorija danas možda samo egzotična epizoda u razvoju balkanske istoriografije, njegova formula *Byzance après Byzance* još uvek je živa ne samo zato što je zgodna fraza, već zato što odražava mnogo više nego što je njen tvorac želeo da nagovesti. To je dobar deskriptivan termin, posebno pogodan za proučavanje vere, privatnog prava,

muzike i likovnih umetnosti nižih slojeva pravoslavnih naroda u Otomanskom carstvu, međutim; on u isti mah naglašava i kontinuitet dveju imperijalnih tradicija tamo gde je kulturni jaz, potenciran usponom nacionalizma, mogao biti dublji, a u svakom slučaju intelektualno radikalniji od onog koji je donelo otomansko osvajanje. Istovremeno, oba tumačenja, kad im se odstrane emocionalne i vrednosne konotacije, mogu da se formulišu i na umereniji i ubedljiviji način. Sklonost ka jednom ili drugom određena je ne samo filozofskim ili političkim predispozicijama, nego i metodološkim razlozima.

Čini se da je u makroistorijskom domenu (ekonomija, demografija i socijalna struktura, kao i ostali dugotrajni fenomeni) organsko tumačenje relevantnije, mada ono ni ovde ne može da polaže pravo na apsolutno važenje. Neke dugoročne tendencije u sferi religije i kulture, kao i istorija institucija, mogu se bolje objasniti pomoću pristupa odvojenih sfera. Isto tako, u mikroistorijskoj sferi (politička istorija, biografije pojedinih ljudi, umetnost i istorija književnosti) mogu se koristiti oba tumačenja. Pojave kakve su čuveni mistik i revolucionar Šejh Bedredin Simavi, koji je početkom XV veka propovedao jedinstvo islama, hrišćanstva i judaizma, zatim osvajač Konstantinopolja, sultan Mehmed II Fatih, ili veliki vezir Mehmed Sokolović, poreklom Srbin, koji je odrastao unutar sistema *devşirme*-a i s uspehom služio trima sultanima zaredom, i to u vreme najveće otomanske ekspanzije, moldavski knez Dimitrije Kantemir, školovani diplomata, prvi moderni istoričar Otomanskog carstva i znameniti lik prosvetiteljstva, pa čak i ličnosti iz "nacionalističkog" XVIII i XIX veka, kao veliki grčki patriota i revolucionar Riga Velestinlis, u fanariotskoj službi u podunavskim provincijama, čovek koji je dao sve-balkansku viziju budućnosti poluostrva, ili istaknuti otomanski reformator i tvorac prvog otomanskog ustava, Midhat-paša, mogu se shvatiti i opisati samo ako im se pristupi organski, mada je itekako moguće i neophodno napraviti razliku između dominantnih i marginalnih tradicija koje su od-

redile shvatanja i delatnost ovih ljudi, odnosno njihov uticaj na različite grupe. Međutim, ima slučajeva koji zahtevaju tumačenje po principu odvojenih sfera, kao što su Ašikpašazade, hroničar iz XV veka, Veiši, sjajni pisac čuvene *Habname*, Katib Čelebi, najveći polihistor Otomanâ, otac Pajsije, plahoviti monah i pisac uticajne *Istorije slavjanobugarske*, Dositej Obradović, veliki srpski pisac i zagovornik jedinstva južnih Slovena, Adamandios Korais, istaknuta figura grčkog političkog i intelektualnog prosvetiteljstva. Ovakvih je primera bezbroj.

Navedena dva pristupa ne pretenduju na to da mogu da iscrpu ili da stave u prokrustovu postelju sva moguća tumačenja fenomenâ ili pojedinih aktera istorije u okviru Otomanskog carstva. U zavisnosti od toga kako se formuliše predmet istraživanja, oni čak mogu da izgledaju irelevantno. No, koliko god nam izgledala suprotna ili čak nespojiva, ova dva načina tumačenja implicitno pretpostavljaju nekakvu monolitnu celinu koja je ili u potpunosti odvojena od otomanskog nasleđa ili, pak, čini njegov organski deo. Ni jedno ni drugo svakako nije tačno, a konkretna proučavanja dokazuju koliko su duboke interne podele unutar samih tih sfera. Balkansko prosvetiteljstvo i balkanska revolucionarna tradicija, na primer, ne mogu se tumačiti isključivo sa stanovišta jednog od ova dva pristupa: oni nam ukazuju, mada to nije ništa novo, i na uticaj zapadnoevropskih intelektualnih i socioekonomskih strujanja, kao i na njihov odnos sa tokovima na samom Balkanu.[11] Bliski kulturni kontakti sa Zapadom tokom vekova koji su usledili otomanskom osvajanju jedva da su se odrazili na život narodâ na Balkanu, ali su prosvetiteljski pokreti "od samog početka bili povezani sa prvim previranjima modernog nacionalizma u Jugoistočnoj Evropi".[12] Kao što je već rečeno, navedena dva pristupa samo odražavaju dominantne pravce razmišljanja o problemu vezanosti određenih fenomena i pojedinaca za Otomansko carstvo ili opozicije prema njemu.

Oba pristupa imaju svoj osnov, i oba su, u svojoj ograničenosti, dala izuzetno vredne radove, kao i radove prolaznog zna-

čaja. No, valja naglasiti da ova dva načina tumačenja otomanskog nasleđa nisu samo moguće naučne rekonstrukcije; oni su zapravo postojali paralelno tokom čitavog otomanskog perioda. Iako je očigledno da je nacionalni diskurs u poslednja dva veka dramatično pojačao osećanje izdvojenosti, nikako se ne bi moglo reći da je on izumeo pristup odvojenih sfera: ta dva stava se jasno mogu identifikovati još od početaka Otomanskog carstva u Evropi, a ukoliko želimo da ih, na primer, utemeljimo u radovima u poznovizantijskim periodu, mogli bismo govoriti o Sfrancesovoj, Kalkokondilesovoj i Dukasovoj paradigmi s jedne i Kritobulosovoj paradigmi s druge strane. Naravno, s obzirom na prirodu i oskudnost materijala, teško je, ako ne i nemoguće spekulisati o relativnoj težini ovih stavova. Još je teže proceniti koliko su duboko, to jest da li su uopšte oni bili rasprostranjeni u društvu. Uz rizik od preteranog uopštavanja, mogla bi se postaviti hipoteza da su, u celini gledano, prvu perspektivu razvile pokretljive aristokratske i svešteničke elite nezavisnih srednjovekovnih država, a da ih je u kasniji nacionalni diskurs uključio značajan deo nove trgovačke i sekularne intelektualne elite XVIII i XIX veka, koji nije samo osećao da je otuđen od otomanske države, nego da ga ona i konkretno ograničava; drugu perspektivu je, pak, delio veliki broj pripadnika novonastalih elita unutar ne-muslimanskih mileta, koji su ili postali važan deo otomanske državne strukture ili su ostvarili prihvatljiv *modus vivendi* (visoko sveštenstvo, fanarioti, domaći ljudi od ugleda itd).

Što se većine stanovništva tiče, ono je bilo podjednako otuđeno i od pre-otomanske i od otomanske države; uopšteno govoreći, socijalizacija širokih slojeva stanovništva i njihovo organsko integrisanje u višu državnu celinu i druge administrativne strukture jeste pozni istorijski fenomen, koji se podudara sa epohom nacionalizma i masovne kulture. Stepen izolovanosti bio je u direktnoj srazmeri sa snagom i efikasnošću s kojom su državne institucije – hrišćanske crkve ili uleme sa njihovom verskom i zakonskom funkcijom, odno-

sno sistem mileta – obuhvatale ove slojeve stanovništva. U isti mah, različite etnoreligijske grupe su u svakodnevnom životu postizale značajan stepen koegzistencije.

Ova dva *Weltanschauung*-a (ili *Ottomananschauung*-a) ostavila su traga čak i u nacionalnom diskursu. Jedan je zastupala grupa unutar nacionalnih pokreta koja je problemu emancipacije od Carstva prilazila gradualistički. U ranom XIX veku, grčko društvo "*Filomousos Etaireia*" smatralo je da prioritet treba dati obrazovanju i verovala u miroljubivo prožimanje i postepeno pretvaranje Otomanskog carstva u grčku državu putem hegemonije grčkog trgovačkog i kulturnog elementa. Isto tako su tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XIX veka značajni slojevi bugarske trgovačke i obrazovne elite prihvatili evolucionistička shvatanja i kao ideal buduće Bugarske proglasili ostvarivanje administrativne autonomije unutar snažnog i reformisanog carstva. Drugi su, opet, zagovarali stvaranje dualne tursko-bugarske države, inspirisani austrougarskim *Ausgleich*-om. Ova predstava o sticanju autonomije bez odvajanja od carstva preovladavala je i među Albancima, koji ne samo što su postali njeni najvatreniji zagovornici, nego su je istrajno podržavali do samog kraja. Pokušaji da se ovi stavovi objasne ekonomskim interesima i socijalnom konzervativnošću neodrživi su. Dok je u grčkom slučaju, osim vizija ponovno oživljene Vizantije, bila prisutna i snažna želja da se očuva teritorijalno jedinstvo grčkog etničkog elementa i njegovog kulturnog prostora, u albanskom slučaju se, osim straha od teritorijalnih pretenzija novoosnovanih susednih nacionalnih država, može nazreti i politički afinitet zasnovan na religiji i posebnom statusu koji su Albanci imali u Carstvu. Isto tako je i stvaranje bugarske elite u Istambulu, mada ona ni izdaleka nije uživala privilegovanost nekadašnjih fanariotskih krugova, podstaklo traganje za legalističkim i neradikalnim rešenjima. Ovo svakako nije iscrpna analiza brojnih vizija i suptilnih razlika koje postoje unutar pojedinih nacionalnih pokreta; važno je istaći da su postojale

grupe koje su zastupale organski pristup, bez obzira na to da li ih je motivisala politička svrsishodnost.

Međutim, na istoriju je na kraju krajeva ipak presudno uticala revolucionarna alternativa potpunog raskida sa Otomanskim carstvom. Ovo nije mesto na kom bismo mogli da razmatramo filozofske probleme determinizma i eventualnih istorijskih alternativa. Napomenućemo samo da je od XVIII i tokom čitavog XIX veka "nacionalna država stvarana kao *prirodni* model političkog razvoja, i da je kao takva ugrađena u ideologiju i Versajskog ugovora i Pakta Lige naroda."[13] Iako se nacionalizam i stvaranje nacionalnih država na Balkanu mogu shvatiti kao kontingentni fenomeni, ostaje pitanje da li je u atmosferi u kojoj je nacionalna paradigma u Evropi naturana kao hegemonijska, kao zlatna mera "civilizovane" političke organizacije, uopšte i bila ostvariva imperijalna ili bilo koja druga alternativa. S tim u skladu su se i revolucionarni stavovi, iako su ih u to vreme zastupali navodno marginalni i radikalni intelektualci, u periodu nacionalizma pretvorili u konzervativno i, bar u kontekstu Balkana, dominantno tumačenje istorije.

Postoji još jedan par oprečnih tumačenja otomanskog nasleđa. Jedan je pristup objektivnog posmatrača spolja, koji svoju tačku gledanja hronološki smešta u otomanski period (a uglavnom na njegov kraj), i ovaj posmatra linearno, prateći istorijsko vreme: od prošlosti ka sadašnjosti. Ovaj pristup dao je veliku količinu literature. Kada kažemo da on svoje polazište smešta u otomanski period, to ne znači da su naučnici koji ga primenjuju apologete Otomanskog carstva ili da se nužno identifikuju sa predmetom svog istraživanja. Čini se da je svim zagovornicima ovog pristupa zajednička pretpostavka da se otomansko nasleđe može objektivno odrediti, te da u različitim regijama Otomanskog carstva čak i posle njegovog raspada postoje elementi koji se mogu objektivno analizirati. Tada bi otomansko nasleđe bilo posledica kumulativnog efekta vekovne otomanske vladavine, pečat utisnut krajem Carstva.

Drugi pristup jeste krajnje subjektivan pristup iznutra, hronološki smešten u sadašnjost. U smislu kompleksnog jedinstva i spleta utvrđenih navika, stavova i ubeđenja koji povezuju ljudsku zajednicu sa prošlošću, on se može definisati kao pristrasna i retrospektivna ocena otomanskog nasleđa sa stanovišta današnjice. Jasnoće radi, napravićemo razliku između otomanskog nasleđa kao kontinuiteta i otomanskog nasleđa kao percepcije. Svako nasleđe može da se shvati kao nešto sto se prenosi i prima iz prošlosti, dakle kao istorijski kontinuitet. To znači da može da se utvrdi tačka na kojoj, odnosno posle koje se neki istorijski proces može racionalizovati kao nasleđe. No, to takođe znači i da se kod jednog istog procesa mogu odrediti različite tačke koje će se proglasiti izvorištem različitih nasleđa. Tako shvaćeno, otomansko nasleđe nije samo skup karakteristika nataloženih od XIV do XX veka, nego kontinuiran i kompleksan proces, koji se završio u XIX i početkom XX veka. Trenutak u kom se taj proces završio i tako se pretvorio u nasleđe pre svega nosi odlike istorijske situacije XVIII i XIX veka. U praktične svrhe, otomansko nasleđe se u ovoj knjizi posmatra se kao splet istorijskih kontinuiteta posle odvajanja balkanskih država od Otomanskog carstva.

Osim toga, značajne regionalne razlike unutar Otomanskog carstva, ne samo između rumelijskih, anadolijskih ili severnoafričkih poseda, nego i na samom Balkanu, ne idu u prilog predstavi o jedinstvenom otomanskom nasleđu. Kako se političko nasleđe Otomanskog carstva u rumunskim provincijama, na primer, može porediti sa tim istim nasleđem u Srbiji, Bugarskoj ili Albaniji? Kako se ekonomska situacija u krajevima u kojima su postojali veliki zemljišni posedi (Bosna, Tesalija, Albanija) može porediti sa ostalim delovima Balkana, u kojima su uglavnom postojali kvazi-nezavisni sitni posedi? Kada ocenjujemo otomansko nasleđe, očigledno moramo da se čuvamo kako preteranih uopštavanja, tako i truističkih zaključaka da je jedna od osnovnih odlika otomanske vlasti, pa tako

i otomanskog nasleđa, velika različitost između pojedinih regiona. Iz ovog proizilazi da bi svako podrobno, ozbiljno proučavanje otomanskog nasleđa verovatno bilo najuspešnije ukoliko bi se držalo regionalnih okvira. Na nešto opštijem nivou, glavni problem sa otomanskim nasleđem jeste pitanje kontinuiteta odnosno diskontinuiteta. Važna potpitanja glase:

(1) Koje su moguće "sfere uticaja" ili kontinuiteti?

(2) Postoji li danas otomansko nasleđe, i ako postoji, kakvo je ono?

(3) Postoji li neko vremensko razmeđe koje bi tačno označavalo trenutak posle kog se delovanje nasleđa kao kontinuiteta pretvara u nasleđe kao percepciju?

Ako krenemo od političke sfere i jednog od njenih najvažnijih aspekata, stvaranja državnih granica, postojalo je nekoliko faktora: otomanska administrativna tradicija, aspiracije nacionalnih pokreta, zasnovane na dva (često nespojiva) kriterijuma, istorijskim pravima i pravu na samoopredeljenje, i, konačno, strateški interesi evropskih sila koje su, u celini, u Otomanskom carstvu videle stub ravnoteže snaga u Evropi, a u mladim balkanskim državama ozbiljnu opasnost po nju. Podela na provincije unutar Otomanskog carstva u velikoj meri je poštovala granice brojnih balkanskih kneževina iz XIV i XV veka; u tom smislu, čini se da postoji jasan, mada ne i statičan kontinuitet od pre-otomanskog perioda (zadržavani su čak i toponimi), primer *par excellence* za otomansko nasleđe kao kompleksan proizvod lokalnih balkanskih, islamskih i turskih komponenata.[14] U nekim slučajevima, interne granice između provincija postale su državne granice (kao kod vazalskih provincija Vlaške i Moldavije, ili Albanije i Crne Gore). U drugima je, opet, administrativna jedinica, kao u slučaju Beogradskog pašaluka, postala jezgro buduće srpske nacionalne države.

Pa ipak, u određivanju granica nisu konačno presudila ni istorijska prava (zasnovana na teritorijalnom vrhuncu srednjovekovnih balkanskih država) ni pravo na samoopredeljenje. Ovi elementi su u najboljem slučaju uticali na kontroverzne i međusobno nespojive iredentističke programe na Balkanu. Veličinu, oblik, stadijum razvoja, pa čak i samo postojanje balkanskih država gotovo su isključivo regulisali interesi velikih sila, a u skladu sa pravilima igre ravnoteže moći. Bizmark je na Berlinskom kongresu 1878. pohitao da obavesti otomanske delegate: "ako mislite da je ovaj kongres sazvan zbog Turske, izbijte to sebi iz glave. Ne bismo menjali Sanstefanski ugovor da on nije dirao u određene evropske interese."[15] Drugi delegati sa Balkana nisu udostojeni ni tolikom pažnjom – njih su u potpunosti ignorisali. Bez obzira na pristrasne ocene, Berlinski ugovor je sudbonosno odredio politički razvoj Balkana u XX veku.

Na prvi pogled, slučaj Bosne mogao bi da ilustruje delovanje otomanskog nasleđa u domenu politike. Bosna je bila jedna od najvažnijih administrativnih jedinica (vilajeta) u Carstvu, stvorena na temeljima srednjovekovnog bosanskog kraljevstva. Njena kompleksna verska, odnosno etnička struktura može se shvatiti samo u okvirima Otomanskog carstva, mada su čak i u pre-otomanskom periodu različite verske grupe uspevale da žive u miru (hrišćanska bosanska crkva, katoličanstvo i pravoslavlje), a pripadnost dominantnoj veri nije bila nužno uslov za politički povoljniji status.[16] No, nevezano sa otomanskim nasleđem u demografskoj sferi, problem Bosne kao politički problem ne bi trebalo pripisivati prevashodno otomanskom nasleđu: on je pre neposredna posledica interesa velikih i malih sila. Bosna je održavana kao ničija zemlja ne zbog potencijalno eksplozivne mešavine stanovništva, nego zato što je najpre Austrougarskoj bila potrebna predstraža na Balkanu, a potom je tobožnja nezavisnost Bosne trebalo da spreči narušavanje ravnoteže snaga između Srba i Hrvata.

Slučaj Albanije može da se objasni na sličan način. Albanija nije imala otvoreno secesionističke težnje kao sve ostale nacije na Balkanu. Razlog tome bio je poseban status koji su Albanci uživali u Otomanskom carstvu, kao i njihov relativno

kasan pokušaj da zadobiju kulturnu autonomiju. U prvoj deceniji XX veka, kada je pokret za osamostaljenje značajno ojačao, Albanci su postali predmet ekspanzionističkih težnji njihovih u međuvremenu već nezavisnih suseda. Stoga, dok se rođenje Albanije hronološki podudarilo sa nestajanjem Otomanskog carstva, njena borba za preživljavanje i njena iredenta razvijale su se u sukobu sa drugim balkanskim državama, a posebno sa Srbijom i Grčkom. Međutim, nezavisnost Albanije održavao je pre svega pritisak koji su vršile Austrougarska i Italija.

Što se tiče spoljne politike i granica, otomansko nasleđe hronološki se proteže od nastanka autonomnih ili nezavisnih država na Balkanu do Prvog svetskog rata, koji je označio kraj političkog prisustva Otomanâ na Balkanu. Tako je otomansko političko nasleđe u nekim regionima delovalo nekoliko decenija, a u nekima skoro čitav jedan vek (sa izuzetkom Albanije). Posle perioda 1912-1923, što je zajednički *terminus post quem*, uglavnom su ostvareni anti-otomanski iredentistički programi (mada ne i svi nacionalni). Od tog trenutka, u samosvesti političkih elita na Balkanu otomanski period postao je samo predmet istorijske refleksije koji je imao posledice po proces modernizacije i po odnos prema manjinama.[17] Ove potonje ostale su jedini konstantan element nasleđa; u svim ostalim oblastima, otomansko nasleđe prešlo je u domen percepcije.

Stvaranje autonomnih i nezavisnih država na Balkanu nije značilo samo raskid sa političkom prošlošću, nego i odbacivanje te prošlosti. Pokušaj da se otomanske državne institucije, kao i oblici lokalne samouprave, zamene novim evropskim to vrlo dobro ilustruju. Ovaj proces je u nekim regionima bio nagao, u nekima, opet, postepen. U Grčkoj je bavarsko namesništvo odmah pokrenulo razrađen program reforme školstva, pravnog, birokratskog, privrednog, vojnog i crkvenog sistema u društvu "u kom ljudi u praksi ne prave razliku između različitih oblasti ljudskih poslova: političke, ekonomske,

socijalne ili religijske". Stvarajući svoju državu, Grci efikasan model nisu tražili u svojoj neposrednoj otomanskoj prošlosti ni u vizantinskom nasleđu, nego na savremenom Zapadu. Autonomna Srbija je pod vlašću Miloša Obrenovića više od deset godina ostala pašaluk, i tek je četrdesetih godina XIX veka, pod Aleksandrom Karađorđevićem, počela da polaže temelje za zapadnjački tip državnog aparata. U Bugarskoj su, uprkos težnjama ka brzom raskidu sa otomanskom tradicijom, morale da prođu skoro dve decenije da bi se nove institucije konsolidovale.[18] Zbog specifičnog odnosa prema otomanskom sizerenu, Rumunija svoju težnju ka evropeizaciji nije neposredno vezala za politički raskid sa Carstvom, već ga je preduhitrila. Generalno gledano, otomansko nasleđe bilo je beznačajno u domenu političkih institucija, a pojedine balkanske države razlikuju se samo u brzini kojom su uspele da ga prevaziđu.

Čak i u slučaju moderne Turske ne treba precenjivati stepen u kom je otomansko državno nasleđe možda čak i nevoljno integrisano u institucije republike. Međutim, kako je Feroz Ahmad istakao, nasleđe sa još i danas značajnim uticajem "jeste tradicija snažne, centralizovane države, poistovećene sa nacijom, države koja se smatra neutralnim telom izvan društva i koja ne predstavlja nikakve partikularističke interese."[19] Kod balkanskih društava oslobođenih otomanskog starateljstva čak ni ovo ne može da važi bez ograda. Za razliku od Turske, balkanska društva gajila su endemsko nepoverenje prema državi, koje u velikoj meri proizlazi iz činjenice da su ona otomansku državu, zbog njenog eksplicitnog poistovećivanja sa islamom i implicitnog poistovećivanja sa otomanskim, odnosno turskim etnicitetom, doživljavala kao tuđinsku i neprijateljsku instituciju. To što je država u svim zemljama na Balkanu bila snažna i dominantna pre bi se moglo pripisati njihovoj socijalnoj strukturi, a ne toliko uticaju istorijskog nasleđa.

Ograničenost otomanskog nasleđa u političkoj sferi može se objasniti ne samo svesnim odbacivanjem otomanske poli-

tičke tradicije, nego i nedostatkom kontinuiteta kod političkih elita na Balkanu, bar onih koje su učestvovale u otomanskom političkom procesu. Domaće hrišćansko stanovništvo na Balkanu bilo je eventualno integrisano u najniže nivoe otomanske birokratije, a i tada uglavnom u ulozi posrednika između samoupravnih tela i otomanskih vlasti. Gotovo da nema izuzetaka od ovog pravila u Bugarskoj i Srbiji, da ne govorimo o Crnoj Gori, koja je bila praktično nezavisna. Jedinstvena pozicija fanariota, koji su istovremeno bili i članovi grčke kulturne elite i otomanske birokrate, ne menja značajno ovu činjenicu ni u Grčkoj. Sfera njihovog uticaja nalazila se pre svega u Istambulu (a tokom jednog veka i u podunavskim provincijama), ali uprkos velikom kulturnom značaju, politički ideali i ciljevi odvajali su ove ljude od glavnog toka grčkog nacionalnog pokreta. Sve i ako su neosnovane tvrdnje da su fanarioti gajili vizantijski ideal i san o ponovnom uspostavljanju Vizantijskog carstva, činjenica je da su se oni instinktivno u velikoj meri oslanjali na ujedinjavajući autoritet pravoslavlja i na podršku Rusije, tako da su zapravo postali predstavnici ekumenske imperijalne tradicije, što ih je udaljilo od zagovornika novih ideala nacionalne države. Čak i onaj deo fanariotske elite koji je učestvovao u velikim političkim i književnim dostignućima nezavisne grčke države činio je to na individualnoj osnovi, a ne kao posebna društvena grupa. U stvari, retorika raskida sa fanariotskom prošlošću u modernoj Grčkoj bila je žestoka koliko i retorika raskida sa otomanskom prošlošću. U oba slučaja to je bio sukob između stare imperijalne tradicije i nove tradicije nacionalizma. Jedini pravi izuzetak u ovom pogledu jeste Rumunija, koja je očuvala svoju aristokratiju uprkos jednom veku dominacije fanariotâ; ovo se može objasniti i posebnim vazalskim statusom ranijih podunavskih kneževina, mada time mogu da se objasne i neke osobenosti rumunske društvene i ekonomske strukture.

Ako se izuzmu Patrijaršija i fanarioti, Otomansko carstvo nije stvaralo niti podržavalo političke elite među ne-muslimanskim stanovništvom, koje je imalo značajna stečena prava u Carstvu; međutim, čak su se i ove dve lojalne institucije otuđile posle dvadesetih godina XIX veka. Uglavnom je muslimansko stanovništvo na Balkanu bilo vezano za Otomansko carstvo, iako činjenica da je toliki broj muslimana ipak ostao na Balkanu potvrđuje da je lokalizam bio snažniji od imperijalnih spona. Ovo se naročito odnosi na bosanske muslimane, koji su činili socijalnu elitu svog regiona, zajedno sa nekim muslimanima koji nisu bili turskog porekla. Oni nisu razvili nacionalnu ideologiju koja bi težila zasebnoj državi, a njihova fluidna samosvest dugo je imala odlike mileta.

Otomansko carstvo ostavilo je mnogo opipljivije nasleđe u ekonomskoj i socijalnoj sferi. Nekoliko odlika zajedničkih gotovo svim društvima na Balkanu mogu se neposredno pripisati otomanskom prisustvu. (Tokom srednjeg veka, pak, društva na Balkanu uglavnom su pratila manje ili više zajednički razvoj feudalne Evrope, ne ugledajući se samo na Vizantiju, nego i na neka svojstva zapadnih društava, neposredno prisutnih u ovom regionu posle osvajanja Konstantinopolja 1204. godine.) Prva ovakva specifičnost jeste nepostojanje agrarnog plemstva. To nije samo posledica zatiranja stare lokalne hrišćanske aristokratije, nego i potrebe vlasti da spreče nastanak zemljoposedničke klase koja bi mogla da se razvija nezavisno od snažne centralizovane države, a kamoli i protiv nje. Zbog neprikosnovene kontrole države nad zemljom, resursima i ljudima, "veliki privatni posedi, čak i kad je vlasnik bio pripadnik vladajuće elite, nisu mogli da se nametnu u poljoprivredi, pre svega zato što je radnu snagu trebalo regrutovati iz relativno slobodnog seljačkog sloja, dok bi se proizvodi prodavali po niskim cenama utvrđenim mehanizmom planske privrede".[20] Postojanje relativno slobodnog seljaštva (slobodnog barem u smislu lične nezavisnosti i kmetstva) i, usled toga, dominacija sitnih seljačkih poseda kao osnovne

jedinice proizvodnje druga je odlika sa kojom su sva balkanska društva (sa izuzetkom Rumunije) zakoračila u nezavisnost.[21] Međutim, odsustvo aristokratije nije garantovalo brz i intenzivan razvoj kapitalizma koji, bar teoretski, ne bi ometala ni prevlast aristokratije nad buržoazijom, što vidimo na primeru drugih delova Istočne Evrope.[22] U stvari, u trenutku kad je Otomansko carstvo počelo da se uključuje u ekspanzivnu evropsku privredu, postojala je jasna tenzija između imperijalnih birokratskih elita i novih društvenih grupa, posebno u sferi trgovine.

Ove osobine takođe delimično objašnjavaju nešto što se uglavnom smatra važnom odlikom balkanskog iskustva: izvesnu sklonost egalitarizmu. Istina, ona se može objasniti i onim što je Anatolij Hazanov u drugačijem kontekstu umesno pripisao nomadskim društvima: "prevrtljivošću sudbine, koja je onemogućila stvaranje stabilne nejednakosti i njeno usvajanje".[23] Zvuči uverljivo da je postojanje relativno slobodnog seljaštva takođe otomansko nasleđe i da je Otomansko carstvo poštedelo Balkan takozvanog drugog izdanja kmetstva. No, manje je uverljiv argument da se upravo ova okolnost dugoročno posmatrano "pokazala kao prepreka značajnijem povećanju poljoprivredne proizvodnje, te da je otežala prelazak na kapitalistički način proizvodnje".[24] Jedini izuzetak na Balkanu, Rumunija, koja svoje seljaštvo nije poštedela drugog kmetstva, sačuvala je snažno agrarno plemstvo, a čak je doživela i period izvesne urbane administrativne i političke autonomije, ali je podjednako životarila na periferiji evropskog kapitalizma. U svakom slučaju, čitava debata premešta težište sa otomanskog nasleđa kao kontinuiteta ka shvatanju otomanskog nasleđa kao uzroka zaostalosti.

Urbani život na Balkanu ima kontinuiranu tradiciju od antike i tokom čitavog vizantijskog perioda, ali on ipak (ili možda baš zato) nikad nije stekao onu autonomiju kakvu je imao na Zapadu, gde je pogodovao razvoju snažne, nezavisne trgovačke i industrijske klase. Balkanski grad bio je inkorporisan u otomanski sistem kao potpuno struktuirana feudalna kategorija, i bio je sasvim potčinjen državi, što je tradicionalna odlika srednjovekovnog urbanog života muslimana.[25] Dok su na Balkanu esnafi ograničavani tokom čitavog otomanskog perioda (po čemu se fundamentalno razlikuju od svojih pandana u zemljama Zapadne Evrope), sistem državnih sankcija i zaštite pogodovao je proizvođačima među podanicima ne-muslimanima. Ovako je stvorena, sa zapadnoevropskog stanovišta paradoksalna, situacija u kojoj kapitalistički elementi u usponu prilagođavaju svoje aktivnosti esnafskom sistemu, prilagođavajući istovremeno i esnafe potrebama kapitalističke proizvodnje.[26] Glavni orijentalistički argument počiva na razlici u položaju zapadnoevropskih i "orijentalnih" (u ovom slučaju balkanskih, tj. otomanskih) gradova u odnosu na centar političke moći, kao i na dogmatskoj opoziciji između orijentalnih gradova, koji svoje postojanje "duguju pre-ekonomskoj logici političke dominacije i simbolizma moći", i zapadnih gradova, koji navodno "od samih svojih početaka poštuju ekonomsku logiku".[27] Naravno, nije sporno da li razlika postoji i kako se prikazuje, nego kako se tumači i uklapa u ideološke kalupe.

Društveno nasleđe faktički slobodnog seljaštva, nepostojanje aristokratije, slaba buržoazija, kao i prisustvo snažne, centralizovane države odredilo je politički razvoj u peridu po osvajanju nezavisnosti. Odsustvo nezavisnog plemstva bilo je faktor sa dalekosežnim posledicama, posebno u vreme jačanja nacionalizma i stvaranja nacionalnih država. Na Balkanu (sa delimičnim izuzetkom Rumunije), a za razliku od Mađarske ili Poljske, nosilac nacionalizma nije bila aristokratija, jer ona nije ni postojala. Umesto nje, nacionalizam su zagovarali intelektualci i buržoazija, mada ulogu i učešće potonje ne treba prenaglašavati.[28]

Čak i sa ovako snažnim zajedničkim nasleđem, posledice su bile veoma različite zbog faktora koji nisu ni u kakvoj vezi sa otomanskim nasleđem, nego su tipični za pojedine regio-

ne i njihov razvoj u post-otomanskoj eri. U slučajevima Bugarske i Srbije, gde se može napraviti najuža socijalna paralela, različita uloga seljaka (izuzetno važni u Bugarskoj, a u Srbiji prilično pokorni i nesamostalni) bila je posledica različitog trenutka u kom se seljaštvo krajem XIX veka politički aktiviralo.[29] Problem se može postaviti i drugačije: da li je središnja uloga seljaštva u otomanskoj državi, koja je, kako Halil Inalžik tvrdi, svoju primarnu socijalnu funkciju videla u podršci ovoj klasi a na štetu drugih proizvodnih klasa (posebno buržoazije u povoju), i dalje živ deo nasleđa?[30] Da li je postojanje snažne državne birokratije u praktično svim nezavisnim državama na Balkanu zaista otomansko nasleđe? U oba slučaja, ovaj uzajamni odnos je prilično sporan. Uprkos ključnoj ulozi seljaštva u ekonomskoj i socijalnoj strukturi svih balkanskih zemalja, političke elite ni u jednoj nisu zastupale interese seljaka. Čak i u jedinom primeru istinskog zalaganja za seljačku stvar i pravog političkog eksperimenta sa seljaštvom (Aleksandar Stambolijski u Bugarskoj) nije postojala suštinski antiindustrijska politika ili opiranje modernizaciji (uprkos snažnim antiurbanim prizvucima).[31] Umesto da se stalno pripisuju zajedničkom otomanskom nasleđu, sličnosti se mogu posmatrati i kao slične strukturne reakcije na izazov sa kojim se agrarna društva suočavaju prilikom integrisanja u urbanizovanu i industrijalizovanu Evropu. Isto tako, planska privreda, dominantna uloga državne birokratije i kontrola koju je ona imala u društvu, u Evropi svakako nije bila ograničena samo na zemlje otomanskog kulturnog prostora; njih bi pre trebalo tumačiti u širem okviru evropske istorije. U nešto drugačijem kontekstu, Aleksandru Ducu došao je do istog zaključka: "regionalni identitet ne počiva toliko na zajedničkim crtama i zajedničkom nasleđu, koliko na zajedničkim problemima sa kojima svi moramo da se suočimo. Ti problemi su posledica procesa modernizacije, koji je svim ljudima u ovoj oblasti dao poseban pečat."[32]

U socijalnom domenu, otomansko nasleđe najvažnije je u demografskoj sferi. Pokazalo se da je ovu dugotrajnu tendenciju nemoguće ili bar vrlo teško neutralisati, jer se njene neposredne posledice osećaju i danas. Demografska istorija Otomanskog carstva obuhvata probleme koji se tiču geografskog kretanja stanovništva (kolonizacije, migracije), demografskih procesa (natalitet, mortalitet, broj brakova itd) i drugih tipova kretanja stanovništva (promene u verskoj strukturi, socijalna fleksibilnost itd). Što se tiče dugotrajnih demografskih procesa (natalitet, mortalitet, tipovi braka, porodice, veličina i struktura domaćinstava), nema naznaka da je Otomansko carstvo na njih presudno uticalo.[33]

Glavna posledica uspostavljanja *pax ottomana* na Balkanu bilo je ukidanje granica među državama i među feudima, što je olakšavalo ili pospešivalo kretanje stanovništva i mešanje različitih grupa na ovoj ogromnoj teritoriji. Iako nema pouzdanih podataka za vreme pre XIX veka, bilo je pokušaja da se utvrde karakter i posledice ovih kretanja. Jedan od spornijih problema otomanske demografske istorije jeste pitanje turske, odnosno turkijske kolonizacije. Kao i većina sličnih problema, i ovaj je bio podstrek daljim istraživanjima, i tumačio se u sasvim različite svrhe, a najčešće da bi objasnio otomansko osvajanje, dugotrajno prisustvo Otomanâ i veličinu muslimanske populacije na Balkanu. Turska istoriografija polazi od toga da su, pored mnogih drugih faktora, turske mase koje su pristizale iz Anadolije bile presudne za uspeh Otomanâ. Ako se stvari tako posmatraju, istorija Otomanskog carstva može se tumačiti i kao istorija migracija velikih masa, brojčano nadmoćnih nad indigenim stanovništvom, pri čemu bi svesna i planska kolonizacija Balkana od strane sultanove vlasti imala ključni značaj. Za razliku od toga, balkanska istoriografija uložila je znatan napor da ospori značaj otomanske kolonizacije; ona i uspeh otomanskog osvajanja i značajan broj muslimana objašnjava poslednjim vekovima otomanske vlasti, a porast broja muslimana prevashodno prelaskom u

islam. Ishod debate dveju suparničkih škola tumačenja ne mora nužno da služi nekoj od političkih svrha za čiju se legitimizaciju one mogu iskoristiti. U oba slučaja postoji pokušaj da se dokaže "krvno srodstvo" spornih grupa sa većim nacijama u tom području. Okolnost da se teza o islamizaciji naučno može mnogo bolje potkrepiti nego teza o kolonizaciji nikako ne znači podršku antimuslimanskim ili antiturskim ispadima do kojih je u različitim fazama dolazilo u različitim delovima Balkana.

Najveća kretanja stanovništva tokom XIX veka, za koja postoje podaci, uglavnom su posledica političkih događaja, i to pre svega otcepljenja nacionalnih država na Balkanu. Više od milion muslimana napustilo je Balkan tokom poslednje tri decenije XIX veka i preselilo se u Istambul, jedini preostali posed Porte u Evropi, i u Anadoliju. U tom istom periodu, a kao posledica selidbe muslimana, jedan milion hrišćana promenio je boravište. Još su drastičnije bile migracije tokom duge ratne decenije, 1912-1922 (dva Balkanska rata, Prvi svetski rat i Grčko-turski rat). Oko dva i po miliona ljudi pogođeno je ovim seobama (među njima oko milion i po Grka iz Male Azije, oko pola miliona Muslimana koji su napustili Balkan i preselili se u Tursku, oko četvrt miliona izbeglica iz Bugarske itd).[34] Tako masovnih migracija nije bilo u ostatku Evrope, a nadmašiće ih jedino događaji tokom Drugog svetskog rata.

Uprkos ovako drastičnim pomeranjima stanovništva, ni jedna jedina balkanska zemlja nije postigla željene idealne odlike evropskih nacionalnih država: etničku i versku homogenost. U tom smislu Balkan sa ostatkom Istočne Evrope deli sličnu sudbinu. Još od XV veka (a u slučaju Engleske i ranije), u Zapadnoj Evropi postoji snažna težnja ka homogenizaciji, ostvarena u većoj ili manjoj meri (španska rekonkista, proterivanje Jevreja iz Engleske u XII veku, verski ratovi u Francuskoj i Nemačkoj), i ona je, zajedno sa snažnim dinastičkim državama, položila temelje budućim nacionalnim državama.

Argument da su suštinske vrednosti Zapada "demokratsko ustrojstvo društva... sa autonomnim gradovima, slobodom preduzetništva, staleškim sistemom i nizom drugih strukturnih odlika koje nisu toliko uočljive"[35], i koje su sve teleološki dovele do demokratije, može osnovano da se opovrgne. U stvari, demokratija kao politička forma postala je svojstvena zapadnoevropskim nacionalnim državama tek u XX veku (a Nemačkoj tek posle Drugog svetskog rata), nakon što su one u prethodnim vekovima postigle znatan, mada ne apsolutan stepen etničke i verske homogenosti i društvene discipline, i to neretko po sumnjivoj ljudskoj i moralnoj ceni.

Grčka i Albanija najviše su se približile monoetničkim državama, ali su i one morale da se suoče sa problemom manjina: Grčka sa takozvanom slavofonom manjinom i sa muslimanskom manjinom, Albanija sa malenom grčkom manjinom. U Bugarskoj je oko 13% stanovništva pripadalo manjinama (Turci, Pomaci, Cigani, Tatari, Jermeni, Jevreji, Rusi itd), Jugoslavija ih je imala skoro 15% (Nemci, Mađari, Albanci, Rumuni, Turci itd), ali su i njenu većinu činila tri priznata elementa (Slovenci, Hrvati i Srbi, uključujući i Makedonce, koji nisu imali status nacije, kao i bosanske muslimane, koji govore srpskohrvatski). Rumunija je imala najbrojniju manjinu od oko 27% (Mađari, Nemci, Jevreji, Ukrajinci, Rusi, Bugari, Turci, Tatari, Cigani itd). Sama Turska, koja je iz raspada Otomanskog carstva izašla smanjena i sa etničkim jezgrom nastalim posle proterivanja Grka i posle masakara nad Jermenima, morala je da se suoči sa značajnim manjinama, na primer sa Kurdima, da spomenemo samo najveću grupu.

Najkompleksnija je bila situacija u takozvanim kontaktnim zonama: u Makedoniji, Bosni, Dobrudži, na Kosovu, u Vojvodini, Transilvaniji i samom Istambulu. Već i po njihovom nabrajanju vidi se da su neke od njih bile kontaktne zone u Austrougarskoj carevini. To nam sugeriše da pitanju otomanskog nasleđa u demografskoj sferi treba prići mnogo uopštenije: kao problemu imperijalnog nasleđa u kontekstu nacio-

nalnih država. Ako se uporedi sa drugim multinacionalnim ili nadnacionalnim imperijalnim nasleđima Evrope tog vremena, austrijskim i ruskim, otomansko nasleđe pokazuje neke bitne razlike. Osim očigledne činjenice da je Otomansko carstvo muslimansko carstvo, presudna razlika sastoji se u tome što su, u vreme klijanja nacionalističkih ideja, dominantne grupe u austrijskom i u ruskom carstvu činili etnički elementi sa izuzetno visokom nacionalnom svešću, dok je u Otomanskom carstvu slučaj bio upravo obrnut. Turci su, u poređenju sa Balkanom (ali ne i sa Srednjim Istokom), bili poslednja grupa koja će razviti sopstveni, turski nacionalizam. Kada je do toga došlo, u poznijim decenijama XIX veka, veliki deo Balkana već se nalazio izvan otomanske sfere i nije bio pod njegovim direktnim uticajem (sa izuzetkom Makedonije i Albanije). Pa ipak, Otomansko carstvo sa svoja dva imperijalna parnjaka deli mnogo više fundamentalnih sličnosti, jer je ustrojsvo imperije nespojivo sa principima nacionalne države: samoopredeljenjem, ali i etničkom i verskom homogenošću.

Sve balkanske zemlje (uključujući i Tursku) problem manjina rešavale su na sličan način: emigracijom i asimilacijom. Vrhunac emigracije bila je serija velikih pomeranja stanovništva posle Prvog svetskog rata, ali je i u periodu između ratova, kao i posle Drugog svetskog rata, takođe došlo do značajnih migracionih talasa, kako između država, tako i unutar pojedinih država: emigracija Grkâ iz Istambula pedesetih godina, Nemaca i Jevreja iz Čaušeskuove Rumunije, Turaka iz Bugarske pedesetih i osamdesetih godina itd. Što se, pak, asimilacije tiče, ona je imala nekoliko relativno uspešnih efekata: integraciju i asimilaciju takozvanih slavofona u severnoj Grčkoj, a slična sudbina zadesila je i ostatak grčke populacije na bugarskom primorju itd. Međutim, neuspeha ima znatno više: nerešeni problemi manjina i dalje predstavljaju aktivna ili potencijalna krizna žarišta na Balkanu – u Bosni, Makedoniji, na Kosovu, u Transilvaniji, Trakiji, na Kipru.

U meri u kojoj je etnička i verska kompleksnost nasleđena iz otomanskog perioda, naizgled bi se mogao izvući zaključak da je u demografskoj sferi otomansko nasleđe još uvek živo. No, stvar se komplikuje kada se u obzir uzmu i različiti i konkurentni načini oblikovanja grupne samosvesti, a posebno etničke i nacionalne; problem dodatno komplikuje pitanje da li je, kada i kako otomansko nasleđe kao istorijski kontinuitet u demografskoj sferi prešlo u percepciju, a do skoro potpune zabune dolazi kada pokušamo da povučemo tananu liniju između delovanja otomanskog nasleđa i uticaja turskog nacionalizma.

Nacionalizam se na Balkanu tokom XIX veka osmišljavao prevashodno na okosnici jezičkog i verskog identiteta. Sve nacionalne i kulturne vođe shvatale su jezik kao najmoćnije sredstvo ujedinjavanja. Nove države radile su na stvaranju sekularizovanog, centralizovanog i jedinstvenog školskog sistema kao jednog od najsnažnijih faktora nacionalizma, pored vojske. Međutim, i samo to naglašavanje kohezionog potencijala jezika ukazuje na njegovu isključivost i na krutost etničkih granica koje on povlači. To je sprečilo integrisanje (mada ne i asimilaciju) različitih jezičkih grupa u jedinstvenu naciju: Albanaca u Srbiji, Turaka u Bugarskoj i Grčkoj, Grka u Albaniji, Mađara u Rumuniji, Kurda u Turskoj itd.

Osim toga, nije bilo nemoguće samo integrisanje grupa koje su se po jezičkom poreklu razlikovale od nacije dominantne u nacionalnoj državi; isto se događalo i sa grupama identičnog etničkog porekla koje koriste isti jezik, kao što su Pomaci u Bugarskoj, bosanski muslimani, koji su Sloveni poreklom, Torbeši u Makedoniji itd. Ovi slučajevi pokazuju koliko je religija problematično merilo za povlačenje etničkih granica, a posebno u slučaju muslimana na Balkanu. Uprkos činjenici da je jezik postao jezgro različitih nacionalnih identiteta među hrišćanima na Balkanu (većinom pravoslavaca), on nije mogao da poništi osnovnu granicu, granicu između muslimana i hrišćana, utvrđivanu tokom vekova otomanske vladavine. Razlog tome nije, kako tvrdi veliki deo balkanske i

inostrane istoriografije, velika i presudna uloga koju je pravoslavlje igralo u stvaranju nacije.[36] Religija je zapravo "imala sporednu ulogu u stvaranju novih nacionalnih identiteta", a u nekim slučajevima "nije ni postala funkcionalni element u definisanju nacije sve dok nacionalne države nisu nacionalizovale crkve". Ona nikad ne bi mogla da bude dovoljan uslov za nacionalni identitet, a čak je i u nacionalnim borbama njen najveći doprinos bilo jačanje otpora prema vladarima-muslimanima. Izuzetak je Albanija, verovatno zato što su se nacionalističke ideje razvijale simultano među različitim verskim grupama, od kojih su muslimani činili većinu, ali i zato što se smatralo da opasnost spolja dolazi iz hrišćanskog tabora (od Grkâ i Srba), pre nego iz muslimanskog centra. Unutar pravoslavne ekumene, proces stvaranja nacije pokazao je "suštinsku nespojivost zamišljene verske zajednice i zamišljene nacionalne zajednice".[37]

To ne znači da je verska granica između hrišćanstva i islama bila i jedina. Jasno je da su različite hrišćanske veroispovesti, a naročito sukob između pravoslavlja i katoličanstva, unosile dodatnu napetost. No, ispostavilo se da ovakve tenzije nisu sasvim nesavladive. Rumunska Unijatska i pravoslavna crkva uspele su da ostvare značajan stepen koegzistencije i kooperacije zahvaljujući zajedničkoj pripadnosti rumunskoj naciji. Uprkos otporu prema katolicima u Bugarskoj, mala bugarska katolička zajednica (kao i još manja grupa protestanata) smatrala se (i smatrala je samu sebe) organskim delom bugarske nacije. Nepremostiva podela između katolika Hrvata i pravoslavaca Srba može se objasniti ne toliko nepomirljivim verskim razlikama, koliko činjenicom da su se ove dve zajednice tokom vremena razvijale u okvirima različitih istorijskih tradicija. Tokom XIX veka, predstavu o odvojenosti, mada ne neopozivoj, usvojile su značajne grupe oba naroda koje su se zalagale za stvaranje odvojenih država, uprkos značajnoj agitaciji i podršci jugoslovenskoj ideji i paralelno s njom.

Ima neke ironije u tome što je balkanski nacionalizam, koji je bespovratno uništio navodnu zajednicu pravoslavnog sveta, uspeo da sačuva zamrznutu, nepromenljivu i zaglupljujuće uniformnu predstavu o muslimanskoj zajednici, te da ovu neprestano posmatra kao stari milet. Drugim rečima, hrišćanski narodi na Balkanu počeli su da se sporazumevaju jezikom nacionalizma, dok je njihov stav prema muslimanima ostao u domenu neizdiferenciranog diskursa između verskih zajednica. Ovakav stav hrišćana dobro ilustruje stalna i nekritička upotreba imena Turčin za muslimane uopšte, praksa koja još uvek postoji u mnogim delovima Balkana.[38] S druge strane, pošto muslimani na Balkanu nisu mogli da se prilagode nacionalnom ključu i pošto su praktično ostali po strani procesa konsolidovanja nacija, oni su zadržali fluidnu samosvest koja je dugo imala odlike miletskog mentaliteta, pa time i pečat otomanskog nasleđa. To ne znači da je islam, ili religija uopšte, postala alternativni oblik nacionalne svesti, nego da su muslimani, s jedne strane, marginalizovani u odnosu na sferu koja se prema njima pokazala isključivom, a da je to njih, s druge strane, navelo da u muslimanskoj sferi vide prihvatljivu alternativu za asimilaciju.

Ne bi bilo ispravno da se ta muslimanska sfera opisuje kao deo otomanskog nasleđa. Otomansko nasleđe verovatno jeste bilo živo u svesti generacije posle Prvog svetskog rata, a uoči Drugog neposredna sećanja na carstvo bila su više ili manje iščilela. Međutim, sa stvaranjem turske republike, otomansko nasleđe sve je više prelazilo u domen percepcije, a posle toga može biti reči o uticaju turskog nacionalizma na veliki deo muslimanskog stanovništva na Balkanu. Pa ipak, zbog slivenosti otomanskog i turskog elementa teško je povući ovu razliku. Pošto je preovladavalo uverenje da je potpun raskid sa tuđinskom kulturom i državom neophodan, balkanske zemlje su se spremno odrekle svake pretenzije na otomansku prošlost, a u Turskoj videle legitimnog naslednika Otomanskog carstva. Stoga one turskom nacionalizmu če-

sto pripisuju imperijalne, otomanske ambicije. U isti mah, iako negiraju imperijalnu prošlost, sami Turci sebe još uvek smatraju autentičnim naslednicima Carstva. Trenutna aktivna politika Turske prema Balkanu, koja svoje geopolitičke interese artikuliše preko želje da zaštiti muslimane, svakako nije od velike pomoći u prevazilaženju ovakvih predstava.

U sferi kulture, najvidljiviji i neposredni raskid odigrao se u takozvanoj visokoj ili elitnoj kulturi. Taj raskid olakšala je kombinacija dveju važnih granica: verske i jezičke. Otomansku kulturu, odnosno visoku kulturu Otomanskog carstva, stvorili su i u njoj uživali isključivo obrazovani muslimani koji su govorili na otomanskom, arapskom i persijskom jeziku. Ova grupa, okupljena uglavnom u Istambulu a manje brojna na Balkanu, u potpunosti je iščezla iz novih otcepljenih država, ostavljajući za sobom samo spomenike otomanske arhitekture. Izuzeci su bosanski muslimani slovenskog porekla koji su, za razliku od muslimana u Bugarskoj, Grčkoj ili Makedoniji, zauzimali najviša mesta u društvenoj hijerarhiji svog regiona.[39] S druge strane, pak, plemićke i svešteničke elite srednjovekovnih hrišćanskih država na Balkanu, koje su bile potencijalni nosioci lokalne visoke kulture, najvećim su delom emigrirale ili su nestale. Posle osvajanja samo je mali deo hrišćanskih aristokratija na Balkanu integrisan u niže ešelone političke vlasti, ali u praktičnom smislu (to jest za potrebe etničkih ili verskih grupa) one nisu postojale. Otomani nisu stvorili lokalne političke ili kulturne elite na Balkanu, a ni hrišćanske elite (izuzev institucije Patrijaršije i fanariotâ) nisu bile integrisane u carstvo koje je u srži bilo muslimansko. Delimičan izuzetak bile su vazalske otomanske teritorije podunavskih kneževina, i posebno Dubrovnik, čije su se kulturne elite, mada ne integrisane, ipak tolerisale. Stoga se zapravo može govoriti o dvostrukom raskidu sa svetom otomanske visoke kulture: jedan je bio trajno aktuelan od vremena osvajanja, dok se drugi odigrao u vreme sticanja političke nezavisnosti u XIX veku.

Međutim, ako se posmatra iz drugačijeg ugla, otomanski period omogućio je pravo cvetanje post-vizanizantijske balkanske kulture: ne zato što je bio dominantna kultura ili zato što je dobijao zvaničnu podršku, niti zato što je otomanski sistem integrisao i održavao elemente vizantijskog nasleđa, nego zato što je stvorio prostor u kom je vizanzijska kultura tokom nekoliko vekova postojala u ekumenskim dimenzijama. Vizantijska kulturna sfera ostavila je svoj pečat na književnost i umetnost ovog područja, ali time se ne može u celini objasniti njena istrajnost i kreativnost čak i nekoliko vekova po padu Vizantijskog carstva. To se može razumeti jedino ako se u obzir uzme imperijalni prostor Otomanskog carstva, u kom je mogla da se odvija intenzivna razmena između različitih regiona. Na čitavom Balkanu postoje tragovi ove razmene: radovi grčkih i rumunskih ikonografa, drvorezaca i zlatara u Bugarskoj, ikone čuvene bugarske škole iz Trijavne u rumunskim manastirima i u srpskim i makedonskim crkvama. U stvari, slom ove kulturne zajednice podudario se sa raspadom Otomanskog sveta po nacionalnim šavovima. Simptomatično je to što je tokom XIX veka bugarska religiozna umetnost (posebno fresko-slikarstvo i umetnost ikonostasa) i dalje davala dela kvaliteta kakav se retko mogao pronaći u Rumuniji, Srbiji, pa čak i u Grčkoj. To se uglavnom objašnjava činjenicom da se Bugarska iz post-vizantijske sfere povukla tek nekoliko decenija posle svojih suseda.[40]

Slično tome, fanarioti se ne mogu tretirati prosto kao otomanska institucija; oni su u istoj meri bili i glavna spona sa vizantijskim nasleđem i njegovi čuvari. Stoga žestoki raskid sa fanariotskom tradicijom na početku grčke nezavisnosti, izražen otpor prema svemu što je vizantijsko, pokušaj temeljnog brisanja hiljadugodišnjeg istorijskog razvoja (barem u diskursu dominantnom među Koraisovim sledbenicima) jeste između ostalog i posledica svesti o tome koliko je vizantijsko nasleđe zapravo duboko ugrađeno u Otomansko carstvo. Želja za raskidom sa srednjovekovnom prošlošću i razvojem prema

smernicama evropskog prosvetiteljstva u nekim je slučajevima nadjačala čisto etnoreligijsku opoziciju prema Otomanima. Ovo nameće važno pitanje preuzimanja ideja na Balkanu i intelektualnog i ideološkog prožimanja. Zbog suštinske podvojenosti između hrišćanstva i islama, ideje su na Balkan dolazile gotovo isključivo sa hrišćanskog Zapada i iz hrišćanske Rusije. Ozbiljno se može osporiti ne samo predstava da je Balkan zbog dugotrajne otomanske vlasti i vizanzijskog nasleđa bio potpuno kulturno izolovan od ostatka Evrope, nego i raširen stereotip da je Balkan preskočio najznačajnije stepene razvoja evropske, tj. zapadne civilizacije. Paskalis Kitromilides jasno je istakao da "humanizam nije nastao prosto kao zajednički kulturni stav na Zapadu, nego da se i on razvijao kao spoj intelektualnih tradicija dveju polovina Evrope". Ozbiljna nauka je odavno priznala da se "zameci renesansnog humanizma nalaze na grčkom Istoku", ali se u delima opšte prirode, popularna da i ne spominjemo, preko te činjenice prelazi sa sumnjivom ćutnjom.[41] Od prosvetiteljstva, koje je, zajedno sa nacionalizmom, na Balkan izvršilo presudan uticaj, ovaj region je aktivno učestvovao u svakom kulturnom i ideološkom pokretu u Evropi. Da ironija bude veća, balkanskim nacionalistima se njihovo tvrdoglavo insistiranje na tome da je Otomansko carstvo fatalno i potpuno odseklo Balkan od glavnog toka razvoja u ostatku Evrope obija o glavu upravo kada pokušavaju da dokažu svoju legitimnu pripadnost evropskom kontinentu.

Istovremeno se na nivou popularne kulture i svakodnevnog života otomansko nasleđe pokazalo mnogo istrajnijim. Ono se može pronaći u autentičnim otomanskim elementima (arhitekturi i strukturi gradova, načinu ishrane, muzici, instituciji kafane), u uticaju koji je to nasleđe ostavilo u neposrednom kulturnom kontaktu (jezik, verski sinkretizam), a može se, konačno, pronaći i u reakciji na otomanski sistem i prilagođavanju domaćih institucija i kulturnih trendova na njega.[42] Fanatični pokušaji de-otomanizacije bili su uspešni

pre svega u materijalnoj (vidljivoj i javnoj) sferi. Do najradikalnijih promena došlo je u opštem izgledu gradova, arhitekturi, odevanju. Sve balkanske zemlje su (mada u različitom stepenu) pokušale da pročiste svoje jezike i toponimiju od turcizama. Opšte uzev, bilingvizam i multilingvizam iščezli su zajedno sa generacijama koje su bile direktno uključene u život Carstva. No, mnogo je važnija bila socijalizacija širokih narodnih masa u građane nacionalnih država preko državnih institucija poput škole i vojske, koje su popularisale standardizovani književni jezik i presudno uticale na proces homogenizacije dotičnih nacija.

Međutim, kada je reč o fenomenima kakvi su način ishrane i muzika, čini se da je kod njih otomansko nasleđe mnogo žilavije. Što se ishrane tiče, postoji jedno zanimljivo zapažanje o Bugarskoj koje može da se primeni i na čitav Balkan. Zahvaljujući sve većoj količini različite hrane, jela koja su ranije bila ograničena samo na muslimanske urbane elite sada su postajala dostupna i čitavom urbanom stanovništvu, kao i velikim segmentima ruralnog. I dok je *haute cuisine* male bugarske urbane elite težila da se još više evropeizuje tokom poslednjih decenija XIX veka, opšta ishrana Bugara (i to hrišćana koliko i muslimana) sve se više takoreći otomanizovala posle sloma otomanske vladavine.[43]

U sferi "mentaliteta" (opštih uverenja, običaja, stavova, sistema vrednosti), svaki pokušaj de-otomanizacije pokazao se znatno težim. Smatralo se da putem de-otomanizacije treba dostići priželjkivani ideal polarne suprotnosti otomanskom (odnosno orijentalnom), dakle konstantnu evropeizaciju, približavanje Zapadu ili modernizaciju društva. De-otomanizacija je trebalo da i u porodicu i u čitavo društvo unese nov sistem odnosa, zasnovan na individualnosti i racionalnosti, na sasvim izmenjenom položaju žene, drugačijoj ulozi deteta i vaspitanju, na novom radnom moralu. Da uzmemo samo jednu od najčešće eksploatisanih tema, položaj žene, on se i dalje pripisuje isključivo uticaju islama. Međutim, nemoguće je

napraviti razliku između uticaja tradicionalnog patrijarhalnog seljačkog morala, uticaja pravoslavlja i uloge otomanske kulture *per se* (u ovom slučaju, uloge islama).[44] Mnogi istraživači su svesni da je teško ili čak nemoguće napraviti razliku između otomanske kulture i tradicionalnih lokalnih kultura, pa je zato predloženo više metodoloških rešenja, recimo izjednačavanje pojmova "de-otomanizacija", "de-orijentalizacija", "debalkanizacija" i "de-patrijarhalizacija".[45] Međutim, tako se izbegava glavni metodološki izazov: dok god nauka ignoriše važno istraživanje balkansko-otomanske ose, a umesto toga se isključivo bavi dvema osama (tradicionalna balkanska kultura–Zapad i otomanska kultura–Zapad), ovaj značajan aspekt društvene istorije trivijalizovaće se u uobičajenu dihotomiju tradicionalno–moderno.[46]

"Balkanski mentalitet" je u popularnom diskursu jedan od najčešće ekspolatisanih mitologema, ali i termin operativan u mnogim naučnim studijama. U najboljoj analizi metodoloških dimenzija ovog problema, Paskalis Kitromilides zaključuje da se "svi antropološki i sociopsihološki argumenti koji govore u prilog postojanju zajedničkog balkanskog 'mentaliteta' neminovno pretvaraju u sociološku metafiziku, osim ako mogu da pruže ubedljive odgovore na pitanje šta je u tom mentalitetu tako specifično balkansko".[47] Analizirajući način na koji je Jovan Cvijić promovisao i upotrebljavao ovu kategoriju u knjizi *Balkansko poluostrvo*, Kitromilides dolazi do zaključka da je ona nespojiva sa svakom etničkom i nacionalnom celinom. Međutim, upravo se po etničkim kriterijumima i sprovodi većina proučavanja o "balkanskom mentalitetu". Takođe je postojao i (neuverljiv) pokušaj da se utvrdi jezički osnov specifičnog "balkanskog mentaliteta" i *homo balkanikus*-a.[48] Dok s pravom prigovara preteranom uopštavanju do kog dovodi proučavanje mentaliteta, Kitromilides u deskriptivne svrhe dopušta postojanje "mentalnih struktura i stavova" u strogo istorijskom kontekstu. To bi onda bio specifičan i istorijski verodostojan sistem mentalnih odlika koji je važio

u pravoslavnoj zajednici na Balkanu u XVIII veku: "Stoga je istoričnost presudan faktor u opisivanju takvih sistema stalnih i sveprisutnih pretpostavki i normi koje definišu svetonazor nekog kolektiva. Ali insistiranje na postojanju nekakvog dijahrono nepromenljivog fenomena zvanog 'balkanski mentalitet' zapravo je istorijska legenda koja ne samo što se ne može proveriti, nego se može pretvoriti u izopačenu mitologiju."[49]

Bez obzira na metodološku i semantičku ograničenost, nema sumnje da Balkan jeste poseban kulturni region, možda subregion šireg mediteranskog prostora. Ovo nije puka etiketa; sami balkanski narodi, mada često nevoljno i svesni pogrdnih konotacija, priznaju da mu pripadaju. Da li se i u kojoj meri njegovo postojanje može pripisati otomanskom imperijalnom nasleđu (ili, još ranije, vizantijskom), drugo je pitanje, ali se svakako može reći da je Otomansko carstvo tokom nekoliko vekova igralo ključnu posredničku ulogu i da je zahvaljujući njemu i došlo do širenja kontakata, međusobnih uticaja i kulturne razmene na širem području istočnog Sredozemlja. Ukratko, otomansko nasleđe kao kontinuitet pokazuje različite stepene istrajnosti. U praktično svim sferama, osim u demografskoj i u sferi popularne kulture, do raskida je došlo gotovo odmah po ostvarivanju političke nezavisnosti, a najkasnije krajem Prvog svetskog rata; posle toga, ovo nasleđe je potisnuto u domen percepcije. U demografskoj sferi, otomansko nasleđe postojalo je još neko vreme, a potom se postepeno pretvorilo u uticaj turske nacionalne države i postalo nerazlučivo od njega.

Što se, pak, tiče otomanskog nasleđa kao percepcije, njega su oblikovale i još uvek ga oblikuju generacije istoričara, pesnika, pisaca, novinara i drugih intelektualaca, kao i političara. To je način na koji određena društvena grupa razvija predstavu o otomanskoj prošlosti i način na koji nju onda prenosi i popularizuje kod širih slojeva stanovništva. Ta predstava se može rekonstruisati na osnovu njenih brojnih mani-

festacija u istoriografskim delima, u udžbenicima, lepoj književnosti, novinskim člancima i umetničkim delima, i ona u suštini odražava stavove koji preovlađuju kod aktuelne intelektualne i političke elite. Drugi problem, prenošenje i popularisanje, teže je analizirati, pošto ne postoje sistematične studije o tome koliko je duboko i uspešno bilo širenje ovih preovlađujućih stavova. Još je više u domenu hipotetičkog i važno pitanje o mogućim suprotnim ili alternativnim predstavama koje postoje kod drugih etničkih, socijalnih ili starosnih grupa u različitim nacionalnim državama. Činjenica da u ovoj oblasti ne postoje nikakve sistematične studije indirektno svedoči o snazi dominantne perspektive.

Možda najupadljivija crta u diskursima koji preovlađuju u različitim balkanskim zemljama jeste njihova velika međusobna sličnost i zapanjujuća istrajnost. Pošto je percepcija otomanskog nasleđa okosnica pokušaja da se očuva trenutno društveno stanje, a posebno pošto ona uvek legitimiše državu i potragu za identitetom, ova sličnost (ako ne i identičnost) u ophođenju sa otomanskim nasleđem takođe ide u prilog Balkanu kao istorijskoj celini. Ukratko ću sažeti (a u praktične svrhe donekle i pojednostaviti) ovaj argument.

Uoči otomanskog osvajanja srednjovekovna društva na Balkanu dostigla su, a možda i prestigla, rafiniranost društava Zapadne Evrope. Uprkos političkoj rasparčanosti poluostrva (što karakteriše i najpoznije i najrazvijenije stadijume evropskih feudalnih društava), postojale su i naznake mogućeg razvoja u pravcu konsolidovanja srednjovekovnih nacija (protonacija), kao i u pravcu humanizma i nacionalnih kultura. U tom smislu je dolazak Otomanâ bio nesreća bez presedana, jer je on prekinuo prirodan razvoj društava na jugoistoku Evrope, koja su bila sastavni i plodotvoran deo opšteg procesa evropskog humanizma i renesanse. Konsolidovanjem otomanske vlasti na Balkanu, poluostvo je konačno izolovano od evropskih tendencija, zbog čega velike ideje i promene koje su donele renesansa i reformacija nisu ostavile nikakvog traga na njemu. Otomanska vlast je, osim toga, dovela i do duboke kulturne regresije, pa čak i do varvarizacije i društvenog nivelisanja. Osvajači su ukinuli političke i intelektualne elite na Balkanu, bilo tako što bi fizički uništili deo aristokratije i sveštenstva (sve balkanske istoriografije služe se devetnaestovekovim pojmom "inteligencije"), terali ga u emigraciju, bilo, pak, tako što bi ga integrisali u sopstvene političke strukture i time ga zapravo denacionalizovali. Jedine institucije koje su održavale veru i etničku samosvest bile su pravoslavna crkva i samoupravna tela, među kojima je najvažnija bila seoska opština.

Olakšavajuća okolnost tokom prvih vekova otomanske vlasti bilo je moguće smanjivanje ekonomskog pritiska na seljaštvo uvođenjem jedinstvenih i redovnih poreskih obaveza. Međutim, u skladu sa raširenim uverenjem, iako se ono teško može dokazati, pritisak koji vrši strana vlast drastično se razlikuje od eksploatacije koju vrši domaća elita. Otomani se uvek opisuju kao nosioci jedne suštinski tuđinske civilizacije, koja se odlikuje fanatičnom i militantnom religijom, koja je nametnula drugačiju privrednu i društvenu praksu i dovela do pastoralizacije i agrarizacije Balkana. Prilikom opisivanja te civilizacije, akcenat se stavlja na nasilje, zločine i okrutnost, koji su kulminirali u vreme opadanja Otomanskog carstva, posebno tokom XVIII veka, i inicirali borbu za nacionalnu emancipaciju.

Ta slika "najtužnijeg i najmračnijeg perioda"[50] balkanske istorije prikazuje pet vekova otomanske vlasti kao istoriografski ekvivalent zapadnoevropskom "mračnom dobu" pre pojave istorijskog revizionizma. Moderne balkanske istoriografije formirane su u veku nacionalne ideje i pod snažnim uticajem romantizma i pozitivizma, tada dominantnih trendova. Ove istoriografije institucionalizovane su u dotičnim nacionalnim državama; one su smatrane (a i same su sebe smatrale) njihovim najvažnijim osloncem.[51] Pretežno etičko-didaktička i religijska orijentacija istoriografskih spisa do XVIII veka sada je

dobila drugi zadatak (mada podjednako ograničen), da formira nacionalnu svest i legitimiše nacionalnu državu, i na taj način ispuni značajnu socijalnu funkciju. Činjenica da su se istoriografije na Balkanu razvijale prvenstveno kao nacionalne istoriografije objašnjava njihov relativno provincijalni ton i nedovoljno poznavanje istorije susedâ u istom periodu. Međutim, nije sporno samo nepoznavanje istorije susednih nacija, nego i svestan napor da se ona umanji, ignoriše, iskrivi, ismeje, pa čak i negira. Međusobna netrpeljivost balkanskih istoriografija, koja se razvila u žučnu i dugotrajnu polemiku, često je bacala u zasenak čak i mržnju prema Otomanskom carstvu i Turskoj. No opet, i pored svih stereotipa o zaraznom balkanskom nacionalizmu, većina nacionalizama na Balkanu u suštini je defanzivne prirode, a njihov intenzitet direktna je posledica problemâ nekonsolidovanih nacionalnih država i krize društvenog identiteta. Ta nervoza po pitanju identiteta objašnjava, između ostalog, i jedinstvenu balkansku opsednutost etnogenezom. Unutar postojeće celine nacionalne države i u različitom intenzitetu (pri čemu je zagriženi nacionalizam mnogih radova nastalih između dva rata srećom još uvek neprevaziđen), ovo je preovlađujući ton u kom se na Balkanu praktikuje istoriografija.

Dakle, otomansko nasleđe kao percepcija čvrsto je ugrađeno u diskurs o nacionalizmu na Balkanu kao jedan od njegovih najvažnijih stubova. Mada se intenzitet tog nasleđa menja u zavisnosti od talasa nacionalizma, on je jedna od trajnih odlika Balkana. Istovremeno, otomansko nasleđe kao kontinuitet slabi tokom poslednjih sto godina. Zemlje definisane kao balkanske (to jest one koje su bile deo istorijske otomanske sfere) konstantno su se udaljavale od svog otomanskog nasleđa, a time i od "balkanstva" (ovo je vrednosno neutralna tvrdnja). Najvažniji zaključak koji se može izvesti iz ovog razmatranja glasi da nasleđa nisu večna, a kamoli praiskonska. Tri imperijalne tradicije (habsburška, otomanska i romanovska, uključujući sovjetsku) i pored produženog i dubokog

uticaja jesu istorijski fenomeni sa svojim ***termini post quem*** i *ante quem*. Svaka reifikacija njihovih odlika prema nepokretnim i nepromenljivim linijama koje razdvajaju civilizacije može, naravno, biti predmet ideološke propagande ili površne vežbe iz politikologije, ali ne može da bude legitimna radna hipoteza za istoriju.

ZAKLJUČAK

No, kao i siromaštvo, Balkan će nas uvek pratiti.

Konrad Berkovici[1]

Možda bi najbolje rešenje bilo da satremo svakog trećeg Balkanca.

Hauard Brubejker[2]

"Vesti o Balkanu prodiru o spoljni svet samo u vreme užasa i nevolje; inače se Balkan s prezirom ignoriše. Oličenje ovakvog stava jeste Kipling, koji u knjizi *Svetlost se ugasila* uzvikuje: 'Kad smo već kod rata, biće nevolje na Balkanu na proleće.'" Ovo je prvi pasus knjige napisane 1940. godine.[3] To bi mogao da bude i početak knjige napisane 1995. Za one koji prihvataju esencijalističku predstavu o Balkanu, to bi bio samo još jedan dokaz da se za poslednjih pedeset, sto, ako ne i hiljadu godina ništa nije promenilo. Međutim, kao što sam pokušala da pokažem, Balkan ima moćnu ontologiju koja zaslužuje ozbiljno i kompleksno proučavanje, a to je ontologija stalne i duboke promene.

Ako ovu zamrznutu viziju Balkana ne želimo da okarakterišemo kao proizvod površnog, osornog ili razmetljivog žurnalizma, mogli bismo reći da je ona ipak više od stereotipa. Ona izgleda kao neka viša stvarnost, kao odraz pojavnog sveta, njegova suština i istinska priroda, "noumenon" fenomena, da se poslužimo Kantovom distinkcijom. Nijedan političar, novinar ili pisac koji se specijalizovao za kritikovanje Balkana nije pretendovao na filozofsku utemeljenost svoje argumentacije – ali upravo nju je postigao. Zamrznuta slika Balkana, određena opštim parametrima iz doba oko Prvog svetskog rata, reprodukovana je gotovo bez ikakvih varijacija tokom sledećih nekoliko decenija i funkcioniše kao zaseban diskurs.

Da bismo zatvorili krug i spojili Kenana iz uvoda sa kenanovskom kodom, treba reći da iz njegovog rada izbijaju motivi drugačije i od ranije poznate pesmice sa nekim svežim improvizacijama. To je američka patricijska verzija stare aristokratske evropske paradigme, ukrašena devetnaestovekovnim viktorijanskim osećajem za pravednost. Ona ispoljava evolucionističku veru u superiornost uređenih civilizacija nad varvarskim, nad njihovom arhaičnošću, nazadnošću, sitnim zadevicama, neprilagođenom i nepredvidljivom ponašanju, odnosno nad "tribalizmom". I samo korišćenje reči "tribalni" kvalifikuje Balkan kao nižu civilizacijsku kategoriju, rezervisanu inače uglavnom za Afrikance. Eli Keduri je Afriku i Aziju, u skladu sa njihovom navodnom političkom tradicijom, okarakterisao kao naslednike plemenske vlasti i orijentalnog despotizma. Osnovna crta plemenskog društva jeste njegova primitivnost, nedovoljna kompleksnost, a implicitno i slabost, zato što se ono, kada se suoči sa "zahtevom za modernizacijom u pravcu razrađenog zakonskog sistema i sistema političkog predstavljanja, jednostavno skrha i vrati u tiraniju". Plemensko društvo je, osim toga, i suštinski pasivno, nespojivo sa ma kakvom inicijativom i preduzetništvom. Klasifikovanje ljudi prema merilima (socijalne i tehnološke) kompleksnosti i aktivnosti osnovni je princip imperijalnog diskursa koji je posebno preuzela štampa.[4] Osim toga, taj princip oslobađa "civilizovani svet" svake odgovornosti ili empatije koju bi on inače možda pokazao prema "razumnijim" narodima.

Odgovarajući, dakle, na pitanje "Šta da se čini?" Kenan dolazi do zaključka da "niko – nijedna određena zemlja ni grupa zemalja – ne želi, niti bi to od nje trebalo očekivati, da okupira čitav smušeni balkanski region, da pokori njegove uskomešane narode i da ih drži pod svojim sve dok se oni ne smire i ne počnu da posmatraju svoje probleme malo trezvenije."[5] Ivo Banac protumačio je ovu objavu ne-evropskog karaktera Balkana kao osnov za politiku nemešanja:

U stvari, Kenanov esej, koji preporučuje nemešanje, ne bi bio toliko značajan da ne odaje njegovo iskreno uverenje u odvojenost Balkana od evropske civilizacije. To nije bezazlen problem i, mada prikriven naslagama kulturnih tabua, verovatno predstavlja glavni razlog uzdržanosti i nezainteresovanosti Zapada za čitavo ovo područje i za svaku akciju ili mešanje.[6]

Praktičnih razloga za početnu uzdržanost Zapada svakako je bilo više, ali ni ovaj nije zanemarljiv. Navodnom ne-evropskom prirodom Balkana možda je mogla da se legitimiše politika nemešanja, ali joj ona nije bila uzrok. Uostalom, taj isti Zapad nije oklevao da se angažuje u ne-evropskom, ne-hrišćanskom, ali zato naftom bogatom Kuvajtu. Osim toga, i sama kategorija zapadnjačkog nemešanja je problematična. Mada jeste razumljivo zašto Zapad nije bio voljan da se direktno umeša u rat u Jugoslaviji, on u trenutku sloma zemlje i tokom čitavog njenog stravičnog raspada ni izdaleka nije bio uzdržan, nezainteresovan, pasivan ili složan. Apsurdno je poricati odgovornost kako domaćih, tako i stranih profitera i dušebrižnika koji su Jugoslaviju gurnuli u katastrofu, a potonju noćnu moru objašnjavali "balkanskim mentalitetima" i "davnašnjim neprijateljstvima". Isto tako, postoje podjednako važni praktični razlozi za konačno angažovanje Zapada u Jugoslaviji. Većinu njih motivisali su van-balkanski interesi: mesto i budućnost NATO-a, uloga Sjedinjenih Država kao globalne vojne super-sile, a posebno njihov strateški ulog u Evropi i tako dalje. Sve ovo eufemistički je uvijeno u omiljenu reč novijeg američkog diplomatskog rečnika: kredibilitet (verodostojnost). Ako primeri iz antike ičemu mogu da posluže, možda se najpre treba setiti kako su se u Trojanskom ratu ponašala božanstva: deleći milost, ona su igrala svoju igru, ali se makar nisu pretvarala da išta čine zarad ljudskog roda. No, to su ipak bila božanstva.

Postoji još jedna nijansa koja razlikuje zapadne Evropljane od njihovih američkih kolega. Na ne-jugoslovenskom delu Balkana, rat u bivšoj Jugoslaviji označava se isključivo kao "ju-

go-rat" ili rat u Bosni. U Zapadnoj Evropi on se uglavnom definiše kao rat u bivšoj Jugoslaviji ili u Bosni, mada se ponekad spominje i kao ratna balkanu. U Sjedinjenim Državama, ovaj rat se uglavnom označava uopšteno kao "rat na Balkanu", mada se povremeno spominje i kao rat u bivšoj Jugoslaviji. Neki su novinari čak išli toliko daleko da su izbrisali svu istoriju Balkana i sveli je na istoriju Srbije. Tako možete pročitati da je juna 1389. na Kosovom polju došlo do "najvećeg pokolja, koji će odrediti čitavu potonju istoriju Balkana".[7] Nevažno je to što Kosovska bitka, osim za Srbe, za ostale nacije na Balkanu nije od posebnog značaja, pošto one imaju svaka svoje Kosovo. Jedna od draži balkanskih nacija, ali ujedno i njihovo prokletstvo, jeste to što sve one imaju neverovatno bogate i zbijene istorije, ali što su one uglavnom samodovoljne. Osim kod istoričara, Kosovo je pažnju ostalih zemalja na Balkanu pobudilo u isto vreme kada je pobudilo i pažnju američkih savremenika.

Zašto ovaj rat mora da bude balkanski? Španski građanski rat je bio španski, a ne iberijski ili rat na jugozapadu Evrope; grčki građanski rat nikada nije bio balkanski; problem Severne Irske takođe je podesno lokalizovan, on se ne naziva ni irskim, ni britanskim, čak ne ni engleskim, što on upravo i jeste. Zašto se onda oznaka "balkanski" koristi za zemlju u ratu koja je pre ovih nemilih događaja insistirala na tome da nije balkanska, a zapravo je ni simpatizeri sa Zapada nisu etiketirali kao balkansku, nego kao svetlu tačku Istočne Evrope? Da li je reč "balkanski" do te mere postala pogrdna da se očekuje da će oni na koje se ta reč primeni odmah da se užasnu? Psihologija bi trebalo da dokaže političarima i novinarima da kolektivno žigosanje nikada nije posebno dobro poslužilo u svrhe zastrašivanja. Proučavanje socijalne politike koja je za cilj imala žigosanje pokazalo je da je integracija mnogo bolje rešenje od izolacije.[8]

Bilo bi bolje kada se jugoslovenska (a ne balkanska) kriza više ne bi objašnjavala duhovima Balkana, prastarim balkan-

skim neprijateljstvima, praiskonskim kulturnim matricama Balkana i poslovičnim balkanskim previranjima, nego kad bi joj se pristupilo sa istim onim racionalnim merilima koje Zapad čuva za sebe: to su pitanje samoopredeljenja nasuprot nepovredivosti trenutnog stanja stvari, državljanstvo i prava manjina, problemi etničke i verske autonomije, perspektive i ograničenja secesije, ravnoteža između malih i velikih nacija i država, uloga međunarodnih institucija.[9] Paradoksalno je čitati kako američki novinari oplakuju podelu svog društva (nazivajući to "balkanizacijom"), dok njihovi političari sa svojim saveznicima rade na istinskoj, nimalo potencijalnoj balkanizaciji Jugoslavije tako što bezuslovno priznaju pravo na samoopredeljenje. Ovim ne želim da osporim legitimnost procesa secesije i samoopredeljenja, već apelujem na to da se stvari nazovu pravim imenom i da se stvori jasna svest o posledicama koje one imaju. Postoji, naravno, i prikrivena ironija u tome kako se vođe pročišćenih društava Zapadne Evrope, pedeset godina posle najgoreg spektakla u njihovoj istoriji, užasavaju i bombarduju bivše Jugoslovene (i rečima i u praksi, bezbedno sakriveni iza američkog vođstva) zahtevima da očuvaju "etničku šarolikost", ne bi li sačuvali etnografski muzej za potrebe multikulturalizma u jednom ćošku Evrope, i to pošto su i sami dali zeleno svetlo za suprotan proces.

Postoji još jedna komponenta koja je relevantna za osvetljavanje geopolitičkih mogućnosti, a koja može da potkrepi različitost balkanskog diskursa u odnosu na orijentalizam. Kao što je već rečeno, pre XX veka stav prema Turcima bio je dvojak: gotovo nesvesna empatija sa vladaocima bila je pomešana sa tradicionalnom naklonošću prema hrišćanskoj sabraći. Naročito je Britanija, sa svojom izraženom anti-ruskom orijentacijom, zagovarala održanje Otomanskog carstva kao brane daljoj ekspanziji Rusije. Ovakvu geopolitičku konfiguraciju u velikoj meri su nasledile i Sjedinjene Države, pa je Turska postala važan element anti-sovjetske alijanse tokom Hladnog rata. No, sada više nije bilo napaćenih hrišćana sa

Balkana koji bi služili kao opomena. Nekadašnji hrišćani su sada svi, sa izuzetkom Grčke, bili pod komunističkim "Carstvom Zla". Osim toga, težište diskursa pomereno je sa religije na ideologiju.

Uz to je posle Drugog svetskog rata otvoreno napadanje drugih, ne-belih rasa, drugih, ne-hrišćanskih vera i ne-evropskih društava postalo problematično. Zato Kenanov uvod umanjuje ulogu Otomanskog carstva i Turaka u istoriji i sudbini Balkana: savremeni problemi vode poreklo iz njegove "daleke plemenske prošlosti", oni imaju korene koji, "očito, sežu daleko unatrag, i to ne samo u doba turske vlasti". Konačno, "ne treba ni prema Turcima biti previše oštar", jer je "bilo više mira dok je Balkan bio pod turskom vlašću nego kad je stekao nezavisnost. (Što ne znači da je turska vlast u svakom drugom pogledu bila bolja od onog što joj je usledilo.)"[10]

Zapravo, u ovoj tvrdnji ništa nije sporno, ni naučno ni politički. S jedne strane, vrline imperija kritički će se preispitati posle skoro dva veka sumnjivog uspeha nacionalnih država. Osobine koje se pripisuju imperijama, poput anomalnosti, verovatno će izaći iz upotrebe u naučnim radovima. Vreme je da se trezveno preispitaju posledice izvoženja modela nacionalnih država u društva koja predstavljaju etnički i verski mozaik, odnosno stvaranja mozaika nacionalnih država umesto mozaika nacija.[11] Ta trezvenost je još uputnija ako imamo u vidu takozvani "organski" razvoj zapadnoevropskih društava u nacionalne države. On je posledica nekoliko vekova društvenog inženjeringa – etničkih i verskih ratova i proterivanja (odnosno etničkog čišćenja), koji su pratili proces centralizacije – a njega je podstakla korenita netrpeljivost prema heterogenosti i na kraju dovela do stvaranja relativno homogenih političkih zajednica koje su onda "organski" prerasle u moderne nacionalne države. Ovo je očigledna redukcija jednog kompleksnog procesa, ali ona vrlo dobro razotkriva moralne pretenzije u pozadini. Istovremeno, relativizovanje bezgre-

šnosti Zapadne Evrope svakako ne oslobađa Balkan njegove odgovornosti. Posebno je nelegitimno to što balkanski političari i intelektualci koriste Otomansko carstvo i Tursku kao dežurne krivce za sve svoje nesreće i pogreške, što pokušavaju da sebe odrede u odnosu na demonizovanog drugog, i u ovom slučaju veoma doslovno pribegavaju orijentalizmu. Ono što, dakako, jeste sporno, to je Kenanova esencijalizacija Balkana: doslovno pretvaranje Herderovog balkanskog "*Volksgeist*-a" u Kaplanove "duhove Balkana".

No, to je sporno sa epistemološkog stanovišta jedino ako se Kenan intelektualno hipostazira. Ako ga, pak, stavimo u kontekst imperijalnog geopolitičkog kontinuiteta, nećemo ga videti (bar ne samo) kao taoca jedne tradicije stereotipâ. Svakako, Kenan je sa "balkanističkim" tekstovima u istom odnosu u kom su svi čitaoci sa pisanim tekstovima, prema Volfgangu Izeru. Tekst je, kako on kaže, ograđen od sveta koji predstavlja, a "ono što se nalazi unutar tih ograda odvojeno je od stvarnosti u kojoj je inače utemeljeno". Potonje stalno osciliranje između dva sveta vodi do udvostručavanja, i to u dva smera – jedno se tiče primaoca, drugo pogađa svet unutar samog teksta. Dok ova dvojnost služi estetizovanju fikcije u književnosti zato što je ona suštinski insceniran diskurs, fikcija u filozofskom (ili nekom drugom) diskursu uvek je prikrivena, pa zato može da podleže pravilima praktične primene, može da se koncipira u određene svrhe, jednom rečju, može da se falsifikuje.[12] Zaista, "izazov orijentalizma upravo i jeste izazov diskurzivne tvorevine koja ima komplikovane vantekstualne i nediskurzivne implikacije i posledice."[13] A i izvore, mogli bismo da dodamo. Iz te perspektive, Kenana možemo posmatrati i kao značajnog tvorca politike sile i kao njenog zagovornika. U tom obrascu, vlast određuje način predstavljanja (ili koristi postojeće tipove predstavljanja) kad god je to politički svrsishodno. To što neko u potpunosti operiše unutar pojmovnog aparata određenog diskursa nije posledica ograničenja samog diskursa, nego je svestan i nameran iz-

bor. Po Izerovim rečima, to je "mobilizacija vođena intencijom" na strani aktivatora.[14]

Tako je Kenan primer aktivatora na preseku ili u sred kompleksne i dijalektičke lančane reakcije, između znanja kao moći, "diskursa kao nasilja koje vršimo nad stvarima ili, u svakom slučaju, prakse koju im namećemo" s jedne strane, i konfiguracije u kojoj (politička) moć stvara znanje s druge, pošto su ove dve kategorije "strogo nerazdvojive".[15] Socijalni psiholozi Džon Frenč i Bertram Rejven razlikuju šest tipova socijalne moći prema njihovim osnovama: prinudnu, nagradnu, legitimacionu, referencijalnu, ekspertsku i informacionu.[16] Ekspertska moć zasniva se na predstavi recipijenta da agent poseduje superiornu moć i sposobnost, dok informaciona moć u potpunosti zavisi od kvaliteta agentove poruke, njene sugestivnosti i logičnog argumentovanja. Ekspertska i informaciona moć koju ima neko poput Kenana pojačana je dvostrukim ciljem njegove delatnosti (te on istovremeno snosi i dvostruku odgovornost zbog toga): to su nosioci politike i javnost. Suočen sa golim političkim realnostima, a radeći i sam u granicama i sa skromnim sredstvima akademske sredine, čovek samo može da se ponada da će potkopati informacionu moć ekspertske moći.

Pošto je geografski neodvojiv deo Evrope, ali je kulturno konstruisan kao "unutrašnja drugost", Balkan je zgodno poslužio da apsorbuje mnoštvo eksternalizovanih političkih, ideoloških i kulturnih frustracija koje potiču iz tenzija i protivrečnosti svojstvenih regionima i društvima izvan Balkana. Balkanizam je vremenom postao zgodna zamena za emocionalno pražnjenje koje je ranije pružao orijentalizam, pošto je oslobodio Zapad optužbi za rasizam, kolonijalizam, evrocentrizam i hrišćansku netrpeljivost prema islamu. Uostalom, Balkan se nalazi u Evropi, Balkanci su belci, uglavnom su hrišćani, pa se zato projektovanjem sopstvenih frustracija na njih mogu zaobići uobičajene rasno ili verski obojene insinuacije. Kao i u slučaju Orijenta, Balkan je poslužio kao skladi-

šte negativnih karakteristika naspram kojih je konstruisana pozitivna i samohvalisava slika "Evropejca" i "Zapada". Ponovnom pojavom Istoka i orijentalizma kao nezavisnih semantičkih vrednosti, Balkan je ostao kmet Evrope, anticivilizacija, njen alter-ego, njena tamna strana. Razmišljajući o geniju Evrope, Agneš Heler tvrdi da je "priznavanje dostignuća drugih oduvek bilo sastavni deo evropskog identiteta", da "mit Zapada i Istoka ne implicira samo poređenje civilizacije i varvarstva, nego pre poređenje dveju različitih civlizacija", te da se "evropski (zapadni) kulturni identitet u podjednakoj meri doživljava i kao etnocentričan i kao anti-etnocentričan."[17] Ako je Evropa stvorila ne samo rasizam, nego i anti-rasizam, ne samo mizoginiju, nego i feminizam, ne samo antisemitizam nego i njegovu osudu, onda za takozvani balkanizam još uvek nije pronađen komplementaran i oplemenjujući par.

NAPOMENE

Predgovor

1. Edward W. Said, *Representations of the Intellectual*, New York, Pantheon, 1994, p. xii.

2. David Spurr, *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*, Durham/N. C./London, Duke University Press, 1993, p. 196.

Uvod: Balkanizam i orijentalizam: različite kategorije?

1. *Report of the International Commission to Inquire into Causes and Conduct of the Balkan wars*, Washington, D. C., Carnegie Endowment for International Peace, 1914, p. 1.

2. *Ibid.*, pp. 4-5, 19, 273.

3. *The Other Balkan Wars. A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan*, Washington, D. C., Carnegie Endowment for International Peace, 1993, p. 1.

4. *Ibid.*, p. 9.

5. *Ibid.*, p. 4

6. Hannah Pakula, *The Last Romantic. A Biography of Queen Mary of Romania*, New York, Simon and Schuster, 1984.

7. *The Other Balkan Wars*, pp. 4, 6, 11, 13.

8. Mary Edith Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London, George Allen & Unwin, 1920, p. 238.

9. *The Other Balkan Wars*, pp. 12-13.

10. Roger Cohen, "A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film", *New York Times*, section 2, 12 March 1995, p. 24.

11. *The Other Balkan Wars*, 243, 395; John G. Heidenrich, "The Gulf War: How Many Iraquis Died?" *Foreign Policy*, no. 90, no. 91, 1993, pp. 108-125.

12. George Kenney, "The Bosnia Calculation", *New York Times Magazine*, 23 April 1995, pp. 42-43; George Kenney, "Steering Clear of Balkan Shoals", *Nation*, vol. 262, no. 2, 8-15 January 1996, 21-24; "Credit McNamara in Winning the Cold War", *New York Times*, 14 April

1995, p. A14; Philip Shenon, "20 Years After Victory, Vietnam ese Communists Ponder How to Celebrate", *New York Times*, 23 April 1995, p. 12.

13. Hugo Dyserinck/Karl Ulrich Syndram, *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*, Bonn, Bouvier, 1988; Munasu Duala-M'bedu, *Xenologie: Die Wissenschaft vom Fremden und die Verdrängung der Humanität in der Anthropologie*, Freiburg/Munich, Verlag Karl Alber, 1977; Aleksandru Duţu, "Die Imagologie und die Entdeckung der Alterität", *Kulturbeziehungen in Mittel und Osteuropa im 18. und 19. Jahrhundert*, Berlin, 1982, 257-263; Aleksandru Duţu, "The Mental Substratum of the Cultural Activity", *Revue des études sudest européennes*, vol. 28, nos. 1-4, 1990, pp. 3-10; Nadja Danova/Vesela Dimova/Maria Kalitsin, eds., *Predstavata za "drugiya" na Balkanite*, Sofia, Akademichno izdatelstvo "Marin Drinov", 1995; Klaus Roth, ed. *Mit der Differenz leben: Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation*, Munich/New York, Waxmann Müns-ter, 1996.

14. Edward W. Said, *Orientalism*, New York, Pantheon, 1978, p. 3.

15. Edward W. Said, "East isn't East", *Times Literary Supplement*, 3 February 1995, p. 3.

16. Parafraza odličnog članka Milice Bakić-Hejden i Roberta Hejdena, "Orijentalističke varijacije na temu 'Balkan': Simbolička geografija u skorašnjoj jugoslovenskoj kulturnoj politici" ("Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics"), *Slavic Review*, vol. 51, no. 1, Spring 1992, pp 1-15. U fazi korekture ovog rukopisa naišla sam na dragocen članak Džona B. Olkoka o konstruisanju Balkana. Iako se ne slažem sa idejom da bi sliku Balkana trebalo da posmatramo kao podtemu Saidove studije (str. 179), želela bih da izrazim veliko zadovoljstvo zbog mnogobrojnih mesta na kojima se naša tumačenja podudaraju. Vidi John B. Allcock, "Constructing the Balkans", John B. Allcock/Antonia Young, eds., *Black Lambs and Grey Falcons: Women Travellers in the Balkans*, Bradford, England, Bradford University Press, 1991, pp. 170-191.

17. Aijaz Ahmad, *In Theory: Classes, Nations, Literatures*, London/New York, Verso, 1992, pp. 169-170, 177-178.

18. Asaf Hussain/Robert Olson/Jamil Qureshi, *Orientalism, Islam, and Islamists*, Brattleboro, Vt., Amana, 1984; David Kopf, "Herme neutics Versus History", *Journal of Asian Studies*, vol. 39, no. 3, 1980, pp. 495-506; Robert A. Kapp, "Introduction: Review Symposium: Edward Said's Orientalism", *Journal of Asian Studies*, vol. 39, no.3, 1980, pp. 481-484; Carol A. Breckenridge/Peter van der Veer, eds., *Orientalism and the Postcolonial Predicament: Perspectives on South Asia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1993.

19. Bernard Lewis, *Islam and the West*, New York/Oxford, Oxford University Press, 1993, pp. 99-118; Bernard Lewis, "Eurocentrism Revisited", *Commentary*, vol. 98, no.6, December 1994, pp. 47-61; Said, "East isn't East", p 4.

20. J. S. F. Parker, "From Aeschylus to Kissinger", *Gazelle Review*, vol. 1, 1980, pp. 4-16; Andrea Fuchs-Sumiyoshi, *Orientalismus in der deutschen Literatur, Untersuchungen zu Werken des 19. und 20. Jahrhunderts, von Goethes "West-östlichem Diwan" bis Thomas Manns "Joseph"– Tetralogie*, Germanistische Texte und Studien, Bd. 20, Hildesheim/Zurich/New York, George Olms Verlag, 1984; Lisa Lowe, *Critical Terrains: French and British Orientalisms*, Ithaca, N.Y./London, Cornell University Press, 1991; Laura Nader, "Oriental-ism, Occidentalism and the Control of Women", *Cultural Dynamics*, vol. 2, no.3, 1989; Bryan S. Turner, *Orientalism, Postmodernism and Globalism*, London/New York, Routledge, 1994, pp. 4-8.

21. Michael Richardson, "Enough Said. Reflections on Orientalism", *Anthropology Today*, vol. 6, no.4, August 1990, pp. 16-19; Edward W. Said, "Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors", *Critical Inquiry*, vol. 15, no. 2, Winter 1989, p. 225.

22. Said, *Orientalism*, pp. 20-21, 55-59.

23. Ahmad, *In Theory*, pp. 163-168; James Clifford, *The Predicament of Culture, Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988, pp. 264-265.

24. Said, "East isn't East", p. 5.

25. Šezdesete i sedamdesete godine ovog veka dale su intelektualno značajne, i često naučno rigoroznije, radove: Jonah Ruskin, *The Mythology of Imperialism*, New York, Random House, 1971; V. G. Kiernan, *The Lords of Human Kind: European Attitudes to the Outside World in the Imperial Age*, Harmondsworth, Middlesex, England, Penguin, 1972; Talal Asad, ed., *Anthropology and the Colonial Encounter*, London, Ithaca, 1973; Bryan Turner, *Marx and the End of Orientalism*, London, George Allen and Unwin, 1978.

26. Breckenridge/van der Veer, *Orientalism*, pp. 1-2.

27. Said, *Orientalism*, p. 45.

28. Navedeno kod: Mary Douglas, ed., *Rules and Meanings. The Anthropology of Everyday Knowledge*, Harmondsworth, Middlesex, England, Penguin, 1973, p. 201.

29. James G. Carrier, "Occidentalism: The World Turned Upside Down", *American Ethnologist*, vol. 19, no.2, May 1992, p. 207.

30. Clifford, "On Orientalism", p. 272.

31. Carrier, "Occidentalism", p. 197.

32. Milica Bakic-Hayden, "Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia", *Slavic Review*, vol. 54, no.4, Winter 1995, pp. 917-931 (ovaj članak je objavljen i u časopisu Filozofija i društvo, XIV (1998), str. 101-119. – prim. prev.); Elli Skopetea, *I Disi tis Antolis. Ikones apo to telos tis Othomanikis Avtokratorias*, Athens, Greece, Gnosi, 1992, pp. 97-98; Elli Skopetea, "Orijentalizam i Balkan", *Istorijski časopis*, vol. 38, 1991, pp. 131-143.

33. Ovaj termin se koristi u lingvistici da označi karakteristike poput fonetskih, morfoloških i sintaktičkih koje definišu balkansku lingvističku zajednicu; on je samo povremeno imao pogrdno značenje.

34. Said, "East isn't East", p. 3.

35. Clifford, "On Orientalism", p. 260.

36. Thierry Hentsch, *Imagining the Middle East*, Montréal/New York, Black Rose, 1992, p. 7.

37. Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe, The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford, Calif., Stanford University Press, 1994.

38. Roderic H. Davison, "Where is the Middle East?" *Foreign Affairs*, July 1960, pp. 665-675.

39. Akbar S. Ahmed, *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise*, London/New York, Routledge, 1992.

40. Semra Germaner/Zeynep Inankur, *Orientalism and Turkey*, Istanbul, Turkish Cultural Service Foundation, 1989, p. 21.

41. Richard Martin/Harold Koda, *Orientalism: Visions of the East in Western Dress*, New York, Metropolitan Museum of Art, 1994, p. 55.

42. Turner, *Orientalism*, p. 98.

43. Germaner/Inankur, *Orientalism and Turkey*, p. 42.

44. Arthur D. Howden Smith, *Fighting the Turks in the Balkans, An American's Adventure with the Macedonian Revolutionaries*, New York/London, G. P. Putnam's, 1908, pp. 1-3, 24.

45. *Ibid.*, pp. 10-11.

46. Herbert Vivian, *The Servian Tragedy, with some Impressions of Macedonia*, London, Grant Richards, 1904, pp. 252-253, 267.

47. Smith, *Fighting the Turks*, pp. 315-316.

48. Ibid., p. 311.

49. Ibid., p. 9.

50. Durham, *Twenty Years*, pp. 12, 44, 53.

51. Said, "East isn't East", p. 6.

52. Z. Duckett Ferriman, *Greece and the Greeks*, New York, James Pott, 1911, p. 132, što je ranije naglasio Karl Emil Franzos, *Aus Halb-Asien, Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrusland und Rumänien*, Leipzig, Verlag von Breitkopf und Härtel, 1878.

53. Mary Edith Durham, *The Sarajevo Crime*, London, George Allen and Unwin, 1925, p. 11.

54. W. E. B. Du Bois, *Color and Democracy: Colonies and Peace*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1945, pp. 58, 67.

55. Samir Amin, *Eurocentrism*, New York, Monthly Review, 1989, p. vii.

56. Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Harmondsworth, Middlesex, England, Penguin, 1970, pp. 12, 48-50, 115-116, 191-192.

57. William Miller, *Travels and Politics in the Near East*, London, T. Fisher Unwin, 1898, p. xvi.

58. Arnold van Gennep, *The Rites of Passage*, Chicago, University of Chicago Press, 1960; Victor Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Chicago, Aldine, 1969; Nathan Schwartz-Salant/Murray Stein, eds., *Liminality and Transitional Phenomena*, Wilmette, Ill., Chiron, 1991, pp. 40-41.

59. Skopetea, *I Disi*, pp. 97-98.

60. Stephen C. Ainlay/Gaylene Becker/Lerita M. Coleman, eds., *The Dilemma of Difference, A Multidisciplinary View of Stigma*, New York/London, Plenum, 1986, p. 21.

61. Clifford, "On Orientalism", p. 264; Said, *Orientalism*, pp. 92-94.

62. Friedrich Nietzsche, *The Gay Science*, citirano kod: Bakić-Hayden, "Nesting Orientalisms", p. 917.

63. Roland Barthes, "Bichon chez les nègres", *Mythologies*, Paris, Editions du Seuil, 1957, pp. 72-73.

64. Spurr, *The Rhetoric*, pp. 73, 75.

65. Martin Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. 1, *The Fabrication of Ancient Greece 1785-1985*,

New Brunswick, N. J., Rutgers University Press, 1987, pp. 189-215, 440-441.

I poglavlje: Balkan: *Nomen*

1. Madan Sarup, *Post-Structuralism and Postmodernism*, Athens, Ga., University of Georgia Press, 1993, p. 33.
2. Simon During, ed., *The Cultural Studies Reader*, London/New York, Routledge, 1993, pp. 6-7.
3. John B. S. Morritt of Rokeby, *A Grand Tour. Letters and Journeys 1794-96*, ed. G. E. Marindin, London, Century, 1985, p. 65.
4. Vidi Maria Todorova, *Angliiski pitepisi za Balkanite, XVI-pirvata chetvirt na XIX v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1987.
5. Edward Brown, M. D., *A Brief Account of Some Travels in Diverse Parts of Europe, ...*, London, Benj. Tooke, 1685.
6. *Philippi Callimachi Experientis ad Innocentium octavum Pontificem maximum... de bello Turcis inferendo oratio*, Frankfurt, 1601. Citirano kod: Michail Jonov, *Evropa otnovo otkriva bilgarite*, Sofia, Narodna Prosveta, 1980, p. 43.
7. Hana Hynková, *Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens*, Sofia, Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaft, 1973, p. 38.
8. Michail Jonov, ed., *Nemski i avstriiski pitepisi za Balkanite, XVII-XVIII v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1986, p. 240.
9. Salomon Schweigger, *Eine newe Reysbeschreibung auss Teutschland nach Kontantinopel vnd Jerusalem...*, Nuremberg, Johann Lantzenberger, 1608 (fototipsko izdanje Graz, 1964), pp. 46-47.
10. Jonov, *Nemski... XVII-XVIII*, p. 402.
11. *Beschreibung der Reisen des Reinbold Lubenau*, Herausgegeben von Wilhelm Sahm, 2. Teil, Königsberg, 1930, p. 109.
12. Vidi Agop Ormandzhian, ed., *Armenski pitepisi za Balkanite, XVII-XIX v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1984, p. 16.
13. Bistra Cvetkova, ed., *Frenski pitepisi za Balkanite, XV-XVIII v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1975, p. 203.
14. Jonov, *Nemski..., XVII-XVIII v.*, pp. 368, 397.
15. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon*, New York, Penguin, 1982, p. 244; R. J. Boscowich, *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne,...*, Lausanne, Grasset, 1772.
16. *Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, vol. 2, Amsterdam, 1784, pp. 154-155; Cvetkova, *Frenski..., XV-XVIII*, 333-336; Jean-Baptiste Lechevalier, *Voyage de Propontide et du Pont Euxin,...*, vol. 2, Paris, 1801, pp. 365-376; Felix Beaujour, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman,...*, vol. 1, Paris, Firmin Didot, 1829, pp. 237-248; François Pouqueville, *Voyage en Moree,...*, vol. 3, Paris, 1805, pp. 234-248.
17. Ormandzhian, *Armenski*, pp. 74, 131.
18. *Carte der Europäischen Turkey nebst einem Theile von Kleinasien in XXI Blättern,...*, Vienna, Hrsg. von dem k. k. österreichischen Generalquartiermeisterstabe im Jahre 1829.
19. Robert Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England*, London, F. Westley/A. H. Davis, 1828; James Edward Alexander, Esq., *Travels from India to England, ...*, London, Purbury, Allen and Co., 1827; Captain James Edward Alexander, *Travels to the Seat of War in the East*, London, H. Colburn and R. Bentley, 1830; George Keppel, *Narrative of a Journey across the Balkans, ...*, London, H. Colburn and R. Bentley, 1831; A. W. Kinglake, *Eothen*, London, Century, 1982.
20. *Dnevnyya zapiski poezdki v Konstantinopol' A. G. Krasnokutskogo v 1808 godu*, Moscow, V tipografii S. Selivanovskago, 1815, pp. 6-9, 113-115.
21. Walsh, *Narrative*, pp. 104-105, 112-114.
22. Vidi "Haemos" u *Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft* – Neue Bearbeitung, Stuttgart, J. B. Metzler, 1912, pp. 2221-2226; Konstantin Jirecek, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prague, 1877, Jovan Cvijić, *La peninsule balkanique: géographie humaine*, Paris, A. Colin, 1918, pp. 1-6; Karl Kaser, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Vienna/Köln, Böhlau Verlag, 1990, pp. 94-95.
23. August Zeune, *Goea: Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung*, Berlin, 1808, p. 11.
24. Francis W. Carter, "Introduction to the Balkan Scene", *An Historical Geography of the Balkans*, London, Academic, 1977, p. 7.
25. Ami Boué, *La Turquie d'Europe, ...*, vol. 1-4, Paris, Arthus Bartrand, 1840.
26. James W. Redhouse, *A New Turkish and English Lexicon*, Beiruth, Librairie du Liban, 1974; Redhouse Yeni Türkçe-Ingilizce Sözlük, Istanbul, Redhouse yayinevi, 1968.
27. *Söz derleme dergist*, vol. 1, Istanbul, 1939, p. 159.

28. Halil Inalcik, "Balkan", *The Encyclopedia of Islam*, new edition, vol. 1, Leiden, E. J. Brill, 1960, pp. 998-1000.

29. Machiel Kiel, "Gramota za osnovavaneto na grad Tryavna", *Vekove*, vol. 3, 1984, pp. 72-75.

30. W. Barthold/B. Spuler, "Balkhan", *The Encyclopedia of Islam*, p. 1002.

31. Ihsan Gürkan, "Jeopolitik ve stratejik yönleriyle Balkanlar ve Türkiye geçmişin ışığında geleceğe bakiş", *Balkanlar*, Istanbul, EREN, 1993, p. 260.

32. Todor Nenov/Georgi Chorchomov, *Stara Planina, Pitevoditel*, Sofia, Meditsina i fizkultura, 1987, p. 7; Petîr Koledarov, "The Medieval Maps as a Source of Bulgarian History", *Bulgarian Historical Review*, no.2, 1982, pp. 96-110; Petîr Koledarov, *Politicheska geografiya na srednevekovnata bilgarska dirzhava*, Sofia, 1979; "Stara Planina", *Entsiklopediya Bilgariya*, vol. 6, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1988, p. 420; Plamen Tsvetkov, *A History of the Balkans...*, vol. 1, Lewinston, N. Y., Edwin Mellen, 1993, p. 5.

33. Besim Darkot, "Balkan", *Islâm Ansiklopedisi*, Istanbul, Maarif Maabatsi, 1943, pp. 80-283; Kaser, *Südosteuropäische Geschichte*, pp. 91-92; P. Deliradev, *Ot Kom do Emine (po biloto na Stara-planina)*, Sofia, n.p., 1934, pp. 9-13.

34. Felix Ph. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan...*, Leipzig, H. Fries, 1875-1879; W. Tomaschek, "Zur Kunde der Hämus-Halbinsel", *Sitzungs-berichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien*, 1887.

35. Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, Charles L. Webster, 1887, p. vii.

36. Theobald Fischer, "Die südosteuropäische (Balkan) Halbinsel", ed. A. Kirchhoff, *Länderkunde von Europa*, vol. 2, part 2, Vienna/Prague/Leipzig, 1893, p. 66; "Südosteuropäische Halbinsel oder Südosthalbinsel", A. Scobel, ed., *Geographisches Handbuch...*, vol. 1, Bielefeld/Leipzig, Velhagen/Klasing, 1909, p. 713; Miller, *Travels and Politics*, pp. ix, xiii, 87, 314.

37. Edward King, *Europe in Storm and Calm...*, Springfield, Mass., C. A. Nichols, 1885, pp. vii-viii, 669-670, 688, 790.

38. Christo A. Dako, *Albania. The Master Key to the Near East*, Boston, E. L. Grimes, 1919, p. 132.

39. Otto Maull, "Länderkunde von Südosteuropa", *Enzyklopedie der Erdkunde*, Leipzig/Vienna, Franz Deuticke, 1929, p. 299.

40. Mathias Bernath, "Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin", *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Berlin, Südosteu-ropa-Institut/Wiesbaden, O. Harassowitz, 1973, p. 142.

41. Kaser, *Südosteuropäische Geschichte*, 106; Paul Rohrbach, *Balkan-Türkei: Eine Schicksalszone Europas*, Hamburg, Hoffmann und Campe Verlag, 1940, p. 2.

42. Theodore I. Geshkof, *Balkan Union: A Road to Peace in Southeas-tern Europe*, New York, Columbia University Press, 1940.

43. Victor Papacostea, *Civilizaţie românească şi civilizaţie balkanică*, Studii istorice, Bucharest, Editura Eminescu, 1983, pp. 346-347.

44. George W. Hoffmann, *The Balkans in Transition*, Princeton, N. J., D. Van Nostrand, 1963, pp. 11-12.

45. Georg Stadtmuller, *Geschichte des Südosteuropas*, Munich, R. Oldenburg, 1950; *Südosteuropa unter dem Halbmond: Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit...*, Munich, Trofenik, 1975.

46. Nikolae Iorga, *Histoire des Etats balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, J. Gamber, 1924; Jacques Ancel, *Peuples et nations des Balkans*, Paris, A. Colin, 1930; Leften S. Stavrianos, *The Balkans since 14*, Hinsdale, Ill, Dryden, 1958; Charles and Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle, University of Washington Press, 1977; Barbara Jelavich, *History of the Balkans*: vol. 1. *Eighteenth and Nineteenth Centuries*. vol. 2. *Twentieth Century*, New York, Cambridge University Press, 1983; Georges Castellan, *Histoire des Balkans: XIV'-XX' siècles*, Paris, Fayard, 1991; Daniel N. Nelson, *Balkan Imbroglio. Politics and Security in Southeastern Europe*, Boulder, Co., Westview, 1991. Redak izuzetak je Peter Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle, University of Washington Press, 1977, koji u svom obimnom bavljenju mađarskim pitanjima prihvata razliku koju prave nemački autori.

47. Kaser, *Südosteuropäische Geschichte*, pp. 9, 85, 112, 131.

48. Bernath, "Südosteuropäische Geschichte", p. 42.

49. Berkovici, Konrad, *The Incredible Balkans*, New York, Loring and Mussey, 1932, p. 217; Gabriella Schubert, "Berlin und Südosteuropa", ed., Klaus Meyer, *Berlin und Osteuropa*, Berlin, Colloquium Verlag, 1991, p. 177; *The Balkans, Together with Hungary*, London, Royal Institute of International Affairs, 1945; Norbert Reiter, ed., *Die Stellung der Frau auf dem Balkan*, Wiesbaden, Otto Harassowitz, 1987; Üstün Ergüder, "Türkiye ve Balkan Gerçeği", *Balkanlar*, Istanbul, EREN, 1993, p. 36.

50. N. G. Danchov/I. G. Danchov, *Bîlgarska entsiklopediya*, Sofia, Knigoizdatelstvo St. Atanasov, 1936, Rohrbach, *Balkan-Türkei*, p. 7.

51. Cvijic, *La peninsule balkanique*, pp. 6-7.

52. Hoffmann, *The Balkans in Transition*, pp. 9-11.

53. Petîr Lazarov/Zhivko Zhelev, *Geografiya za 7. klas na srednite obshtoobrazovatelni uchilishta*, Sofia, Anubis, 1994, pp. 68-69; *The New Encyclopaedia Britannica*, vol. 1, 1993, pp. 833.

54. Carter, *An Historical Geography*, vol. 1; za različito viđenje Balkana upor. Colliers *Encyclopedia*, 1990; *Academic American Encyclopedia*, 1987; *The New Encyclopaedia Britannica*, 1994; *Encyclopedia Americana-International Edition*, 1993.

55. Fritz Viljavec, "Südosteuropa und Balkan", *Ausgewählte Aufsätze*, Munich, R. Oldenbourg, 1963.

56. *Balkanskite strani po pitya na promenite*, Sofia, Markisa, 1993.

57. T. G. Masaryk, "Österreich und der Balkan", *Die Balkanfrage*, Munich/Leipzig, Verlag von Duncker und Humblot, 1914, p. 144.

58. Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism Since 1780*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990, p. 31.

59. Roman Szporluk, *Communism and Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*, New York, Oxford University Press, 1988, pp. 169-192.

60. *Grand Larousse de la langue française*, vol. 1, Paris, Librairie Larousse, 1971, p. 364; *Duden...*, Mannheim, Bibliographisches Institut, 1976, p. 295; *Meyers Enzyklopädisches Lexikon*, Bd. 3, Mannheim, Vienna/Zurich, Bibliographisches Institut, Lexiconverlag, 1971, p. 408; *Webster's New World Dictionary of the American English*, 3rd college edition, Cleveland/New York, Simon and Schuster, 1988, p. 105; *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*, Springfield, Mass., Merriam-Webster, 1991, p. 126.

61. Norman Pound, "Balkans", *Academic American Encyclopedia*, vol. 3, Danbury, Conn., Grolier, 1994, p. 40.

62. Alfredo Panzini, *Dizionario moderno*, Milan, Editore Ulrico Hoepli, 1950 (*balcanizzare*).

63. *New York Times*, 20. December 1918, p. 3.

64. *Oxford English Dictionary*, p. 903.

65. Paul Scott Mowrer, *Balkanized Europe: A Study in Political Analysis and Reconstruction*, New York, E. P. Dutton, 1921, pp. vii, 34.

66. Michel Foucher, "The Geopolitics of Southeastern Europe", *Eurobalkans*, tom, 15, Summer 1994, p. 7.

67. M. E. Chamberlain, *Decolonization: The Fall of the European Empires*, Oxford, Basil Blackwell, 1985, pp. 55-61.

68. Du Bois, *Color and Democracy*, p. 72.

69. Joseph-Roger de Benoist, *La balkanisation de l'Afrique occidentale française*, Dakar/Abidjan/Lome, Les Nouvelles éditions africaines, 1979, p. 148.

70. *Oxford English Dictionary*, p. 903.

71. Alexander Vodopivec, *Die Balkanisierung Österreichs...*, Vienna/Munich, Verlag Fritz Molden, 1967, pp. 7, 179.

72. *Washington Post*, "Book World", 2. april 1995, pp. 1, 10; William H. Frey/Jonathan Tilove, "Immigrants In, Native Whites Out", *New York Times Magazine*, 20 August 1995, p. 44.

73. Richard Grant, "The World Beyond", *Washington Post*, 26. februar 1995, p. 9.

74. John Steinbeck, *Travels with Charlie. In search of America*. New York, Penguin, 1986, p. 220.

75. James Atlas, "Name That Era. Pinpointing A Moment On the Map of History", *New York Times*, 19 March 1995, pp. E1-E5.

76. Patrick Glynn, "The Age of Balkanization", *Commentary*, vol. 96, no.1, July 1993, pp. 21-24.

77. Ellis Case, "He Hears America Sinking", *New York Times Book Review*, 27 March 1994, p. 11; David Patterson, "The Dangers of Balkanization", *Peace & Change*, vol. 20, no.1, January 1995, p. 79; Stjepan G. Meštrovic, *The Balkanization of the West. The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*, London/New York, Routledge, 1994.

78. Harold Bloom, *The Western Canon. The Books and School of the Ages*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1994, p. 517.

79. Dirlik, "The Postcolonial Aura", p. 347.

80. John Leonard, "C.I.A. – An Infinity of Mirrors", *Nation*, vol. 258, no.12, 28 March 1994, p. 416.

II poglavlje: "Balkan" kao samoodređenje

1. Erving Goffman, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, 1963, p. 27.

2. Svetlozar Igov, *Istoriya na bîlgarskata literatura, 1878-1944*, Sofia, Izdatelstvo na Bîlgarskata akademiya na naukite, 1993, pp. 104-115.

3. Miller, *Travels and Politics*, p. 58.

4. Aleko Konstantinov, *Do Chicago i nazad. Bay Ganyo*, Sofia, Bilgarski pisatel, 1983, p. 109.

5. Igov, *Istoriya*, p. 108.

6. Lili Ilieva/Stiliyan Stoyanov, "Bay Ganyo kato 'Homo Balkanicus' – 'svoya' i 'chuzda' gledna tocka", *Balkanistic Forum*, no. 2, 1993, pp. 67-68; Igov, p. 113.

7. Edward Shils, *Center and Periphery: Essays in Microsociology*, Chicago, University of Chicago Press, 1975, p. 7.

8. Igov, *Istoriya*, pp. 111-112.

9. Vivian, *The Servian Tragedy*, p. 252.

10. A. Goff/Hugh A. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive*, London/New York, John Lane, 1921, p. xv.

11. Igov, *Istoriya*, p. 111.

12. Ion Luca Caragiale, *Oeuvres Choisies: Theatre*, Bucharest, Editions "Le Livre", 1953, p. 20; Ion Dodu Bălan, *A Concise History of Romanian Literature*, Bucharest, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, 1981, pp. 46-49.

13. Ion Luca Caragiale, *The Lost Letter and Other Plays*, London, Lawrence and Wishart, 1956, pp. 9, 11.

14. Antun Barac, *A History of Yugoslav Literature*, Ann Arbor, Michigan Slavic Studies, 1976, pp. 207-208.

15. Igov, *Istoriya*, p. 112.

16. Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, 3 vols., New York, Academic, 1974-1989; Immanuel Wallerstein, *The Politics of the World-Economy: the States, the Movements, and the Civilizations; Essays*, New York, Cambridge University Press, 1984.

17. Ilieva, Stoyanov, "Bay Ganyo", p. 63.

18. Miller, *Travels and Politics*, pp. xiii, 8-39.

19. Allen Upward, *The East and Europe: The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revolution*, London, John Murray, 1908, p. 50.

20. Vivian, *The Servian Tragedy*, p. 289.

21. Robert Eisner, *Travels to an Antique Land: The History of Literature of Travel to Greece*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1991, p. 256.

22. Spyros Melas, "This is Greece!" *Modern Greek Literary Gems*, New York, R. D. Cortina, 1962, pp. 47-49.

23. Stratis Myrivilis, "The Greek Waves", *Modern Greek Literary Gems*, New York, R. D. Cortina, 1962, pp. 51-53.

24. Nikos Kazantzakis, "Crete, a Great and Noble Island", *Modern Greek Literary Gems*, New York, R. D. Cortina, 1962, p. 57.

25. George Papandreou, "Greece, the United States and their Mutual Common Interests in the Balkans", *The Southeast European Yearbook 1993*, Athens, Greece, ELIAMEP, 1994, pp. 13-19.

26. Adamantia Pollis, "Greek National Identity: Religious Minorities, Rights, and European Norms", *Journal of Modern Greek Studies*, vol. 10, no. 2, 1992, p. 191.

27. Dako, *Albania: The Master Key*, pp. 2, 28, 31, 128, 171.

28. *Ibid.*, pp. 117, 120; Christo A. Dako/Dhimitri Bala, *Albania's Rights, Hopes and Aspirations. The Stength of the National Consciousness of the Albania People*, Boston, 1918, p. 8; Christo A. Dako/Mihal Grameno, *Albania's Rights and Claims to Independance and Territorial Integrity*, Boston, 1918.

29. Sali Berisha, "The Democratic Party Has Kept Its Word", *Rilindja Demokratike*, 7. mart 1995; takođe u FBIS-EEU-95-049, 14 March 1995.

30. Arshi Pipa, "The Other Albania: A Balkan Perspective", Arshi Pipa/Sami Repishti, eds., *Studies on Kosova*, Boulder, Co., East European Monographs, no.155, New York, Columbia University Press, 1984, pp. 244, 247, 251; Elez Biberaj, "Kosova: The Balkan Powder Keg", *Conflict Studies*, no. 258, London, 1993, pp. 1-26; Gazmend Zajmi, "Historical Continuity of the Question of Kosova", *Kosova*, no.1, 1993, pp. 15-28; Arben Puto, "The London Conference in Two Editions", *Kosova*, no. 1, 1993, pp. 19-22; Elez Biberaj, "Albania's Road to Democracy", *Current History*, vol. 92, no.577, November 1993, p. 385.

31. Gramoz Pashko, "The Role of Christianity in Albania's Post Communism Vacuum", *The Southeast European Yearbook 1993*, Athens, Greece, ELIAMEP, 1994, pp. 47, 49, 53.

32. John Reed, *The War in Eastern Europe*, New York, Scribner's, 1919, p. 273.

33. Maria Mladenova/Nikolai Zhechev, *Ruminski pitepisi ot XIX vek za bilgarskite zemi*, Sofia, Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1982.

34. Vladimir Tismaneanu/Dan Pavel, "Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revisited", *East European Politics and Societies*, vol. 8, no.3, jesen 1994, p. 436.

35. Nicolae Iorga, *A History of Romania. Land, People, Civilization*, New York, AMS, 1970, p. 1.

36. Nicolae Iorga, *Histoire des Romains et de la Romanité Orientale*, vol. 1, part 1, Paris, Librairie Ernest Laroux, 1937, p. 12.

37. Papacostea, "La péninsule balkanique", pp. 345-357.

38. Joseph S. Roucek, *Balkan Politics. International Relations in No Man's Land*, Westport, Conn., Greenwood, 1948, p. 9.

39. Vladimir Tismaneanu, "Romania's Mystical Revolutionaries", *Partisan Review*, vol. 61, no. 4, 1994, pp. 600, 606.

40. Matei Calinescu, "Ionesco and Rhinoceros: Personal and Political Backgrounds", *East European Politics and Societies*, vol. 6, no. 3, 1995, pp. 97-399.

41. Eugène Ionesco, *Présent passé: Passé présent*, Paris, Mercure de France, 1968, pp. 181-182.

42. Emil M. Cioran, "A Little Theory of Destiny", *The Temptation to Exist*, transl. Richard Howard, Chicago, Quadrangle, 1968, pp. 70-71.

43. Matei Calinescu, "'How can one be what one is?' Reflections on the Romanian and the French Cioran", rukopis, 1995, p. 34. Citirano sa dozvolom autora.

44. Emil M. Cioran, *History and Utopia*, transl. Richard Howard, New York, Seaver, 1987, p. 34.

45. Matei Calinescu, "How can one be a Romanian", *Southeastern Europe*, vol. 10, no.1, 1983, pp. 25-36; Calinescu, "'How can one be what one is?'" pp. 26-27.

46. Tismaneanu, "Romania's Mystical Revolutionaries", p. 602.

47. Katherine Verdery, *Natonal Identity under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley, University of California Press, 1991, pp. 256-301.

48. Scott L. Malcomson, *Borderlands: Nation and Empire*, Boston/London, Faber and Faber, 1994, pp. 60-63.

49. Anette Insdorf, "A Romanian Director Tells a Tale of Ethnic Madness", *New York Times*, 6. November 1994, p. 422.

50. Victor Neumann, *The Temptation of Homo Europaeus*, Boulder, Co., East European Monographs, no. 384, New York, Columbia University Press, 1993, pp. 7, 33; Malcomson, *Borderlands*, p. 58.

51. Malcomson, *ibid.*, p. 116.

52. Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği. Kültür Tarihinin Kaynakları*, Ankara, Kültür Balkanliği, 1993, p. 21.

53. Turgut Özal, *Turkey in Europe and Europe in Turkey*, Nicosia, Northern Cyprus; K. Rustem, 1991, p. viii.

54. *Ibid.*, pp. 1, 22.

55. *Ibid.*, p. 349.

56. Tanil Bora, "Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem", Günay Göksu Ozdoğan/Kemâli Saybaşıh, eds., *Balkans: A Mirror of the New International Order*, Istanbul, EREN, 1995, 04, pp. 110-112.

57. Yilmaz Çetinler, *Şu Bizim Rumeli*, Istanbul, Milliyet Yaymları, 1994.

58. Bora, "Turkish National Identity", pp. 111-113.

59. *Ibid.*, p. 114.

60. Nedim Gürsel, *Balkanlara dönüş*, Istanbul, Can Yayınlari, 1995, p. 123.

61. Citirano kod: Bora, "Turkish National Identity", p. 119.

62. Güvenç, *Türk Kimliği*, pp. 26-30, 43.

63. Fazil Hüsnü Dağlarca, *Selected Poems*, prevod Talât Sait Halman, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1969, pp. 65, 103.

64. Dubravka Ugrešic, "Zagreb – Amsterdam – New York", *Cross Currents*, no.11, 1992, pp. 248-256.

65. Dubravka Ugrešic, *Have a Nice Day: From the Balkan War to the American Dream*, New York, Viking, 1993, pp. 229-230.

66. Ugrešic, "Zagreb – Amsterdam – New York", p. 25.

67. *Ibid.*, pp. 253-254.

68. *Ibid.*, pp. 251, 252, 254.

69. Zrinka Novak, "Nema čistih ruku", *Oslobođenje*, 23. septembar 1990, p. 3.

70. Hohmeier Jürgen, "Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess", Manfred Brusten/Jürgen Hohmeier, eds., *Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlichter Randgruppen*, Neuwied/Darmstadt, Hermann Luchterhand Verlag, 1975, p. 11.

71. Blagoje Babić, "Collapse of Yugoslav Self-Management Society and a Possible Alternative", *Međunarodni problemi*, vol. 66, no. 2, Belgrade, 1994, pp. 205-227.

72. Miroslav Volf, "Exclusion and Embrace: Theological Reflections in the Wake of 'Ethnic Cleansing,'" *Communio Viatorum*, vol. 35, no. 3, 1993, pp. 263-287.

73. Citiano kod: Dževad Karahasan, *Sarajevo, Exodus of a City*, New York, Kodansha International, 1994, p. 114; Stephen Kinzer, "In Croatia, Minds Scarred by War. A Struggle to treat the trauma of the Balkan vio-lence", *New York Times*, 9 January 1995, p. A6.

74. "Krlezas wilder Sohn. Interview mit Slobodan Snajder", *Ost-West Gegeninformationen*, vol. 8, no.1, maj 1996, p. 14.

75. Eva Hoffman, *Exit Into History: A Journey Through the New Eastern Europe*, New York, Penguin, 1993, p. 262.

76. Lyuben Karavelov, *Bîlgare ot staro vreme, Sofia, Bîlgarski pisatel*, 1981, p. 41. U prvobitnoj upotrebi, reč "balkan" se piše malim slovom i označava planinu uopšte.

77. John Robert Colombo/Nikola Roussanoff, *The Balkan Range*, Toronto, Hounslow, 1976, p. 121.

78. *The Shade of the Balkans*, London, David Nutt, 1904, pp. 31-32.

79. Iordan Iovkov, "Balkan", *Razkazi*, Sofia, Bîlgarski pisatel, 1974, pp. 79-94.

80. *The Shade of the Balkans*, pp. 27-28.

81. Petîr Muftachiev, *Kniga za bilgarite*, Sofia, Izdatelstvo na bîlgarska akademiya na naukite, 1987, pp. 66, 89.

82. Geshkof, *Balkan Union*, p. 47.

83. Ivan Slavov, "Balkanpolitikanstvo", *Edin zavet*, no. 1, 1993, p. 51.

84. *Kontinent*, 30-31. januar 1993, p. 9.

85. Nikolai Todorov, *Development, Achievements, and Tasks of Balkan Studies in Bulgaria*, Sofia, Izdatelstvo na bîlgarskata akademiya na naukite, 1977; *Petnadeset godini institut za balkanistiska, 1964-1978. Istoricheska spravka i bibliografiya*, Sofia, CIBAL, 1979. Publikacije o problemima Balkana ukljucuju *Etudes Balkaniques*, *Studia balkanica*, *Balkanistika*, *Bibliographie des études balkaniques*, Sofia, 1966–; Balkanistic Forum.

86. Calinescu, "How can one be what one is?" pp. 2-3; Calinescu, "How Can One Be a Romanian", pp. 25-36.

87. Wolfgang Lipp, "Selbstigmatisierung", Brusten, Manfred/ Jürgen Hohmeier, eds., *Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen*, Neuwied/Darmstadt, Hermann Luchterhand Verlag, 1975, pp. 46-47.

88. Tomislav Z. Longinović, *Borderline Culture: The Politics of Identity in Four Twentieth-Century Slavic Novels*, Fayetteville, University of Arkansas Press, 1993, p. 13.

89. Tamas Hofer, ed., *Hungarians Between 'East' and 'West.' Three Essays on National Myths and Symbols*, Budapest, Museum of Ethnography, 1994.

90. György Konrád, "Central Europe Redivivus", *The Melancholy of Rebirth: Essays from Post-Communist Central Europe, 1989-1994*, San Diego, Harcourt Brace Jovanovich, 1995, p. 159.

91. Goffman, *Stigma*, p. 107.

92. Tsvetana Georgieva, "Khora i bogove na Balkanite", *Balkanistic Forum*, no.2, 1994, p. 33.

93. Thanos Veremis, "The Balkans in Search of Multilateralism", *Eurobalkans*, no.17, Winter 1994/95, p. 4.

94. Geshkof, *Balkan Union*, p. 4.

95. Hoffman, *Exit Into History*, p. 387.

96. Georgieva, "Khora i bogove", p. 41.

97. Roumiana Mihneva, "Notre Europe et 'l'autre Europe' ou 'européisation' contre évolution et certains problèmes du 'temps' transitoire dans les Balkans", *Etudes Balkaniques*, no. 3, 1994, p. 20.

98. Martha Forsythe, "Interes kîm bilgarskiya folklor v SASHT", *Bîlgarski folklor*, no.1, 1987, p. 80.

99. Lozanka Peicheva/Ventsislav Dimov, "Drugite v 'misteriyata'...", *Balkanistic Forum*, no.1, 1993, pp. 39-45.

100. Tsvetan Todorov, "Zabelezhki otnosno krîstosvaneto na kulturite", *Literaturen vestnik*, no.8, 1991, p. 3.

101. Dipesh Chakrabarty, "Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for 'Indian' Pasts?" *Representations*, vol. 37, Winter 1992, pp. 342-369.

102. Gaylene Becker/Regina Arnold, "Stigma as a Social and Cultural Construct", *The Dilemma of Difference*, p. 56.

103. Lerita M. Coleman, "Stigma: An Enigma Demystified", *The Dilemma of Difference*, pp. 227-228.

104. Carrier, "Occidentalism", p. 197.

III poglavlje: Otkrivanje Balkana

1. Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin, E. S. Mittler, 1911, pismo od 21. maja 1837.

2. Nikolae Iorga, *Les Voyageurs français dans l'Orient Européen*, Paris, Boivin, J. Gamber, 1928, p. 112.

3. Edward Gibbon, *An Essay on the Study of Literature*, New York, Garland, 1970, pp. 89-91.

4. Jean Copans/Jean Jamin, eds., *Aux origines de l'anthropologie française...*, Paris, Le Sycomore, 1978, p. 77.

5. Joseph-Marie DeGérando, *The Observation of Savage Peoples*, Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1969, p. 63.

6. Eisner, *Travels*, p. 77.

7. "Robert Wood", *Dictionary of National Biography*, London, Oxford University Press, vol. 21, 1921-22, pp. 844-846.

8. Raya Zaimova, *Bilgarskata tema v zapadnoevropeiskata kni z- bnina XV-XVII vek*, Sofia, Univerzitetsko izdatelstvo, "Sv. Kliment Okhridski", 1992, p. 209.

9. Ibid., p. 6.

10. Dorothy M. Vaughan, *Europe and the Turk: A Pattern of Alli ances, 1350-1700*, Liverpool, University Press, 1954, pp. vii-viii.

11. Carl Göllner, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Baden-Baden, Bibliotheca Aureliana, 70, 1978.

12. Lucette Valensi, "The Making of a Political Paradigm: The Otto- man State and Oriental Despotism", Anthony Grafton/Ann Blair, eds., *The Trans-mission of Culture in Early Modern Europe*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990, p. 199; Zdenko Zlatar, *Our Kingdom Come: The Counter-Reformation, the Republic of Dubrov- nik, and the Liberation of the Balkan Slavs*, Boulder, Co., East Euro- pean Monographs, no. 342, New York, Columbia University Press, 1992, pp. 15, 20.

13. Zlatar, *Our Kingdom Come*, pp. 4, 21.

14. Zaimova, *Bilgarskata tema*, pp. 10, 139-144.

15. Franco Venturi, *The End of the Old Regime in Europe, 1768-1776*, vol. 1, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1989, pp. 111-132.

16. Paschalis Kitromilides, "John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke's Reception in South-East Europe", G. A. J. Rogers, ed., *Locke's Philosophy: Content and Context*, Oxford, Clarendon, 1994, pp. 222, 226, 231.

17. Karl Vocelka, "Das Türkenbild des christlichen Abenlandes in der frühen Neuziet", Erich Zöllner/Karl Gutkas, eds., *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*, Vienna, Österreichischer Bundesverlag, 1988, pp. 22-26.

18. Senol Özyurt, *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deutschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, Munich, Wilhelm Fink Verlag, 1972.

19. Jonov, *Nemski..., XV-XVI v.*, 29; *Nemski.., XVII-XVIII v.*, p. 9.

20. Jonov, *Nemski..., XV-XVII v.*, pp. 183-184.

21. *Ibid.*, pp. 461-562.

22. *Ibid.*, p. 219.

23. Cvetkova, *Frenski..., XV- XVIII v.*, p. 135.

24. Vocelka, "Das Türkenbild", p. 30.

25. Jonov, *Nemski..., XVII-XVIII v.*, p. 22

26. Gabriella Schubert, "Berlin und Südosteuropa", Klaus Meyer, ed., *Berlin und Osteuropa*, Berlin, Colloquium Verlag, 1991, pp. 185-186.

27. Özyurt, *Die Türkenlieder*, p. 143.

28. Vocelka, "Das Türkenbild", p. 31.

29. Jonov, *Nemski..., XVII-XVIII v.*, p. 232.

30. *Ibid.*, p. 363.

31. Gabriella Schubert, "Das Bulgaren-Bild deutscher Reisender in der Zeit der Osmanenherrschaft", *Zeitschrift für Balkanologie*, vol. 26, 1990, p. 115.

32. Vocelka, "Das Türkenbild", p. 31

33. C. M. Woodhouse, *The Philhellenes*, London, Hodder and Stoughton, 1969, p. 9.

34. Eisner, *Travels*, p. 20.

35. Nikolai Todorov/Vesselin Traikov, eds., *Bilgari uchastnitsi v borbite za osvobozhdenieto na Girtsiya, 1821-1828*, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1971.

36. Schubert, "Berlin und Südosteuropa", p. 190.

37. Helmuth von Moltke, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Köln, Verlag Jakob Heg- ner, 1968, pp. 24, 27, 150-151.

38. Schubert, "Das Bulgaren-Bild", p. 120.

39. Felix Philipp Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan: Histo- risch-geographisch-etnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1878*, Leipzig, H. Fries, 1875-1879.

40. Karl Krumbacher, *Griechische Reise,...*, Berlin, August Hettler, 1886, pp. 7-8, 10-11, 48-49, 253-255, 311-313, 340-343, 389.

41. Julius Stettenheim, *Bulgarische Krone gefällig? Allen denen, welche Ja sagen wollen, als Warnung gewidmet*, Leipzig, L. Freund, Buch-und Kunst-Verlag, 1888 (Zweite Auflage), p. 22.

42. Richard Ebermann, *Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlichen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*, Halle, C. A. Kraemmerer, 1904, p. 69.

43. Gerhard Klussmeier/Hainer Plaul, eds., *Karl May. Biographie in Dokumenten und Bildern*, Hildesheim/New York, Olms, 1978, p. 104; Schubert, "Das Bulgaren-Bild", p. 118; Schubert, "Berlin und Südosteuropa", pp. 195-196.

44. Craig Jonathan Saper, *Tourism and Invention: Roland Barthes's "Empire of Signs"*, disertacija, University of Florida, 1990.

45. Hartmut Albert, "Kosova 1979, Albania 1980, Observations, Experiences, Conversations", Arshi Pipa/Sami Repishi, eds., *Studies on Kosova*, Boulder, Co., East European Monographs, no.155, New York, Columbia University Press, 1984, p. 105.

46. Schubert, "Berlin und Südosteuropa", p. 96.

47. Cvetkova, *Frenski..., XV-XVIII v.*, pp. 51-52, 58.

48. E. Kafé, "Le mythe turc et son déclin dans les relations de voyage des européen de la Renaissance", *Oriens*, 1968-1969, vol. 21-22, pp. 159-195; Iorga, *Les voyageurs français*, pp. 21-48.

49. Cvetkova, *Frenski..., XV-XVIII v.*, pp. 73, 84.

50. Clarence Dana Rouillard, *The Turk in French History, Thought, and Literature (1520-1660)*, Paris, Boivin, 1940, (reprint, New York, AMS, 1973).

51. Hans Sturmberger, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit des türki-schen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus", *Comité international des sciences historiques, XIIe congrés international des sciences historiques*, Vienne 29 aout – 5 septembre 1965. Rapport IV, Horn/Vienna, (nije naznačen izdavač niti godina objavljivanja), pp. 201-209.

52. Pierre Belon du Mans, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables,...*, Paris, 1553, pp. 180-181.

53. François Rabelais, *Gargantua and Pantagruel*, Chicago, Encyclopaedia Brittanica, 1952, pp. 40-41, 92-94. – Citirano prema prevodu Stanislava Vinavera (Beograd, 1989).

54. Cvetkova, *Frenski.., XV-XVIII v.*, p. 13.

55. Auguste Boppe, *Journal et correspondence de Gédoyn "le Turc", consul de France à Alep (1623-1625)*, Paris, s. n., 1909, pp. 47, 53.

56. Jean Coppin, *Le bouclier de l'Europe ou la guerre sainte,...*, Lyon, 1660.

57. Cvetkova, *Frenski, XV-XVIII v.*, p. 255.

58. *Ibid.*, p. 229.

59. Jonov, *Evropa otnovo otkriva bilgarite*, p. 79.

60. Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la Mer Noir* Paris, 1787; Esprit-Mary Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine cont nant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquité de pays*, Paris, Imprimerie royale, 1831; *Mémoirs de Baron de Tott sur l Turcs et les Tar- tares*, Amsterdam, 1784.

61. Iorga, *Les voyageurs français*, p. 109.

62. Melvin Richter, "Despotism", *Dictionary of the History of Id as*, vol. 2, New York, Scribner's, 1973, pp. 7, 10-12.

63. Ferrières de Sauveboeuf, *Mémoires historiques et politiques mes voyages...*, vol. 2, Maestrücht/Paris, 1790, pp. 302-303.

64. Pouqueville, *Voyage en Morée*, vol. 1, 350-358, vol. 2, p. 14 Guillaume Antoine Olivier, *Voyage dans l'Empire Ottoman...*, vol. Paris, 1801, pp. 334-338.

65. Beaujour, *Voyage*, vol. 2, p. 589; "Journal inédit d'un voyage Constantinople à Jassi, capitale de Moldavie dans l'hiver de 1785", *M moriu asupra vechei şi actualei a Moldovei presentat lui Alexandr Voda Ipsilante domnul Moldovei la 1787 de comitele d'Hauteriv* Bucharest, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, 1902, pp. 311-31

66. Venturi, *The End of the Old Regime*, pp. 138-139; Hellen H Miller, *Greece Through the Ages. As Seen by Travelers from Herod tus to Byron*, New York, Funk and Wagnalls, 1972, p. 16; Eisner, *Tr vels*, pp. 80-81.

67. Olga Augustinos, *French Odysseys. Greece in French Trav Literature from the Renaissance to the Romantic Era*, Baltimor John Hopkins University Press, 1994, pp. 61, 281, 285.

68. *Ibid.*, pp. xii, 185, 216-218.

69. M.-L.-J.-A.-C., Vicomte de Marcellus, *Souvenirs de l'Orient,.* vol. 2, Paris, Debécourt, 1839, pp. 542-545.

70. Paul Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du r dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, Paris, 171 pp. 240-259.

71. Beaujour, *Voyage militaire*, vol. 1, pp. 242-245.

72. Pouqueville, *Voyage en Morée*, vol. 3, pp. 234-240.

73. Jonov, *Europa*, p. 79.

74. Cvetkova, *Frenski..., XIX v.*, pp. 8-9.

75. William Fortescue, *Alphonse de Lamartine. A Political Bi graphy*, London/Canberra, Croom Helm, New York, St. Martin 1983, pp. 72-73, 75-76.

76. Lamartine, *Voyage en Orient*, Paris, 1887, p. 525.

77. *Ibid.*, pp. 248-265, 531-532.

78. Ami Boué, *La Turquie d'Europe...*, vol. 1-4, Paris, Arthus Bertrand, 1840; Ami Boué, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe...*, Vienna, W. Braumüller, 1854.

79. Boué, *La Turquie d'Europe*, vol. 1, pp. vii-viii.

80. *Ibid.*, vol. 4, pp. 449-469.

81. Emile de Laveleye, *The Balkan Peninsula*, London, T. Fisher Unwin, 1887; Cyprien Robert, *Le monde slave. Son passé, son état présent et son avenir*, vol. 1, Paris, Passard, 1852, pp. 45-46; Louis Léger, *La Save, le Da- nube et le Balkan...*, Paris, E. Plon, Nourrit, 1884, pp. 194-195, 234.

82. *Opisanie Turetskoi imperii, sostavlennoe russkim, byvshim v plenu u turok v XVII veke*, Saint Petersburg, 1890; "Povest´ i skazanie o pokhozhdenii v Ierusalim i Tsarigrad Troitsko-Sergieva monastyria, chernogo dyakona Tony po reklomu Malen'kogo", *Pamiatniki drevnei pis'mennosti i isskustva*, vol. 35, Saint Petersburg, 1882.

83. *Russkii posol v Stambule: Petr Andreevich Tolstoy i ego opisanie Osmanskoi imperii nachala XVIII v.*, Moscow, Glavnaya redaktsiia vostochnoi literatury izdatel'stva "Nauka", 1985.

84. F. P. Fonton, *Yumoristicheskie, politicheskie i voennye pis'ma iz glavnoi kvartiry Dunaiskoi armii v 1828 i 1829 godakh*, Leipzig, 1862 (citirano kod: Kozhuharova, *Ruski pitepisi*, 84).

85. Yurii I. Venelin, *Drevnye i nyneshnie bolgare...*, vol. 1-2, Moscow, 1829-1841; Venelin, *O kharaktere narodnykh pesen u zadunaiskikh slavyan*, Moscow, 1835; Venelin, *O zarodyshe novoi bolgarskoi literatury*, Moscow, 1838.

86. P. Bezsonov, *Nekotorye cherty puteshestviya Yu. I. Venelina v Bolgariyu*, Moscow, 1857, pp. 12-19.

87. Fonton, *Yumoristicheskie*; E. Kovalevskii, "Balkany. Nish", *Biblioteka dlya chteniya*, no.80, Saint-Petersburg, 1847, razd. 3, pp. 1-13; V. Grigorovich, *Ocherk puteshestviya po Evropeiskoi Turtsii*, Kazan, Sofia, Izdatelstvo na Bilgarskata akademiya na naukite, 1978; E. Yuzhakov, "Mesyats v Bolgarii", Kozhuharova, *Ruski pitepisi*, pp. 260-293; O. M. Lerner, "Vospominaniya o Bolgarii...", *Zapiski grazhdanina*, Odessa, 1876, no.8, pp. 8, 8-11, no.9, 26-31, no.11, pp. 77-80; Inok Partenii, "Skazanie o stranstvii...", Kozhuharova, *Ruski pitepisi*, pp. 181-196.

88. Friedrich Engels, "The Turkish Question", Karl Marx/Frederick Engels, *Collected Works*, vol. 12, New York, International, 1975, p. 23.

89. Kozhukharova, *Ruski pitepisi*, pp. 97, 102.

90. M. F. Karlova, "Turetskaya provintsiya i ee sel'skaya i gorodskaya zhizn'", *Vestnik Evropy*, no.6, Saint Petersburg, 1870, pp. 721-753.

91. Kozhukharova, *Ruski pitepisi*, pp. 367, 373.

92. *Ibid.*, p. 267.

93. O. M. Lerner, "Vospominaniya o Bolgarii", *Zapiski grazhdanina*, no.8, Odessa, 1876, p. 8.

94. Jelena Milojković-Djurić, *Panslavism and National Identity in Russia and the Balkans, 1830-1880, Images of the Self and Others*, Boulder, Co., East European Monographs, no. 394, New York, Columbia University Press, 1994, pp. 98-99.

95. Barbara Jelavich, *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Hugh Ragsdale, ed., *Imperial Russian Foreign Policy*, New York, Woodrow Wilson Center Press/Cambridge University Press, 1993; Irina S. Dostyan, *Rossiya i balkanskii vopros...*, Moscow, Nauka, 1972.

96. Jovan Cvijic, *Makedonskie slavyane,...*, Petrograd, Slavyanskaya biblioteka, 1906, pp. ii-iii.

97. Konstantine Leont'ev, "V svoem krayu", *Sobranie sochinenii*, vol. 1, Moscow, Izd. V. M. Sablina, 1912-1914, p. 306.

98. Nicolas Berdyaev, *Leontiev*, London, Geoffrey Bless, Centenary, 1940, pp. 67-108; Konstantin Leontiev, *Vizantinizmit i slavyanstvoto*, Sofia, Slavika, 1993, pp. 5-20.

99. Konstantin Leont'ev, "Vizantinism i slavyanstvo", *Vostok, Rossiya i slavyanstvo*, Sbornik Statei, vol. 1, Osnabrück, Otto Zeller, 1966, pp. 114, 120-124.

100. *Ibid.*, 106 i "Pis'ma otshel'nika", p. 267.

101. Leont'ev, "Vizantinism", pp. 118, 188-189.

102. *Ibid.*, pp. 112, 188-189, 125-127, 112 i "Pis'ma otshel'nika", p. 266.

103. Leont'ev, "Egipetski golub", *Sobranie sochinenii*, vol. 3, pp. 392-393.

104. Leont'ev, "Vizantinism", pp. 102, 129-130 i "Pis'ma otshel'nika", pp. 274-275.

105. Leont'ev, "Russkie, greki i yugoslavyane", *Vostok, Rossiya i slavyanstvo*, pp. 204, 222.

106. Kozhukharova, *Ruski pitepisi*, p. 378 i "Russkie, greki i yugoslav-yane", pp. 203, 218.

107. Leont'ev, "Vizantinism", p. 130.

IV poglavlje: Obrasci percepcije do 1900. godine

1. The Cambridge History of English Literature, vol. 14, Cambridge, 1922, p. 255.
2. Eisner, *Travels*, p. 20
3. C. J. Heywood, "Sir Paul Rycault, A Seventeenth-Century Observer of the Ottoman State: Notes for a Study", *English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500-1800*, Los Angeles, William Andrews Clark Memorial Library, 1972, p. 35.
4. Brandon H. Beck, *From the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715*, New York/Berne/Frankfurt am Main/Paris, Peter Lang 1987, p. 40.
5. Eisner, *Travels*, p. 52.
6. Beck, *From the Rising of the Sun*, p. 62.
7. *A Voyage into the Levant*, London, Andrew Crooke, 1636, p. 2.
8. John Walter Stoye, *English Travellers Abroad, 1604-1667*, London, Jonathan Cape, 1952, p. 177.
9. *A Voyage into the Levant*, pp. 2, 97.
10. *Ibid.*, pp. 103-104.
11. *Ibid.*, p. 2.
12. Heywood, "Sir Paul Rycault", pp. 50-51.
13. *Ibid.*, p. 55.
14. *The Complete Letters of Lady Mary Wortley Montagu*, vol. 1, Oxford, Clarendon, 1965, pp. 313-314, 320.
15. Jeremy Black, *The British and the Grand Tour*, London, Croom Helm, 1985; Geoffrey Trease, *The Grand Tour*, London, Heinemann, 1967; William Edward Mead, *The Grand Tour in the Eighteenth Century*, Boston, Houghton Mifflin, 1914.
16. Eisner, *Travels*, p. 89.
17. Morritt, *A Grand Tour*, p. 245.
18. *Ibid.*, p. 109.
19. *Ibid.*, pp. 171, 179.
20. Woodhouse, *The Philhellenes*, pp. 13-14.
21. Edward Daniel Clarke, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, vol. 3, London, Cadell and Davies, 1814, pp. 483-484.
22. "Edward Dodwell", *The Dictionary of National Biography*, vol. 5, 1921-1922, p. 1083.
23. Morritt, *A Grand Tour*, pp. 136, 156, 180.
24. Woodhouse, *The Philhellenes*, pp. 31-34, 37.
25. *Ibid.*, pp. 10, 38-39.

5. *Ibid.*, pp. 73-74, 120-123, 159-160.
26. Sarah Searight, *The British in the Middle East*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1979, pp. 16-20.
27. John Howes Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*, New York, Octagon 1972; Maria Todorova, *Angliya, Rossiya i Tanzimat*, Moscow, Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury izdatel'stva "Nauka", 1983.
28. Jack Snyder, *Myths of Empire. Domestic Politics and International Ambition*, Ithaca, N.Y./London, Cornell University Press, 1991, p. 160.
29. Barbara Jelavich, "The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces", *Slavonic and East European Review*, vol. 33, no. 81, June 1955, p. 412.
30. Upward, *The East and Europe*, p. 321.
31. David Urquhart, *The Spirit of the East: a Journal of Travels through Roumali*, vol. 1, London, H. Colburn, 1838, p. 195.
32. Woodhouse, *The Philhellenes*, p. 151.
33. Richard Shannon, "David Urquhart and the Foreign Affairs Committees", ed. Patricia Hollis, *Pressure From Without in Early Victorian England*, London, Edward Arnold, 1974.
34. Susan Hyman, ed., *Edward Lear in the Levant, Travels in Albania, Greece and Turkey in Europe 1848-1849*, London, John Murray, 1988, p. 26.
35. Kinglake, *Eothen*, p. 15.
36. Eisner, *Travels*, pp. 138-139.
37. Kinglake, *Eothen*, p. 16.
38. Eisner, *Travels*, p. 145.
39. *Edward Lear in Greece*. A loan exhibition from the Gennadius library, Athens, Greece and Meriden, Conn., Meriden Gravure, 1971; Edward Lear, *Journal of a Landscape Painter in Greece and Albania*, London, 1851; Lear, *Journal of a Landscape Painter in Southern Albania*, London, R. Bentley, 1852.
40. Hyman, *Edward Lear in the Levant*, p. 25; Eisner, *Travels*, p. 159.
41. Alice H. Eagly/Shelly Chaiken, *The Psychology of Attitudes*, Orlando, Fla.; Harcourt Brace Jovanovich, 1993, p. 634.
42. Skopetea, *I Disi*, p. 134, 150-152.
43. Dorothy P. Anderson, *Miss Irby and Her Friends*, London, Hutchinson, 1966, p. 20-21.

44. *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe. By G. Muir Mackenzie and A. P. Irby*, 2nd ed. revised, London, Daldy, Isbister, 1877, p. 154.

44. Anderson, *Miss Irby*, pp. 50-51, 38, 202.

45. *Travels in the Slavonic Provinces*, viii.

46. Anderson, *Miss Irby*, p. 134.

47. William Forsyth, *The Slavonic Provinces South of the Danube. A Sketch of Their History and Present State in Relation to the Ottoman Porte*, London, John Murray, 1876, pp. 183-194.

48. *Travels in the Slavonic Provinces*, xi, xii.

49. "Smythe, Percy Ellen Frederick William, eight viscount Strangford", *The Dictionary of National Biography*, vol 18, pp. 605-606; Viscountess [Emily] Strangford, *Report of the Expenditure of the Bulgaria Peasant Relief Fund*, London, Hardwicke and Bogue, 1878, p. 1.

50. Strangford, *Report*, pp. 2-3, 25.

51. *Ibid.*, pp. 3, 21-22, 26.

52. Sheila Mary Smith, *The Other Nation: The Poor in English Novels of the 1840s and 1850s*, Oxford, Clarendon, 1980, p. 36.

53. Skopetea, *I Disi*, pp. 136-137.

54. Harry C. Thomson, *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey through the Western Balkans*, New York, D. Appleton, 1897, pp. 209, 212, 221.

55. Cecil F. Melville, *Balkan Racket*, London, Jarrolds, 1941, pp. 98-99.

56. Richard Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, Hamden, Nelson, 1975; Richard Millman, *Britain and the Eastern Question, 1875-1978*, Oxford, Clarendon, 1979.

57. John L. C. Booth, *Trouble in the Balkans*, London, Hurst and Blackett, 1905, p. 115.

58. Anderson, *Miss Irby*, pp. 136-137.

59. *Residence in Bulgaria*, London, John Murray, 1869, p. 412. *Twelve Years' Study or The Eastern Question in Bulgaria*, London, Chapman and Hall, 1877, p. 311.

60. *Residence*, pp. 306-307.

61. *Ibid.*, pp. 10, 14-15.

62. *Ibid.*, pp. 78-79, 394-397.

63. *Ibid.*, pp. 237-238, 355, 409.

64. Stephen E. Larrabee, *Hellas Observed: The American Experience of Greece, 1775-1865*, New York, New York University Press, 1957; Marcia Jean Pakake, *Americans Abroad: A Bibliographical Study of American Travel Literature, 1625-1800*, Ph. D. dissertation, University of Minnesota, 1975.

65. Prvi je bio Džozef Alen Smit (*Joseph Allen Smith*). R. A. McNeal, ed., *Nicholas Biddle in Greece. The Journal and Letters of 1806*, University Park, Penn., Pennsylvania State University Press, 1993, p. 99.

66. *Ibid.*, p. 9.

67. *Ibid.*, pp. 215, 225-228.

68. *Ibid.*, pp. 101-102.

69. *Ibid.*, pp. 149, 155-156, 178, 181, 226, 231.

70. *Ibid.*, pp. 31-33.

71. *Ibid.*, p. 26.

72. Woodhouse, *The Philhellenes*, pp. 23-24.

73. Mark Twain, *The Innocents Abroad or The New Pilgrim's Progress*, New York, Grosset and Dunlap, 1911, p. 288.

74. William Goodell, *Forty Years in the Turkish Empire*, New York, Robert Carter, 1883.

75. Leland James Gordon, *American Relations with Turkey, 1830-1930*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932, pp. 221-222.

76. James F. Clarke, *Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria*, New York, Arno, 1971; J. Clarke, *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*, Boulder, Co., East European Monographs, no. 252, New York, Columbia University Press, 1988; Tatyana Nestorova, *American Missionaries among the Bulgarians, 1858-1912*, Boulder, Co., East European Monographs, no. 218, New York, Columbia University Press, 1987.

77. Samuel S. Cox, *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, Charles L. Webster, 1887, pp. 184, 658; Ivan Ilchev, "Robert kolezh i formiraneto na bilgarskata inteligentsiya (1863-1878)", *Istoricheski pregled*, no. 1, 1981, pp. 50-62.

78. Miller, *Travels and Politics*, p. 415.

79. Douglas Dakin, *British and American Philhellenes*, Thessaloniki, Idryma Meleton Harsonesou tou Aimou, 1957.

80. *Encyclopedia of American Foreign Policy*, New York, Scribner's, 1978, p. 764.

81. Gordon, *American Relations with Turkey*, pp. 10-12.

82. David Porter, *Constantinople and its Environs...*, vol. 2, New York, Harper and Brothers, 1835, pp. 317-318.

83. G. A. Perdicaris, *The Greece of the Greeks*, New York, Paine and Burgess, 1946.

84. *Encyclopedia of American Foreign Policy*, p. 273.

85. Marin V. Pundeff, *Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues*, Boulder, Co., East European Monographs, no. 318, New York, Columbia University Press, 1994, pp. 205-216, 219-221.

86. Januarius Aloysius MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, Geneva, n. p., 1966, Pundeff, "Schyler and MacGahan", pp. 218-219, 221.

87. Anderson, *Miss Irby*, pp. 126-127.

88. King, *Europe in Storm*, pp. vii-viii, 734, 776-777, 790.

89. Edward King, *Echoes from the Orient*, London, C. Kegan Paul, 1880, p. vii.

90. King, *Europe in Storm*, pp. 680, 705.

91. *Ibid.*, pp. 222-224: Michael Boro Petrovich, "Eugene Schyler and Bulgaria, 1876-1878", *Bulgarian Historical Review*, no. 1, 1979, pp. 51-69.

92. Pundeff, *Bulgaria in American Perspective*, pp. 233-242.

93. William Eleroy Curtis, *The Turk and His Lost Provinces*, Chicago /New York/Toronto, Fleming H. Revel, 1903, pp. 191, 203-206, 261-265.

94. *Ibid.*, pp. 325, 336, 68.

95. Cox, *Diversions of a Diplomat*, pp. 111, 183-184, 642-643, 658.

96. Rebecca West, *Black Lamb and Grey Falcon*, New York, Penguin, 1969, p. 1095.

97. Miller, *Travels and Politics*, pp. 118, 279, 295-297, 319.

98. Ducket Ferriman, *Greece and the Greeks*, p. 150.

99. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, p. 1089.

100. King, *Europe In Storm*, pp. vii-ix.

101. Karl Marx/Friedrich Engels, "Manifesto of the Communist Party", *Collected Works*, trans. Richard Dixon et al., vol. 6, New York, International, 1976, p. 488.

102. Billie Melman, *Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718-1918. Sexuality, Religion and Work*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1995, p. 311.

103. Ahmad, *In Theory*, p. 229.

104. Martin Meisel, *Shaw and the Nineteenth-Century Theatre*, Prince-ton, N. J., Princeton University Press, 1963, pp. 186, 194.

105. George Bernard Shaw, *Collected Plays with Their Prefaces*, vol. 1, New York, Dodd, Mead, 1975, pp. 481-482.

106. *Ibid.*, pp. 475-477.

107. *Ibid.*, p. 417.

108. *Ibid.*, pp. 506-507.

109. *Ibid.*, p. 490.

110. *Ibid.*, pp. 490-491.

112. *Ibid.*, pp. 384-385.

113. Richard J. Crampton, *A Short History of Bulgaria*, New York, Cambridge University Press, 1987, p. 103.

114. John Reed, *The War in Eastern Europe*, New York, Scribner's, 1919, p. 38.

115. Ivan D. Shishmanov, "Stari pîtuvaniya prez Bîlgariya v posoka na rimskiya voenen pît it Belgrad za Tsarigrad", *Sbornik za narodni umotvoreniya*, vol. 4, Sofia 1891, pp. 324-325.

V poglavlje: Od otkrivanja do konstrukcije, od konstrukcije do klasifikacije

1. Count Hermann Keyserling, trans. Maurice Samuel, *Europe*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1928.

2. Sarup, *Post-structuralism*, p. 179.

3. Ainlay/Crosby, "Stigma, Justice", p. 20.

4. Jerome S. Bruner/Jacqueline J. Goodnow/George A. Austin, *A Study of Thinking*, New Brunswick, N. J./Oxford, Transaction, 1986, pp. 2, 6, 12-15, 232.

5. Doulgas, *Purity and Danger*, p. 49; Ainlay/Crosby, "Stigma, Justice", pp. 20-21.

6. Ahmad, *In Theory*, p. 99.

7. Douglas, *Purity and Danger*, pp. 49, 189, 191.

8. William le Queux, *The Near East...*, New York, Doubleday, Page, 1907, p. 6; John Foster Frazer, *Pictures From the Balkans*, London, Cassel, 1906, pp. 3, 16.

9. Harry De Windt, *Through Savage Europe...*, London, T. Fisher Unwin, 1907, p. 15.

10. Goff/Fawcett, *Macedonia*, p. 10.

11. Laura Sherman, *Fire on the Mountain: The Macedonian Revolutionary Movement and the Kidnapping of Miss Stone*, Boulder, Co., East European Monographs, no. 62, New York, Columbia University Press, 1980, Duncan Perry, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements*, Durham, N. C., Duke University Press, 1988.

12. Berkovici, *The Incredible Balkans*, p. 90.

13. Bakić-Hayden, "Nesting Orientalisms", pp. 6-7.
14. Zeman, "The Balkans and the Coming War", p. 27.
15. H. N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and Their Future*, London, Methuen, 1906, p. xi.
16. Robert W. Seton-Watson, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London, Constable, 1911, pp. viii-ix, 336-337; Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London, Constable, 1917.
17. De Windt, *Through Savage Europe*, p. 45.
18. Cornelia Bodea/Hugh Seton-Watson, eds., *R. W. Seton-Watson şi Românii, 1906-1920*, vol. 2, Bucharest, Editura ştiinţifică şi enciclopedică, 1988, p. 675.
19. Booth, *Trouble in the Balkans*, p. 2.
20. Gunther, *Inside Europe*, p. 437.
21. Robert D. Kaplan, *Balkan Ghosts. A Journey Through History*, New York, St. Martin's, 1993, p. xxiii.
22. Mechthils Golczewski, *Der Balkan in deutschen und österreichischen Reise- und Erlebnisberichten*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1981, pp. 63-67, 269.
23. De Windt, *Through Savage Europe*, p. 68.
24. Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans...*, Chicago, Rand McNally, 1921, p. v.
25. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, pp. 39, 42, 283.
26. Durham, *The Burden of the Balkans*, pp. 3, 81, 90.
27. *Ibid.*, pp. 286-287.
28. *Ibid.*, pp. 284-285.
29. Mowrer, *Balkanized Europe*, p. 8.
30. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle*, pp. 52, 57, 108, 160, 234, 291-292.
31. Rumyana Koneva, "Balkanskite voini v nemskiya periodichen pechat", *Balkanistic forum*, vol. 2, 1993, y76-78.
32. West, *Black Lamb and Grey Falcon*, p. 21.
33. "Balkan", *Oxford English Dictionary*, vol. 1, 1989.
34. Agatha Christie, *The Secret of Chimneys*, New York, Dell, 1975, pp. 104-105.
35. *Ibid.*, pp. 9-10.
36. George L. Mosse, *Toward the Final Solution. A Hisotry of European Racism*, New York, Howard Fertig, 1978, pp. xii, xv-xvi, 2, 8-19, 17.

37. Alexander Grau Wandmeyer, *The Balkan Slavs in America and Abroad. An address delivered by Alexander Grau Wandmayer, formerly Commissioner Plenipotentiary of the Ukrainian Government with the International Commission for the Liquidation of Austria before Students of Racial Backgrounds at Columbia University, July 28th, 1922*, New York, 1922.
38. Booth, *Trouble in the Balkans*, p. 147.
39. Windt, *Through Savage Europe*, pp. 82, 98-99.
40. Goff/Fawcett, *Macedonia*, pp. xiv, 13-16.
41. *Ibid.*, p. 10.
42. Keyserling, *Europe*, p. 319.
43. *Ibid.*, pp. 321-322.
44. Marcus Ehrenpreis, *The Soul of the East: Experience and Reflections*, trans. Alfhild Huebsch, New York, Viking, 1928, pp. 208-209.
45. *Ibid.*, pp. 11-13.
46. Eisner, *Travels*, p. 119.
47. Citirano u: George E. Mylonas, *The Balkan States: An Introduction to Their History*, Washington, D. C., Public Affairs, 1947, p. 169.
48. Eugen Thurnher, ed., *Jakob Philipp Fallmerayer: Europa zwischen Rom und Byzanz*, Bozen, Athesia, 1990; Eugen Thurnher, ed., *Jakob Philipp Fallmerayer: Wissenschaftler, Politiker, Schriftsteller*, Innsbruck, Universitätsverlag Wagner, 1993.
49. Eisner, *Travels*, p. 119.
50. Josephine Wtulich, *American Xenophobia and the Slav Immigrant: A Living Legacy of Mind and Spirit*, Boulder, Co., East European Monographs, no. 385, New York, Columbia University Press, 1994, pp. 40-41.
51. Wandmayer, *The Balkan Slavs*, pp. 4, 11.
52. Wtulich, *American Xenophobia*, pp. 34-38.
53. Arthur Ellridge, *Mucha: The Triumph of Art Nouveau*, Paris, Edi- tions Pierre Terrail, 1992, 183.
54. *Ibid.*, p. 193.
55. Archibald Lyall, *The Balkan Road*, London, Methuen, 1930, pp. 12, 164.
56. *Ibid.*, pp. 13, 153, 157-158.
57. *Ibid.*, p. 121.
58. *Ibid.*, pp. 13. 135.
59. Roucek, *Balkan Politics*, pp. 3, 7.

60. *Nationalism and War in the Neat East (By a Diplomatist)*, Oxford, Clarendon, 1915, p. ix, xii, xvi.

61. *Dictionary of the History of Ideas*, vol. 1, 619, vol. 2, p. 178.

62. Hans Dieler Döpmann, "Die Christenheit auf dem Balkan im Spiegel deutschsprachiger Literatur des 19. Jahrhunderts", Josip Matešić/Klaus Heitmann, eds., *Südosteuropa in der Wahrnehmung der deutschen Öffentlichkeit vom Wiener Kongress (1815) bis zum Parieser Frieden (1856)*, Munich, Südosteuropa Gesellschaft, 1990, p. 26.

63. Wolff, *Inventing Eastern Europe*, p. 315.

64. Brailsford, *Macedonia*, p. 1.

65. Felix Borchardt, "Berlin—Bagdad...", *Balkan und Orient*, Berlin, Verlag Fritz Hirschberg, 1916/1917, 8; *Nationalism and War*, pp. 20, 22

66.Bernard Newmann, *Balkan Background*, New York, Macmillan, 1935, p. 72.

67. Joseph Rothschild, citirano u: Henry L. Roberts, *Eastern Europe: Politics, Revolution, and Diplomacy*, New York, Alfred A. Knopf, 1970, p. 180.

68. Immanuel Wallerstein, *Geopolitics and Geoculture: Essays on the Changing World-System*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991, p. 231.

69. "Responses to Samuel P. Huntington's 'The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 4, Sept./Oct. 1993, pp. 2-26; Samuel P. Huntington, "If Not Civilizations, What?", *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 5, Nov./Dec. 1993, 186-194; Richard E. Rubenstein/Jalte Crocker, "Challenging Huntington", *Foreign Policy*, no. 96, Fall 1994, pp. 113-128.

70. Theodore A. Couloumbis/Thanos Veremis, "In Search of New Barbarians...", *Mediterranean Quarterly*, Winter 1994, pp. 36-44.

71. Samuel Huntington, "The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs*, vol. 72, no. 3, Summer 1993, pp. 30-31.

72. Couloumbis/Veremis, "In Search of New Barbarians", p. 40.

73. *Nationalism and War*, p. 31.

74. *Ibid.*, pp. 20, 22, 37, 40-41.

75. De Windt, *Through Savage Europe*, p. 84.

76. Berkovici, *The Incredible Balkans*, pp. 3-5, 264-265.

77. Roucek, *Balkan Politics*, pp. 12-13, 289.

78. Newman, *Balkan Background*, p. 248.

79. Roucek, *Balkan Politics*, p. 7.

80. Laird Archer, *Balkan Journal*, New York, W. W. Norton, 1944, p. 78.

81. Henry Miller, *The Colossus of Maroussi*, New York, New Directions, 1941, pp. 14, 47-48.

82. *The Durrell-Miller Letters, 1935-80*, New York, New Directions, 1988, pp. 148, 207.

83. Lawrence Durrell, *Esprit de Corps: Sketches from Diplomatic Life*, London, Faber and Faber, 1990, pp. 9-19, 35-40, 82-83; citirano prema prevodu Zlatka Crnkovića, "Pjevači diplomatskog zbora", Znanje, Zagreb 1991.

84. *The Durrell-Miller Letters*, pp. 243, 245, 251.

85. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, pp. 801-802.

86. Richard Basset, *Balkan Hours. Travels in the Other Europe*, London, John Murray, 1990, p. 132.

87. Citirano u: Thanos Veremis, *Greece's Balkan Entanglement*, Athens, Greece, ELIAMEP-YALCO, 1995, p. 99.

88. Christopher Cvijic, *Remaking the Balkans*, London, Royal Institute of International Affairs, 1991, pp. 2, 107.

89. Robert J. Donia/John V. A. Fine, Jr., *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, New York, Columbia University Press, 1994, pp. 26-28, 38. Želela bih da naglasim da je ovo u svakom pogledu ozbiljna i naučno utemeljena knjiga. Jedino me je izazov analiziranja stereotipa, prisutnih čak i u knjigama koje žele da se bore protiv njih, nagnala da izdvojim baš ovaj rad o Bosni.

90. Michale Weithmann, *Balkan Chronik: 2000 Jahre zwischen Orient und Okzident*, Graz/Vienna/Köln, F. Pustet/Styria, 1995, p. 41; Michael Weithmann, ed., *Der rubelose Balkan: Die Konfliktregionen Südosteuropas*, Munich, Deutscher Taschenbuchverlag, 1993, p. 9.

91. Eugene Hammel, "Meeting the Minotaur", *Anthropology Newsletter*, vol. 35, no. 4 April 1994, p. 48.

92. "Töten mit Messer", *Österreichische Zeitschrift für Geisteswissenschaften*, vol. 1, 1994, p. 106; Hannes Grandits/Joel M. Halpern, "Traditionelle Wertmuster und der Krieg in Ex-Jugoslawien", *Beiträge zur historischen Sozialkunde*, no. 3, 1994, pp. 91-102.

93. Maria Todorova, "On the Epistemological Value of Family Models: The Balkans Within the European Pattern", Josef Ehmer/Marcus Cerman, eds., *Family History and New Historiography*. Festschrift for Michael Mitterauer, Vienne (u štampi).

VI poglavlje: Između klasifikacije i politike: Balkan i mit o Srednjoj Evropi

1. Gunther, *Inside Europe*, p. 437.

2. George Baranyi, "On Truths in Myths", *East European Quarterly*, vol. 15, no. 3, September 1981, p. 354.

3. Gale Stokes, "East European History after 1989", John R. Lampe/Paula Bailey Smith, eds., *East European Studies in the United States: Making Its Own Tradition after 1989*, Washington, D. C., Woodrow Wilson Center, 1993, p. 35.

4. Mary Douglas/David Hull, *How Classification Works*, Edinburgh, Edinburgh Unversity Press, 1992, p. 2.

5. Longinović, *Borderline Culture*, p. 26.

6. Richard Holbrooke, "America, A European Power", *Foreign Affairs*, vol. 74, no. 2, March/April 1995, p. 41; William Safire, "Hello, Central", *New York Magazine*, 12 March 1995, pp. 24-26.

7. Jenö Szücs, "The Three Historic Regions of Europe, An Outline", *Acta Historica Scientiarum hungaricae*, vol. 29 (2-4), 1983, pp. 134-135, 151.

8. *Ibid.*, p. 142.

9. Adam B. Seligman, *The Idea of Civil Society*, New York, Free Press, 1992, p. 200.

10. Szücs, "The Three Historic Regions", pp. 140-142, 145, 147, 177.

11. Iver B. Neumann, "Russia as Central Europe's Constituting Other", *East European Politics and Societies*, vol. 7, no. 2, Spring 1993, p. 356.

12. Szücs, "The Three Historic Regions", pp. 134-135, 180-181.

13. George Schöpflin/Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U. K., Polity, 1989, p. 19.

14. Czeslaw Milosz, *The Witness of Poetry*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983, pp. 3, 6-7, 10-11.

15. Schöpflin/Wood, *In Search of Central Europe*, p. 19.

16. Milosz, *The Witness*, p. 5.

17. *Ibid.*, p. 7.

18. Czeslaw Milosz, "Central European Attitudes", *Cross Currents*, vol. 5, no. 2, 1986, pp. 101-108.

19. *Ibid.*, pp. 101, 103, 106.

20. Timothy Garton Ash, "Does Central Europe Exist", *New York Review of Books*, vol. 33, no. 15, 9 October 1986, pp. 191-215.

21. Neumann, "Russia", pp. 357-358.

22. Schöpflin/Wood, *In Search of Central Europe*, pp. 140-141.

23. Milan Kundera, "The Tragedy of Central Europe", *New York Review of Books*, vol. 31, no. 7, 26 April 1984, pp. 34, 37; Šimečka, "Another Civilization? An Other Civilization?", Schöpflin/Wood, *In Search of Central Europe*, 159; Joseph Conrad, *Notes on Life and Letters*, Freeport, N. Y., Books for Libraries, 1972, p. 135.

24. Kundera, "The Tragedy", p. 34.

25. "'The Post-Communist Nightmare': An Exchange", *New York Review of Books*, vol. 41, no. 4, 17 February 1994, pp. 28-30.

26. Zdĕnek David, "Bohemian Utraquism in the Sixteenth Century:..." *Communio Viatorum*, vol. 35, no. 3, 1993, p. 229.

27. George Schöpflin, "Central Europe: Definitions Old and New", *In Search of Central Europe*, pp. 18-19, 27.

28. *Ibid.*, pp. 9-10, 12, 14-15, 27.

29. *Ibid.*, pp. 2, 20.

30. Hának, "Central Europe", *In Search of Central Europe*, pp. 57-69.

31. Nelson Goodman, "Seven Structures on Similarrity", *How Classification Works*, p. 21.

32. Winfried Eberhard/Hans Lemberg/Heinz-Dieter Heimann/Robert Luft, eds., *Westmitteleuropa. Ostmitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen:...*, Munich, R. Oldenburg, 1992.

33. Csaba G. Kiss, "Central European Writers about Central Europe...", *In Search of Central Europe*, p. 175.

34. Mihály Vajda, "Who Excluded Russia from Europe?", *In Search of Central Europe*, p. 175.

35. Schöpflin/Wood, *In Search of Central Europe*, pp. 183, 188-189.

36. Radu Stern/Vladimir Tismaneanu, "L'Europe centrale: Nostalgies culturelles et réalités politiques", *Cadmos*, no. 39, 1987, pp. 42, 44.

37. Jacques Rupnik, *The Other Europe*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1988, pp. 5, 21-22.

38. Neumann, "Russia", p. 350.

39. H.-P. Burmeister/F. Boldt/Gy. Mészáros, eds., *Mitteleuropa – Traum oder Trauma?...*, Bremen 1988.

40. Ferenc Fehér, "On making Central Europe", *Eastern European Politics and Societies*, vol. 3, no. 3, Fall 1989, p. 443.

41. Ferenc Fehér/Agnes Heller, *Eastern left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy*, Atlantic Highlands, N. J., Humanities, 1987, pp. 17-18.

42. Henry Cord Meyer, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, Hague, Martinus Nijhoff, 1955.

43. Friedrich Naumann, *Mitteleuropa*, Berliln, G. Reimer, 1915; Naumann, *Bulgarien und Mitteleuropa*, Berlin, G. Reimer, 1916.

44. Joseph Partsch, *Mitteleuropa*, Gotha, J. Perthes, 1904.

45. As, "Does Central Europe Exist", *In Search of Central Europe*, p. 196.

46. Henry Cord Meyer, "Mitteleuropa in German Politica Geography", *Collected Works*, vol. 1, Irvine, Calif., Charles Schlacks, Jr., 1986, pp. 123-124.

47. Oskar Halecki, *The Limits and Divisions of European History*, London/New York, Sheed and Ward, 1950, 202; Halecki, *The Millennium of Europe*, Notre Dame, Ind., University of Notre Dame Press, 1963, pp. xv-xvi, 333, 389.

48. Halecki, *The Millenium*, pp. 3, 5, 39, 43-44, 372, 377 and *The Limits*, pp. 13, 35, 121.

49. Halecki, *The Millenium*, pp. 233, 307 and *The Limits* pp. 93, 99.

50. Halecki, *The Millenium*, pp. 7-8, 43-44 and *The Limits* p. 78.

51. Halecki, *The Limits* pp. 78, 120.

52. Halecki, *The Millenium*, p. 335.

53. *Ibid.*, p. 376.

54. Neumann, "Russia", p. 368.

55. Rupnik, *The Other Europe*, p. 3.

56. Wolff, *Inventing Eastern Europe*, p. 364.

57. Schöpflin/Wood, *In Search of Central Europe*, pp. 194-195.

58. *Ibid.*, pp. 195, 197, 210, 212, 214.

59. *Ibid.*, p. 198.

60. *Ibid.*, p. 214.

61. Timothy Garton Ash/Michael Mertes/Dominique Moisi, "Let the East Europeans In!", *New York Review of Books*, vol. 38, no. 17, 24 October 1991.

62. Neumann, "Russia", 364; Dušan Třestik, "We are Europe", *Iztok-Iztok*, nos. 9-10, 1993, p. 106; Hans Magnus Enzensberger/Ryszard Kapuściński/Adam Krzemiński, "Back to the Future", *New York Review of Books*, 17 November 1994; Peter Hának, "The Danger of Burying Central Europe", *Magyar Lettre Internationale*, 1991, 4, citirano prema *Iztok-Iztok*, nos. 9-10, 1993, pp. 111-118.

63. Konrád, *The Melancholy of Rebirth*, pp. 158-166, 177.

64. *Ibid.*, pp. vii, 195.

65. Vladislav Todorov, *Red Square..., Black Square*, Albany, State University of New York Press, 1995.

66. Neumann, "Russia", pp. 364-365.

67. Vaclav Havel, "New Democracies for Old Europe", *New York Times*, 17 October 1993, p. E17.

68. Michael Waller, "Groups, Parties and Political Change in Eastern Europe from 1977", Geoffrey Pridham/Tatu Vanhanen, eds., *Democratization in Eastern Europe*, London/New York, Routledge, 1994, p. 38.

69. Enzensberger/Kapuściński/Krzemiński, "Back to the Future".

70. Timothy Garton Ash, "Prague: Intellectuals and Politicians", *New York Review of Books*, vol. 42, no. 1, 12 January 1995, p. 34.

71. Vladimir Tismaneuanu, "NYR, TLS, and the Velvet Counterrevolution", *Common Knowledge*, vol. 3, no. 1, 1994, pp. 130-142.

72. R. C. Longworth, "Bulgaria, Romania Resist Pull of the West", *Chicago Tribune*, 10 October 1994, pp. 1, 6.

73. Michael Ignatieff, "On Civil Society", *Foreign Affairs*, vol 74, no. 2, March/April 1995, p. 134.

74. Paul Hockenos, *Free to Hate. The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*, New York, Routledge, 1993.

75. RFE/RL, Daily Report, no. 183, 26 September 1994.

76. William Safire, "Baltics Belong in a Big NATO", *New York Times*, 16 January 1995, p. A17; Safire, "Hello, Central", *New York Times Magazine*, 12 March 1995, p. 24.

77. Robert D. Kaplan, "The Middle East is a Myth", *New York Times Magazine*, 20 February 1994, pp. 42-43.

78. "Balkan Brinkmanship", *New York Times*, 10 March 1995, p. A28.

79. *Foreign Policy*, no. 97, Winter 1994-94, p. 183; Fouad Ajami, "In Europe's Shadows", *New Republic*, col. 211, no. 21, 21 November 1994, p. 37.

80. *The MacNeill-Lehrer News Hour* broadcast, 7 February 1994.

81. Henry Kissinger, "Expand NATO Now", *Washington Post*, 19 December 1994; Kissinger, "Ready for Revitalizing", *New York Times*, 9 March 1995, p. A21.

82. Richard Holbrooke, "America's Stake in Europe's Future", diskusija u Woodrow Wilson International Center for Scholars, 10 February 1995.

83. Scott Malcomson, *Borderlands*, pp. 120-121.

84. Sami Nair, "Le differend mediterranéen", *Lettre Internationale*, vol. 30, 1991, prevedeno u *Iztok-Iztok*, nos. 9-10, 1993, pp. 55-63.

85. Egon Schwarz, "Central Europe – What It Is and What It Is Not", *In Search of Central Europe*, p. 143.

86. Neumann, "Russia", p. 364.

87. RFE/RL Daily Report, no. 57, 24 March 1993.

88. Heiner Müller, "Stirb schneller, Europa", *Iztok-Iztok*, nos. 9-10, 1993, p. 47.

89. David Bidney, "Myth, Symbolism, and Truth", Thomas A. Sebeok, ed., *Myth: Symposium*, Philadelphia, American Folklore Society, 1995, p. 12.

VII poglavlje: Balkan: Realia – Qu'est ce qu'il y a hors de texte?

1. Cioran, *History and Utopia*, p. 34.

2. E. D. Hirsch, Jr., *Cultural Literacy: What Every American Needs To Know*, New York, Vintage, 1988.

3. Ronelle Alexander, "On the Definition of Sprachbund Boundaries: The Place of Balkan Slavic", Norbert Reiter, ed., *Ziele und Wege der Balkanlinguistik*..., Berlin, Otto Harrassowitz, 1983, pp. 16-17. Vidi takođe Kristian Sandfeld, *Linguistique Balkanique. Problème et résultat*, Paris, Libraire ancienne Honoré Champion, 1930; *Linguistique balkanique. Bibliographie*, Sofia, Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1983.

4. John R. Lampe/Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Bloomington, Indiana University Press, 1982; Iván Berend/György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, New York/London, Columbia University Press, 1974.

5. Analiza koja sledi jeste prerađena verzija poglavlja "The Ottoman Legacy in the Balkans", kod: L. Carl Brown, ed., *The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East*, New York, Columbia Unversity Press, 1995.

6. Hans Georg Majer, ed., *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Munich, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989; Costas Hatzidimitriou, "From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period", A. Lily Macrakis/P. Nikiforos Diamandouros, eds., *New Trends in Modern Greek Historiography*, Hanover, N. H., The Modern Greek Studies Association Occasional Papers 1, 1982, pp. 13-23.

7. Benjamin Braude/Bernard Lewis, eds., *Christians and Jews in the Ottoman Empire*...., vol. 1, New York/London, Holmes and Meier, 1982; Speros Vryonis, Jr., "The Experience of Christians under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century", Michael Gervers/Ramzi Jibran Bikhazi, eds., *Conversion and Continuity*...., Toronto, Pontifical Insittute of Mediaeval Studies, 1990, pp. 185-216; Şerif Mardin, "The Just and the Unjust", *Daedalus*, vol. 120, no.3, Summer 1991, p. 118.

8. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University, 1964; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1962; Yurii A. Petrosyan, *Mladoturetskoe dvizhenie*..., Moscow, Izdatel'stvo Nauka, 1973.

9. Semih Tezean, "Kontinuität und Diskontinuität der Sprachentwicklung in der Türkei", *Die Staaten Südosteuropas*..., Munich, Selbstverlag der Sü-dosteuropa-Gesellschaft, 1989, 215-222; Güvenç, *Türk Kimliği*, pp. 263-272.

10. Nicolae Iorga, *Byzance après Byzance*..., Bucharest, A l'institut d'etudesbyzantines, 1935.

11. Paschalis Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy*..., Aldershot, Hampshire, England, Variorum, 1994; Kitromilides, *The Enlight-enment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1992; Ri- chard Clogg, ed., *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, London, Macmillan, 1981; Dimitrije Djordjevic/Stephen Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition*, New York, Columbia University Press, 1981.

12. Paschalis Kitromilides, "The Enlightenment East and West: A Comparative Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions", *Canadian Review of Studies in Nationalism*, vol. 10, no. 1, Spring 1983, pp. 55, 66.

13. Tom Nairn, *The Enchanted Class: Britain and Its Monarchy*, London, Radius, 1988, p. 129.

14. H. J. Kornrumpf, "Zur territorialen Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstehen und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten", K.-D. Grothusen, ed., *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Göttingen, 1974, pp. 52-61.

15. R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, London, 1935, p. 450.

16. John V. A. Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans*....., Ann Arbor, University of Michigan Press, 1987, p. 484.

17. Gunnar Hering, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völker Südosteuropas", *Die Staaten*..., Munich, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, p. 361.

18. John Petropulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1968, 501; Petropulos, "The Modern Greek State and the Greek Past", Speros Vryonis, Jr., ed., *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, Malibu, Calif., Undena, 1978, p. 166; Michael Boro Petrovich, *A History of Modern Serbia*, 1804-1918, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1976; Bernard Lory, *Le sort de l'heritage ottoman en Bulgarie*, 1XXX-1900, Istanbul, Isis, 1985, pp. 62-78.

19. Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, London/New York, Routledge, 1993, p. 17.

20. Fikret Adanir, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule", Daniel Chirot, ed., *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*..., Berkeley, University of California Press, 1989, p. 155.

21. Çaglar Keyder, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure", *Review*, vol. 7, no. 1, Summer 1983, pp. 53-107; Çaglar Keyder/Y. Eyüp Özveren/Donald Quaetert, "Port-Cities in the Ottoman Empire. Some Theoretical and Historical Perspectives", *Review*, vol. 16, no. 4, Fall 1993, pp. 541-542.

22. Jacek Kochanowicz, "The Polish Economy and the Evolution of Dependency", *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*, p. 119.

23. Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Madison, University of Wisconsin Press, 1994, p. xi.

24. Adanir, "Tradition and Rural Change", p. 156.

25. Nikolay Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle/London, University of Washington Press, 1983, pp. 3-8.

26. *Ibid.*, 460; Nikolay Todorov, "Les tentatives d'industrialisation précoces dans les provinces balkaniques de l'Empire Ottoman", Jean Batou, ed., *Between Development and Underdevelopment*..., Genève, Libraire Droz, 1991, pp. 381-394.

27. Szücs, "The Three Historic Regions", pp. 135-137.

28. Keyder/Özveren/Quaetert, "Port-Cities", p. 551.

29. Gale Stokes, "The Social Origins of East European Politics", *The Origins of Backwardness*, p. 238.

30. Halil Inalcik, "Village, Peasant and Empire", *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, vol. 9, Bloomington, Indiana University Turkish Studies, 1993, p. 141, 144. Za kritiku vidi John Haldon, "The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspectives", Halil Berktay/Suraiya Faroqhi, eds., *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London, Frank Cass, 1992, pp. 53-77.

31. John D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1977.

32. Alexandru Duţu, "National and Regional Identity in Southeast Europe", *Balkans: A Mirror of the New International Order*, p. 78.

33. Maria Todorova, *Balkan Family History and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington, D. C., American University Press, 1993.

34. Dimitrije Djordjevic, "Migrations During the 1912-1913 Balkans Wars and World War One", *Migrations in Balkan History*, Belgrade, Serbian Academy of Sciences and Arts, 1989.

35. Szücs, "The Three Historic Regions", p. 135.

36. George G. Arnakis, "The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism", *The Balkans in Transition*, pp. 115-144.

37. Paschalis Kitromilides, "Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans", *European History Quarterly*, vol. 19, no. 2, April 1989, pp. 177, 184.

38. Eran Fraenkel, "Urban Muslim Identity in Macedonia:...," Eran Fraenkel/Christina Kramer, eds., *Language Contact – Language Conflict*, New York, Peter Lang, 1993, pp. 29-44.

39. Darko Tanaskovic, "Les thèmes et les traditions Ottomans dans la littérature Bosniaque", *Die Staaten Südosteuropas*, pp. 299-307.

40. Ivanka Gergova, "Medieval and Contemporary Art of the Balkans", *Vek 21*, no. 41, pp. 19-25 October 1994.

41. Paschalis Kitromilides, review of *Europe: A History of its Peoples*, *European History Quarterly*, vol. 24, no. 1, January 1994, p. 126; Deno John Geanakoplos, *Byzantine East and latin West*..., Oxford, Basil Blackwell, 1965; Geanakoplos, *Greek Scholars in Venice*..., Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962; Geanakoplos, *Constantinople and the West*..., Madison, University of Wisconsin Press,

1989; Robert Byron/David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting...*, New York, A. A. Knopf, 1931.

42. Klaus Roth, "Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas", *Die Staaten Südosteuropas...*, 319-332; Wayne S. Vuchinich, "Some Aspects of the Ottoman Legacy", Charles and Barbara Jelavich, eds., *The Balkans in Transition...*, Berkeley/Los Angeles, University of California Press, 1963, pp. 89-95.

43. Lorry, *Le sort de l'heritage*, p. 138.

44. *Ibid.*, pp. 166-167.

45. Roth, "Osmanische Spuren", p. 323.

46. Lorry, *Le sort de l'heritage*, pp. 194-196.

47. Paschalis Kitromilides, "'Balkan Mentality': History, Legend, Imagination", *Nations and Nationalism*, vol. 2, part 2, July 1996, p. 168.

48. Hans-Michael Miedlig, "Probleme der Mentalität bei Kroaten und Serben", *Septième Congres International...*; Athens, Association Interenationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Comité National Grec; 1994; pp. 393-424; Miedlig, "Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien...", *Südost-Forschungen*, vol. 50, 1991, pp. 163-190; Miedlig, "Gründe und Hintergründe der aktuellen Nationalitätenkonflikte in den jugoslawischen Ländern", *Südosteuropa*, vol. 41, 1992, pp. 116-130; Tat'iana V. Tsiv'ian, *Lingvisticheskie osnovy balkanskoi medeli mira*, Moscow, *Nauka*, 1990; G. D. Gachev, "Balkany kak kosmos khiadutstva...", *Sovetskoe slavianovedenie*, vol. 4, 1989, pp. 171-173.

49. Kitromilides, "Balkan Mentality", pp. 186-187.

50. Konstantin Jireček, *Geschichte der Bulgaren*, Prague, 1876.

51. Gerasimos Augustinos, "Culture and Authenticity in a Small State: Historiography and National Develompent in Greece", *East European Quarterly*, vol. 23, no. 1, 1989, pp. 17-31.

Zaključak

1. *The Incredible Balkans*, p. 3.
2. Gunther, *Inside Europe*, p. 437.
3. Geshkof, *Balkan Union*, p. xi.
4. Spurr, *The Rhetoric*, pp. 61-68, 71-73.
5. *The Other Balkan Wars*, p. 14.
6. Ivo Banac, "Misreading the Balkans", *Foreign Policy*, no. 93, Winter 1993-1994, p. 181.

7. Michael Kelly, "Surrender and Blame", *New Yorker*, vol. 30, no. 42, 19 December 1994, p. 44.

8. Chaim I. Waxman, *The Stigma of Poverty. A Critique of Poverty and Policies*, New York, Pergamon, 1977, p. 124.

9. Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Washington, D. C., Brookings Institution, 1995.

10. *The Other Balkan Wars*, pp. 14-15.

11. Esther Benbassa, "Balkans: sortir du cadre des États nations", *Liberation*, 16-17 January 1993, p. 5.

12. Wolfgang Iser, *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*, Baltimore/London, John Hopkins University Press, 1989, 238-241; Susan R. Suleiman/Inge Crosman, eds., *The Reader in the Text: Essays on Audience and Interpretation*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1980.

13. Breckenridge/van der Veer, *Orientalism and the Postcolonial Predicament*, p. 5.

14. Wolfgang Iser, *The Fictive and the Imaginary. Chartering Literary Anthropology*, Baltimore/London, John Hopkins University Press, 1993, p. xvii.

15. Michael Foucault, *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*, New York, Pantheon, 1972, p. 229; Foucault, "Space, Power and Knowledge", Simon During, ed., *The Cultural Studies Reader*, London/New York, Routledge, 1993, p. 169.

16. J. Richard Eiser, *Social Psychology: Attitudes, Cognition and Social behavior*, Cambridge, Cambrigde University Press, 1986, p. 39; Alice H. Eagly/Shelly Chaiken, *The Psychology of Attitudes*, Orlando, Fla., Harcourt Brace Jovanovich, 1993, pp. 635-636.

17. Agnes Heller, "Europe: An Epilogue?", Brian Nelson/David Roberts/Walter Veit, eds., *The Idea of Europe: Problems of National and Transnational Identity*, New York/Oxford, Berg, 1992, p. 14.

BIBLIOGRAFIJA

Academic American Encyclopedia, Danbury, Connecticut, Grolier Incorporated, 1994.

Adanir, Fikret, "Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule", *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. Daniel Chirot, Berkeley etc., University of California Press, 1989.

Ahmad, Aijaz, *In Theory. Classes, Nations, Literatures*, London, New York, Verso, 1992.

Ahmad, Feroz, *The Making of Modern Turkey*, London and New York, Routledge, 1993.

Ahmed, Akbar S., *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise*, London, New York, Routledge, 1992.

Ahrweiler, Hélène, *L'idéologie politique de l'Empire byzantin*, Paris, Presses universitaire de France, 1975.

Ainlay, Stephen C. and Faye Crosby, "Stigma, Justice and the Dilemma of Difference," Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma*, New York and London, Plenum Press, 1986.

Ainlay, Stephen C., Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, eds., *The Dilemma of Difference. A Multidisciplinary View of Stigma*, New York and London, Plenum Press, 1986.

Ajami, Fouad, "In Europe's Shadows," *The New Republic*, 21 November 1994, 29-37.

Akinian, P. Nerses, ed., *Des Armeniers Simeon aus Polen Reisebeschreibung. Anlagen und Kolofone. Zusammenfassung in deutscher Sprache*, Wien, Mechitarist Press, 1936.

Albert, Hartmut, "Kosova 1979, Albania 1980. Observations, Experiences, Conversations," Arshi Pipa and Sami Repishti, *Studies on

Kosova, Boulder, East European Monographs No. 155, New York, Columbia University Press, 1984, 103-124.

Alcoranus Mahometicus...in die teutsche Sprache gebracht durch Salomon Schweigger, Nürnberg, 1616.

Alexander, James Edward, *Travels from India to England; comprehending a visit to the Burman Empire, and a journey through Persia, Asia Minor, European Turkey, &c. In the years 1825-26. Containing a chronological epitome of the late military operations in Ava; an account of the proceedings of the present mission of the Supreme Government of India to the Court of Tehran, and a summary of the causes and events of the existing war between Russia and Persia; with sketches of natural history, manners and customs, and illustrated with maps and plates*, London, Purbury, Allen and Co., 1827.

Alexander, James Edward, *Travels to the Seat of War in the East, through Russia and the Crimea, in 1829. With Sketches of the Imperial Fleet and Army, Personal Adventures, and Characteristic Anecdotes*, London, H. Colburn and R. Bentley, 1830.

Alexander, Ronelle, "On the Definition of Sprachbund Boundaries: The Place of Balkan Slavic," *Ziele und Wege der Balkanlinguistik. Beiträge zur Tagung vom 2.-6. März 1081 in Berlin*, Hrsg. Norbert Reiter, Berlin, Otto Harrassowitz, 1983, 13-26.

Alexandresku-Derska Bulgaru, Marie Mathilde, "La politique démographique des sultans à Istanbul (1453-1496)", *Revue des études sud-est européennes*, XXVIII, 1-4, Bucarest, 1990, 45-56.

Amin, Samir, *Eurocentrism*, New York, Monthly Review Press, 1989.

Amin, Samir, *Unequal Development. An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*, New York and London, Monthly review Press, 1976.

Ancel, Jacques, *Peuples et nations des Balkans*, Paris, A. Colin, 1930.

Anderson, Dorothy P., *Miss Irby and Her Friends*, London, Hutchinson & Co., 1966.

Anderson, Matthew S., *The Eastern Question, 1774-1923*. New York, MacMillan, 1966.

Andrić, Ivo, *The Bridge on the Drina*, Chicago, University of Chicago Press, 1977.

Angelomatis-Tsougarakis, Helen, *The Eve of the Greek Revival: British Travellers' Perceptions of Early Nineteenth-Century Greece*, London, Routledge, 1990.

Anon., "An Itinerary from London to Constantinople in Sixty Days: Taken in the Suite of His Excellency, the British Ambassador to the Ottoman Porte in the Year 1794", *A Collection of Modern and Contemporary Voyages and Travels: Containing, I. Translations from foreign languages, of voyages and travels never before translated. II. Original voyages and travels never before published. III. Analyses of new voyages and travels published in England*, London, R.Phillips, 1805-1809.

Antonijević D., "Prilog proučavanju stočarskih migracija na Balkanu", *Balcanica*, 1976.

Antonin, archim., *Poezdka v Rumeliyu*, Sankt Peterburg, 1879.

Antonov-Poljanski, Hristo, *Britanska bibliografija na Makedonija*, Skopje, Institut za natsionalna istorija, 1966.

Archer, Laird, *Balkan Journal*, New York, W. W. Norton & Company, 1944.

Arnakis, George G., "The Role of Religion in the Development of Balkan Nationalism," *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1963, 115-144.

Asad, Talal, ed., *Anthropology and the Colonial Encounter*, London, Ithaca Press, 1973.

Ash, Timothy Garton, "Does Central Europe Exist", *The New York Review of Books*, 9 October 1986 (reprinted in Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 191-215).

Ash, Timothy Garton, "Eastern Europe: Après Le Déluge, Nous", *The New York Review of Books*, 16 August 1990, 51-57.

- - -, "Prague: Intellectuals & Politicians," *The New York Review of Books*, 12 January 1995, 34-41.

Ash, Timothy Garton, Michael Mertes, and Dominique Moisi, "Let the East Europeans In!", *The New York Review of Books*, 24 October 1991, 19.

Atlas, James, "Name That Era: Pinpointing A Moment On the Map of History," *The New York Times*, 19 March 1995, E1-E5.

Augustinos, Gerasimos, "Culture and Authenticity in a Small State: Historiography and National Development in Greece," *East European Quarterly*, 23, 1989, 17-31.

Augustinos, Olga, *French Odysseys. Greece in French Travel Literature from the Renaissance to the Romantic Era*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1994.

Ayverdi, Samiha, *Ne Idik Ne Olduk*, Istanbul, Hülbe Yayınları, 1985.

Babić, Blagoje, "Collapse of Yugoslav Self-Management Society and a Possible Alternative," *Međunarodni problemi*, XLVI, No. 2, Beograd, 1994, 205-228.

Badie, Bertrand and Pierre Birnbaum, *The Sociology of the State*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1983.

Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927.

Bakić-Hayden, Milica and Robert Hayden, "Orientalist Variations on the Theme 'Balkans': Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics", *Slavic Review*, vol. 51, No.1, Spring 1992, 1-15.

- - -, "Nesting Orientalisms and Their Reversals in the Former Yugoslavia," Paper presented at the annual meeting of the American Association for the Advancement of Slavic Studies, Honolulu, Hawaii, November 1993.

Bălan, Ion Dodu, *A Concise History Of Romanian Literature*, Bucharest, Editura şiinşifică şi enciclopedică, 1981.

"Balkan Brinkmanship," *The New York Times*, 10 March 1995, A28.

The Balkans, many peoples, many problems, Madison, Wisconsin, USAFI, 1944.

The Balkans, together with Hungary, London, The Royal Institute of International Affairs, 1945.

Balkanski pesni, Varna, Zora, 1913.

Balkanskite strani po pîtya ha promenite, Sofia, Markisa, 1993.

Banac, Ivo, "Milan Kundera i povratak Srednje Evrope", *Gordogan*, 9, No.1, 1987, 39-46.

- - -, "Misreading the Balkans", *Foreign Policy*, No. 93, Winter 1993-94, 173-182.

Barac, Antun, *A History of Yugoslav Literature*, Ann Arbor, Michigan Slavic Studies, 1976.

Baranyi, George, On Truths in Myths, *East European Quarterly*, vol. XV, No. 3, September 1981, 347-355

Barkan, Ömer Lûtfi, "Osmanli imparatorlugunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler", Istanbul Üniversitesi *Iktisat Fakültesi Mecmuasi*, 11, 13, 15, 1949-1951.

- - -, "Rumeli'nin iskâni için yapilan sürgünler", Istanbul Üniversitesi *Iktisat Fakültesi Mecmuasi*, 13, 1950.
Barnard, Frederick M., "Culture and Civilization in Modern Times," *Dictionary of the History of Ideas*, New York, Charles Scribner's Sons, 1973, vol. I, 613-621.
Barnard, Frederick M., *Herder's Social and Political Thought from the Enlightenment to Nationalism*, Oxford, Clarendon Press, 1965.
Barthes, Roland, "Bichon chez lez les nègres", *Mythologies*, Paris, Editions du Seuil, 1957.
Barthold, W. - B.Spuler, "Balkhan," *The Encyclopedia of Islam*, vol. I, Leiden, E.J.Brill, 1960, 1002.
Basset, Richard, *Balkan Hours: Travels in the Other Europe*, London, John Murray, 1990.
Beaujour, Felix, *Voyage militaire dans l'Empire Ottoman, ou description de ses frontières et des ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles avec 5 cartes géographiques*, Paris, Firmin Didot, 1829.
Beck, Brandon H., *From the Rising of the Sun: English Images of the Ottoman Empire to 1715*, New York, Berne, Frankfurt-am-Main, Paris, Peter Lang, 1987.
Beck, Hans-George, Manoussos Manoussakas, Agostino Pertusi, eds., *Venezia, Centro di mediazione tra Oriente e occidente (secoli XV-XVI), Aspetti e problemi*, Firenze, L. S. Olschki, 1977.
Becker, Gaylene and Regina Arnold, "Stigma as a Social and Cultural Construct," Ainlay, Stephen C., Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, eds., *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*, New York and London, Plenum Press, 1986, 40-58.
Behar, Cem, "Nuptiality and Marriage Patterns in Istanbul (1885-1940)," *Boğaziçi University Research Papers*, 1985.
- - -, "Polygyny in Istanbul, 1885-1926," *Middle Eastern Studies*, vol. 27, N.3, July 1991, 477-486.
Bekhin'ova, Ventsislava, ed., *Bilgariya prez pogleda na chesbki pîteshestvenitsi*, Sofia, Izdatelstvo na Otechestveniya Front, 1984.
Bell, John D., *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923*, Princeton, Princeton University Press, 1977.
Belon, Pierre, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie & autres pays astranges, rédigées en trois livres, par Pierre Belon du Mans*, Paris, 1553.

Benbassa, Esther, "Balkans: sortir du cadre des État nations," *Liberation*, 16-17 janvier 1993, 5.
Benoist, Joseph-Roger de, *La balkanisation de l'Afrique occidentale française*, Dakar, Abidjan, Lome, Les nouvelles éditions africaines, 1979.
Berdyaev, Nicolas, *Leontiev*, London, Geoffrey Bless, The Centenary Press, 1940 (first published as *Konstantin Leont'ev*, Paris, Y.M.C.A. Press, 1926).
Berend, Iván and György Ránki, *Economic Development in East-Central Europe in the 19th & 20th Centuries*, New York and London, Columbia University Press, 1974.
Berisha, Sali, "The Democratic Party Has Kept Its Word," *Rilindja Demokratike*, 7 March 1995; also in FBIS-EEU-95-049, 14 March 1995.
Berkes, Niyazi, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, McGill University Press, 1964.
- - -, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1981.
Bercovici, Konrad, *The Incredible Balkans*, New York, Loring & Mussey, 1932.
Bernal, Martin, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, vol. I, *The Fabricaton of Ancient Greece 1785-1985*, New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1987.
Bernath, Mathias, "Südosteuropäische Geschichte als gesonderte Disziplin", *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Berlin, Südosteuropa-Institut, Wiesbaden, O. Harassovitz, 1973, 135-145.
Beschreibung einer Legation und Reise, von Wien aus Osterreich auff Constantinopel... Itzund aber in Druck verfertiget durch M. Franciscum Omichium, Güstrow, Im Fürsterlichen Mecklenburgischen Hofflager, 1582.
Beschreibung der Reisen des Reinbold Lubenau, Herausgegeben von Wilhelm Sahm, 2 Teil, Königsberg, 1930.
Bezsonov, P., *Nekotorye cherty puteshestviya Yu. I. Venelina v Bolgariyu*, Moskva, 1857.
Biberaj, Elez, "Kosova: The Balkan Powder Keg," *Kosova. Historical/Political Review*, Tirana, 1994, No. 3.

Bibliographie d'études balkaniques, I-XX, Sofia, Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1968-1987.
Bidney, David, "Myth, Symbolism, and Truth," in Thomas A. Sebeok, ed., *Myth: Symposium*, Philadelphia, American Folklore Society, 1955, 1-14.
Bisanzio e l'Italia: raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi, Milano, Vita e pensiero, 1982.
Black, Jeremy, *The British and the Grand Tour*, London, Croom Helm, 1985.
Bloom, Harold, *The Western Canon. The Books and School of the Ages*, New York, Harcourt Brace & Company, 1994.
[Blount, Henry], *A Voyage into the Levant. A Breife relation of a Journey, lately performed by Master H.B. Gentleman, from England by the way of Venice, into Dalmatia, Sclavonia, Bosnah, Hungary, Macedonia, Thessaly, Thrace, Rhodes and Egypt, unto Gran Cairo: with particular observations concerning the moderne condition of the Turkes, and other people under that Empire*, London, Andrew Crooke, 1636.
Boliac, Cezar, *Libertatea*, No. 6. 13, 14, 15, 17 april 1871.
Bolintineanu, Dimitrie, *Călătorii pe Dunăre şi în Bulgaria*, Bucuresti, Tipografia nationala a lui Josip Romanow, 1958.
Booth, John L. C., *Trouble in the Balkans*, London, Hurst and Blackett, 1905.
Boppe, Auguste., *Journal et correspondence de Gédoyn "le Turc," consul de France à Alep (1623-1625)*, Paris, n.p., 1909.
Bora, Tanil, "Turkish National Identity, Turkish Nationalism and the Balkan Problem," Günay Göksu Özdoğan, Kemâli Saybaşılı, eds., *Balkans. A Mirror of the New International Order*, Istanbul, EREN, 1995, 101-120.
Borchardt, Felix, "Berlin–Bagdad. Mitteleuropa und der Nahe Orient," *Balkan und Orient*, Berlin, Verlag Fritz Hirschberg & Co, 1916/1917, 7-10.
Boscowich, R. J., *Journal d'un voyage de Constantinople en Pologne, fait à la suite de son excellence Mr Jag. Porter, ambassadeur d'Angleterre par...*, Lausanne, Grasset, 1772. (Boscovich Ruggiero Giuseppe, *Giornale di un Viaggio da Constantinopoli in Polonia dell'abate...*, Milano, Giordano Editore, 1966).

Böttner, Helmut, *England greift nach Südost-Europa (Wirtschaftlicher Tatbestand und Folgerungen)*, Wien und Leipzig, Adolf Luser Verlag, 1939.
Boué, Ami, *Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe: Détails géographiques, topographiques et statistiques sur cet empire*, Vienne, W. Braumüller, 1854.
- - -, *La Turquie d'Europe ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l'archéeologie, l'agriculture, l'industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l'histoire et l'état politique de cet empire*, vol.1-4, Paris, Arthus Bartrand, 1840.
Bracciolini, Francesco, *La Bulgheria Convertita: Poema Heroica*, Roma, 1637.
Brailsford, H. N., *Macedonia: Its Races and Their Future*, London, Methuen & Co., 1906.
Braude, Benjamin and Bernard Lewis, eds., *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, vol. 1, New York, London, Holmes & Meier Publishers, 1982.
Braun, M., *Die Slawen auf dem Balkan bis zur Befreiung von der türkischen Herrschaft*, Leipzig, 1941.
Breckenridge, Carol A. and Peter van der Veer, eds., *Orientalism and the Postcolonial Predicament: Perspectives on South Asia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1993.
Brodsky, Joseph and Václav Havel, "'The Post-Communist Nightmare': An Exchange," *The New York Review of Books*, 17 February 1994, 28-30.
Brooke, Michael Z., *Le Play, Engineer and Social Scientist: The Life and Work of Frédéric Le Play*, Harlow, Longmans, 1970.
Brown, L. Carl, ed., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East*, New York, Columbia University Press, 1995.
Brown, Edward M. D., *A Brief Account of Some Travels in divers Parts of Europe, Viz. Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria, Styria, Carinthia, Carniola and Friuli. Through a great part of Germany, and The Low Countries. Through Marca Trevisana, and Lombardy on both sides of the Po. With some observations on the Gold, Silver, Copper, Quick-Silver Mines, and the Baths and Mineral Waters in Those Parts. As also, the Description of many Antiquities, Habits, Fortifications and Remarkable Pla-

ces. *The Second Edition with many Additions*, London, Benj. Tooke, 1685.

Bruner, Jerome S., Goodnow, Jacqueline J., Austin, George A., *A Study of Thinking*, New Brunswick and Oxford, Transaction Books, 1986.

Brusten, Manfred and Jürgen Hohmeier, eds., *Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen*, Neuwied und Darmstadt, Hermann Luchterhand Verlag, 1975.

Burguière, André, Christiane Klapisch-Zuber, Martine Segalen, Françoise Zonabend (eds.), *Histoire de la famille*, Vol. 2, Paris, Armand Colin, 1986.

Burmeister, H.-P., F. Boldt, Gy. Mészáros, eds., *Mitteleuropa — Traum oder Trauma? Überlegungen zum Selbstbild einer Region*, Bremen, 1988.

Busbecq, Ogier de, *A. Gislenii Busbequii omnia quae extant: Legationes Turcicae epistolae quatuor*, Amstelodami, Ex officina Elzeviriana, 1660.

Byron, Robert and David Talbot Rice, *The Birth of Western Painting. A History of Color, Form and Iconography, illustrated from the Paintings of Mistra and Mount Athos, of Giotto and Duccio, and El Greco*, New York, A. A. Knopf, 1931.

Calinescu, Matei, "How Can One Be a Romanian", *Southeastern Europe*, 10, 1, 1983, 25-36.

- - -, "'How can one be what one is?' Reflections on the Romanian and the French Cioran", manuscript, 1995, 41.

- - -, "Romania's 1930's Revisited," *Salmagundi*, 97, Winter 1993, 134-151.

Callimachus, Philippus, "Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem," *Monumenta Poloniae historica*, t. VI, P.1, Warszawa, Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1961.

- - -, *Philippi Callimachi Experientis ad Innocentium octavum Pontificem maximum... de bello Turcis inferendo oratio*, Francoforti, 1601.

The Cambridge History of English Literature, vol. XIV, Cambridge, 1922.

Caragiale, Ion Luca. *The Lost Letter and Other Plays*, London, Lawrence and Wishart Ltd., 1956.

- - -, *Oeuvres Choisies: Theatre*, Bucarest, Editions "Le Livre," 1953.

Carré, John le, *The Night Manager*, New York, Ballantine Books, 1993.

Carrier, James G., *Occidentalism: Images of the West*, New York, Oxford University Press, 1995.

- - -, "Occidentalism: the world turned upside-down," *American ethnologist*, vol.19, No 2, May 1992, 195-212.

Carte der Europäischen Türkey nebst einem Theile von Klainasien in XXI Blättern. Nach den besten Hülfsquellen entworfen und gezeichnet durch den k.k. Oberstlieutenant Franz von Weiss. Wien, Herausgegeben von dem k. k. österreichischen Generalquartiermeisterstabe in Jahre 1829.

Carter, Francis W., "Introduction to the Balkan Scene," *An Historical Geography of the Balkans*, London, Academic Press Inc., 1977, 1-24.

Carver, Robert, "Despair among the dervishes. The role of fundamentalism in Turkey," *The Times Literary Supplement*, 3 February 1995, 13.

Castellan, Georges, *Histoire des Balkans: XIVe-XXe siècles*, Paris, Fayard, 1991.

Cetnarowicz, Antoni, *Tajna diplomacja Adama Jerzego Czartoryskiego na Balkanach: Hotel Lambert a kryzys serbski 1840-1844*, Krakow, Nakladem Uniwersytetu Jagiellonskiego, 1993.

Chakrabarty, Dipesh, "Postcoloniality and the Artifice of History: Who Speaks for 'Indian' Pasts?," *Representations*, 37, Winter 1992, 342-369.

- - -, "Radical Histories and Question of Enlightenment Rationalism: Some Recent Critiques of Subaltern Studies," *Economic and Political Weekly*, 8 April 1995, 751-759.

Chamberlain, M. E., *Decolonization. The Fall of the European Empires*, Oxford, Basil Blackwell, 1985.

Charanis, Peter. *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, London, Variorum, 1972.

Chateaubriand, François-René, vicomte de, *Itinéraire de Paris à Jérusalem et de Jérusalem à Paris*, Paris, Le Normant, 1812 (2nd ed.).

Chikhachev, P. A., *Stranitsa o vostoke*, Moskva, Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury izdatel'stva "Nauka", 1982.

- - -, *Asie Mineure. Description physique, climatologie, zoologie, botanique, géologie, statistique et archéologie de cette contrée*, Paris, 1853-1869.

- - -, *Une page sur l'Orient*, Paris, 1868.
Chishull, Edmund, *Travels in Turkey and back to England: By the late Reverend learned Edmund Chishull*, London, W. Boyer, 1747.
Christie, Agatha, *The Secret of Chimneys*, New York, Dell Publishing Co., 1975.
Christoff, Peter K., *An Introduction to Nineteenth-Century Russian Slavophilism: a study in ideas*, 4 vols., Gravenhage, Mouton, 1961-1991.
The Church in the Christian Roman Empire, New York, MacMillan, 1956.
Cioran, Emil M., *History and Utopia*, trans. by Richard Howard, New York, Seaver Books, 1987.
Cioran, Emil M., "A Little Theory of Destiny," *The Temptation to Exist*, trans. by Richard Howard, Chicago, Quadrangle Books, 1968.
- - -, *Schimbarea la față a României*, Bucharest, Humanitas, 1991.
Clarke, Edward Daniel, *Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa*, London, Cadell & Davies, 1814.
Clarke, James F., *Bible Societies, American Missionaries, and the National Revival of Bulgaria*, New York, Arno Press, 1971.
- - -, *Bulgaria and Salonica in Macedonia*, Boston, American Board of Commissioners for Foreign Missions, 1895.
- - -, *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*, Boulder, East European Monographs No.252, New York, Columbia University Press, 1988.
The Clash of Civilizations? The Debate (A Foreign Affairs Reader), New York, Council on Foreign Relations, 1993.
Clifford, James, "On Orientalism", *The Predicament of Culture: Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.
Clifford, James and George E. Marcus, eds., *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1986.
Clogg, Richard, "Benjamin Barker's Journal of a Tour in Thrace (1823)", *The University of Birmingham Historical Journal*, vol. XII, No. 2, 1971.
Clogg, Richard, ed., *Balkan Society in the Age of Greek Independence*, London, Macmillan, 1981.
Codrescu, Teodor, *O călătorie la Constantinopol*, Iasi, 1844; Ion Ionescu de la Brad, *Excursion agricole dans la plaine de la Dobrodja*, Constantinople, Imprimerie du journal de Constantinople, 1850.

Cohen, Roger, "A Balkan Gyre of War, Spinning Onto Film," *The New York Times*, 12 March 1995, 24-25.
- - -, "In the Dock: Balkan Nationalism," *The New York Times*, 30 April 1995, E5.
Coleman, Lerita M., "Stigma: An Enigma Demystified," Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman, *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*, New York and London, Plenum Press, 1986, 211-232.
Colombo, John Robert, Nikola Roussanoff, *The Balkan Range*, Toronto, Hounslow Press, 1976.
Connor, Walker, *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1984.
Conrad, Joseph, *Notes on Life and Letters*, Freeport, N.Y., Books for Libraries Press, 1972 (reprint of 1921 edition from Doubleday & Co.)
Copans, Jean and Jean Jamin, eds., *Aux origines de l'anthropologie française: Les mémoires de la Société des observateurs de l'homme en l'an VIII*, Paris, Le Sycomore, 1978.
Coppin, Jean, *Le bouclier de l'Europe ou la guerre sainte, contenant des avis politiques et chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux rois et aux souverains de la Chrétienté, pour guarantir leurs estats des incursions des Turcs et reprendre ceux qu'ils ont usurpé sur eux. Avec une relation de voyages faits dans la Turquie, la Thébaide et la Barbarie*, Lyon, 1660.
da Costa, Hélèna, "La Turquie: pont entre L'Orient et l'Occident," *Défense nationale*, Avril 1986.
Couloumbis, Theodore A. and Thanos Veremis, "In Search of New Barbarians: Samuel P. Huntington and the Clash of Civilizations," *Mediterranean Quarterly*, Winter 1994, 36-44.
Cousinéry, Esprit-Mary, *Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, la géographie et les antiquité de ce pays*, Paris, Imprimerie royale, 1831.
Covel, John, *Early Voyages and Travels in the Levant. II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679.* London, Hakluyt Society, 1893.
Cox, Samuel S., *Diversions of a Diplomat in Turkey*, New York, Charles L. Webster, 1887.
Crampton, Richard J., *Eastern Europe in the Twentieth Century*, London and New York, Routledge, 1994.

- - -, *A Short History of Bulgaria*, New York, Cambridge University Press, 1987.
Curtis, William Eleroy, *The Turk and His Lost Provinces*, Chicago, New York, Toronto, Fleming H. Revel, 1903.
Cvetkova, Bistra, ed., *Frenski pitepisi za Balkanite, XV-XVIII v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1975.
- - -, *Frenski pitepisi za Balkanite, XIX v*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1981.
Cvijic, Cristopher, *Remaking the Balkans*, London, Royal Institute of International Affairs, 1991.
Cvijić, Jovan, *La peninsule balkanique: géographie humaine*, Paris, A. Colin, 1918 (Serbian translation: *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Beograd, 1922).
- - -, *Makedonskie slavyane. Etnograficheskie issledovaniya*, Petrograd, Slavyanskaya biblioteka, 1906.
Dağlarca, Fazîl Hüsnü, "The Epic of the Conquest of Istanbul," *Selected Poems*, transl. by Talât Sait Halman, Pittsburgh, University of Pittsburgh Press, 1969.
Dakin, Douglas, *British and American Philhellenes*, Thessaloniki, Idryma Meleton Hersonesou tou Aimou, 1957.
Dako, Christo A., *Albania: The Master Key to the Near East*, Boston, E. L. Grimes, 1919.
Dako, Christo A. and Dhimitri Bala, *Albania's Rights, Hopes and Aspirations. The Strength of the National Consciousness of the Albanian People*, Boston, 1918.
Dako, Christo A. and Mihal Grameno, *Albania's Rights and Claims to Independence and Territorial Integrity*, Boston, 1918.
Danchov, N. G. and I. G. Danchov, *Bilgarska entsiklopediya*, Sofia, Knigoizdatelstvo St. Atanasov, 1936.
Danova, Nadya, *Natsionalniyat vîpros v gritskite politicheski programi prez XIX vek*, Sofia, Bilgarska Akademiya na Naukite, 1980.
Darkot, Besim, "Balkan," *Islâm Ansiklopedisi*, Istanbul, Maarif Maatbasi, 1943, 280-283.
David, Zdĕnek, "Bohemian Utraquism in the Sixteenth Century, The Distinction and Tribulation of a Religious 'Via Media'", *Communio Viatorum*, XXXV, Nr. 3, 1993.
Davison, Roderic H., "Britain, the International Spectrum, and the Eastern Question, 1827-1841," *New perspectives on Turkey*, No. 7, Spring 1992, 195-231.

- - -, "The Image of Turkey in the West in Historical Perspective," *Turkish Studies Association Bulletin*, No. 1, 1981, 1-6.
- - -, "Where is the Middle East?," *Foreign Affairs*, July 1960, 665-675.
DeGérando Joseph-Marie, *The Observation of Savage Peoples*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1969.
Deliradev, P., *Ot Kom do Emine (po biloto na Stara-planina)*, Sofia, s.p., 1934.
Derrida, Jacques, *Of Grammatology*, transl. Gayatri Chakravrty Spivak, Baltimore and London, Johns Hopkins University Press, 1976.
- - -, *The Other Heading: Reflections on Today's Europe*, transl. Pascale-Anne Brault and Micahel B. Naas, Bloomington & Indianapolis, Indiana University Press, 1992.
- - -, *Speech and Phenomena, and Other Essays on Husserl's Theory of Signs*, transl. David B. Allison, Evanston, Northwestern University Press, 1973.
- - -, *Writing and Difference*, Routledge & Kegan Paul, 1978, 224.
De Windt, Harry, *Through Savage Europe: Being the Narrative of a Journey Undertaken as Special Correspondent of the "Westminster Gazette" Throughout the Balkan States and European Russia*, London, T. Fisher Unwin, 1907.
The Dictionary of National Biography, London, Oxford University Press, 1917.
Dimitrov, Strashimir, "Za yurushkata organizatsiya i rolyata ï v etnoasimilatsionnite protsesi", *Vekove*, 1982, 1-2, 33-43.
Dimitrova, Snezhana, "Jovan Cvijić za periferiyata i tsentîra," *Balkanistic Forum*, III, 1, 1994, 5-16.
Dirlik, Arif, "The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism," *Critical Inquiry*, vol. 20, Winter 1994, 328-356.
Djordjevic, Dimitrije, "Migrations during the 1912-1913 Balkan wars and World War One", *Migrations in Balkan History*, Belgrade, Serbian Academy of Sciences and Arts, 1989, 115-130.
Djordjevic, Dimitrije and Stephen Fischer-Galati, *The Balkan Revolutionary Tradition*. New York, Columbia University Press, 1981.
Donchev, Doncho, *Fizicheska i sotsialno-ikonomicheska geografiya na Bilgariya*, Veliko Tîrnovo, Slovo, 1994.
Donia, Robert J., and Fine, John V. A. Jr., *Bosnia and Hercegovina: A Tradition Betrayed*, New York, Columbia University Press, 1994.

Dostyan, Irina S., *Rossiya i balkanskii vopros. Iz istorii russko-balkanskikh politecheskikh svyazei v pervoi tret'e XIX v.*, Moskva, Nauka, 1972.

- - -, *Russkaya obshchestvennaia mysl' i balkanskie narody: or Radishcheva do dekabristov*, Moskva, Nauka, 1980.

Douglas, Mary, *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Polution and Taboo*, Harmondsworth, Middlesex, England, Penguin Books, 1970 (first published in 1966).

Douglas, Mary and David Hull, eds., "Introduction," *How Classification Works: Nelson Goodman among the Social Sciences*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1992.

Doyle, Michael W., *Empires*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1986.

Draganov, Mincho, ed., *Narodopsikhologiya na bulgarite. Antologiya*, Sofia, Otechestven front, 1984.

Driesch, Gerardus Cornelius, *Historia magnae legationis Caesareae, aquam fortunatissimis Caroli VI, auspicius Augustum imperantis post beinalis belli confectionem suscepit ilustrissimus et excellentissimus S. R. I. comes Damianus Hugos Virmontius, maximi Caesaris primus nuper ad Passarovicium caduceator ejusdemque magnus postea ad Portam Orator*, Vienna, 1721.

Droulia, Loukia, "Les relations de voyages source historique pour les pays du Levant (XVe au XIXe s.), *Relations et influences réciproques entre grecs et bulgares, XVIIIe – XXe siècle*, Thessaloniki, 1991, 181-186.

- - -, "La révolution française et l'image de la Grèce," *La révolution française et l'hellenisme contemporaine*, Athènes, 1989.

Duala-M'bedy, Munasu, *Xenologie: Die Wissenshaft vom Fremden und die Verdrängung der Humanität in der Anthropologie*, Freiburg, München, Verlag Karl Alber, 1977.

Duben, Alan and Cem Behar, *Istanbul Households: Marriage, Family and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1991.

Du Bois, W. E. B., *Color and Democracy: Colonies and Peace*, New York, Harcourt, Brace and Company, 1945.

Duden. Das grosse Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden, Mannheim, etc., Bibliographisches Institut, 1976.

Durham, Mary Edith, *The Burden of the Balkans*, London, Edward Arnold, 1905.

- - -, *The Sarajevo Crime*, London, George Allen & Unwin Ltd., 1925.

- - -, *Some Tribal Origins, Laws and Customs of the Balkans*, London, George Allen & Unwin Ltd., 1928.

- - -, *Twenty Years of Balkan Tangle*, London, George Allen & Unwin Ltd., 1920.

During, Simon ed, *The Cultural Studies Reader*, London and New York, Routledge, 1993.

Duroselle, Jean-Baptiste, *Europe: A History of its Peoples*, London, Viking, 1990.

Durrell, Lawrence, *Esprit de Corps: Sketches from Diplomatic Life*, London, Faber and Faber, 1990.

The Durrell-Miller Letters, 1935-80, New York, A New Directions Book, 1988.

van der Dussen, Jan and Kevin Wilson, eds., *The History of the Idea of Europe*, New York, Routledge, 1995.

Duțu, Alexandru, "Die Imagologie und die Entdeckung der Alterität," *Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa in 18. und 19. Jahrhundert*, Berlin, 1982, 257-263.

- - -, "The Mental Substratum of the Cultural Activity," *Revue des études sud-est européennes*, XXVIII, 1-4, 1990, 3-10.

- - -, "National and Regional Identity in Southeast Europe," Günay Göksu Özdoğan, Kemâli Saybaşılı, eds., *Balkans. A Mirror of the New International Order*, Istanbul, EREN, 1995, 75-84.

Dyserinck, Hugo, "Komparatistische Imagologie. Zur politischen Tragweite einer europäischen Wissenschaft von der Literatur," Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*, Bonn, Bouvier, 1988, 13-38.

Eagly, Alice H. and Shelly Chaiken, *The Psychology of Attitudes*, Orlando, Harcourt, Brace Jovanovich, 1993.

Eberhard, Winfried, Hans Lemberg, Heinz-Dieter Heimann, Robert Luft, eds., *Westmitteleuropa. Ostmitteleuropa. Vergleiche und Beziehungen: Festschrift für Ferdinand Seibt zum 65. Geburtstag*, München, R. Oldenburg, 1992.

Ebermann, Richard, *Die Türkenfurcht, ein Beitrag zur Geschichte der öffentlishen Meinung in Deutschland während der Reformationszeit*, Halle, C. A. Kraemmerer, 1904.

The Economist.
Edward Lear in Greece. A loan exhibition from the Gennadius library, Athens, Greeece and Meriden, Conn., Meriden Gravure Co., 1971.
Ehrenpreis, Marcus, *The Soul of the East. Experience and Reflections*, translated from the Swedish by Alfhild Huebsch, New York, The Viking Press, 1928 (original, Stockholm, Hugo Gebers Förlag, 1927).
Eickhoff, Ekkehard, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland*, Berlin, De Gruyter, 1966.
Eickhoff, Ekkehard, *Venedig, Wien und die Osmanen*, München, 1970.
Eiser, J. Richard, *Social Psychology: Attitudes, Cognition and Social Behavior*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
Eisner, Robert, *Travels to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1991.
Elenkov, Ivan and Rumen Daskalov, *Zashto sme takiva? V tirsene na bilgarskata kulturna identichnost*, Sofia, Prosveta, 1994.
Ellridge, Arthur, *Mucha. The Triumph of Art Nouveau*, Paris, Editions Pierre Terrail, 1992.
The Encyclopaedia of Islam, New edition, Leiden, E. J. Brill, 1960.
Encyclopedia of American Foreign Policy, New York, Charles Scribner's Sons, 1978.
The Encycopedia Britannica.
Engel, Claire-Éliane, *Les écrivains è la montagne*, Paris, Delagrave, 1934.
- - -, *La littérature alpestre en France et en Angleterre aux 18e et 19e siècles*, Chambéry, s.p., 1930.
Engels, Friedrich, "The Turkish Question," Karl Marx, Frederick Engels, *Collected Works*, transl. Richard Dixon et. al., New York, International Publishers, vol. 12, 1975, 22-28.
English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500-1800, Los Angeles, William Andrews Clark Memorial Library, 1972.
Entsiklopediya Bilgariya, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1981-.
Enzensberger, Hans Magnus, Ryszard Kapuściński and Adam Krzemiński, "Back to the future," *The New York Review of Books*, 17 November 1994, 41-48.
Ergüder, Üstün, "Türkiye ve Balkan Gerçeği," *Balkanlar*, Istanbul, EREN, 1993, 35-38.

Etat économique des pays balkaniques, 2 vols., Beograd, Édition de l'Institut balkanique, 1938.
Fabian, Johannes, *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*, New York, Columbia University Press, 1983.
Federici, Silvia, ed., *Enduring Western Civilization: The Construction of the Concept of Western Civilization and Its "Others"*, Westport, CT, Praeger Publishers, 1995.
Fehér, Ferenc, "On Making Central Europe," *Eastern European Politics and Societies*, vol.3, No.3, Fall 1989, 412-447.
Fehér, Ferenc and Agnes Heller, *Eastern Left, Western Left: Totalitarianism, Freedom and Democracy*, Atlantic Highlands, N.J., Humanities Press International, 1987.
Ferriman, Z. Duckett, *Greece and the Greeks*, New York, James Pott & Co., 1911.
Filimon, Ioannis, *Dokimion peri tis Filikis Etairias*, Navplion, 1834.
Fine, Jr., John V. A., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey form the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1987.
Fischer, Theobald, "Die südosteuropäische (Balkan) Halbinsel," A. Kirchhoff, ed., *Länderkunde von Europa*, II/2, Wien-Prag-Leipzig, 1893.
Fischer, Theobald, "Südosteuropäische Halbinsel oder Südosthalbinsel," A. Scobel, ed., *Geographisches Handbuch*, I, Bielefeld-Leipzig, 1909.
Fischer-Galati, Stephen, Radu R. Florescu and George R. Ursul, eds., *Romania Between East and West. Historical Essays in Memory of Constantin Giurescu*, East European Monographs, No. 103, New York, Columbia University Press, 1982.
Fisher, Sydney Nettleton, *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana, University of Illinois Press, 1948.
Fisher, Sydney N., *The Foreign Relations of Turkey, 1481-1512*, Urbana, Ill., University of Illinois Press, 1948.
Florescu, Radu, *Dracula, Prince of Many Faces: His Life and His Times*, Boston, Little, Brown, 1989.
- - -, *Dracula, a biography of Vlad the Impaler, 1431-1476*, New York, Hawthorn Books, 1973.
Fonton, F. P., *Yumoristicheskie, politicheskie i voennye pis'ma iz glavnoi kvartiry Dunaiskoi armii v 1828 i 1829 godakh*, Leipzig, 1862.

Foreign Policy.
Forsyth, William, *The Slavonic Provinces South of the Danube: A Sketch of Their History and Present State in Relation to the Ottoman Porte*, London, John Murray, 1876.
Forsythe, Martha, "Interes kîm bîlgarskiya folklor v SASHT," *Bîlgarski folklor* No. 1, 1987, 79-81.
Fortescue, William, *Alphonse de Lamartine: A Political Biography*, London & Canberra, Croom Helm, New York, St. Martin's Press, 1983.
Foster, Charles Thornton and F. H. Blackburne Daniell, *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Seigneur of Bousbecque, Knight, Imperial Ambassador*, London, 1881.
Foucault, Michel, *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*, transl. A. M. Sheridan Smith, New York, Pantheon Books, 1972.
- - -, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, ed. Donald F. Bouchard, transl. Donald F. Bouchard and Cherry Simon, Ithaca, NY, Cornell University Press, 1977.
- - -, *L'Ordre du Discours*, Paris, Gallimard, 1971.
- - -, *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, ed. Colin Gordon, transl. Colin Gordon et. al., New York, Pantheon Books, 1980.
- - -, "Space, Power and Knowledge," *The Cultural Studies Reader*, ed. by Simon During, London and New York, Routledge, 1993, 161-169.
Foucher, Michel, "The Geopolitics of Southeastern Europe," *Eurobalkans*, 15, Summer 1994, 16-19.
Fox, Robin, *The Challenge of Anthropology*, New Brunswick, N.J., Transaction Publishers, 1994.
Fraenkel, Eran, "Urban Muslim Identity in Macedonia: The Interplay of Ottomanism and Multilingual Nationalism," *Language Contact – Language Conflict*, eds. Eran Fraenkel and Christina Kramer, New York, Peter Lang, Publ., 1993, 27-42.
France, Anatole, *Les pensées*, ed. Eric Eugène, Paris, Cherche-Midi, 1994.
Die Frankfurter Allgemeine Zeitung.
Frankland, Charles Colville, *Travels to and from Constantinople, in the years 1827 and 1828: or Personal Narrative of a Journey from Vienna, through Hungary, Transylvania, Wallachia, Bulgaria, and Roumelia, to Constantinople; and from that city to the capital of Austria, by the Dardanelles, Tenedos, the Plains of Troy, Smyrna, Napoli di Romania, Athens, Egina, Poros, Cyprus, Syria, Alexandria, Malta, Sicily, Italy, Istria, Carniola, and Styria*, London, H. Colburn, 1829.

Franzos, Karl Emil, *Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrusland und Rumänien*, Leipzig, Verlag von Breitkopf und Härtel, 1878.
Fraser, John Foster, *Pictures From the Balkans*, London, etc., Cassel and Company, 1906.
Frey, William H. and Jonathan Tilove, "Immigrants In, Native Whites Out," *The New York Times Magazine*, 20 August 1995, 44.
Fuchs-Sumiyoshi, Andrea, *Orientalismus in der deutschen Literatur. Untersuchungen zu Werken des 19. und 20. Jahrhunderts, von Goethes "West-östlichem Diwan" bis Thomas Manns "Joseph"-Tetralogie*, Germanistische Texte und Studien, Bd. 20, Hildesheim, Zürich, New York, Georg Olms Verlag, 1984.
Fugagnollo, Ugo, *Bisanzio e l'Oriente a Venezia*, Trieste, Lint, 1974.
Gachev, G.D., "Balkany kak kosmos Khaidutstva. Balkanskaia kartiba mira v etnoiazykovom i kul'turno-istoricheskom aspekte, *Sovetskoe slavianovedenie*, 4, 1989, 171-173.
Gagnon, Jr., V. P., "Serbia's Road to War," *Journal of Democracy*, vol.5, No 2, April 1994, 117-131.
Galt, John, *Voyages and Travels, in the Years 1809, 1810, and 1811; containing Statistical, Commercial, and Miscellaneous Observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo, and Turkey*, London, X. T. Cadell & W. Davies, 1812.
Geanakoplos, Deno John, *Byzantine East and Latin West: Two Worlds of Christendom in Middle Ages and Renaissance*, Oxford, Basil Blackwell, 1967.
- - -, *Constantinople and the West. Essays on the Late Byzantine (Paleologan) and Italian Renaissances and the Byzantine and Roman Churches*, Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1989.
- - -, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge, Harvard University Press, 1962.

Gellner, Ernest, "The Mightier Pen? Edward Said and the Double Standards of Inside-out Colonialism", *The Times Literary Supplement*, 19 February 1993, 3-4.

van Gennep, Arnold, *The Rites of Passage*, Chicago, University of Chicago Press, 1960.

Gent, John Burbury, *A Relation of a Journey of the Right Honourable My Lord Henry Howard, From London to Vienna, and thence to Constantinople; In the Company of his Excellency Count Lesley, Knight of the Order of the Golden Fleece, Councellor of State to his Imperial Majesty, etc. And Extraordinary Ambassadour from Leopoldus Emperour of Germany to the Grand Signior, Sultan Mahomet Han the Forthe*, London, T. Collins, I.Ford and S. Hickman, 1671.

Georgeon, François, *Aux origines du nationalisme turc. Ysuf Akçura (1876-1935)*, Paris, Éditions A.D.P.F., 1980.

Georgescu, Stefan, *Memorii din timpul resboiului pentru independenţa, 1877-1878*, Bucureşti, 1891.

Georgieva, Tsvetana, "Khora i bogove na Balkanite," *Balkanistic Forum*, No. 2, 1994, 33-42.

Gergova, Ivanka, "Medieval and contemporary art of the Balkans," *Vek 21*, No.41, 19-25 October 1994, 3.

Germaner, Semra, Zeynep Inankur, *Orientalism and Turkey*, Istanbul, The Turkish Cultural Service Foundation, 1989.

Geshkof, Theodore I., *Balkan Union: A Road to Peace in Southeastern Europe*, New York, Columbia University Press, 1940.

Gibbon Edward, *An Essay on the Study of Literature*, New York, Garland Publishers, 1970.

Gleason, John Howes, *The Genesis of Russophobia in Great Britain*, New York, Octagon Books, 1972.

Glenny, Misha, "Here We Go Again-Misha Glenny on the Coming Balkan war," *London Review of Books*, 9 March 1995, 21.

Glynn, Patrick, "The Age of Balkanization," *Commentary*, vol. 96, No. 1, July 1993, 21-24.

Goff, A. and Hugh A. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive*, London and New York, John Lane Company, 1921.

Goffman, Erving, *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*, Englewood Cliffs, N. J., Prentice-Hall, Inc., 1963.

Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Ankara, Türk Trih Kurumu, 1924.

Gökbilgin, M. Tayyib, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Evlâdi Fatiban*. Istanbul, 1957.

Golczewski, Mechthild, *Der Balkan in Deutschen und Österreichischen Reise- und Erlebnisberichten*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1981.

Göllner, Carl, *Turcica: Die europäischen Türkendrücke des XVI. Jahrhunderts*, vol.1-2, Bucharest and Berlin (Bibliotheka Aureliana, 23), 1961-1968, vol.3, *Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas im 16. Jahrhundert*, Baden-Baden (Bibliotheka Aure-liana, 70), 1978.

Goodell, William, *Forty Years in the Turkish Empire*, New York, Robert Carter and Brothers, 1883.

Goodman, Nelson, "Seven Structures on Similarity," Douglas, Mary and David Hull, eds., *How Classification Works*, Edinburgh, Edinburgh University Press, 1992, 13-23.

Gordon, Leland James, *American Relations with Turkey, 1830-1930. An Economic Interpretation*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1932.

Goudge, Thomas A., "Evolutionism," *Dictionary of the History of Ideas*, New York, Charles Scribner's Sons, 1973, vol. 2, 174-189.

Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebook*, New York, International Publishers, 1971.

Grand Larousse de la langue française, Paris, Librairie Larousse, 1971.

Grandits, Hannes and Joel M. Halpern, "Traditionelle Wertmuster und der Krieg in Ex-Jugoslavien," *Beiträge zur historischen Sozialkunde*, Nr. 3, 1994, 91-102.

Grant, Richard, "The World Beyond," *The Washington Post*, 26 February 1995, 9.

Grigorovich, V., *Ocherk puteshestviya po Evropeiskoi Turtsii*, Kazan', 1848 (1st ed.): Moskva, Tipografiya M. N. Lavrova, 1877 (2nd ed.); Sofia, Bîlgarska akademiya na naukite, 1978 (phototype edition).

Grishina, R. P., "Balkany v planakh Kominterna," *Slavyanovedenie*, No 5, 1994.

Grozdanova, Elena, *Bulgarskata narodnost prez XVII vek. Demografsko izsledvane*, Sofia, 1989.

Gunchev, G., "Imeto na Balkanskiya poluostrov," *Bilgarski turist*, vol. 23, No. 8.

Gunther, John, *Inside Europe*, New York, Harper and Brothers, 1940.
Gürsel, Nedim, *Balkanlara dönüş*, Istanbul, Can yayinlari, 1995.
Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği. Kültür Tarihinin Kaynakları*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1993.
Gyuzelev, Ivan, "Znachenieto ba Balkana za istoricheskoto razvitie na Bilgariya," *Yubileen sbornik po sluchai 25-godishninata ot pirviya vipusk na Gabrovskata Aprilovska gimnaziya*, Plovdiv, 1900.
Gyuzelev, Vasil, "Razmishleniya vîrkhu bîlgarskata srednovekovna istoriya na prof. Petîr Mutafchiev," Mutafchiev, Petîr, *Kniga za bilgarite*, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1987, 5-21.
Hajnal, John, "European Marriage Patterns in Perspective," D. V. Glass and D. E. C. Eversley, *Population in History. Essays in Historical Demography*, London, E. Arnold, 1965.
Hakov, Cengiz, "Natsionalniyat vupros v republikanska Turtsiya," *Aspekti na etnokulturnata situatsiya v Bulgariya*, vol. 1, Sofia, Tsentur za izsledvane na demokratsiyata i fonadatsia "Friedrich Naumann", 1991, 67-76.
Halbfass, Wilhelm, *India and Europe: An Essay in Understanding*, Albany, State University of New York Press, 1988.
Haldon, John, "The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspectives," Halil Berktay and Suraiya Faroqhi, eds., *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, London, Frank Cass, 1992, 18-108.
Halecki, Oscar, *The Limits and Divisions of European History*, London and New York, Sheed & Ward, 1950.
- - -, *The Millennium of Europe*, Notre Dame, Indiana, University of Notre Dame Press, 1963.
Hall, Derek, *Albania and the Albanians*, London, New York, Pinter, 1994.
Hall, James A., "The Watcher at the Gates of Dawn: The Transformation of Self in Liminality and by the Transcendent Function," Nathan Schwartz-Salant and Murray Stein, eds., *Liminality and Transitional Phenomena*, Wilmette, Ill., Chiron Publications, 1991, 33-51.
Hammel, Eugene, "Meeting the Minotaur," *Anthropology Newsletter*, vol. 35, No. 4, April 1994, 48.
Hának, Péter, "Central Europe: A Historical Region in Modern Times: A Contribution to the Debate about the Regions of Europe", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 57-69.
- - -, "The Danger of Burying Central Europe", *Magyar Lettre Internationale*, 4, 1991, objavljeno u časopisu *Iztok-Iztok*, No. 9-10, 1993, 111-118
Harris, George S., ed. *The Middle East in Turkish-American Relations: Report of a Heritage Foundation Conference, October 3-4, 1984*, Washington, D.C., The Heritage Foundation, 1985.
Hatzidimitriou, Costas, "From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period," A. Lily Macrakis and P. Nikiforos Diamandouros, eds., *New Trends in Modern Greek Historiography*, (The Modern Greek Studies Association, Occasional Papers 1), Hanover, N. H., 1982, 13-23.
d'Hauterive, Alexandre-Maurice Blanc Lanautte, "Journal inédit d'un voyage de Constantinople à Jassi, capitale de la Moldavie dans l'hiver de 1785," *Memoriu asupra vechei şi actualei a Moldovei presentat lui Alexandru Voda Ipsilante domnul Moldovei la1787 de comitele d'Hauterive*, Bucharest, L'Institut d'arts graphiques Carol Göbl, 1902.
Havel, Vaclav, "Anti-Political Politics," Keane, John, ed., *Civil Society and the State. New European Perspectives*, London, New York, Verso, 1988, 381-398.
- - -, "New Democracies for Old Europe", *The New York Times*, 17 October 1993, E17.
- - -, *The Power of the Powerless: Citizens against the state in central-eastern Europe*, London, Hutchinson, 1985.
Held, Joseph, ed., *The Columbia History of Eastern Europe in the Twentieth Century*, New York, Columbia University Press, 1992.
Heller, Agnes, "Europe: An Epilogue?", *The Idea of Europe. Problems of National and Transnational Identity*, ed. by Brian Nelson, David Roberts, and Walter Veit, New York, Oxford, Berg, 1992, 12-25.
Hentsch, Thierry, *Imagining the Middle East*, Montréal, New York, Black Rose Books, 1992.
Henze, Paul B., *The Plot to Kill the Pope*, London & Canberra, Croom Helm, 1984.
Herman, Edward S. & Frank Brodhead, *The Rise and Fall of the Bulgarian Connection*, New York, Sheridan Square Publications, 1986.

Hering, Gunnar, "Die Osmanenzeit im Selbstverständnis der Völke Südosteuropas", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 355-380.

Herzfeld, Michael, *Anthropology through the Looking-Glass: Critical Ethnography in the Margins of Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

Heyd, Uriel, *Foundations of Turkish Nationalism*, Westport, Conn., Hyperion Press, 1979.

Heywood, C. J., "Sir Paul Rycaut, A Seventeenth-Century Observer of the Ottoman State: Notes for a Study," *English and Continental Views of the Ottoman Empire, 1500-1800*, Los Angeles, William Andrews Clark Memorial Library, 1972, 31-59.

Hirsch, Jr., Eric D., *Cultural Literacy. What Every American Needs To Know*, New York, Vintage Books, 1988.

Hobsbawm, Eric, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, 1990.

Hobsbawm, Eric and Terence Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983.

Hockenos, Paul, *Free to Hate: The Rise of the Right in Post-Communist Eastern Europe*, New York, Routledge, 1993.

Hofer, Tamas, ed., *Hungarians Between 'East' and 'West'. Three Essays on National Myths and Symbols*, Budapest, Museum of Ethnography, 1994.

Hoffman, George W., *The Balkans in Transition*, Princeton, N.J., etc., D. Van Nostrand Company, 1963.

- - - , *Exit Into History. A Journey Through the New Eastern Europe*, New York, Penguin Books, 1993.

Hohmeier, Jürgen, "Stigmatisierung als sozialer Definitionsprozess," Brusten, Manfred and Jürgen Hohmeier, eds., *Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen*, Neuwied und Darmstadt, Hermann Luchterhand Verlag, 1975, 5-24.

Holbrooke, Richard, "America, A European Power," *Foreign Affairs*, vol. 74, No. 2, March/April 1995, 38-51.

Hopkins, Terence K., *World-systems Analysis: Theory and Methodology*, Beverly Hills, CA, Sage Publications, 1982.

Hughes, Edward, *The Development of Cobden's Economic Doctrines and His Methods of Propaganda*, Manchester, 1938.

Hunger, Hubert, ed., *Das byzantinische Herrschenbild*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975.

Huntington, Samuel, "The Clash of Civilizations?," *Foreign Affairs*, vol. 72, No. 3, Summer 1993, 23-49.

- - -, "If Not Civilizations, What?" *Foreign Affairs*, vol. 72, No. 5, Nov./Dec. 1993, 186-194.

Hussain, Asaf, Robert Olson, Jamil Qureshi, *Orientalism, Islam, and Islamists*, Brattleboro, Vermont, Amana Books, 1984.

Hyman, Susan, ed., *Edward Lear in the Levant: Travels in Albania, Greece and Turkey in Europe 1848-1849*, London, John Murray, 1988.

Hynková, Hana, *Europäische Reiseberichte aus dem 15. und 16. Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens*, Sofia, Verlag der Bulgarischen Akademie der Wissenschaft, 1973.

Ignatieff, Michael, "On Civil Society," *Foreign Affairs*, vol. 74, No. 2, March/April 1995, 128-136.

Igov, Svetlozar, *Istoriya na bilgarskata literatura, 1878-1944*, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1993.

Il cathechisimo translato della lingua tedescha in la lingua italiana per Salomon Schweigger. Allemagno Wirt. predicatore del Evangelio in Constantinopoli, Tübingen, 1585.

Ilchev, Ivan, "Robert kolezh i formiraneto na bilgarskata inteligentsiya (1863-1878), *Istoricheski pregled*, 1, 1981, 50-62.

Ilieva, Lili and Stiliyan Stoyanov, "Bay Ganyo kato 'Homo Balkanicus' – 'svoya' i 'chuzhda' gledna tochka", *Balkanistic Forum*, No. 2, 1993, 63-68.

Inalcık, Halil, "Balkan", *The Encyclopaedia of Islam*, New edition, vol. I, Leiden, E. J. Brill, 1960, 998-1000.

- - -, "Notes on a Study of the Turkish Economy during the Establishment and Rise of the Ottoman Empire," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, Indiana University Turkish Studies, vol. 9, 1993, 205-263.

- - -, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300-1600.* London, Weidenfeld & Nelson, 1973.

- - -, "Türkler ve Balkanlar," *Balkanlar*, Istanbul, EREN, 1993, 9-32.

- - -, "Village, Peasant and Empire," *The Middle East and the Balkans under the Ottoman Empire*, Bloomington, Indiana University Turkish Studies, vol. 9, 1993, 137-160.

Inden, Ronald, *Imagining India*, Oxford and Cambridge, Blackwell, 1990.
Inglis, K. S., *Churches and the Working Classes in Victorian England*, London, Routledge and K. Paul, 1963.
Insdorf, Anette, "A Romanian Director Tells A Tale of Ethnic Madness," *The New York Times*, 6 November 1994, H22.
Ionesco, Eugène, *Présent passé. Passé présent*, Paris, Mercure de France, 1968.
Iorga, Nicolae, *Byzance après Byzance: continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, A l'institut d'etudes byzantines, 1935.
- - -, *Formes byzantines et réalités balkaniques* Paris, 1922.
- - -, *Histoire des Etats balkaniques jusqu'à 1924*, Paris, 1924.
- - -, *Histoire des Romains et de la Romanité Orientale*, vol. 1, partie 1, Paris, Librairie Ernest Laroux, 1937.
- - -, *A History of Romania. Land, People, Civilization*, New York, AMS Press, 1970.
- - -, *Istoria Rominilor din peninsula balcanică (Albania, Macedonia, Epir, Tesalia, etc.)*, Bucureşti, 1919.
- - -, *Les voyageurs français dans l'Orient Européen*, Paris, Boivin & Cie, J. Gamber, 1928.
Iovkov, Iordan, *Razkazi*, Sofia, Bilgarski pisatel, 1974.
Iser, Wolfgang, *The Fictive and the Imaginary: Charting Literary Anthropology*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1993.
- - -, "Interaction Between Text and Reader," Suleiman, Susan R. and Inge Crosman, eds., *The Reader in the Text. Essays on Audience and Interpretation*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1980, 106-199.
- - -, *Prospecting. From Reader Response to Literary Anthropology*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1989.
Islâm Ansiklopedisi, Istanbul, Maarif Maatbasi, 1943.
Iztok-Iztok (East-East).
Jelavich, Barbara, "The British Traveller in the Balkans: The Abuses of Ottoman Administration in the Slavonic Provinces", *The South-East European Review*, XXXIII, No. 81, June 1955, 396-431.
- - -, *History of the Balkans. Vol. 1. Eighteenth and Nineteenth Centuries. Vol.2. Twentieth Century*, New York, Cambridge University Press, 1983.

- - -, *Russia's Balkan Entanglements, 1806-1914*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
Jelavich, Charles and Barbara, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, Seattle, University of Washington Press, 1977.
Jireček, Konstantin, *Die Heerstrasse von Belgrad nach Constantinopel und die Balkanpässe*, Prag, 1877.
Johnson, Lonnie R., *Central Europe: Enemies & Neighbors & Friends*, New York and Oxford, Oxford University Press, 1996.
Jonov, Michail, *Evropa otnovo otkriva bilgarite*, Sofia, Narodna Prosveta, 1980.
Jonov, Michail, ed., *Nemski i avstriiski pitepisi za Balkanite, XV-XVI v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1979.
- - -, ed., *Nemski i avstriiski pitepisi za Balkanite, XVII-XVIII v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1986.
Judt, Tony, "At Home in This Century," *The New York Review of Books*, 6 April 1995, 9-14.
Kadare, Ismail, *The Three-Arched Bridge*, Franklin, N.Y., New Amsterdam Books, 1995.
Kafé, E., "Le mythe turc et son déclin dans les relations de voyage des européen de la Renaissance", *Oriens*, 21-22, Leiden, 1971.
Kaim, Julius Rudolf, *Westöstliche Welt unter Slawen, Griechen, Türken*, Berlin, Volksverband der Bücherfreunde, Wegweiser Verlag, 1930.
Kanitz Felix Ph., *Donau-Bulgarien und der Balkan. Historisch-geographisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1860-1879*, Leipzig, H. Fries, 1875-1879.
Kant, Immanuel, "Der Charakter des Volks," *Schriften zur Anthropologie, Geschichtsphilosophie, Politik und Pädagogie*, vol. XII, Frankfurt, Suhrkamp Verlag, 1977.
Kaplan, Robert D., *Balkan Ghosts: A Journey Through History*, New York, St.Martin's Press, 1993.
- - -, "The Middle East is a Myth", *The New York Times Magazine*, 20 February 1994, 42-43.
Kapp, Robert A., "Introduction: Review Symposium: Edward Said's Orientalism", *Journal of Asian Studies*, 1980, vol. 39, No. 3, 481-484.
Karahasan, Dževad, *Sarajevo, Exodus of a City*, New York, etc., Kodansha International, 1994 (first appeared as *Dnevne selidbe*, Za-greb, Durieux Publishers, 1993).

Karavelov, Lyuben, *Bilgare ot staro vreme*, Sofia, Bilgarski pisatel, 1981.
Karlova, M. F., "Turetskaya provintsiya i ee sel'skaya i gorodskaya zhizn'. Puteshestvie po Makedonii i Albanii," *Vestnik Evropy*, Sankt Peterburg, No. 6, 1870, 721-753.
Karpat, Kemal, *Ottoman Population, 1830-1914*, University of Wisconsin Press, 1985.
Karpat, Kemal, ed., *The Ottoman State and Its Place in World History* Leiden, Brill, 1974.
Kaser, Karl, *Südosteuropäische Geschichte und Geschichtswissenschaft*, Wien, Köln, Böhlau Verlag, 1990.
Kazantzakis, Nikos, "Crete, a Great and Noble Island," *Modern Greek Literary Gems*, New York, R. D. Cortina Company, 1962, 54-57.
Kazhdan, Alexander and Giles Constable, *People and Power in Byzantium*, Washington, D.C., Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1982.
Keane, John, ed., *Civil Society and the State: New European Perspectives*, New York, Verso, 1988.
Kelly, Michael, "Surrender and Blame," *The New Yorker*, 19 December 1994, 44-51.
Kelly, T. Mills, "America's First Attempt at Intervention in East Central Europe," *East European Quarterly*, XXIX, No. 1, March 1995, 1-16.
Keppel, George, *Narrative of a Journey across the Balkans, by the Two Passes of Selimno and Pravadi; also of a Visit to Azani, and other Newly Discovered Ruins in Asia Minor, in the Years 1829-1830*, London, H. Colburn and R. Bentley, 1831.
Keyder, Çaglar, "Small Peasant Ownership in Turkey: Historical Formation and Present Structure, *Review*, vol. VII, No. 1, Summer 1983, 53-107.
Keyder, Çaglar, Y. Eyüp Özveren & Donald Quaetert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives, *Review*, vol. XVI, No.4, Fall 1993, 519-558.
Keyserling, Count Hermann, *Europe*, Translated by Maurice Samuel, New York, Harcourt, Brace & Company, 1928.
Khazanov, Anatoly M., *Nomads and the Outside World*, Madison, Wisconsin, The University of Wisconsin Press, 1994.
Kiernan, V. G., *The Lords of Human Kind: European Attitudes to the Outside World in the Imperial Age*, Harmondsworth, Penguin Books, 1972.

King, Edward, *Echoes from the Orient*, London, C. Kegan Paul & Co, 1880.
---, *Europe in Storm and Calm. Twenty Years' Experiences and Reminiscences of an American Journalist*, Springfield, MA, C. A. Nichols & Company, 1885.
Kinglake, A. W., *Eothen*, London, Century Publishing Company, 1982.
Kinzer, Stephen, "In Croatia, Minds Scarred by War: A Struggle to Treat the Trauma of the Balkan violence," *The New York Times*, 9 January 1995, A6.
Kiss, Csaba G., "Central European Writers about Central Europe: Introduction to a Non-Existent Book of Readings," Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U. K., Polity Press, 1989, 125-136.
Kissinger, Henry, "Expand NATO now," *The Washington Post*, 19 December 1994, A27.
---, "Ready for Revitalizing," *The New York Times*, 9 March 1995, A_{21}.
Kitromilides, Paschalis, "'Balkan mentality': History, Legend, Imagination," *Septième Congres International d'Etudes du Sud-Est Européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre). Rapports*, Athènes, Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Euro-péen, Comité National Grec, 1994.
---, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy: Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Aldershot, Hampshire, England, Variorum, 1994.
---, *The Enlightenment as Social Criticism: Iosipos Moisiodax and Greek Culture in the Eighteenth Century*, Princeton, N. J., Princeton University Press, 1992.
---, "The Enlightenment East and West: a Comparative Perspective on the Ideological Origins of the Balkan Political Traditions," *Canadian Review of Studies in Nationalism*, vol. 10, No. 1, Spring 1983.
---, *I Galliki Epanastasi ke i Motioanatoliki Evropi*, Athens, Diatton, 1990.
---, "Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans," *European History Quarterly*, vol. 19, No. 2, April 1989, 149-192.
---, "John Locke and the Greek Intellectual Tradition: An Episode in Locke's Reception in South-East Europe," G. A. J. Rogers, *Locke's*

Philosophy. Content and Context, Oxford, Clarendon Press, 1994, 217-235.
- - -, "La révolution française dans le sud-est de l'Europe. La dimension politique," *La révolution française et l'hellenisme moderne*, Athens, FNRS and CNR, 1989, 223-245.
Knolles, Richard, *The Generall Historie of the Turks, from the first beginning of that Nation to the rising of the Othoman Familie, with all the notable Expeditions of the Christian Princes against them, together with the Lives and Conquests of the Ottoman Kings and Emperours; faithfullie collected out of the best Histories, both auntient and moderne, and digested into one continual Historie until this present yeare 1603*, London, Aislip, 1603.
Jacek Kochanowicz, "The Polish Economy and the Evolution of Dependency," *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. Daniel Chirot, Berkeley etc., University of California Press, 1989, 92-130.
Koebner, R. and H. Schmidt, *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, 1840-1860*, Cambridge, Cambridge University Press, 1964.
Kohn, Hans, *Pan-Slavism, Its history and Ideology*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1953.
Koledarov, Petîr, "The Medieval Maps as a Source of Bulgarian history," *Bulgarian Historical Review*, No. 2, 1982, 96-110.
- - -, *Politicheska geografiya na srednovekovnata bilgarska dirzhava*, Sofia, 1979.
Koneva, Rumyana, "Balkanskite voini v nemskiya periodichen pechat," *Balkanistic forum*, 2, 1993, 76-78.
Konrad, György, *Antipolitics: An Essay*, New York, Harcourt Brace Jovanovich, 1984.
- - -, "Central Europe Redivivus," *The Melancholy of Rebirth: Essays from Post-Communist Central Europe, 1989-1994*, San Diego, etc., Harcourt Brace & Company, 1995.
- - -, "Eternally Waiting," *The Melancholy of Rebirth: Essays from Post-Communist Central Europe, 1989-1994*, San Diego, etc., Harcourt Brace & Company, 1995.
Konrád, George and Ivan Szelenyi, "Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies," Pierre Bourdieu and James S. Coleman, eds., *Social Theory for a Changing Society*, Boulder, Westview Press, New York, Russell Sage Foundation, 1991, 337-364.

Konstantinov, Aleko, *Do Chicago i nazad: Bay Ganyo*, Sofia, Bilgarski pisatel, 1983.
Konstantinović, Zoran, "Bild und Gegenbild. Ein Beitrag zur Imagologie der südosteuropäischen Völker in der Phase ihrer nationalen Wiedergeburt," Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, *Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts*, Bonn, Bouvier, 1988, 283-294.
Kopf, David, "Hermeneutics Versus History", *Journal of Asian Studies*, 1980, vol. 39, No.3, 495-506.
Kornrumpf, H.J., "Zur territorial Verwaltungsgliederung des Osmanischen Reiches, ihrem Entstehen und ihrem Einfluss auf die Nachfolgestaaten", *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa*, Hrsg. K.D.Grothusen, Göttingen, 1974.
Koroğlu, Orhan, "Osmanlı döneminde Balkanlar," *Balkanlar*, Istanbul, EREN, 1993, 41-96.
Kovalevskii, E., "Balkany. Nish," *Biblioteka dlya chteniya*, Sankt-Peterburg, 1847, No. 80, razd. 3.
Kozhuharova, Margarita, ed., *Ruski pitepisi za bilgarskite zemi XVII-XIX vek*, Sofia, Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1986.
Krasnokutskii, Alexander Grigor'evich, *Dnevnyya zapiski poezdki v Konstantinopol' A.G. Krasnokutskogo v 1808 godu, samim im pisannyya*, Moskva, V tipografii S. Selivanovskago, 1815.
Krestovskii, Vsevolod, *Dvadtsat' mesyatsev v deistvuyushchei armii (1977-1878)*, vol.1, Sankt Peterburg, 1879.
Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, trans. Charles T. Riggs, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1954.
Křižan, Mojmir, "Postkommunistische Wiedergeburt ethnischer Nationalismen und der Dritte Balkan-Krieg," *Osteuropa*, 45, 3, March 1995, 201-218.
Krumbacher, Karl, *Griechische Reise. Blätter aus dem Tagebuche einer Reise in Griechenland und in der Türkei*, Berlin, August Hettler, 1886.
Kundera, Milan, "The Tragedy of Central Europe", *The New York Review of Books*, 26 April 1984, 33-38.
- - -, *Žert*, Brno, 1991.

Laber, Jeri, "Bosnia–Questions of Rape," *The New York review of Books*, 25 March 1993, 3-6.
Lafore, Laurence, *The Long Fuse: An Interpretation of the Origins of World War I*, New York, etc., J. B. Lippincott Company, 1971.
Lamartine, Alphonse-Marie-Louis de, *Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendent un voyage en Orient (1832-1833), ou, Notes d'un voyageurs*, Paris, Charles Gosselin, 1835.
- - -, *Voyage en Orient*, Paris, 1887.
- - -, *Vues, discours et articles sur la question d'Orient, par ..., membre de la Chambre des députés*, Paris, Charles Gosselin, 1840.
Lampe, John R. and Marvin R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550-1950*, Bloomington, Indiana University Press, 1982.
Larrabee, Stephen E., *Hellas Observed: The American Experience of Greece, 1775-1865*, New York, New York University Press, 1957.
Laslett, Peter and Wall, Richard (eds), *Household and Family in Past Time: Comparative Studies in the Size and Structure of the Domestic Group over the Last Three Centuries in England, France, Serbia, Japan and Colonial North America, with Further Materials from Western Europe*, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1972.
Laveleye, Emile de, *The Balkan Peninsula*, London, T. Fisher Unwin, 1887.
Lazarov, Petîr and Zhivko Zhelev, *Geografiya za 7. klas na srednite obshtoobrazovatelni uchilishta*, Sofia, Anubis, 1994.
Leake, W. M., *Travels in Northern Greece*, London, J. Rodwell, 1835.
Lear, Edward, *Journal of a Landscape Painter in Greece and Albania*, London, 1851 (reprinted in London, Century, 1988).
- - -, *Journal of a Landscape Painter in Southern Albania*, London, R. Bentley, 1852.
- - -, *Views in the Seven Ionian Islands*, London, 1963, (facsimile edition in Odham, Lancashire, Hugh Broadbent, 1979).
Lechevalier, Jean-Batiste, *Voyage de Propontide et du Pont Euxin, avec la carte générale de ces deux mers, la description topographique de leurs rivages, le tableau des moeurs, des usages et du commerce des peuples qui les habitent; la carte particulière de la plaine de Brousse en Bythinie, celle du Bosphore de Thrace, et celle de Constantinople accompagnée de la description des monuments anciens et moderned de cette capitale*, Paris, 1801.

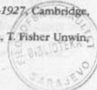
Léger, Louis, *La Save, le Danube et le Balkan. Voyage chez les Slovènes, les Croates, les Serbes et les Bulgares*, Paris, E. Plon, Nourrit et Cie, 1884.
Lele, Jayant, "Orientalism and the Social Sciences", *Orientalism and the Postcolonial Predicament: Perspectives on South Asia*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1993.
Lemerle, Paul, "Byzance et les origines de notre civilisation," Agostino Pertusi, ed., *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze, Sansoni, 1966.
Leonard, John, "C.I.A. – An Infinity of Mirrors", *The Nation*, vol. 258, No. 12, March 28, 1994, 412-417.
Leont'ev, Konstantine, "Egipetskii golub," *Sobranie sochinenii. Iz zhizni khristiyan v Turtsii. Povesti i rasskazy*, Moskva, Izd. V. M. Sablina, 1912-1914, vol. 3 (Leont'ev, Konstantine, *Sobranie sochinenii K. Leont'eva*, Würzburg, Jal-reprint, 1975).
- - -, "Pis'ma otshel'nika," *Vostok, Rossiya i slavyanstvo. Sbornik statei*, vol.1, Osnabrück, Otto Zeller, 1966.
- - -, "Russkie, greki i yugo-slavyane. Opyt natsional'noi psikhologii," *Vostok, Rossiya i slavyanstvo. Sbornik statei*, vol.1, Osnabrück, Otto Zeller, 1966.
- - -, "V svoem krayu," *Sobranie sochinenii. Romany i povesti*, Moskva, Izd. V. M. Sablina, 1912-1914 (Leont'ev, Konstantine, *Sobranie sochinenii K. Leont'eva*, Würzburg, Jal-reprint, 1975).
- - -, "Vizantinism i slavyanstvo," *Vostok, Rossiya i slavyanstvo. Sbornik statei*, vol.1, Osnabrück, Otto Zeller, 1966.
[Le Play, F.], *Frédéric Le Play. On Family, Work and Social Change*, Ed., trans., intr. Catherine Bodard Silver, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1982.
Le Queux, William, *The Near East: The present Situation in Montenegro, Bosnia, Servia, Bulgaria, Roumania, Turkey and Macedonia*, New York, Doubleday, Page & Company, 1907.
Lerner, O.M., "Vospominaniya o Bolgarii (Iz putevykh zametok)," *Zapiski grazhdanina*, Odessa, 1876, No.8, 8-11, No. 9, 26-31, No. 11, 77-80.
Le voyage en Orient: anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXᵉ siècle, Paris, R. Laffont, 1985.
Lewis, Anthony, "Are the Serbs Controlling Clinton?," *The New York Times*, 14 March 1993.

Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey.*, New York, Oxford University Press, 1961, 2G.
- - -, "Eurocentrism Revisited," *Commentary*, vol. 96, No 6, December 1994, 47-61.
- - -, "Islam," Denis Sinor, ed., *Orientalism and History*, Cambridge, W. Heffer & Sons Ltd., 1954, 16-33.
- - -, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, University of Oklahoma Press, 1989.
- - -, "The Question of Orientalism", *Islam and the West*, New York, Oxford, Oxford University Press, 1993.
Linguistique balkanique: Bibliographie, Sofia, Institut d'études balkaniques, CIBAL, 1983.
Lipp, Wolfgang, "Selbststigmatisierung," Brusten, Manfred and Jürgen Hohmeier, eds., *Stigmatisierung. Zur Produktion gesellschaftlicher Randgruppen*, Neuwied und Darmstadt, Hermann Luchterhand Verlag, 1975, 25-54.
Le livre noir de l'ex-Yugoslavie. Purification ethnique et crimes de guerre, Paris, Arléa, 1993.
Lloyd, G. E. R., *Demystifying mentalities*, New York, etc., Cambridge University Press, 1990.
Longinović, Tomislav Z., *Borderline Culture. The Politics of Identity in Four Twentieth-Century Slavic Novels*, Fayetteville, The University of Arkansas Press, 1993,.
Longworth, R. C., "Bulgaria, Romania resist pull of the West," *Chicago Tribune*, 10 October 1994, 1, 6.
Lory, Bernard, *Le sort de l'heritage ottoman en Bulgarie. L'exemple des villes bulgares, 1878-1900*, Istanbul, Isis, 1985.
Lovinesco, Eugène, *Les voyageurs français en Grèce au XIX siècle (1800-1900)*, Paris, 1909.
Lowe, Lisa, *Critical Terrains: French and British Orientalisms*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1991.
Lucas, Paul, *Voyage du sieur Paul Lucas fait par ordre du roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, Paris, 1712.
Lyall, Archibald, *The Balkan Road*, London, Methuen & Co., 1930.
Macfarlane, Alan, *The Culture of Capitalism*, Oxford, Blackwell, 1987.
- - -, *The Origins of English Individualism*, Oxford, Blackwell, 1978.
MacKenzie, David, *The Serbs and Russian Pan-Slavism*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1967.

[Mackenzie, Georgina Muir and Adelina Irby], *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe by Miss Muir Mackenzie and Miss Irby*, London, Bell & Daldy, 1867.
- - -, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe. By G. Muir Mackenzie and A. P. Irby. With a Preface by the Right Hon. W. E. Gladstone, M. P.*, Second edition revised, London, Daldy, Isbister & Co., 1877.
Macmichael, William, *Journey from Moscow to Constantinople. In the Years 1817, 1818* , London, J. Murray, 1819.
Magaš, Branka, "Balkanization or Lebanization?," *The Destruction of Yugoslavia*, London, New York, Verso, 1993, 346-350.
Majer, Hans Georg, ed., *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, München, 1989.
Malcomson, Scott L., *Borderlands. Nation and Empire*, Boston and London, Faber and Faber, 1994.
Manoschek, Walter, *"Serbien ist Judenfrei". Militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941-2*, Munich, R. Oldenburg, 1994.
Mans, Pierre Belon du, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie & authres pays estranges, rédigées en trois livres, par ...Le catalogue contenant les plus notables choses de ce present livre, est en l'autre part de ce feuillet*, Paris, 1553.
Marcellus, M.-L.-J.-A.-C., Vicomte de, *Souvenirs de l'Orient, par le Vicomte de Marcellus, ancien ministre plénipotentiaire*, Paris, Debécourt, 1839.
Marcus, George and Michael Fischer, eds., *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences*, Chicago, University of Chicago Press, 1986.
Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Princeton Oriental Studies, vol.21, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1962.
- - -, "The Just and the Unjust," *Daedalus*, 120, 3, Summer 1991, 113-129.
Marglin, Stephen A. M and Frederique Appfel Marglin, eds., *Dominating Knowledge: Development, Culture and Resistance*, Oxford, Clarendon Press, 1990.

Martin, Richard and Harold Koda, *Orientalism: Visions of the East in Westren Dress*, New York, The Metropolitan Museum of Art, 1994.
Marx, Karl and Friedrich Engels, "Manifesto of the Communist Party." *Collected Works*, transl. Richard Duxon et. al., vol. 6., New York, International Publishers, 1976, 477-519.
Matanov, Khristo, Rumyana Mikhneva, *Ot Galipoli do Lepanto: Balkanite, Evropa i osmanskoto nasbestvie 1354-1571 g.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1988.
Matkovski, Aleksandar, ed., *Balkanot vo delata na stranskite patopisci vo vremeto na turskoto vladeenje: janicari, haremi, robovi*, Skopje, Kultura, 1992.
Matkovski, Alexandar, "Bibliografija na patopisi za Balkanskiot poluostrov vo vreme ha turskoto vladeenje," *Glasnik na institutot za natsionalna istorija*, Skopje, 1971, vol. XV, No. 1 (1371-1600), 2 (1600-1800), 3 (1800-1912).
Maull, Otto, "Länderkunde von Südosteuropa," *Enzyklopedie der Erdkunde*, Leipzig-Wien, 1929.
MacGahan, Januarius Aloysius, *The Turkish Atrocities in Bulgaria*, Geneva, (no publisher), 1966.
McKechnie, Rosemary, "Becoming Celtic in Corsica", *Inside European Identities. Ethnography in Western Europe*, ed. Sharon Macdonald, Providence/Oxford, Berg, 1994, 118-145.
McNeal, R. A., ed., *Nicholas Biddle in Greece. The Journal and Letters of 1806*, University Park, Pennsylvania, The Pennsylvania State University Press, 1993.
Mead, William Edward, *The Grand Tour in the Eighteenth century*, Boston, Houghton Mifflin company, 1914.
Meisel, Martin, *Shaw and the Nineteenth-Century Theatre*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1963.
Melas, Spyros, "This is Greece!," *Modern Greek Literary Gems*, New York, R. D. Cortina Company, 1962, 46-49.
Melchisedec, episcop, *O excursine in Bulgaria de episcop Melchisedec*, Bucureşti, 1885.
Mellor, Jane, "Is the Russian Intelligentsia European? (A Reply to Şimečka)," Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 163-167.
Melville, Cecil F., *Balkan Racket*, London, Jarrolds Publisher, 1941.

Mémoires du Sieur de la Croix, cy-devant secrétaire de l'Ambassade de Constantinople: Contenant diverses relations très curieuses de l'Empire Ottoman, Paris, 1684.
Meštrović, Stjepan G., *The Balkanization of the West: The confluence of postmodernism and postcommunism*, London and New York, Routledge, 1994.
- - -, *Habits of the Balkan Heart: Social Character and the Fall of Communism*, College Station, Texas A&M University, 1993.
Meyer, Henry Cord, "*Mitteleuropa* in German Political Geography", *Collected Works*, vol. I, Irvine, CA, Charles Schlacks, Jr., 1986, 109-126.
- - -, *Mitteleuropa in German Thought and Action, 1815-1945*, The Hague, Martinus Nijhoff, 1955.
Meyers Enzyklopädisches Lexikon, Mannheim, Wien, Zürich, Bibliographisches Institut, Lexiconverlag, 1971.
Miedlig, Hans-Michael, "Gründe und Hintergründe der aktuellen Nationalitätenkonflikte in den jugoslawischen Ländern, *Südosteuropa*, 41, 2, 1992, 116-130.
- - -, "Patriarchalische Mentalität als Hindernis für die staatliche und gesellschaftliche Modernisierung in Serbien im 19. Jahrhundert," *Südost-Forschungen*, 50, 1991, 163-190.
- - -, "Probleme der Mentalität bei Kroaten und Serben," *Septième Congres International d'Etudes du Sud-Est Européen (Thessalonique, 29 août-4 septembre). Rapports*, Athènes, Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, Comité National Grec, 1994, 393-424.
Miller, Hellen Hill, *Greece Through the Ages: As Seen by Travelers from Herodotus to Byron*, New York, Funk & Wagnalis, 1972.
Miller, Henry, *The Colossus of Maroussi*, New York, New Directions Books, 1941.
Miller, William, *The Balkans: Roumania, Bulgaria, Servia, and Montenegro*, New York, G. P. Putnam's sons, 1896.
- - -, *Essays on the Latin Orient*, Cambridge, Cambridge University Press, 1921.
- - -, *The Ottoman Empire and Its Successors, 1801-1927*, Cambridge, Cambridge University Press, 1936.
- - -, *Travels and Politics in the Near East*, London, T. Fisher Unwin, 1898.

Millman, Richard, *Britain and the Eastern Question, 1875-1978*, Oxford, Clarendon Press, 1979.

Milojković-Djurić, Jelena, *Panslavism and national identity in Russia and the Balkans, 1830-1880: Images of the Self and Others*, Boulder, East European Monographs, No. CCCXCIV, New York, Columbia University Press, 1994.

Milosz, Czeslaw, "Central European Attitudes," *Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture*, 5, No. 2, 1986, 101-108.

- - -, *The History of Polish Literature*, New York, Macmillan Publishing Co., 1973.

- - -, *The Witness of Poetry*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1983.

Miyatev, Petîr, ed., *Madzharski pîtepisi za Balkanite, XVI-XIX v*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1976.

Mladenova, Maria and Nikolai Zhechev, *Rumînski pîtepisi ot XIX vek za bîlgarskite zemi*, Sofia, Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1982.

Mohanty, S. P., "Us and Them: On the Philosophical Bases of Political Criticism", *Yale Journal of Criticism*, vol.2, No. 2, 1989, 1-31.

Moltke, Helmuth von, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin, E. S. Mittler, 1911.

- - -, *Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Köln, Verlag Jakob Hegner, 1968.

Mommsen, Wolfgang, *Theories of Imperialism*, New York, Random, 1980.

Montagu, Mary Wortley, *Letters of the Right Honorable Lady M...y, W...y, M...u, Written during her Travels in Europe, Asia and Africa to Persons of Distinction*, London, 1763.

Monumenta historica Hungariae: Ser. II: Verancsics Antal, Összes munkai, I-XII, t. 2-32, Buda Pest, 1857-1875.

Monumental Propaganda: A Travelling Exhibition Organized and Circulated by Independent Curators Incorporated, New York, 1994.

Morritt, John B. S. of Rokeby, *A Grand Tour: Letters and Journeys 1794-96*. Ed. by G. E. Marindin, London, Century Publishing, 1985.

Moser, Charles A., *A History of Bulgarian Literature, 1865-1944*, The Hague, Mouton, 1972.

Mosse, George L., *Toward the Final Solution. A History of European Racism*, New York, Howard Fertig, 1978.

Mouzelis, Nicos P., *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*, London, The Macmillan Press, 1988.

Mowrer, Paul Scott, *Balkanized Europe: A Study in Political Analysis and Reconstruction*, New York, E. P. Dutton & Company, 1921.

Müller, Heiner, "Stirb schneller, Europa," *Iztok-Iztok*, No. 9-10, 1993, 46-51.

Mutafchiev, Petîr, "Balkanît v nashata istoriya," *Kniga za bîlgarite*, Sofia, Bîlgarska akademiya na naukite, 1987.

Muzet, Alphonse, *Le monde balkanique: Roumains de Roumanie, de Transylvanie et de Bukovine, Serbes de Serbie, de Bosnie, de Croatie, de Dalmatie et de Monténégro, Bulgares, Grecs, Turcs et Albanais*, Paris, Ernest Flammarion, 1917.

Mylonas, George E., *The Balkan States: An Introduction to Their History*, Washington, D.C., Public Affairs Press, 1947.

Myrivilis, Stratis, "The Greek Waves," *Modern Greek Literary Gems*, New York, R. D. Cortina Company, 1962, 50-53.

Nader, Laura, "Orientalism, Occidentalism and the Control of Women," *Cultural Dynamics: An International Journal for the Study of Processes and Temporality of Culture*, vol. 2, No. 3, 1989.

Nair, Sami, "Le differend mediterranéen," *Lettre Internationale*, 30, 1991 (reprinted in *Iztok-Iztok (East-East)*, No. 9-10, 1993, 55-63).

Nairn, Tom, *The Enchanted Class: Britain and Its Monarchy*, London, etc., Radius, 1988.

Nationalism and War in the Near East (By a Diplomatist), Oxford, At the Clarendon Press, 1915.

Naumann, Friedrich, *Mitteleuropa*, Berlin, G. Reimer, 1915.

- - -, *Bulgarien und Mitteleuropa*, Berlin, G. Reimer, 1916.

Neale, Adam M. D., *Travels through some parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, London, Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818.

Nelson, Daniel N., *Balkan Imbroglio: Politics and Security in Southeastern Europe*, Boulder, etc., Westview Press, 1991.

Nenov, Todor and Georgi Chorchomov, *Stara planina. Pîtevoditel*, Sofia, Meditsina i fizkultura, 1987.

Nestorova, Tatyana, *American Missionaries among the Bulgarians, 1858-1912*, Boulder, East European Monographs No. 218, New York, Columbia University Press, 1987.

Neumann, Iver B., "Russia as Central Europe's Constituting Other", *East European Politics and Societies*, vol. 7, No.2, Spring 1993, 349-369.

Neumann, Victor, *The Temptation of Homo Europaeus*, Boulder, East European Monographs No 384, New York, Columbia University Press, 1993.

Newman, Bernard, *Balkan Background*, Mew York, The Macmillan Company, 1935.

The New York Review of Books.

The New York Times.

Nicolays, Nicolas de, *Les navigations, pérégrinations et voyages, faicts en la Turquie par Nicolas de Nicolays Daulphinoys Seigneur d'Arfeville, vallet de chambre et géographe ordinaire du Roy de France, contenants plusieurs singularitez que l'Auteur y a veu et observé*, En Anvers, 1576.

Nicolson, Marjorie Hope, "Literary Attitudes Toward Mountains," *Dictionary of the History of Ideas*, vol. 3., New York, Charles Scribner's Sons, 1973, 253-260.

- - -, *Mountain Gloom and Mountain Glory: The Development of the Aesthetics of the Infinite*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1959.

Nikova, Ekaterina, *Balkanite i Evropeiskata obshtnost*, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1992.

Nystazopoulou-Pelekidou, Maria, *Oi valkaniki laoi*, Ioannina, 1978.

Novak, Zrnka, "Nema čistih ruku," *Oslobođenje*, 23 September 1990, 3.

Olivier, Guillaume-Antoine, *Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Egypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République*, Paris, 1801.

Opisanie Turetskoi imperii, sostavlennoe russkim, byvshim v plenu u turok v XVII veke, Sankt Peterburg, 1890.

Ormandzhian, Agop, ed., *Armenski pitepisi za Balkanite, XVII - XIX v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1984.

Ortaylı, Ilber, *Imparatorluğun En Uzun Yüzyıl*, Istanbul, Hil Yayınları, 1983.

Oschlies, Wolf, "Ursachen des Krieges in Ex-Jugoslawien," *Aus Politik und Zeitgeschichte*, vol. 37/93, 10 September 1993.

Oslobođenje.

Ostrogorski, Georgije, *History of the Byzantine State*, Oxford, Blackwell, 1956.

The Other Balkan Wars: A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflections on the Present Conflict by George F. Kennan, Washington, D.C., Carnegie Endowment for International Peace, 1993.

Özbaran, Salih, ed., *Tarih Öğretimi ve ders kitapları*, Istanbul, Tarih vakfı yurt yayınları, 1995.

Özyurt, Senol, *Die Türkenlieder und das Türkenbild in der deitschen Volksüberlieferung vom 16. bis zum 20. Jahrhundert*, (Motive, Freiburger folkloristische Forschungen, 4) München, Wilhelm Fink Verlag, 1972.

The Oxford English Dictionary, Oxford, Clarendon Press, 1989.

Page, Robert M., *Stigma*, London, Routledge & Kegan Paul, 1984.

Painton, Priscilla, "Who Could Have Done It," *Time*, 8 March 1993, 33.

Pakake, Marcia Jean, *Americans Abroad: A Bibliographical Study of American Travel Literature, 1625-1800*, Ph. D. dissertation, University of Minnesota, 1975.

Pakula, Hannah, *The Last Romantic: A Biography of Queen Marie of Romania*, New York, Simon & Schuster, 1984.

Panayotov, Plamen, "Pituvane kîm Vizantion," Konstantin Leontiev, *Vizantinizmit i slavyanstvoto*, Sofia, Slavika, 1993, 5-20.

Pangelov, Boiko, "Foreign Policy is Strong When All Political Forces Rally in Support of National Interests," Interview with Deputy Minister of Foreign Affairs, *Kontinent*, 30-31 January 1993; also in FBIS-EEU-93-022, 4 February 1993.

Panzini, Alfredo, *Dizionario moderno*, Milano, Editore Ulrico Hoepli, 1950.

Papacostea, Victor, "La péninsule balkanique et le problème des études comparées," *Civilizație românească și civilizație balkanică. Studii istorice*, București, Editura Eminescu, 1983.

Papadakis, Aristeides, "The Historical Tradition of Church-State Relations under Orthodoxy", Ramet, Pedro, ed., *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, vol. 1, Durham and London, Duke University Press, 1988, 37-60.

Papadopoulos, S. I., *I kinisi tou Douka tou Never Karolou Gonsaga gia tin apeleftherosi ton valkanikon laon (1603-1625)*, Thessalo-

niki, Hidryma Meleton Chersonesou tou Haimou, Ekdoseis, 83,, 1966.

Papandreou, George, "Greece, the United States and their Mutual Common Interests in the Balkans," *The Southeast European Yearbook 1993*, Athens, ELIAMEP, 1994, 13-22.

Papoulia, Basilike, "Die Osmanenzeit in der griechischen Geschichtsforschung seit der Unabhängigkeit", *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 113-126.

Pappazoglu, Maior D., *Călăudă pe riul Dunări din Porta de fier pînă in Marea Negri*, Bucureşti, Tipografia statulni St. Sava si Nifon, 1863.

Parezanin, Ratko, *Za balkansko jedinstvo: osnivanje, program i rad Balkanskog instituta u Beogradu, 1934-1941*, München, s.n., 1976.

Parker, J. S. F., "From Aeschylus to Kissinger," *Gazelle Review*, I, 1980, 4-16.

Parry, V.J., "Renaissance Historical Literature in Relation to the Near and Middle East," B. Lewis and M. Holt, eds, *Historians of the Middle East*, London, Oxford University Press, 1962, 277-290.

Partenii, Inok, *Skazanie o stranstvii i puteshestvii po Rossii, Moldavii, Turtsii i Svyatoi zemle*, part. 4, Moskva, 1855.

Pashko, Gramoz, "The Role of Christianity in Albania's Post-Communist Vacuum," *The Southeast European Yearbook 1993*, Athens, ELIAMEP, 1994, 47-54.

Patterson, David, "The Dangers of Balkanization," *Peace & Change*, vol. 20, No.1, January 1995, 76-81.

Paton, James Morton, *Chapters on Medieval and Renaissance Visitors to Greek Lands*, Princeton, N.J., The American School of Classical Studies in Athens, 1951.

Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft – Neue Bearbeitung, Stuttgart, J. B. Metzler, 1912.

Peicheva, Lozanka and Ventsislav Dimov, "Drugite v 'misteriyata' (Nablyudeniya vîrkhu bîlgarskata narodna muzika, interpretirana ot chuzhdentsi, vîv fonotekata na Bîlgarskoto natsionalno radio)," *Balkanistic Forum*, No. 1, 1993, 39-45.

Pelimon, A., *Impresiuni de kălătorie în Româniea*, Bucureşti, Imprimeria nationala alui Iosif Romanov et Comp., 1858.

Perdicaris, G. A., *The Greece of the Greeks*, New York, Paine & Burgess, 1946.

Perkin, Harold, *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, London, Routledge and K. Paul, 1969.

Perry, Duncan, *The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements*, Durham, Duke University Press, 1988.

Pertusi, Agostino, *Storiografia umanistica e mondo bizantino*, Palermo, Instituto siziliano distudi bizantini e neoellenici, 1967.

Pertusi, Agostino, ed. *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Firenze, L. S. Olschki, 1973-1974.

Pertusi, Agostino, ed., *Venezia e l'Oriente fra tardo Medioevo e Rinascimento*, Firenze, Sansoni, 1966.

Pesmazoglou, Stephanos, *Evropi-Tourkia. Andanaklaseis kai diathlaseis. I stratigiki ton keimenon*, I, Athens, Ekdoseis Themelio, 1993.

Petnadeset godini institut za balkanistiska, 1964-1978. Istoricheska spravka i bibliografiya, Sofia, CIBAL, 1979.

Petropulos, John, "The Modern Greek State and the Greek Past," Speros Vryonis, Jr., ed., *The "Past" in Medieval and Modern Greek Culture*, Malibu, Undena Publications, 1978, 163-176.

- - -, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, Princeton, NJ, Princeton University Press, 1968.

Petrosyan, Yurii A., *Mladoturetskoe dvizhenie (vtoraya polovina XIX - nachalo XX v.)*, Moskva, Izdatel'stvo Nauka, 1973.

Petrovich, Michael Boro, *The Emergence of Russian Panslavism, 1856-1870*, New York, Columbia University Press, 1956.

- - -, "Eugene Schuyler and Bulgaria, 1876-1878," *Bulgarian Historical Review*, 1, 1979, 51-69.

- - -, *A History of Modern Serbia, 1804-1918*, New York, H. B. Jovanovich, 1976.

Peyssonnel, Charles de, *Traité sur le commerce de la Mer Noire*, Paris, 1787.

Pfaff, William, "The Absence of Empire", *The New Yorker*, vol.68, No. 25, 10 August 1992, 59-69.

Picchio, Ricardo, "Un pamphlet epico de Propaganda Fide: 'La Bulgheria convertita' di F. Bracciolini, *Relazioni storiche e culturali fra l'Italia e la Bulgaria*, Napoli, 1982.

Pinson, Mark, "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War", *Etudes balkaniques*, Sofia, 1972, No. 3.

- - -, "Russian Policy and Emigration of the Crimean Tatars to the Ottoman Empire, 1854-1862", *Güney-Dogu Avrupa Arastirmalari Dergisi*, Istanbul, 1972, No. 1.

Pipa, Arshi, "The Other Albania: A Balkan Perspective," Arshi Pipa and Sami Repishti, *Studies on Kosova*, Boulder, East European Monographs No .155, New York, Columbia University Press, 1984, 239-254.

Pisarev, A., "Traditsii druzhby narodov kak yavlenie kul'tury. Osvoboditel'naia bor'ba balkanskikh narodov protiv osmanskogo iga i rossiiskaya intelligentsiya," B. B. Piotrovskii, ed., *Sovetskaya kul'tura – 70 let razvitiya. K 80-letiyu akad. M. P. Kima*, Moskva, Nauka, 1987, 258-261.

Plakans, Andrejs, "The Emergence of a field: twenty years of European family history", *The Wilson Center. West European Program. Occasional paper No. 1*, Washington, D.C., 1986.

Porter, David, *Constantinople and its Environs. In a Series of Letters, exhibiting the actual state of the manners, customs, and habits of the Turks, Armenians, Jews, and Greeks, as modified by the policy of Sultan Mahmoud. By an American, long resident at Constantinople*, New York, Harper & Brothers, 1835.

Pouqueville, François, *Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie, et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman pendent les années 1789, 1799, 1800 et 1801*, Paris, 1805.

"Povest' i skazanie o pokhozhdenii v Ierusalim i Tsarigrad Troitsko-Sergieva monastyria, chernogo dyakona Iony po reklomu Malen'kogo," *Pamiatniki drevnei pis'mennosti i isskustva*, vol. 35, Sankt Peterburg, 1882.

Predstavata za "drugiya" na Balkanite, Sofia, Akademichno izdatelstvo "Marin Drinov," 1995.

Pulaha, Selami, *Aspects de démographie historique des contrées albanais pendant les XVe-XVIe siècles*, Tirana, 1984.

- - -, "Wissenschaftliche Forschungen über die osmanische Periode des Mittelalters in Albanien (15. Jahrhundert bis Anfang des 19. Jahrhunderts), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 163-178.

Pundeff, Marin V., "Charles M. Dickinson and U.S.-Bulgarian Relations," *Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues*, Boulder, East European Monographs, CCCXVIII, New York, Columbia University Press, 1994.

- - -, "Schuyler and MacGahan before 1876," *Bulgaria in American Perspective. Political and Cultural Issues*, Boulder, East European Monographs, CCCXVIII, New York, Columbia University Press, 1994.

Puto, Arben, "The London Conference in Two Editions," *Kosova*, 1993, No 1, 19-22.

Ragsdale, Hugh, ed., *Imperial Russian Foreign Policy*, Woodrow Wilson Center Press and Cambridge University Press, 1993.

Rallet, D., *Suvenire şi impresii de călătorie în România, Bulgaria, Constantinople*, Paris, Bouchet, 1858.

Ramet, Pedro, ed., *Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century*, vol. 1, Durham and London, Duke University Press, 1988.

Recueil d'études sociales publié à la mémoire de Frédéric Le Play, Paris, A. et J. Picard, 1956.

Redhouse, James W., *A New Turkish and English Lexicon*, Beirut, Librarie du Liban, 1974.

Redhouse Yeni Türkçe-Ingilizce Sözlük, Istanbul, Redhouse yayinevi, 1968.

Reed, John, *The War in Eastern Europe*, New York, Charles Scribner's Sons, 1919.

Reiter, Norbert, ed., *Die Stellung der Frau auf dem Balkan*, Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1987.

Remak, Joachim, "1914 – The Third Balkan War, Origins Reconsidered", *Journal of Modern History* 43, 1971, 353-366.

Renda, Günsel, Max Kortepeter, eds., *The Transformation of Turkish Culture. The Atatürk Legacy*, Princeton, The Kingston Press, 1986.

Répertoire d'études balkaniques, 1966-1975, 1-2, Sofia, Institut d'etudes balkaniques, CIBAL, 1983-1984.

Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars, Carnegie Endowment for International Peace, Division of Intercourse and Education, Publication No. 4, Washington, D.C., 1914.

Richardson, Michael, "Enough Said. Reflections on Orientalism," *Anthropology Today*, vol. 6, No. 4, August 1990, 16-19.

Richter, Melvin, "Despotism," *Dictionary of the History of Ideas*, New York, Charles Scribner's Sons, 1973, 1-18.

Robert, Cyprien, *Le monde slave. Son passé, son état présent et son avenir*, vol. 1, Paris, Passard, 1852.
- - -, *Les Slaves de Turquie*, 2 vols., Paris, E. Depée et Sceaux, 1844.
Robinson, Gertrude, *David Urquhart: Some Chapters in the Life of a Victorian Knight-errant of Justice and Liberty*, Oxford, Blackwell, 1920.
Rohrbach, Paul, *Balkan – Türkei: Eine Schicksalszone Europas*, Hamburg, Hoffmann und Campe Verlag, 1940.
Roider, Jr., Karl A., *Austria's Eastern Question 1700-1790*, Princeton, Princeton University Press, 1982.
Roth, Klaus "Osmanische Spuren in der Alltagskultur Südosteuropas," *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 319-332.
Rothschild, Joseph, *Return o Diversity: A Political History of East Central Europe Since World War II*, New York, Oxford University Press, 1989.
Roucek, Joseph S., *Balkan Politics: International Relations in No Man's Land*, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1948.
Rouillard, Clarence Dana, *The Turk in French history, thought, and literature (1520-1660)*, Paris, Boivin & Cie, 1940 (reprint, New York, AMS press, 1973).
Rubinstein, Richard E. and Jarle Crocker, "Challenging Huntington," *Foreign Policy*, No 96, Fall 1994, 113-128.
Rufin, Jean-Christoffe, *L'Empire et les nouveaux barbares*, Paris, Hachettes-Pluriel, 1992.
Rupnik, Jacques, *The Other Europe*, London, Weidenfeld and Nicolson, 1988.
Ruskin, Jonah, *The Mythology of Imperialism*, New York, Random House, 1971.
Russel, Bertrand, *The Scientific Outlook*, New York, W. W. Norton and Company, Inc., 1931.
Russkii posol v Stambule: Petr Andreevich Tolstoy i ego opisanie Osmanskoi imperii nachala XVIII v., Moskva, Glavnaya redaktsiia vostochnoi literatury izdatel'stva "Nauka", 1985.
Rycaut, Paul, *The Present State of the Ottoman Empire. Containing the Maxims of the Turkish Politie, the most Material Points of the Mahometane Religion, their Sects and Heresies, their Convents and Religious Votaries. Their military discipline, with an exact Computation of their Forces both by Land and Sea. Illustrated with divers Pieces of Sculpture representing the variety of Habits amongst the Turks*, London, John Starkey and Henry Brome, 1668.

Safire, William, "Baltics Belong in a Big NATO," *The New York Times*, 16 January 1995, A17.
- - -, "Hello, Central," *The New York Times Magazine*, 12 March 1995, 24-26.
Said, Edward W., *Culture and Imperialism*, London, Chatto and Windus, 1992.
- - -, "East isn't East," *The Times Literary Supplement*, 3 February 1995, 3-6.
- - -, *Orientalism*, New York, Pantheon Books, 1978.
- - -, "Representing the Colonized: Anthropology's Interlocutors," *Critical Inquiry*, 15, No. 2, Winter 1989, 205-225.
- - -, *Representations of the Intellectual*, New York, Pantheon Books, 1994.
Sandfeld, Kristian, *Linguistique balkanique. Problème et résultat*, Paris, Librairie ancienne Honoré Champion, 1930.
Saper, Craig Jonathan, *Tourism and Invention: Roland Barthes's "Empire of Signs"*, Dissertation, University of Florida, 1990.
Sarup, Madan, *Post-Structuralism and Postmodernism*, Athens, The University of Georgia Press, 1993.
Saussure, Ferdinand de, *Course in General Linguistics*, London, Fontana/Collins, 1974.
Sauveboeuf, Ferrières de, *Mémoires historiques et politiques de mes voyages faits depuis 1782 jusqu'en 1789, en Turquie, en Perse et en Arabie, melês d'observations sur le gouvernement, les moeurs, la religion et le commerce de tous les peuples de ces différents pays, avec les relations exactes de tous ces événements qui ont lieu dans l'Empire Ottoman depuis 1774 jusqu'à la rupture des Turcs avec les deux cours impériales; suivis de tous les détails de ce qui s'est passé de remarquable entre les deux armées de ces trois puissance belligérentes et d'un calcul raisonné des avantages que les Cours de Vienne et de Saint-Petersbourg peuvent retirer de leur victoires sur les Ottomans*, Maestrücht et Paris, 1790.
Schama, Simon, *Landscape and Memory*, New York, A. A. Knopf, 1995.

Schefer, Ch., ed., *Le voyage d'Outremer de Bertrandon de la Broquière, premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne*, Farnborough, Gregg, 1972.
Schepper, C. D., "Missions diplomatiques de Corneiile Duplicius de Schepper dit Scepperus ambassadeur de Christien II, Charles V, de Ferdinand Ir et de Marie, reine de Hongrie, gouvernante des Pays-Bas, de 1523 à 1555. Par M. Le Bon de Saint Genois et G.-A. Issel de Schepper," *Mémoires de l'Academie royale des sciences, des lettres et des beaux arts de Belgique. Classe des lettres*, vol. XXX, Bruxelles, 1857, 1-222.
Schöpflin, George, "Central Europe: Definitions Old and New", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 7-29.
Schöpflin, George and Nancy Wood, "Milan Kundera's Lament", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U. K., Polity Press, 1989, 139-142.
Schubert, Gabriella, "Berlin und Südosteuropa," Klaus Meyer, ed., *Berlin und Osteuropa*, Berlin, Colloquium Verlag, 1991, 177-209.
- - -, "Das Bulgaren-Bild deutscher Reisender in der Zeit der Osmanenherrschaft," *Zeutschrift für Balkanologie*, 26, 1990, 103-122.
Schwab, Raymond, *The Oriental Renaissance: Europe's Rediscovery of India and the East, 1680-1880*, New York, Columbia University Press, 1984 (translation of the French original *La Rénaissance Orientale*, Paris, 1950).
Schwarz, Egon, "Central Europe - What It Is and What It Is Not," Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 143-156.
Schweigger, Salomon, *Eine newe Reysbeschreibung auss Teutschland nach Konstantinopel vnd Jerusalem. Darinn die Gelegenheit derselben Laender/ Staedt/ Flecken/ geben etc. der innwohnenten Voelker Art/ Sitten/ Gebraech/ Trachten/ Religion vnd Gottesdienst etc.* Nürnberg, Johann Lantzenberger MDCVIII (phototypic edition Graz, 1964).
Schwoebel, Robert, *The Shadow of the Crescent: the Renaissance Image of the Turk (1453-1517)*, Niewkoop, B. de Graaf, 1967.
Scotus Viator, "The Balance of Power in the Balkans," Cornelia Bodea, Hugh Seton-Watson, *R. W. Seton-Watson şi Românii, 1906-1920*, vol. 2, Bucureşti, Editura ştiinţifică şi enciclopedică: 1988.

Searight, S., *The British in the Middle East*, London, Weidebfeld and Nicolson, 1979.
XVIe congres international des sciences historiques, Rapports, I, 2. Grands thèmes. L'image de l'autre: étrangers, minoritaires, marginaux, Stuttgart, Comité international des sciences historique, 1985
Seligman, Adam B., *The Idea of Civil Society*, New York, The Free
Seton-Watson, Robert W., *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, London, 1935.
- - -, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London, Constable, 1917.
- - -, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*, London, Constable & Co., 1911.
Setton, Kenneth M. "The Byzantine Background to the Italian Renaissance," *Proceedings of the American Philosophical Society*, No. 100, 1956, 1-76.
- - -, *The Papacy and the Levant*, vol.1 (1204-1402), vol. 2 (1402-1504), vol. 3 (1504-1552), vol. 4 (1551-1571),
Philadelphia, American Philosophical Society, 1976-1984.
- - -, *Venice, Austria, and the Turks in the seventeenth century*, Philadelphia, American Philosophical Society, 1991.
Seydlitz, Melchior von, *Gründliche Beschreibung der Wallfahrt nach dem heiligen Lande neben Vermeldung der jemerlichen und langwierigen Gefengnuss derselben Gesellshaft. Gestellet durch den edlen ehrenvesten Melchior von Seydlitz aus Niklasdorf und Wirben in Schlesien, welcher persönlich solche Noth und Eleed ausgestanden*, Görlitz, 1580.
The Shade of the Balkans: Being a collection of Bulgarian folksongs and proverbs, here for the first time rendered into English, together with an essay of Bulgarian popular poetry, and another on the origin of the Bulgars, London, David Nutt, 1904.
Shannon, Richard, "David Urquhart and the Foreign Affairs Committees," Patricia Hollis, ed., *Pressure From Without in Early Victorian England*, London, Edward Arnold, 1974, 239-261.
- - -, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1976*, Hamden, Nelson, 1975.
Shaw, George Bernard, *Collected Plays with their Prefaces*, vol. I, New York, Dodd, Mead & Company, 1975.

Sherman, Laura, *Fire on the Mountain: The Macedonian Revolutionary Movement and the Kidnapping of Miss Stone*, Boulder, East European Monographs, New York, Columbia University Press, 1980.

Shils, Edward, *Center and Periphery: Essays in Microsociology*, Chicago, University of Chicago Press, 1975.

Shishmanov, Ivan D., "Stari pîtuvaniya prez Bîlgariya v posoka na rimskiya voenen pît it Belgrad za Tsarigrad," *Sbornik za narodni umotvoreniya*, vol. IV, Sofia, 1891, 324-325.

Şimečka, Milan, "Another Civilization? An Other Civilization?",

Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 157-162.

- - -, "Which Way Back to Europe? (A Reply to Mihály Vajda)", Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 176-183.

Simmons, Thomas W., *Eastern Europe in the Postwar Period*, New York, St. Martin's Press, 1991.

Simopoulos, Kyriakos, *Xenoi taxidiotes sten Hellada*, Athens, n.p., 1970-1975.

- - -, *Pos eidan oi xenoi tin Ellada tou 21*, Athens, n.p., 1979-1980.

Skilling, H. Gordon, "T. G. Masaryk, Arch-Critic of Austo-Hungarian Foreign Policy," *Cross Currents*, No. 11, 1992, 213-233.

Skopetea, Elli, *I Disi tis Anatolis. Ikones apo to telos tis Othomanikis Avtokratorias*, Athina, Gnosi, 1992.

- - -, "Orijentalizam i Balkan," *Istorijski časopis*, vol. XXXVIII, 1991, 131-143.

Skowronek, Jerzy, *Polityka balkanska Hotelu Lambert (1833-1856)*, Warszawa, Uniwersytet Warszawski, 1976.

Slavov, Ivan, "Balkanpolitikanstvo," *Edin zavet*, No. 1, 1993, 51.

Söz derleme dergisi, I, Istanbul, 1939.

Smith, Arthur D. Howden, *Fighting the Turks in the Balkans: An American's Adventures with the Macedonian Revolutionaries*, New York and London, G. P. Putnam's Sons, 1908.

Smith, Sheila Mary, *The Other Nation: The Poor in English Novels of the 1840s and 1850s*, Oxford, Clarendon Press, 1980.

Smochowska-Petrowa, Wanda, *Mikhail Chaikovski – Sadik pasha i bîlgarskoto vîzrazhdane*, Sofia, Izdatelstvo na Bîlgarskata akademiya na naukite, 1973.

Snyder, Jack, *Myths of Empire: Domestic Politics and International Ambition*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1991.

Sokoloski, M., "Islamizatsija u Makedonija u XV i XVI veku", *Istorijski Casopis*, 1975, 22.

Sorel, Georges, *The Illusion of Progress*, Berkeley, University of California Press, 1969.

Spurr, David, *The Rhetoric of Empire: Colonial Discourse in Journalism, Travel Writing, and Imperial Administration*, Durham and London, Duke University Press, 1993.

Staar, Richard F., *The Communist Regimes in Eastern Europe*, Stanford, Hoover Institution Publications, 1971.

Stadtmüller, Georg, *Geschichte des Südosteuropas*, München, R. Oldenburg, 1950.

- - -, "Osmanische Reichsgeschichte und balkanische Volksgeschichte," *Grundlagen der Europäischen Geschichte*, München-Wien, R. Oldenbourg, 1965.

Stafford, Mark C. and Richard R. Scott, "Stigma, Deviance, and Social Control. Some Conceptual Issues," Stephen C. Ainlay, Gaylene Becker and Lerita M. Coleman eds., *The Dilemma of Difference: A Multidisciplinary View of Stigma*, New York and London, Plenum Press, 1986.

Stavrianos, Leften S., *The Balkans since 1453*, Hinsdale, Illinois, Dryden Press, 1958.

- - -, *Balkan Federation: A History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, (2nd edition), Hamden, Connecticut, Archon Books, 1964.

- - -, "The Influence of the West on the Balkans," *The Balkans in Transition. Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1963, 184-226.

St. Clair, Alexandrine, *The Image of the Turk in Europe*, (Exhibition Catalogue), New York, The Metropolitan Museum of Art, 1973.

St. Clair, Stanislas G. B. and Charles A. Brophy, *Residence in Bulgaria; or, Notes on the Resources and Administration of Turkey: The Condition and Character, Manners, Customs, and Language of the Christian and Mussulman Populations, with Reference to the Eastern Question*, London, John Murray, 1869.

- - -, *Twelve Years' Study or The Eastern Question in Bulgaria*, London, Chapman and Hall, 1877.
Steinbeck, John, *Travels with Charlie: In Search of America*, New York, Penguin Books, 1986.
Stephen, Leslie and Sidney Lee, eds., *The Dictionary of National Biography*, London, Oxford University Press, 1917.
Stern, Radu and Vladimir Tismaneanu, "L'Europe centrale: Nostalgies culturelles et réalités politiques," *Cadmos. Cahiers trimestriel du Centre Européen de la Culture*, no. 39, 1987, 39-46.
Stettenheim, Julius, *Bulgarische Krone gefällig? Allen denen, welche Ja sagen wollen, als Warnung gewidmet*, Leipzig, L. Freund, Buch – und Kunst-Verlag, 1888 (Zweite Auflage).
Stewart, Cecil, *Serbian Legacy*, London, George Allen and Unwin Ltd., 1959.
Stiglmayer, Alexandra, ed., *Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina*, Lincoln, Nebraska, University of Nebraska Press, 1994.
Stoianovich, Traian, *Balkan Worlds: The First and Last Europe*: Armonk, N.Y. London, M.E.Sharpe, 1994.
- - -, *Between East and West: The Balkan and Mediterranean Worlds*, 4 vols, New Rochelle, N.Y., Aristide D. Caratzas, 1992-1995.
Stokes, Gale, "East European History after 1989", *East European Studies in the United States: Making Its Own Transition After 1989*, ed. John R. Lampe and Paula Bailey Smith, Washington D.C., Woodrow Wilson Center, 1993, 31-36.
- - -, "The Social Origins of East European Politics," *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics & Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*, ed. Daniel Chirot, Berkeley etc., University of California Press, 1989, 210-251.
- - -, *The Walls Came Tumbling Down. The Collapse of Communism in Eastern Europe*, New York, Oxford University Press, 1993.
Stoneman, Richard, *Land of Lost Gods: The Search for Classical Greece*, London, Hutchinson; Norman, Okla., University of Oklahoma Press, 1987.
Stoye, John Walter, *English Travellers Abroad, 1604-1667*, London, Jonathan Cape, 1952.
Strangford, Viscountess, *Report of the Expenditure of the Bulgarian Peasant Relief Fund*, London, Hardwicke & Bogue, 1878.

Sturmberger, Hans, "Das Problem der Vorbildhaftigkeit des türkischen Staatswesens im 16. und 17. Jahrhundert und sein Einfluss auf den europäischen Absolutismus," *Comité international des sciences historiques, XIIe congrès international des sciences historiques, Vienne 29 aout – 5 septembre 1965. Rapport IV*, Horn – Wien, s.a., 210-209
Südosteuropa unter dem Halbmond. Untersuchungen über Geschichte und Kultur der südosteuropäischen Völker während der Türkenzeit. Prof. Georg Stadtmüller zum 65. Geburtstag gewidmet, München, Trofenik, 1975.
Sugar, Peter, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804*, Seattle, University of Washington Press, 1977.
Suleiman, Susan R. and Inge Crosman, eds., *The Reader in the Text: Essays on Audience and Interpretation*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1980.
Suleri, Sara, *The Rhetoric of English India*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1989.
Szamota, István, *Régi Utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten, 1054-1717*, Budapest, Franklin-Társulat, 1891.
Szporluk, Roman, *Communism & Nationalism: Karl Marx versus Friedrich List*, New York, Oxford University Press, 1988.
Szücs, Jenö, "The Three Historic Regions of Europe: An outline", *Acta Historica Scientiarum Hungaricae*, vol. 29 (2-4), 1983, 131-184. (Hungarian original published in *Történelmi Szemle*, No. 24, 1981, 313-369 and as *Vázlat Európa három régiójáról*, Budapest, Magvetó, 1983).
Tanasković, Darko. "Les thèmes et les traditions Ottomans dans la littérature Bosniaque," *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 299-308.
Teplov, V., "Adrianopol' i Frakiya v 1874 godu (Iz vospominanii), *Russkii vestnik*, Moskva, No.5, 1880.
Teplyakov, V. G., *Pis'ma iz Bolgarii*, Sankt Petersburg, 1833.
Tezcan, Semih, "Kontinuität und Diskontinuität der Sprachentwicklung in der Türkei," *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 215-222.

Thomson, Harry C., *The Outgoing Turk: Impressions of a Journey through the Western Balkans*, New York, D. Appleton and Company, 1897.

Time.

The Times Literary Supplement.

Tismaneanu, Vladimir, "*NYR*, *TLS* and the Velvet Counterrevolution," *Common Knowledge*, Oxford University Press, 1994, 130-142.

- - -, "Romania's Mystical Revolutionaries," *Partisan Review*, vol. LXI, No. 4, 1994, 600-609.

Tismaneanu, Vladimir and Dan Pavel, "Romania's Mystical Revolutionaries: The Generation of Angst and Adventure Revisited", *East European Politics and Societies*, vol. 8, No. 3, Fall 1994, 402-438.

Todd, Emmanuel, *The Causes of Progress. Culture, Authority and Change*, Oxford, Blackwell, 1987 (First published as: *L'enfance du monde*. Paris, Editions du Seuil).

- - -, *The Explanation of Ideology. Family Structures and Social Systems*, Oxford, Blackwell, 1985 (First published as: *La troisième planète, structures familiales et systèmes idéologiques*. Paris, Editions du Seuil).

Todorov, Nikolai, *The Balkan City, 1400-1900*, Seattle and London, University of Washington Press, 1983.

- - -, "Les tentatives d'industrialisation précoces dans les provinces balkaniques de l'Empire Ottoman, Jean Batou, ed., *Between Development and Underdevelopment. The Precocious Attempts at Industrialization of the Periphery, 1800-1970*, Genève, Librairie Droz, 1991, 381-394.

- - -, *Razvitie, postizheniya i zadachi na balkanistikata v Bilgariya*, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1977.

- - -, "Shte sprem li livanizatsiyata na Balkanite?", *Postfactum*, 21 December 1992 and 11 January 1993.

- - -, "Social Structures in the Balkans during the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Etudes balkaniques*, 4, 1985, 48-71.

Todorov, Nikolai, Vesselin Traikov, eds., *Bilgari uchastnitsi v borbite za osvobozhdenieto na Girtsiya, 1821-1828*, Sofia, Bilgarska akademiya na naukite, 1971.

Todorov, Nikolai, Asparukh Velkov, *Situation démographique de la péninsule balkanique (fin du XVe s. début du XVIe s.)*, Sofia, 1988.

Todorov, Tsvetan, "Reading as Construction," Suleiman, Susan R. and Inge Crosman, eds., *The Reader in the Text: Essays on Audience and Interpretation*, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1980, 67-82.

- - -, "Zabelezhki otnosno kristosvaneto na kulturite", *Literaturen vestnik*, No.8, 1991, 3.

Todorov, Varban, *Greek Federalism During the Nineteenth Century (Ideas and Projects)*, Boulder, Colorado, New York, Columbia University Press, 1995.

Todorov, Vladislav, *Red Square, Black Square: Organon for Revolutionary Imagination*, Albany, N.Y., State University of New York Press, 1995.

Todorova, Maria, *Angliiski pitepisi za Balkanite, XVI-pîrvata chetvirt na XIX v.*, Sofia, Nauka i izkustvo, 1987.

- - -, *Angliya, Rossiya i Tanzimat*, Moskva, Glavnaya redaktsiya vostochnoi literatury izdatel'stva "Nauka", 1983.

- - -, "The Balkans: From Discovery to Invention", *Slavic Review*, vol. 53, No.2, Summer 1994, 453-482.

- - -, *Balkan Family Structure and the European Pattern, Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Washington, D.C., The American University Press, 1993.

- - -, "Language as Cultural Unifier in a Multilingual Setting: the Bulgarian Case during the Nineteenth Century," *Eastern European Politics and Societies*, 1990, vol. 4, No. 3, 439-450.

- - -, "Die Osmanenzeit in der Bulgarischen Geschichtsschreibung seit der Unabhängigkeit," *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 127-162.

- - -, "The Ottoman Legacy in the Balkans", Brown, L. Carl, ed., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint in the Balkans and the Middle East*, New York, Columbia University Press, 1995, 45-77.

Todorova, Maria, Todorov, Nikolai, "Problemi i zadachi na istoricheskata demografiya na Osmanskata imperiya", *Balkanistika*, 2, 1987.

Tomaschek, W., "Zur Kunde der Hämus-Halbinsel," Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophischhistorische Klasse, 1887.

"Töten mit Messer," *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften*, Heft 1, 1994, 100-110.

Tott, baron de, *Mémoires de Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares*, Amsterdam, 1784.
Trease, Geoffrey, *The Grand Tour*, London, Heinemann, 1967.
Treptow, Kurt W., ed., *Dracula: Essays on the Life and Times of Vlad Tepes*, New York, East European Monographs, No. 323, Columbia University Press, 1991.
Třeštik, Dusan, "We are in Europe", *Pitomnost*, 1, 1991.
Tsimbaev, Nikolai I., *Slavianofil'stvo: Iz istorii russkoi obshchestvenno-politicheskoi mysli XIX veka*, Moskva, Moskovskii Gosudarstvennyi Universitet, 1986.
Tsiv'ian, Tat'iana V., *Lingvisticheskie osnovy balkanskoi medeli mira*, Moskva, Nauka, 1990.
Tsvetkov, Plamen, *A History of the Balkans: A Regional Overview from a Bulgarian Perspective*, vol. 1, Lewiston, N.Y., The Edwin Mellen Press, 1993.
Turner, Bryan S., *Marx and the End of Orienatlsim*, London, George Allen & Unwin, 1978.
- - -, *Orientalism, Postmodernism & Globalism*, London and New York, Routledge, 1994.
Turner, Victor, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, Chicago, Aldine, 1969.
- - -, *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, N.Y., Cornell University Press, 1974.
Twain, Mark, *The Innocents Abroad or the New Pilgrim's Progress*, New York, Grosset & Dunlap, 1911.
Ugrešić, Dubravka, "Zagreb-Amsterdam-New York," *Cross Currents*, 1992, No. 11, 248-256.
Upward, Allen, *The East and Europe: The Report of an Unofficial Mission to the European Provinces of Turkey on the Eve of the Revolution*, London, John Murray, 1908.
Urquhart, David, *The Spirit of the East: a Journal of Travels through Roumeli*, London, H. Colburn, 1838.
- - -, *Turkey and Its Resources*, London, Saunders and Oatley, 1833.
Utin, Evgenii Issakovich, *Pis'ma iz Bolgarii v 1877 g.*, St.-Peterburg, Tipografiya M Stasyulevicha, 1879.
Vajda, Mihály, "Who Excluded Russia from Europe? (A Reply to Şimečka)," Schöpflin, George and Nancy Wood, eds., *In Search of Central Europe*, Cambridge, U.K., Polity Press, 1989, 168-175.

Vajda, Mihály, "East-Central European Perspectives", Keane, John, ed., *Civil Society and the State. New European Perspectives*, London, New York, Verso, 1988, 333-360.
Valensi, Lucette, "The Making of a Political Paradigm: The Ottoman State and Oriental Despotism," Anthony Grafton and Ann Blair, eds. *The Transmission of Culture in Early Modern Europe*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1990, 173-203.
- - -, *Venise et la Sublime Porte*, Paris, Hachette, 1987.
Vaughan, Dorothy M., *Europe and the Turk: A Pattern of Alliances, 1350-1700*, Liverpool, At the University Press, 1954.
Venelin, Yurii I., *Drevnye i nyneshnie bolgare v politicheskom, narodopisnom, istoricheskom i religioznom ikh otnoshenii k rossiyanam*, vol.1, 2, Moskva, 1829-1841.
- - -, *O kharaktere narodnykh pesen u zadunaiskikh slavyan*, Moskva, 1835.
- - -, *O zarodyshe novoi bolgarskoi literatury*, Moskva, 1838.
Venturi, Franco, *The End of the Old Regime in Europe, 1768-1776*, vol.1, Princeton, N.J., Princeton University Press, 1989.
Verdery, Katherine, *National Identity under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceausescu's Romania*, Berkeley, University of California Press, 1991.
Veremis, Thanos, "The Balkans in Search of Multilateralism," *Eurobalkans*, No 17, Winter 1994/95, 4-9.
- - -, *Greece's Balkan Entanglement*, Athens, ELIAMEP-YALCO, 1995.
Viljavec, Fritz, "Südosteuropa und Balkan," *Ausgewählte Aufsätze*, München, R. Oldenbourg, 1963.
Vivian, Herbert, *The Servian Tragedy, with Some Impressions of Macedonia*, London, Grant Richards, 1904.
Vocelka, Karl, "Das Türkenbild des christlichen Abenlandes in der frühen Neuziet," Erich Zöllner and Karl Gutkas, eds., *Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit*, Wien, Österreichischer Bundesverlag, 1988, 20-31.
Vodopivec, Alexander, *Die Balkanisierung Österreichs. Die grosse Koalition und ihr Ende*, Wien-München, Verlag Fritz Molden, 1967.
Volf, Miroslav, "Exclusion and Embrace: Theological Reflections in the Wake of 'Ethnic Cleansing'", *Communio Viatorum*, XXXV, No. 3, 1993, 263-287.

Vopicka, Charles J., *Secrets of the Balkans: Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe*, Chicago, Rand McNally & Company, 1921.

Vostochnyi vopros vo vneshnei politike Rossii. Konets XVIII v. – nachalo XX v., Moskva, Nauka, 1978.

Vrančić, Anton, "Iter Buda Hadrianopolim anno 1553 exaratum ab Antonio Verantio tunc Quinqueecclesiensi, mox Agriensi episcopo, ac demum archiepiscopo Strigoniensi, regio in Hungaria locumtenenti, magno regni cancellario atque S. R. E. Cardinali electo. Nunc primum e Verantiano cartophilacio in lucem editum," Abb. Fortis, *Viaggio in Dalmazia*, Venezia, 1774.

Vranoussis, Leandros, *L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, livres, imprimeries*, Athènes, Centre de recherches medievales et neo-helléniques de l'Academie d'Athènes, 1981.

Vryonis, Jr., Speros, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Centuries*, Berkeley, University of California Press, 1971.

- - -, "The Experience of Christians under Seljuk and Ottoman Domination, Eleventh to Sixteenth Century," Michael Gervers and Ramzi Jibran Bikhazi, eds, *Conversion and Continuity. Indigenous Christian Communities in Islamic Lands, Eighth to Eighteenth Centuries*, Toronto, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1990, 185-216.

- - -, "Travelers as a Source for the Societies of the Middle East: 900-1600," A. E. Laiou-Thomadakis, ed., *Charanis Studies: Essays in Honor of Peter Charanis*, New Brunswick, N.J., Rutgers University Press, 1980, 248-311.

Vuchinich, Wayne S., "Some Aspects of the Ottoman Legacy", *The Balkans in Transition: Essays on the Development of Balkan Life and Politics Since the Eighteenth Century*, ed. by Charles and Barbara Jelavich, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1963, 81-114.

Walicki, Andrzej, *The Slavophile Controversy: History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*, Notre Dame, University of Notre Dame Press, 1989.

Wall, Richard, Jean Robin and Peter Laslett (eds.), *Family Forms in Historic Europe*. Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1983.

Waller, Micheal, "Groups, parties and political change in Eastern Europe from 1977," Geoffrey Pridham and Tatu Vanhanen, eds., *Democratization in Eastern Europe*, London and New York, Routledge, 1994, 38-62.

Wallerstein, Immanuel, *The Capitalist World-Economy: Essays*, New York, Cambridge University Press, 1979.

- - -, *The Modern World-System*, 3 vols., New York, Academic Press, 1974-1989.

- - -, *The Politics of the World-Economy: the States, the Movements, and the Civilizations; Essays*, New York, Cambridge University Press, 1984.

- - -, "The renewed concern with civilization(s?)," *Geopolitics and geoculture. Essays on the changing world-system*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.

Walsh, Robert, *Narrative of a Journey from Constantinople to England*, London, F. Westley and A. H. Davis, 1828.

Walzer, Michael, ed., *Toward a Global Civil Society*, Providence and Oxford, Berghahn Books, 1995.

Wandmayer, Alexander Grau, *The Balkan Slavs in America and Abroad*, New York, Columbia University 1922.

Wandycz, Piotr S., *The Lands of Partitioned Poland, 1795-1918*, Seattle and London, University of Washington Press, 1974.

Ware, Ronald D., "Caesaropapism", *Handbook of World History*, ed. Joseph Dunner, New York, Philosophical Library, 1967, 136-138.

The Washington Post.

Waxman, Chaim I., *The Stigma of Poverty: A Critique of Poverty Theories and Policies*, New York, Pergamon Press, 1977.

Weber, S.H., ed., *Voyages and Travels in the Near East during the XIX century*, Princeton, N.J., The American School of Classical Studies in Athens, 1952-1953.

Webster's New World Dictionary of the American English, 3rd College Edition, Cleveland & New York, Simon and Schuster, 1988.

Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, Springfiels, Massachusetts, Merriam-Webster, Inc., 1991.

Weigand, Gustav, *Aleko Konstantinofs "Baj Ganju"*, Leipzig, Johann Ambrosius Barth, 1908.

West, Rebecca, *Black Lamb and Grey Falcon*, New York, Penguin, 1982.

Williams, Raymond, ***Culture and Society, 1780-1950***, New York, Columbia University Press, 1958.

- - -, ***Marxism and Literature***, Oxford, Oxford University Press, 1977.

Wolandt, Gerd, "Kants Völkeranthropologie als Programm," Hugo Dyserinck and Karl Ulrich Syndram, ***Europa und das nationale Selbstverständnis. Imagologische Probleme in Literatur, Kunst und Kultur des 19. und 20. Jahrhunderts***, Bonn, Bouvier, 1988.

Wolff, Larry, ***Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment***, Stanford, CA, Stanford University Press, 1994.

Woodhouse, C. M., ***The Philhellenes***, London, Hodder and Stoughton, 1969.

Woodward, Susan L., ***Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War***, Washington, D.C., The Brookings Institution, 1995.

Wtulich, Josephine, ***American Xenophobia and the Slav Immigrant: A Living Legacy of Mind and Spirit***, Boulder, East European Monographs, No .385, New York, Columbia University Press, 1994.

Yuzhakov, E., "Mesyats v Bolgarii," ***Ruski pitepisi za bilgarskite zemi***, Kozhuharova, Margarita, ed., ***Ruski pitepisi za bilgarskite zemi XVII-XIX vek***, Sofia, Izdatelstvo na Otechestveniya front, 1986.

Zaimova, Raya, ***Bilgarskata tema v zapadnoevropeiskata knizhnina XV-XVII vek***, Sofia, Universitetsko izdatelstvo "Sv. Kliment Okhridski," 1992.

- - -, "Po vîprosa za kulturnata deinost na frenskite poslanitsi v Tsarigrad prez XVII v.," ***Vekove***, No 4, 1985.

Zajimi, Gazmend, "Historical Continuity of the Question of Kosova," ***Kosova***, 1993, No. 1, 15-18.

Zeune, August, ***Goea: Versuch einer wissenschaftlichen Erdbeschreibung***, Berlin, 1808.

Zeman, Z. A. B., "The Balkans and the Coming War", ***The Coming of the First World War***, R. J. W. Evans and Hartmut Pogge von Strandmann, eds., Oxford, Clarendon Press, 1988, 19-32.

Zhelyazkova, Antonina, ***Razprostranenie na islyama v zapadnobilgarskite zemi pod osmanska vlast, XV-XVIII vek***, Sofia, Bulgarian Academy of Sciences, 1990.

Zirojević, Olga, "Die Bewahrung und Erforschung der osmanischen Hinterlassenschaft in Jugoslawien: Archive und Forschungseinrichtungen", ***Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen***, Hrsg. Hans Georg Majer, München, Selbstverlag der Südosteuropa-Gesellschaft, 1989, 187-204.

Zlatar, Zdenko, ***Our Kingdom Come. The Counter-Reformation: the Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs***, Boulder, East European Monographs, No. CCCXLII, New York, Columbia University Press, 1992.

Zöllner, Erich, Karl Gutkas, eds., ***Österreich und die Osmanen – Prinz Eugen und seine Zeit***, Wien, Österreichisches Bundesverlag, 1988.

INDEKS

Sadržaj

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна Библиотека Србије, Београд

949.7

ТОДОРОВА, Марија
Imaginarni Balkan / Marija Todorova ; prevele s engleskog Dragana Starčević i Aleksandra Bajazetov-Vučen. – Zemun : Biblioteka XX vek ; Beograd : Čigoja štampa, 1998 (Beograd : Čigoja štampa, 1999). – 444 str. ; 17 cm. - (Biblioteka XX vek ; 103)

Prevod dela: Imagining the Balkans / Maria Todorova. – Tiraž: 500. – Napomene: str. 325-367. – Bibliografija : str. 368-429. – Registar.

ISBN 86-81493-92-2

327 : : 911.3(497) 316.48(497)
323(497)

а) Балканске државе
ID=751424120796